BİR DARBENİN ANATOMİSİ

YILMAZ ÖZTUNA

ÖTÜKEN

BİR DARBENİN ANATOMİSİ

Yılmaz Öztuna

YAYIN NU: 996
EDEBÎ ESERLER: 540

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-605-155-082-4

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 · 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 · (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Ankara irtibat bürosu:
Yüksel Caddesi: 33/5 Yenişehir - Ankara
Tel: (0312) 431 96 49

İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: grataNONgrata
Dizgi - Tertip: Ötüken
İstanbul

EYLEMİN KİŞİLERİ

1876 Türkiyesi

1876 Türkiyesi 11.827.170 kilometrekare üzerinde 64.343.000 nüfusu barındırıyordu. Bir dudağı yerde, bir dudağı gökte bu ihtiyar devlete Avrupalılar “Türkiye” veya “Osmanlı İmparatorluğu” diyorlardı. Türklere göre ise adı sadece “Devlet-i Aliyye”, yani “Yüce Devlet” idi. Kendilerininkinden başkasını devlet yerine koymayan bir zamanların Türkler’in zihniyetlerini yansıtan bir isimlendirme idi. Hâlbuki o zamanlar mazi olmuştu...

1074’te kurulan Türkiye Devleti’nin Selçukoğulları’ndan sonra ikinci büyük-hâkanlık (imparatorluk) hânedânı Osmanoğulları idi. Osmanoğulları’ndan atası Gazi Ertuğrul Bey, Ahlat çevresindeki atalar toprağını bırakmış, 1231 yılında bugünkü Bilecik-Eskişehir-Kütahya illerinin kesiştiği yöreye yerleşmişti. Oğuzlar’ın, yeni adlarıyla Türkmenler’in 24 boyu içinde en soylusu ve hâkanlık boyu sayılan Kayılar’dan bir oymağın beyi idi. O sırada Türkiye tahtında, Konya’da oturan Selçuklu padişahı Büyük Alâeddin Keykubâd, Ertuğrul Bey’e o çevreyi “yurt” olarak vermiş, Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu sınırının o kesiminin korunması ve genişletilmesi görevini tevdi etmişti. Ertuğrul Bey, Söğüt kasabasını Bizanslılar’dan fethederek kendine merkez yapmıştı. Osmanoğulları’nın menşei bu idi. Selçukoğulları düştükten sonra, onların açık bıraktığı Türkiye imparatorluk tahtına hak iddia etmişler, uzun çabalardan sonra kırk beyliğe bölünmüş Anadolu’yu Selçuklular devrindeki gibi derleyip birleştirmişler, iddialarını kabûl ettirmişlerdi. Oğlu Osman

Bey, 1300’de büyük uç-beyi olmuş, onun oğlu Sultan Orhan 1326’da Bursa’yı Bizans’tan fethederek artık gerçek bir kral hâline gelmiş, onun oğlu Birinci Sultan Murad da 1361’de Edirne’yi gene Bizans’tan fethederek imparatorluk tahtına hak kazanmıştı. Onun oğlu Yıldırım Beyazıt Hân, 1396’da bütün Avrupa’nın birleşik ordusunu Niğbolu’da mahvederek, Timuroğulları’nın Türkistan (Doğu Türk) hâkanlığından sonra dünyanın ikinci büyük devletini meydana getirmişti. Onun torunu İkinci Murad, 1447’de Timuroğlu Sultan Şâhruh’un ölümüyle, dünyanın en kudretli devletinin sahibi olmuştu. Onun oğlu İkinci Mehmed, 1453’te İstanbul’u fethederek çağ değiştirmiş ve bir cihan devletinin temellerini atmıştı. Onun torunu Yavuz Sultan Selim, 1517’de “cihan devleti”ni gerçekleştirmişti...

1683 Viyana bozgununa kadar bu cihan devleti devam etmiş, sonra gerilemeye başlamıştı. Ancak 1771’e kadar Türkiye, hâlâ dünyanın birinci devleti idi. Bu tarihten sonra İngiltere, Fransa ve Rusya çok güç kazanmışlar, Osmanlı Devleti’ni, ehemmiyet bakımından, dünya devletleri arasında 4. sıraya düşürmüşlerdi. 1871’e kadar Türkiye bu 4. sırayı muhafaza etmiş, bu tarihte bütün Alman devletlerinin birleşerek Almanya İmparatorluğu’nu yeniden kurmaları üzerine 5. sıraya düşmüştü...

1876 Türkiyesi; işte İngiltere, Almanya, Rusya ve Fransa’dan sonra dünyanın 5. mühim devleti idi. Onu ehemmiyet sırasıyla Avusturya-Macaristan, Çin, Birleşik Amerika, İtalya ve İspanya takip ediyordu. Bu 10 devlet dışındaki devletler “büyük devlet” sayılmıyordu. Esasen 1875 dünyasında müstakil devlet sayısı 58’den ibâretti. Bugünkü kadar devlet yoktu. Türkiye İmparatorluğu 1875’te Almanya, Fransa ve Rusya’dan sonra dünyanın 4. ordusuna, İngiltere ve Fransa’dan sonra dünyanın 3. donanmasına sahipti. Nüfus bakımından 58 devlet içinde Çin, İngiltere ve Rusya’dan sonra 4., toprak bakımından İngiltere ve Rusya’dan sonra 3. geliyordu...

1876’da dünya nüfusu 1.326.427.000’den ibaretti. Bu nüfusun 1 milyar 108 milyonunu 10 büyük devlet aralarında paylaşıyorlar, diğer 48 devlete ancak 189 milyon toplam nüfus düşüyordu. Dünyada sadece 8 şehrin nüfusu bir milyonu aşıyordu ve Osmanlı Devleti’nin taht şehri İstanbul bunlar arasında 5. idi...

1875 Türkiyesi, demiryollarının uzunluğu bakımından dünya devletleri arasında 9. ve telgraf hatlarının uzunluğu bakımından ise 5. idi.

Bu sırada ne Çin'de, ne Japonya'da tek kilometre ne demiryolu, ne de telgraf hattı bulunuyordu...

Demek Osmanlı Devleti, modernleşiyor, çağdaşlaşıyordu... Modern ordunun, donanmanın, bakanlar kurulunun, devlet teşkilâtının kurucusu İkinci Sultan Mahmud idi. 1826'da bu hükümdar, kesin şekilde Batı'ya dönmeye karar vererek Türk Devleti'nin geleceğini tayin etmişti. Gerçi Üçüncü Selim 1793'de "nizâm-ı cedîd = yeni düzen" reformu ile daha önce bu kararı almış, fakat 1807'de başarısızlığını ilân ederek tahtı bırakmıştı. İkinci Mahmud, Üçüncü Selim'in gerçi amca-oğlu idi ama aralarında 24 yaş fark vardı. Çocuğu da olmadığı için, Şehzade Mahmud'u, kendi kafasına göre yetiştirmiş ve çok itina etmişti...

İkinci Mahmud, Üçüncü Selim'in çok daha dikkatli, azimli, kararlı bir talebesi idi. 1826'da eski Türkiye'ye darbeyi vurduğu zaman taviz vermedi. Yeni Türkiye'nin kurucusu oldu. Harbiye'yi, Tıbbiye'yi açtı, Mühendishâne'yi modernleştirdi. Avrupa tekniğine âit neyi faydalı gördüyse aldı... Yalnız teknik medeniyeti... Türk kültürüne dokunmadı. Kanunî Sultan Süleyman'dan, 1566'dan beri gelen padişahların en büyüğü sıfatıyla 1839'da öldü...

İkinci Mahmud'un yerine önce büyük oğlu Sultan Abdülmecid, onun ölümü ile de küçük oğlu Sultan Abdülaziz geçti. Bugünkü Türkiye'de Atatürk ne ise, o günkü Türkiye'de de Sultan Mahmud o idi. Mezarından rejimi yönetiyordu. Nice memnuniyetsizlik, nice muhâlefetler oldu, hiç kimse İkinci Mahmud'un yolunu bırakmaya cesaret edemedi. İkinci Mahmud rejiminin esasları şu idi: Avrupa'nın teknik medeniyetini onlar derecesinde öğrenip uygulayamazsak, geldiğimiz yere, Orta Anadolu'ya döneriz. Bunu yapacağız. Çepçevre düşmanla çevrildiğimiz için ordu ve donanmamızı en üstün çizgide tutacağız. Fakat orduyu ne padişah olarak iç siyasette kullanacağız, ne de ordunun politikaya müdahâlesine izin vereceğiz. Ordu, sadrâzam denen imparatorluk başbakanının kayıtsız şartsız emrinde olacaktır. Başkumandan padişahtır. Ancak ordunun ve donanmanın fiilen başkumandanları olan serasker ve kaptan-ı deryâ, kabineye bakan sıfatıyla katılacaklardır. Onlar dışında hiçbir subay, politika ile uğraşmayacaktır...

İkinci Mahmud'dan sonra devlet yönetimini üzerine, bilhassa Büyük Mustafa Reşid Paşa aldı. Reşid Paşa... Türk tarihinin gelmiş geçmiş en

büyük başbakanı ve en büyük diplomatlarından biri... İkinci Mahmud'un has adamı idi, efendisinin yoluna devam etti. İkinci Mahmud 1826'da modern rejimi kurmuştu ama ölünceye kadar devleti bizzat idâre etti. Kendisinden sonra gelecek oğullarının kendi büyük dehâsına sahip olamayacaklarını hesaplamış, Tanzimat denen ikinci bir reformlar dizisi hazırlamıştı. Ölür ölmez Tanzimat'ı, Reşid Paşa -kelle koltukta- ilân etti. 17 yaşındaki yeni padişah Sultan Abdülmecid, Tanzimat'ı akıllıca destekledi...

Tanzimat ile padişah, mutlak yetkilerinin bir kısmından, kendi irâdesiyle vazgeçiyor, bu yetkiyi sadrâzama, hükûmete, yargı organlarına bırakıyordu. Artık padişah dâhil, hiçbir vezirin emriyle hiçbir kişiyi ne idam etmek, ne hapsetmek, ne sürmek, ne servetini Hazîne'ye almak mümkün değildi. Hepsi için bağımsız mahkemelerin kararı gerekiyordu. Mahkemeler sadece teknik olarak adliye nâzırına (adalet bakanı) bağlı olup, kararlarına devletçe hiçbir müdahale yapılamıyordu. Örfî idâre mahkemeleri bundan müstesna idi. Örfî idâre mahkemeleri de yalnız devlete karşı ayaklanma suçlarına bakabiliyorlardı...

Bundan başka padişah, gerçi sadrâzamı kendisi seçiyordu ama artık eskisi gibi beğendiği vezîri bu makama getiremiyordu. Bürokratik dengeyi kollamak mecburiyetinde idi. Dehşetli bir Tanzimat bürokrasisi kuruldu... Herkes mülkiye ve hâriciye mesleklerine rağbet etti. İlmiye ve askeriye mesleklerine rağbet azaldı. Zira İkinci Mahmud, ilmiye sınıfının elinden de yetki alanlarını dörtte bire kadar daraltarak pek çok selâhiyetini almıştı. Bu sınıf kabinede tek üye ile şeyhülislâm ile temsil ediliyordu. Mahkemeler, okullar hızla bu sınıfın elinden alındı, yeni kurulan sivil adliye ve maârif nezâretlerine bağlandı. İlmiye sınıfı hemen hemen din işleriyle uğraşır hâle getirildi, fakat dinî okullar onların yetkisine bırakıldı. Bununla beraber vakıflar bile ilmiye sınıfından alınarak sivil ve mülkî evkaf nezaretine bağlandı. Binâenaleyh herkesin en büyük arzusu, çocuğunu devlet idâresinde kâtip yapmak hâline geldi. Sivil Tanzimat idaresinde bürokrasinin ilk kademesi idi kâtiplik... Ve sadrâzamlığa kadar yolu vardı. Devlet, bir aydın bürokratlar sınıfına verilmiş oldu. Padişah da, ordu da, ilmiye de, kendi nüfuzlarını çok daraltan bu duruma isteyerek veya mecbûren razı oldular. Zira Sultan Mahmud, bu yolu göstermişti... Sultan Mahmud'a kavuk yerine fes, şalvar yerine pantolon giydiği, kızını kışlaları ziyarete gönderdiği için halk "gâvur padişah" dedi ama gerçekte devlet

adamlarından hiç kimse açık bir muhâlefete cesaret edemedi. Subay ise, zâten Sultan Mahmud'un eseriydi, onun reformlarına başkaldırması düşünülemezdi. Zira Harbiye'yi açan Sultan Mahmud idi. Harbiye'den o zamanlar yalnız piyade ve süvari subayı çıkardı ama, bunlar da ordunun esası idi. İstihkâm ve topçu subayı yetiştiren Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn ile deniz subayı yetiştiren Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn, Sultan Mahmud'dan yarım, hattâ bir asır önce açılmıştı...

Vak'a-i Hayriyye ve Tanzimat ile Türkiye'nin güç kazandığını gören Avrupa devletleri, Osmanlı Devletini bir an rahat bırakmadılar. Güçlenmesini önlemek için her türlü müdahaleyi yaptılar ama 1875 Türkiyesi'nde Avrupa ile teknik mesafe henüz ehemmiyetli şekilde açılmış değildi. Böylesine şartlar içinde, karmaşık meseleler ortasında olan Orta Avrupa ile Orta Afrika arasında uzanan, Doğu Türkistan'da Çin sınırında toprağı bulunan bu büyük devleti kimler yönetiyordu?.. Söylendi, sadrâzamın başında bulunduğu Tanzimat bürokrasisi... Padişah, saltanat sürüyor, hükûmet etmiyordu ama bu bürokratlar kimlerdi? Bunları tanıyarak mevzuya girmek gerekiyor.

Âlî Paşa ve Sonrakiler

Mustafa Reşid Paşa, çok kudretli bürokratlar yetiştirdi ki; böyle bir kadroyu, Kanûnî devrinden, XVI. asırdan beri Osmanlı Devleti görmediği gibi, günümüze kadar da bir daha göremeyecektir. Büyük bir adam seçme ve yetiştirme kabiliyeti vardı. Yetiştirdiklerinin içinde ikisi, kendisi gibi dehâ sahibi idi. Âlî Paşa ve Keçeci-zâde Büyük Dr. Mehmed Fuad Paşa... Bu iki paşanın da gerçek mesleği -her ne kadar Fuad Paşa tıp fakültesi mezunu ise de- üstâdları, Reşid Paşa gibi diplomatlıktı. Binâenaleyh Tanzimat bürokrasisi hariciye, dâhiliye, maârif, maliye gibi bölümlere ayrılırsa, devlet idaresinde büyük ağırlığın hâriciyede, diplomatlarda olduğu görülür. Bunun sebep ve felsefesi şudur:

Bir imparatorluğun yönetimi, bir millî devletin yönetiminden çok farklıdır. İmparatorluklar normal devletler değillerdir. Bugün çağı geçmiş acayip devlerdir. Yemen'e ve Libya'ya, İstanbul'dan nahiye müdürü, takım ve bölük kumandanı gönderen bir devleti düşününüz... Böyle bir devlet ancak çok kudretli bir ordu ve donanma ile ayakta kalabilir. Gerçi tebaasının mutlak çoğunluğu devletten memnundur... Üstelik Türk imparatoru aynı zamanda halîfe'dir, yani dünyadaki bütün Müslümanların en büyük lideridir ama başka imparatorluklar da vardır. İmparatorluklar, birbirlerine yutulmamak için birbirleriyle devamlı mücâdele içindedirler. İlk defa olarak 1683'te Osmanlı Devleti, 4 büyük devletin ittifâkına mağlûp olmuştur. Kanûnî devrindeki Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin dünyanın geri kalan bütün ordu ve donanmalarının toplam gücü üzerinde tutulması askerî politikasının mâziye karıştığı anlaşılmıştır. Son defa Türkiye, 1736-39 savaşında İran, sonra Almanya ve Rusya gibi üç büyük imparatorlukla tek başına yaptığı harbi kazanmıştır ve bu da sonuncusu olmuştur. 1770'ten itibaren yenilmeye başlamıştır... Binâenaleyh Sultan Mahmud ve Reşid Paşa, Avrupa devletlerinin durumlarını incelemişler, hiçbirinin yanına müttefik almadan savaşmadığını görmüşlerdir. Ancak kudretli müttefik edinilebilmek için gene kudretli bir orduyu elde bulundurmak icap ettiğini de müşâhede etmişlerdir. Büyük Devletlerin çok hassas dengesi içinde bulunmak ve imparatorluğu ancak bu şekilde yaşatmak gerektiğine inanılmış, diğer imparatorlukların da hayatlarını ancak böyle devam ettirebildikleri görülmüştür. Bir Londra, bir Paris büyükelçiliğinin, hâriciye nâzırlığı kadar mühim olduğu anlaşılmıştır. Reşid Paşa ve talebeleri uzun yıllar bu Avrupa merkezlerinde bulunarak yetişmişler ve çok mâhirane şekilde büyük devletler dengesine girebilmişlerdir.

Reşid Paşa'nın ölümünden sonra Âlî-Fuad Paşalar ekibi, çok iyi uyuşan, birbirini hiç kıskanmayan bir çift olarak, Osmanlı İmparatorluğunu, akıl almaz yetkilerle yönetmişlerdir. Biri sadrâzam olduğu zaman, diğeri hâriciye nezâretine geçmiştir. Padişahı hükûmet hattâ devlet işlerine karıştırmamışlar, üstelik bu işi yazılı bir yetkileri olmaksızın, otoriteleri ve şahsiyetlerinin gücüyle becerebilmişlerdir. Ancak üstâdları Reşid Paşa'dan eksik bir tarafları vardır: Adam yetiştirmemişlerdir...

Âlî Paşa, 5 defa sadrâzam ve 8 defa hâriciye nâzırı olduktan sonra, 7 Eylül 1871'de öldü. Fuad Paşa iki buçuk yıl önce hayattan çekilmişti. 57

yaşını bitirmeden ölen Âlî Paşa'nın da politika sahnesinden çekilmesiyle, Türk siyâsî edebiyatında ve devlet hayatında zamanımıza kadar çok kullanılan *"kaht-ı ricâl"* tâbiri yayıldı. *"Kaht-ı ricâl"*, "devlet adamı kıtlığı" demektir...

Âlî Paşa'dan sonra devlet hayatında istikrar bozuldu. Sadrâzamlar birbiri ardınca beceriksizlikler yapıp değiştirilmeye başlandı. Âlî Paşa'dan sonra Mahmud Nedim Paşa 10 ay, 24 gün, Midhat Paşa 2 ay, 10 gün, üçüncü defa Mütercim Rüşdü Paşa 3 ay, 27 gün, Ahmed Es'ad Paşa 1 ay, 28 gün, Şîrvânî-zâde Mehmed Rüşdü Paşa 9 ay, 29 gün, Hüseyin Avni Paşa 1 yıl, 2 ay, 10 gün, 2. defa Es'ad Paşa 4 ay, 1 gün, 2. defa Mahmud Nedim Paşa 8 ay, 16 gün sadrazamlıkta kalabildi... Böylece 1871 yılından 1876'ya gelindi...

Sultan Aziz, Âlî-Fuad Paşalar devrinde hükûmet etmeyi düşünmezken, sadrâzamlarının eskileri derecesinde olmadığını, liyâkatsizliklerini, kudretsizliklerini, ihtiraslarını, yetersizliklerini müşâhede etti. Hükûmet işlerine karışmaya başladı. Mahmud Nedim Paşa, Tanzimat esaslarına aykırı olarak devlet adamlarını sürmeye, rüşvet almaya başladı.

Haleflerinin ekserisi de türlü şekillerde devletin anayasası mâhiyetinde bulunan Tanzimat'a aykırı hareket ettiler. Padişah, devlet ve hükûmet işlerine müdâhalelerini artırdıkça artırır oldu. Haklı haksız, kendi aklının, bütün devlet adamlarından fazla olduğuna kanaat getirdi.

Devlet adamları içinde ikisi, fevkalâde ihtirasları ve iddiaları ile dikkati çekiyordu. Bunlardan biri sivil valilikten gelme vezirlerden Midhat Paşa, diğeri ise müşîr (mareşal) Hüseyin Avni Paşa idi...

Hüseyin Avni Paşa

Hüseyin Avni Paşa, 1821 yılında Isparta'nın o zaman köy olan Gelendost karyesinde doğdu. Çok mütevâzı bir aileden geliyordu. Üstelik ailenin şöhreti iyi değildi. Babasının adı Eşekçi Ahmed idi. Bu Ahmed, Eğridir eşrâfından Hacımemişoğlu'nun uşağı idi. Bu sırada İkinci Mahmud,

yeni açtığı Harbiye'de subay yetiştirmek için, Anadolu'da belli başlı eşrafın oğullarından birinin askerî öğrenim için İstanbul'a gönderilmesini emretti. Hacımemişoğlu, kendi oğlundan ayrılmak istemedi. Uşağının oğlu Hüseyin Avni'yi İstanbul'a yolladı.

Hüseyin Avni, Hacımemişoğlu tarafından Gelendost'ta köy okulundan sonra Eğridir Medresesi'nde okutulmuştu. 1836'da İstanbul'a geldiği zaman 15 yaşında idi. Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nde müderris olan dayısının yanına sığında. Medresede Kur'ân ve Arapça okudu. 1837 Temmuzunda nefer (er) olarak Harbiye'nin hazırlık sınıfına alındı. 8 ay sonra imtihanla onbaşı, 1839 Temmuzunda çavuş, sonra başçavuş oldu. 1842'de Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-i Şâhâne'yi bitirerek 21 yaşında mülazım (teğmen) rütbesini aldı. O yıl mezunlarından 5 teğmen, Mekteb-i Erkân-ı Harbiye-i Şâhâne'ye, Harb Akademisi'ne ayrıldı, biri Hüseyin Avni Efendi idi. 1849'da erkân-ı harb kolağası (kurmay kıdemli yüzbaşı) rütbesiyle 28 yaşında Harb Akademisi'nden çıktı. Sınıfının üçüncüsü idi. Sınıf birincisi 1891'de ölen Müşîr Mahmud Mes'ud Paşa, ikinci de 1859'da ölen Müşîr Safvet Paşa'dır. Bu, Harb Akademilerinin ilk kurmay sınıfıdır. Daha önce Türkiye'de de, Avrupa'da da kurmaylık yoktu.

Hüseyin Avni Efendi, 1852 Haziranında binbaşı rütbesi ve "bey" unvanı ile Harbiye'ye taktik öğretmeni tayin edildi. 12 Haziran 1853'te yarbay rütbesiyle Şumnu'ya, sonra Sofya'ya gönderildi, az sonra Vidin'deki tümenin kurmay başkanlığına getirildi. Rusya ile savaş (Kırım Harbi) başlamıştı. Ferik (sonradan müşîr) Ahmed Paşa'nın yanında Çatana Meydan Muharebesi'nde Rus Ordusu'nun yenilmesinde hizmet etti. Muharebede bir Rus güllesi, bindiği atın kellesini koparıp aldı. Kumandanı Mirliva Çerkes İsmail Paşa, kendisine bir at hediye etti. Modern Türk Ordusu'nun Ruslar'a karşı ilk zaferine katıldığı için bu başarı siciline işlendi ve çabuk yükselmesinin âmillerinden biri oldu. Osmanlı Devleti'nde askerî veyâ mülkî bir görevde yıl geçirerek değil, liyakat ve başarı veyâ teveccüh üzerine rütbe alınırdı. Aynı sınıf mezunu bir kurmay albayın yanında, aynı kıdemde müşîr rütbesine çıkanlara rastlanırdı. Yönetimi millî devletlere benzemeyen imparatorlukların ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş, faydası kadar zararı da olan bir sistemdi.

Çatana zaferi üzerine padişah Sultan Mecid, Hüseyin Avni Bey'e altın kabzalı kılıç, albay rütbesi ve 5. rütbe olan Mecîdî Nişânı'nın yerine 4.

rütbe nişan verdi. Sonra mirlivâ (general) olarak Kars'a, oradan Şumnu'ya gönderildi. Kırım Harbi bütün şiddetiyle devam ediyordu. 1855'te Sohumkale'deki (Gürcistan) kolordunun kurmay başkanı oldu... 3. rütbe Mecîdî Nişânı aldı. Savaş bitince Karadağ'a gönderildi. 1858'de Mekteb-i Harbiye kumandanı, sonra Mekâtib-i Askeriye (askerî okullar) kumandanı oldu. Tümen kumandanı olarak tekrar Karadağ'a gitti. 1862 Şubatında ferik (korgeneral), Ocak 1863'te Askerî Şûrâ reisi, Temmuz 1863'te müşîr (mareşal) rütbesiyle Birinci Ordu (İstanbul) Kumandanı, bir ara Serasker (millî savunma bakanı) vekili oldu. Birinci Ordu Kumandanı iken, 42 yaşındaki genç mareşalin bir hareketi, netice bakımından Türk imparatorluğunu acı maceralara sürükleyecek bir şekilde gelişti:

Avni Paşa, Fuad Paşa'nın himayesindeydi. Âlî Paşa, davranışından ve fizyonomisinden hoşlanmadığı için Avni Paşa'yı pek tutmuyordu. Ancak arkadaşı Fuad Paşa'nın adamı olduğunu bildiği için sesini çıkarmıyordu. Üstelik Avni Paşa, devrinin en iyi askerlerinden biri olarak tanınmıştı... Binâenaleyh Bâb-ı Âlî bürokrasisinin gelenekleri içine girebildiği takdirde, Seraskerliğe kadar çıkmasına hiçbir engel yoktu... Genç yaşına rağmen devletin en yüksek askerî rütbesi kendisinden esirgenmemişti.

Padişahlar her Cuma günü, bir camiye namaza gi-derlerdi. Cami içinde dinî olan bu tören, cami dışında padişahın saraya gidip gelişinde tamamen askerî bir gösteri halini alırdı. Dünyanın her tarafından gelen Müslümanlar, halîfelerini görürler, Avrupalılar Türk birliklerini seyrederler, İstanbul mahşer gününe dönerdi.

"Cum'a Selâmlığı" denen bu mühim imparatorluk törenine, devlet adamları da katılırdı. İstanbul'daki Birinci Ordu Kumandanı'nın da katılması tabiî idi... Böyle bir Cuma günü Avni Paşa da büyük üniforması ile nişânları ve müşîr apoletleriyle törene katılmıştı. Törene Hânedân'a mensup kadınlar da katılırlar, yalnız kadınların Cuma namazı kılması bahis mevzuu olmadığı için, kapalı saltanat arabalarının içinde avluda padişahın camiden çıkmasını beklerlerdi. Böyle bir törende Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'in eşlerinden bir Kadın-Efendi'ye sözle sarkıntılık etti...

Böyle bir şey, Osmanlı tarihinde ne görülmüş, ne işitilmişti. Padişah eşleri Türk imparatorluk düzeninde, kraliçe protokolündedir (fakat imparatoriçe protokolü uygulanmaz, tek imparatoriçe, hayatta bulunuyorsa padişahın "Vâlide Sultan" denen annesidir). Bir bakıma görülmemiş dere-

cede ağır bir suçtu, bir bakıma da seviyeli bir külhanbeyine bile yakışmayacak bir hafiflikti ama garip olan, Avni Paşa'nın mizacını göstermesiydi. Padişah kadınına böyle muamelede bulunabilen bir adamın, başkalarına neler yapabileceği, hattâ yapmakta bulunduğu düşünülebilir. Garabet Sultan Aziz'de de mevcuttur. Çünki böyle bir adama, cezasını çektiğine kanaat getirdikten sonra, tekrar en yüksek devlet görevlerini emniyet edebilmiştir.

Olay duyulunca Hüseyin Avni Paşa, Birinci Ordu Kumandanlığından alındı. 14 ay hiçbir görev verilmedi, fakat maaşını aldı. Bu müddet sonunda Bosna-Hersek eyâlet valiliğine tayin edildi, fakat Girit'te Rumlar ayaklanınca, Bosna'ya gönderilmesinden vazgeçilerek Girit'e yollandı (7 Mart 1867). Bir ay sonra yerine Müşîr Ömer Paşa gönderildi. Hüseyin Avni Paşa'ya Yanya ve Tesalya tümenlerinin kumandanlığı verildi. 29 Kasım 1867'de Girit eyâlet valisi oldu. 9 Şubat 1869'da Serasker (savunma bakanı) olarak ilk defa imparatorluk kabinesine girdi. 48 yaşında idi...

Seraskerlik, Tanzimat Türkiyesi'nin en yüksek askerî görevi idi. Bugünkü genelkurmay başkanı ile millî savunma bakanının ve kara kuvvetleri kumandanının bütün yetkilerini bir arada taşıyordu. Şu fark ile ki; deniz kuvvetleri, yetkisi dışında bulunuyordu. Serasker, imparatorluk bakanlar kurulu protokolünde sadrâzam ve şeyhulislâm'dan sonraki sırada idi. Birkaç sivil serasker varsa da, hemen daima müşîr (mareşal) rütbesini taşıyan askerlerden seçilirdi. Deniz kuvvetleri için ayrı bir bakan vardı, bu bakana 1867'ye kadar "kapdân-ı deryâ" denirken, bu tarihte unvanı "bahriye nâzırı"na çevrilmişti. Rütbesi bahriye müşîri (büyük amiral) idi. Fakat birkaç sivilin veyâ kara mareşalinin de bu göreve getirildiği vakidir. İmparatorluk kabinesinin üçüncü asker üyesine "Tophâne-i Âmire Müşîri" denirdi, bu göreve de ekseriya bir mareşal getirilirdi. Kara ordusuna âit bütün askerî fabrikaların en büyük âmiri idi. "Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi" denen generalin o dönemde büyük önemi yoktu. Seraskerin kurmay başkanı görevini yapardı, ordunun başı değildi. Bu görevin rütbesi umumiyetle ferik (korgeneral) idi. Askerî paşalık sadece üç rütbe idi: Mirlivâ, ferik ve müşîr. Mirlivâ, bugünkü tuğ ve tümgeneral rütbelerine karşılıktı. Ferik, korgeneral veyâ kor-or general idi (1901'de birinci ferik=orgeneral rütbesi ihdas edilerek feriklik iki dereceye ayrıldı), müşîr ise mareşal.

1870’de Hüseyin Avni Paşa’ya 1. rütbe Mecîdî Nişânı verildi (en yüksek nişan değildir). 2 yıl, 7 ay seraskerlikte kaldı. Bu müddet içinde beğenmediği generalleri ya emekliye ayırdı, ya İstanbul’dan uzaklaştırdı. Emrinden çıkmayacak generalleri İstanbul’a tayin etti ve kendisine bağladı. Bu tayinleri, subayın politikaya karıştığını hayatında görmemiş olan Sadrâzam Âlî Paşa’ya askerî zaruretler olarak izah edip imzalattı. Böylesine bir ikbâl içinde iken, 8 Eylül 1871’de seraskerlikten azledilmekle kalmadı, rütbesi ve nişanları alınıp askerlikten tardedilerek Isparta’ya sürüldü. Tanzimat Türkiyesi’nde emsali az görülmüş bir cezadır...

Bu defaki suçu da gene ırz ve namus meselesine taalluk ediyordu. Harem-i Hümâyûn’un “hazinedar” denen çok yüksek rütbeli câriyelerinden Arz-ı Niyâz Kalfa ve muhtemelen padişah câriyelerinden (hizmetçi kızlardan) bir veyâ ikisi ile münasebet kurduğu ortaya çıkmıştı. Padişahın bu defaki tepkisi ve verdiği ceza sert oldu. On bir ay rütbesiz bir adam olarak Isparta’da oturması kararlaştırıldı. Isparta’ya kumarı sokanın Hüseyin Avni Paşa olduğunu Böcü-zâde Süleyman Sâmi Efendi, *Isparta Tarihi*’nde yazar...

Padişah, ihtimal Avni Paşa’yı cezasını çekmiş saydı. Fakat paşa, padişaha sönmez bir kin beslemeye başladı. Üstelik böyle bir adam, 17 Kasım 1872’de Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa tarafından Aydın eyâleti valiliğine getirildi. Merkezi İzmir olan, bütün Ege Bölgesi’ni içine alan, imparatorluğun en seçkin eyâletlerinden biri idi... 25 Ocak 1873’te aynı sadrâzam tarafından bahriye nâzırı olarak kabineye alındı. Müşîr rütbesi ve nişânları iade edildi. Üç hafta sonra 15 Şubat’ta ikinci defa serasker oldu. Ertesi yıl, 13 Şubat 1874’te, seraskerlik de uhdesinde kalmak üzere sadrazamlığa getirildi...

Yerine geldiği sadrâzam, Şîrvânî-zâde Rüşdü Paşa’yı Hicaz Valiliği ile İstanbul’dan uzaklaştırdı. Bununla da kalmadı, 23 Eylül 1874’te Şîrvânî-zâde’yi Tâif’te zehirleterek öldürttü. Şîrvânî-zâde, 45 yaşında, Tanzimat’ın en değerli vezirlerinden idi...

Evvelce Hüseyin Avni Paşa, iki vezire, Midhat ve Şîrvânî-zâde Rüşdü Paşa’ya, padişahı tahtından indirmek fikrini ifşa etmişti. Şîrvânî-zâde, sadrâzam olunca, Avni Paşa’ya artık bu bahsi açmadı. Onun üzerine Avni Paşa, padişah ile görüşerek, Şîrvânî-zâde’nin Veliahd Murad Efendi’nin adamı olduğunu, onun emrinden çıkmadığını söyledi. Bu yalan üzerine

padişah, Şîrvânî-zâde'yi azledip, sadakatini arz eden Avni Paşa'yı sadârete getirdi. Ancak Avni Paşa; Şîrvânî-zâde'nin, vaktiyle kendisine padişahın tahttan indirilmesi bahsinin açıldığını Sultan Aziz'e bildirmesi korkusu içinde idi. Midhat Paşa da telâşta idi. Bu korkusunu ortadan kaldırmak için Şîrvânî-zâde'yi zehirletti. Elde ettiği câriyeler vasıtasıyla padişahı da zehirletmek istedi. Fakat câriyeler buna cesaret edemediler...

Hüseyin Avni Paşa sadârette tutunamadı. Büyük ölçüde yabancı firmalardan "komisyon" adıyla rüşvet aldığı padişaha duyuruldu. Asker olmasına rağmen Hersek'te çıkan ihtilâli küçük gördü, büyümesine göz yumup tedbir almadı. Tehlikeli hâle gelen maliye işlerinden hiç anlamıyordu. Kabalığı ve zulmü yüzünden halk kendisinden nefret etti. Tekrar Aydın (İzmir) eyâlet valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırılıp sadâretten ve seraskerlikten azledildi. Bir müddet sonra hasta olduğunu ileri sürdü. Tedavi için Avrupa'ya gitti. Hiçbir hastalığı yoktu. Sıhhat ve alkolden yanakları kıpkırmızı idi. Londra'da İngiliz nazırları ile Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi meselesini görüşmeye cesaret etti. O devrin Birleşik Amerikası olan İngiltere'nin onayını aldı. Avrupa'dan döndü. Türlü entrikalar, rüşvetler ve padişahın inanılmaz gaflet eseri olarak üçüncü defa serasker oldu. Ordu seraskerin emrinde olduğu için, Avni Paşa maksadına yaklaşmıştı. Üstelik aynı kanaatte bulunan Midhat Paşa da adliye nâzırlığına getirildi.

Midhat Paşa

Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa'dan bir buçuk yaş küçüktü... 1822 Kasımında İstanbul'da doğdu. Ailesi aslen Rusçuklu'dur. Küçük bir kadı'nın oğludur. Ahmed Şefik Midhat, babası ile Rumeli'ni gezdi. İstanbul'da Arapça ve Farsça okudu. Fransızcaya 35 yaşından sonra çalışabildi ve kendi tâbiriyle "mümkün mertebe" öğrenebildi. Bu bakımdan diğer Tanzimat devlet adamlarına nispetle kültürü çok geri idi. Hattâ gençliğinde Fransızca kitaplar tercüme eden Hüseyin Avni Paşa,

Tanzimat'ın çok kültürlü devlet adamlarından sayılmamasına rağmen, Midhat Paşa'dan ileri idi. 18 yaşında kâtip yardımcısı olarak sadâret mektûbî (başbakanlık özel) kalemine girdi. İki yıl sonra Suriye Eyâleti (Şam) valisine kâtip olup iki buçuk yıl orada çalıştı. Aynı görevi iki yıl Konya, bir yıl Kastamonu valisinin yanında yaptı. 1850 Ocağında gene sadâret mektûbî kalemine döndü; kâtip, 1851 Ocağında "mütemâyiz" rütbesine yükselerek başkâtib oldu. Mütemâyiz albaya eşit mülkiye (sivil) rütbesi idi. Sadrâzamın emriyle, hakkında para yolsuzluğu ihbarında bulunulan Altıncı Ordu Kumandanı'nın yaptıklarını araştırmak için ordu merkezi Bağdat'a gitti. Müfettiş olarak 6 ay Bağdat'ta bulundu. Ordu kumandanının aleyhinde çok etraflı bir rapor düzenleyerek döndü. 1852 Aralığında ûlâ sânîsi (tümgeneral'e eşit mülkiye rütbesi) rütbesine yükseltildi. Vilâyetleri tanıması ve meseleleri dikkatle araştırması gibi hususiyetleriyle, kâtibi olarak çalıştığı sadrâzamların hepsine, bu arada Büyük Reşid Paşa, Âlî Paşa gibi çok nüfuzlu olanlarına kendini beğendirdi.

20 yaşında 25 altın aylık maaşla Şam'a giden Midhat Efendi'nin maaşı, 10 yıl sonra ayda 130 altına yükseltildi. Rumeli'ne müfettiş olarak yollandı. Sonra Bursa'ya gönderildi. Haklarında şikâyet olan valileri teftiş için gene Rumeli'ne gitti. 1857-58'de 6 ay için Avrupa'ya gitti. Paris, Londra, Viyana ve Brüksel'de oturdu. Âlî Paşa'nın bu lûtfu, Midhat Efendi'yi daha yüksek görevlere getirmek istediğine, fakat bunun için dış ülkeleri de görmesi lüzûmuna inandığına işaretti. Dönüşünde Meclis-i Vâlâ genel sekreteri, 5 Ocak 1861'de Sultan Abdülmecid'in son aylarında, askerî rütbelerden mareşal'e eşit en yüksek mülkiye rütbesi olan vezir pâyesiyle Niş valisi oldu. 38 yaşında idi. 1862 Ekiminde 2. rütbe Mecîdî nişanı değiştirilerek 1. rütbesi verildi. Prizrin (Kosova) Valiliği'ne, 13 Ekim 1864'te ayda 600 altın maaşla merkezi Rusçuk olan ve sınırları bugünkü Bulgaristan'dan büyük bulunan Tuna Valiliği'ne getirildi...

Midhat Paşa, Tuna Valiliği'nde hârikalar meydana getirdi. Şöhreti bütün Avrupa'ya yayıldı. Avrupa gazeteleri sık sık kendisinden bahsetti. Çağın Avrupa ölçüsünde en muktedir umûmî valilerinden biri olarak kabûl edildi. Eyâletine büyük bayındırlık getirdiği gibi, en küçük âsâyişsizlikleri bile disiplin altına aldı. Okullar, yollar, bankalar, fabrikalar yaptırdı. Âlî Paşa, 1 Nisan 1868 günü uzun zamandan beri üzerinde çalıştığı Şûrây-ı Devlet'i açtı ve 5 Mart'ta Midhat Paşa'yı Tuna Eyâleti'nden alarak Şûrây-ı

Devlet Reisi olarak İstanbul’a getirdi. Böylece Midhat Paşa, imparatorluk bakanlar kuruluna girdi. Zira Şûrây-ı Devlet Reisi, en mühim nâzırlardan sayılıyor ve kabineye giriyordu. Şûrây-ı Devlet, bugünkü Danıştay gibi idârî bir mahkemeden ibaret değildi. Teşrî (yasama) meclisi idi, kanunları o yapıyordu. Aynı zamanda anayasa mahkemesi idi. Dîvân-ı Âlî olarak nazırları muhakeme edebildiği gibi, yasaların ve icranın Tanzimat esaslarına uygun olup olmadığına karar verebiliyordu. Bütün bunlara ilâve olarak, halkın idâreye iştirâkini temin ile demokrasiye geçişi sağlıyordu. Fakat siyâsî bir kuruluştu ve sadrâzamın emrinde idi. Üyeleri, ceza ve hukuk hâkimleri gibi, icranın emrinde bulunmayan müstakil yargıçlar değildi. Muselâ sadrâzam, bir temyiz üyesinin kararına hiçbir şekilde karışamadığı halde, Şûrây-ı Devlet dairelerinin kararları üzerinde üyelerle evvelce anlaşıyordu, beğenmediği üyeleri değiştirebiliyordu. Hâlbuki hükmünü beğenmediği hâkimi değil sadrâzamın, padişahın değiştirmesi bile mümkün değildi... Şûrây-ı Devlet, kanun yaptığına göre, devlet bütçesini de hazırlıyordu. Zira bütçe de bir kanundu. Vilâyetlerden seçilmiş üyeler, her yıl İstanbul’a gelerek görüşlerini Şûrây-ı Devlet’e bildiriyorlardı. Açılış nutkunda Sultan Aziz, “*Teşkîlât-ı cedîde (yeni düzenleme) kuvve-i icrâiyyenin, kuvve-i adliye, dîniye ve teşrîiyeden tefriki(ayrılması) esâsına müsteniddir (dayanmaktadır)*” diyerek yalnız yargının değil, din işlerinin de icrâdan ayrılacağını işaret etmişti.

Bu derecede mühim bir kuruluşun başına getirilen Midhat Paşa, Âlî Paşa’yı hayâl sukutuna uğrattı. Âlî Paşa, bu büyük umûmî valinin, merkezî devlet teşkilâtı, bir imparatorluğun yüksek politikası hakkında çok az şey bildiğini, nâzır olarak yetersiz bulunduğunu esefle gördü. Bir yıl geçmeden, 27 Şubat 1869’da Midhat Paşa’yı, sınırları bugünkü Irak’tan geniş olan Bağdat eyâleti valiliğine tayin ederek İstanbul’dan uzaklaştırdı...

Midhat Paşa, Tuna’da gösterdiği büyük başarıyı, Irak’ta da gösterdi. Fevkalâde bir âsâyiş sağladı ve büyük bayındırlık ve kültür eserleri yaptırdı. 3 yıl Bağdat’ta kaldıktan sonra istifa etti. Edirne eyâletine tayin edildi. Edirne’ye gitmek üzere İstanbul’a gelince, eyâlet valilerinin görev yerlerine gitmeden padişahı ziyaretleri âdet olduğu için, huzûr-ı hümâyûna çıktı. Konuşmayı siyasete döktü ve Sultan Aziz’e, Mahmud Nedim Paşa’nın yolsuzluklarını anlattı. Esasen sadrâzamı değiştirmeye karar veren padişah, bu makama Midhat Paşa’yı getirdi...

Midhat Paşa'nın sadrazamlığının, nâzırlığından bile kötü olduğu, 2 ay 19 gün sürebilen sadâretinde kolaylıkla ve açıklıkla ortaya çıktı. Âlî Paşa'nın liyâkatsiz halefi Mahmud Nedim Paşa'nın karmakarışık ettiği devlet düzenini, yeni yolsuzluklarla lekeledi. 28 Eylül'de Mısır hıdîvi (umûmî valisi) İsmail Paşa'ya haricî istikraz, yani Avrupa'dan borçlanabilme hakkı tanıdı. Bu ferman için hidiv, İstanbul'daki devlet ve saray adamlarına yüz, yüz ellişer bin altın rüşvet dağıttı. Üstelik açığı olan bütçede gelir fazlası bulunduğunu padişaha söylemeye cesaret etti ki; Midhat Paşa'nın ne derecede pervasız olduğunu gösterir. Zira Osmanlı geleneğinde padişaha yalan söylemek çok büyük suç sayılırdı. Bu yalanın ortaya çıkması üzerine Sultan Aziz Midhat Paşa'yı azletti. Mütercim Rüşdü Paşa, üçüncü defa sadrâzam oldu...

Böylece bir valinin, ekserisi diplomatlıktan gelen büyük Tanzimat sadrâzamlarının yerini tutamayacağı anlaşıldı. Zira Midhat Paşa'nın dış politika üzerinde hiçbir bilgisi yoktu ama şöhreti devam etti. Bu şöhreti, Yeni Osmanlılar körükledi...

Âlî-Fuad Paşalar ekibini yıkıp yerlerine geçmek isteyen Yeni Osmanlılar'ın kendileri iktidara gelinceye kadar Âlî Paşa'nın yerine getirilmesini istedikleri vezir Mahmud Nedim Paşa idi... Ancak bu zât sadrâzam olup akıl almaz mecnunluklar, akılsızlıklar, hırsızlıklarla Tanzimat esaslarını berbat edince, Yeni Osmanlılar uyandılar. Yeni Osmanlılar'ın Ziyâ Bey'den (Paşa) sonra gelen en ünlü üyesi Nâmık Kemâl Bey:

Bilmem nedir lüzumu vücûd-î habîsinin
Dünyâyı boynuzun mu tutar hey, öküz teres

diye Âlî Paşa'yı tahkir etmiş adamdı. Kendi ifâdesine göre Nâmık Kemâl, Mahmud Nedim'in kötü idâresini görünce, Âlî Paşa'nın mezarına gidip ağladı ve ruhundan af diledi ama iş işten geçmişti. Ziyâ ve Kemâl Beyler'in amansız, muhteris ve haksız tenkit ve iftiraları, Âlî Paşa'nın hayatını kısaltmıştı. Yeni Osmanlılar bu defa Midhat Paşa'yı ileri sürerek onu vasıta yapmak istediler. Midhat Paşa, kendisini göklere çıkaran bu gazeteci-şâirlerin lehindeki propagandasını sadârete yükselmek için menfaatine uygun buldu ama sadrâzam olunca büyük vefasızlık göstererek, Tanzimat esaslarına aykırı olarak Nâmık Kemâl'i Gelibolu'ya sürüverdi.

Midhat Paşa, Yeni Osmanlılar'ın çok sevdikleri ve içli-dışlı oldukları padişahın yeğeni Veliahd Murad Efendi tarafından destekleniyordu. İçki sofralarında, Yeni Osmanlılar'la devlet ve rejim üzerinde kararlar alan Midhat Paşa, tam bir hayâlperest idi. Avrupa medeniyetine, bayındırlığına, zenginliğine hayrandı. Bunun meşrûtî bir idare (taçlı demokrasi) ile sağlandığını sanıyordu. İngiltere'deki parlamento idâresini Osmanlı Devleti'nde uyguladığı an, Türkiye'nin İngiltere kadar bayındır olacağını zannediyordu. Böyle bir idâreyi ise yürütecek tek ve yegâne, biricik ve emsalsiz, rakibsiz, yeri doldurulmaz ve vazgeçilmez adamın kendisi olduğuna emindi. Hüseyin Avni Paşa, padişahın tahttan indirilmesi projesini önce bu muhteris, akılsız ve gerçekleri kavramakta yeteneksiz vezire açtı ama parlamenter idareden hiç bahsetmedi. Zira Hüseyin Avni Paşa amansız bir müstebid idi, o da imparatorluğa, hayatının sonuna kadar asker gücüyle hâkim olacağını hesaplıyor, Midhat Paşa'nın dayandığı basın gücünü, liberal cereyanları küçük görüyordu.

Hüseyin Avni Paşa tasavvurunu ikinci olarak Şîrvânî-zâde Rüşdü Paşa'ya açtı. Fakat bu zât sadrâzam olunca bu bahsi ağzına bile almadı. Şirvânî-zâde düşünce de onu zehirletti. Sonra Mütercim Rüşdü Paşa'ya açıldı. Hüseyin Avni Paşa Eylem'in birinci, Midhat Paşa ikinci, bu Rüşdü Paşa ise üçüncü şahsiyetidir. Kimdi Mütercim Rüşdü Paşa?

Mütercim Rüşdü Paşa

Mütercim Rüşdü Paşa, 1876'da 65 yaşında idi. 55 yaşındaki Avni ve 54 yaşındaki Midhat Paşalara nispetle çok yaşlı ve kıdemli idi. 1811 Şubatında Sinop'un Ayancık kasabasında doğmuştu. Yoksul bir kayıkçının oğludur. Mehmed Rüşdü, 3 yaşında annesi ile İstanbul'a geldi. Tophane'de ilköğrenimini yaptı. 1826'da yeniçeriliğin ilgası üzerine İkinci Mahmud, henüz Harbiye'nin hazırlıklarını tamamlayamadığı için, acele yeni sistemde piyade ve süvâri subayı yetiştirmek için Tophane'de geçici bir subay okulu açtırmıştı. Mehmed Rüşdü bu okula yazıldı ve bitirerek teğmen çıktı. Çok

çalışkan ve fevkalâde zeki idi. Yeni düzende bilgi edinmeksizin adam olunamayacağını hemen anladı. Büyük gayret göstererek Arapça, Farsça ve çok iyi derecede Fransızca öğrendi. Bir tesadüfle Sultan Mahmud ile karşılaştı. Yetiştirecek kabiliyetli adam arayan padişah, bir teğmenin çok iyi Fransızca bildiğini öğrenince bu delikanlıya dört elle sarıldı. Padişahın kurduğu yeni askerî okullar için kitaplar ve tüzükler tercüme ederek hükümdarın takdirini kazandı ve "Mütercim" diye anılmaya başlandı. Tercüme ettiklerini Müşîr Nâmık Paşa, Türk bünyesine göre düzelterek askerî eğitim, öğretim ve düzende yürürlüğe koydu.

Mehmed Rüşdü Efendi yüzbaşı, sonra kolağası (kıdemli yüzbaşı) oldu. 9 yıl bu son rütbe ile Rumeli, Anadolu ve Suriye'de orduda hizmet ettikten sonra binbaşı olabildi. Alay emîni (kıdemli binbaşı), kaymakam (yarbay) rütbelerini daha hızlı atladı. 1839'da albay, 1843 Eylülünde general, 1845'te ferik, 2 Şubat 1847'de müşîr (mareşal) oldu. 36 yaşında idi. Birinci Ordu Kumandanı, Askerî Şûrâ Reisi olup 17 Mayıs 1851'de Serasker sıfatıyla imparatorluk Bakanlar Kuruluna girdi, 1852 Ağustosunda 1. rütbe Mecîdî nişanı aldı. 15 Mayıs 1853'te Seraskerlikten istifa etti. Tekrar Birinci Ordu Kumandanı, Suriye Eyâleti Valisi oldu. İkinci ve üçüncü defa Serasker, Tophane müşîri, devlet nâzırı, Tanzimat Meclisi Reisi sıfatlarıyla devamlı kabinede bulundu. Sonunda Sadrazamlığa getirildi (24 Aralık 1859). Sultan Abdülmecid'in son yılları ve Rüşdü Paşa 49 yaşında idi. Bir iki yıl önce askerlikten istifa etmiş, bunun üzerine taşıdığı mareşal rütbesi, mülkiyede eşit rütbesi olan vezir pâyesi ile değiştirilmişti. Binâenaleyh Hüseyin Avni Paşa gibi sadâretinde üniforma taşımadı, sivildi.

Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa, Batı kültürüne sahip, son derece zeki ve kurnaz bir politikacı idi. Avni ve Midhat Paşalar karakter bakımından cesur, hattâ cür'et sahibi oldukları ve mes'uliyet yüklenmekten hiç kaçınmadıkları halde, '*eylem*'in bu 3 numaralı adamı, aksi mizaçta idi. Korkaktı ve mes'uliyet yüklenmekte son derecede ürkekti. Çok tecrübeli bir devlet adamı olmasına, '*eylem*'e katılanların en yaşlısı bulunmasına rağmen, devlet işlerinde sorumluluk getirecek bir müşkül meseleyle karşılaşınca derhâl istifasını sadrâzama veyâ sadrâzamlıkta bulunuyor ise, padişaha sunması ile garip bir şöhret yapmıştı. 1876 yılında 4. defa sadrâzam olmuştu. Entrikacı, yalancı, menfaatlerine düşkündü. İhtiyar yaşında rahata kavuşmak için eyleme katılmıştı. Kıdemi bakımından

ölünceye kadar sadârette bırakılacağını ümit ediyordu. Hüseyin Avni Paşa gibi diktatör karakterde değildi. Gerçek bir Tanzimatçı ve Reşid Paşa ekolünün adamı idi. Ancak Midhat Paşa gibi Meşrûtiyetçi de değildi. Eylemin gerçek mânâda devletin bünyesini çok iyi tanıyan tek tecrübeli elemanı olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu gibi millî olmayan ve milliyetler mozaiği hâlindeki bir devleti dağıtacak en kolay yolun demokrasi olduğunu çok iyi biliyordu. Zâten demokrasi 1876 yıllarında cihanşümül bir rejim değildi. Fransa, İngiltere, İtalya ve Birleşik Amerika'da, bir de küçük Batı Avrupa devletlerinde uygulanıyor, fakat asla bu devletlerin sömürgelerine teşmil edilmiyor, yalnız anayurtlarında tatbik ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, anayurt-sömürge ayırımı yoktu. Aydın (İzmir) ve Ankara eyâletleri nasıl yönetiliyorsa, Yemen ve Tuna (Bulgaristan) eyâletlerinin de statüsü aynı idi. Osmanlı İmparatorluğu, 1876 yılında Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya imparatorlukları nasıl, hangi rejimle yönetiliyorsa, öyle yönetiliyordu. Tatbik edilen siyâsî rejim Rusya'ya nispetle çok daha liberaldi...

Hasan Hayrullah Efendi

Eylemin 4 numaralı ve sonuncu büyük şahsiyeti, çok zavallı bir adamdı. Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi adındaki bu kişi, menfaatlerine son derecede düşkün genç bir yobazdı. Kasımpaşalı mütevâzı bir ailenin çocuğu olarak 1834'te doğdu. Binâenaleyh '*Eylem Yılı*' olan 1876'da ancak 42 yaşında bulunuyordu... Çocukluğunda sesinin fevkalâde güzelliği anlaşıldı ve bu husus onu akıldan geçirilmez mertebelere yükseltti. Hâfız oldu. Sesinin güzelliği ile bir şeyhe dâmat oldu. Sesinin güzelliği yüzünden yaptığı şöhret ve kayınpederinin nufûzu ile pek de hak etmediği halde medrese'nin yüksek kısmından rüûs (diploma) aldı. Nihayet güzel okuyuşunu, padişah bizzat takdir edince, bu sırada Saray'ın ikinci imâmı öldüğü için, 19 yaşında olduğu halde bu göreve getirildi (27 Şubat 1853)...

Padişaha, sultanlara, şehzâdelere, kadın-efendilere Kur'ân okuyarak hepsinden -maaşı dışında- büyük ihsânlar aldı. Hepsinin gözdesi oldu. 1856'da 22 yaşında "mahreç" payesi aldı ki, albay'a eşit ilmîye (dinî-kazaî) rütbesi idi. 3 yıl sonra "Haremeyn" pâyesine çıkarıldı ki, askerî rütbelerden tümgenerale eşitti. Sultan Aziz'in tahta geçmesinden az sonra Saray'ın birinci imâmı oldu. Sultan Aziz'in Bursa'ya gidişinde, Ulu Cami'deki cuma selâmlığında fevkalâde bir cuma hutbesi okuyup halkı heyecanlandırdı. 1863 başında kazasker rütbesine yükseltildi ki, askerî mareşal ve mülkî vezir rütbelerinin ilmiye sınıfı için karşılığıdır. 29 yaşında idi. Padişahın Mısır ve Avrupa seyahatlerine bu rütbe ile atıldı. Hüseyin Avni Paşa, ikbâl ile başı dönen bu adamın karakterine nüfuz etti. Taraftarı olarak ilmiyeden büyük rütbeli bir adamın bulunmasının ehemmiyeti, hattâ zaruretini biliniyordu. Dini de 'eylem' yolunda kullanmaya kararlı idi. Hayrullah Efendi'yi kendisine iyice bağlayıp minnettar etmek için, sadrâzam olunca, 40 yaşındaki bu genç kazaskerin şeyhülislâm yapılmasını Sultan Aziz'den istedi. Sultan Aziz, Hayrullah Efendi'yi zevkle dinlerdi. Fakat şeyhülislâm sıfatıyla imparatorluk bakanlar kurulunun sadrâzamdan sonra gelen şahsiyeti olarak düşünmemişti. Garipsedi, fakat Avni Paşa'nın arzusunu yerine getirdi ki, büyük sorumsuzluktur. Zira kendisi halîfe sıfatıyla dünya Müslümanlar'ının başıdır ama Halîfe'nin papa gibi dini kendiliğinden tefsir etme selâhiyeti yoktur. Halîfe'nin dinî ilimlerde bilgin olması da şart değildir, zâten bu sıfatta çok az halîfe gelmiştir... Osmanlı devrinde halîfe olan padişahlar, ancak şeyhülislâm vasıtasıyla dinî işleri yönetirler, şahsen din işlerine karışmadıkları gibi, şahsen fetvâ da vermezler. Üstelik Hayrullah Efendi'nin alelâde bir saray dalkavuğu olduğunu, okuyup ihsan alınca saray kadınlarının eteklerini öptüğünü, devlet adamı vasfında bulunmadığını en iyi Sultan Abdülaziz biliyordu. Buna rağmen şahsına da bağlı saydığı için bu adamı böylesine yüce bir makama getirdiği düşünülebilir ki, padişah için gerçek bir mesuliyetsizlik örneğidir. Fakat Hayrullah Efendi bu yüce görevde 38 günden fazla tutunamadı. 19 Temmuz 1874'te padişah; kendisini, işleri beceremediği, temsil edemediği için bu görevden aldı, yerine eski şeyhülislâmlardan Hasan Fehmi Efendi'yi getirdi ki, Sultan Aziz'in hocası idi.

Ama 38 günlük meşîhati (şeyhülislâmlık), genç yobaz asla unutmadı. Makamın şaşaası gözlerini kamaştırmıştı. Zira bütün imparatorlukta

sadrazamlıktan sonra gelen ikinci büyük görev olduğu gibi, vezâret'in üzerinde bulunan sadâret'e eşit tek rütbe de fiilen şeyhülislâmlara mahsus meşîhat rütbesi idi ve o kadar yüksek bir rütbe idi ki, askerî rütbelerde karşılığı yoktu. Zira "mareşal"in üzerinde idi. Üstelik Hayrullah Efendi, kendisini 38 gün sonra azleden efendisi, velinimeti Sultan Abdülaziz Hân'a sönmez bir kin beslemeye başladı. Zira lâyık olmadıkları mevkiye getirilenlerin, kendilerini o mevkiye yükseltenlere karşı en küçük bir iğbirarda nankörlük ve ihânet gösterdikleri değişmez kaidedir.

Sultan Aziz, onu şeyhülislâmlıktan uzaklaştırmaya mecbur kalınca, hatırı kırılmasın diye 2500 altın ihsân etti ama meşihat makamının yanında iki bin beş yüz altın ne idi ki?...

Osmanlı düzeninde mağrur ve geçmişi şerefle dolu bir zümre olan ulemâ sınıfı, Hayrullah Efendi'nin padişaha mukallitlik yapan, taşıdığı sarığın ve ilmî pâyenin haysiyetini düşüren bir şahıs olduğunu biliyordu. Binâenaleyh böyle bir adamın şeyhülislâm yapılıp başlarına getirilmesi, ulemânın padişaha kırgınlığına sebep oldu. Aradan iki yıl geçmeden Mütercim Rüşdü Paşa gene sadrâzam olunca, şeyhülislâm olarak Hayrullah Efendi'yi istedi. Padişah, gene razı olmak zaafında bulundu. Hâlbuki şeyhülislâm tayini, Tanzimat geleneklerine göre, sadrâzam tayini gibi, hükümdarın imtiyazında idi. Diğer nâzırların tayinine benzemezdi... Sadrâzam, diğer nâzırlar için direnebilirdi, fakat şeyhülislâm için ancak padişah ile mutabık kalabilirdi. Sultan Aziz, sanki sarayında (Şerrullah=Allah'ın Şerri) denen Hayrullah Efendi, 38 günlük ilk meşîhatinde rezil olmamış gibi hiç itiraz etmedi. Ancak mâbeyncisine:

- "Hayrullah Efendi sarayda iken, "*müfsid imâm*" derlerdi. Rüşdü Paşa'nın tavsiyesiyle şimdi şeyhülislâm nasbeyledik, Allah vere bir halt etmese!" dedi.

Padişah, Hayrullah Efendi'nin 'eylem'de, ulemânın en yüksek mevkiinde bulunan şeyhülislâmın manevî desteğini sağlamak için bu makama istendiğini aklının köşesinden geçiremezdi.

Eylemin Diğer Kişileri

Eylem'in büyükleri sayılan 4 kişiden Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa ve Hayrullah Efendi'den başka padişahın tahttan indirilmesi işi kendisine açılan tek nazır (bakan), bahriye nâzırı Kayserili Ahmed Paşa idi. Bahriye Müşîri (büyük amiral) olan Ahmed Paşa, 70 yaşında, cahil, fakat tecrübeli, çok cesur bir askerdi. Hal'e (tahttan indirmeye) taraftar olduğunu ve zırhlıları Saray'ın önüne yığacağını Hüseyin Avni Paşa'ya söyledi ve dediğini yaptı. Fakat hal' işinde birinci derecede rolü yoktur.

Avni ve Midhat Paşalar dışında hal'e katılanların hepsi, bu meseleden son haftalarda haberdar edildiler. Onun için eylemi Avni ve Midhat Paşalar plânladılar, nasıl gerçekleştirilebileceğini ise tek başına Avni Paşa tasarladı. Fakat hal' işinin plânlanması, Veliahd'dan da gizli tutuldu ve onun onayı, eylemden ancak bir iki hafta önce alındı.

Sultan Aziz, doğulu bir hükümdardı. Müslüman ve Türk geleneklerini seviyordu. Veliahd Murad Efendi ise, babası Sultan Abdülmecid derecesinde, hattâ ondan çok fazla Batılı bir prensti. İşlek Fransızca konuşur, pek iyi piyano çalar, Batı Musikîsi parçaları besteler, Avrupa sarayları ile mektuplaşır, san'atkâr ve gazetecileri çevresinden eksik etmezdi. Türk farmasonlarınca üstâd-ı âzam yapılmış ve adına İstanbul'da Murad Locası açılmıştı. En büyük farmason sayılan Gal Prensi (İngiltere Veliahdı) Edward (müstakbel VII. Edward) ile dosttu ve onun tarafından farmason yapılmıştı. Gene farmason olan Aziz Bey ve Skalyeri gibi müşavirlerinin tesirindeydi ki, bu zâtların İngiliz ajanı oldukları sonradan bulunan vesikalarla kesinleşmiştir. Şehzâde Murad Efendi, yakışıklı, kibar, zeki ve girgin bir prens olduğu için, amcası Sultan Aziz'in Avrupa seyahatinde büyük sükse yapmış, hattâ Kraliçe Victoria'nın 19 yaşındaki dördüncü kızı ile 1867'de evlendirilmesi düşünülmüşse de, Sultan Aziz engellemiştir. Ziyâ ve Nâmık Kemâl Beyler ve emsali ediplerin yakın dostu idi. Bu zâtlar, iktidara yükselebilmek için Sultan Aziz'den ümid kesmişler, Murad Efendi'nin bir vakit önce tahta çıkmasını bekliyorlardı. Murad Efendi'nin bazı hareketleri, halk tarafından hoş görülmüyordu. Yukarıda sayılan meziyetlerine rağmen, yine yukarıda anılan kusurları sebebiyle, amcası Sultan Abdülaziz'in yerini doldurabilecek bir prens değildi. Yakın dostu Midhat Paşa'nın meşrûtiyet fikrini destekleyerek saltanata yükselmek

hevesindeydi. Hüseyin Avni Paşa ile ilgisi yoktu ve Avni Paşa'dan hoşlanmazdı.

Hal'e birkaç gün kala Avni Paşa, sonradan serasker olan Askerî Şûrâ Reisi Müşîr Redif Paşa'yı da ikna etti. Gafil, zayıf karakterli ve palavracı bir asker olan Redif Paşa ise, Avni Paşa'ya Süleyman Paşa'yı tavsiye etti... Avni Paşa, eylemin kesin başarısına kadar kendilerinin ortaya çıkmasının doğru olmadığını, meydana Süleyman Paşa'yı sürmenin münâsip bulunacağını düşündü. İşte gerçek mânâda eylemi, bu Süleyman Paşa gerçekleştirecekti. Kimdi Süleyman Paşa?

Süleyman Paşa

Süleyman Hüsnü Paşa, 1838'de İstanbul'da doğdu. Babası şekerci esnafından ve Anadolu'dan gelme idi. 1859'da Harbiye'yi bitirdi. Harbiye'de taktik hocası -kendisinden 17 yaş büyük olan- Hüseyin Avni Paşa idi. Harbiye'de tarih ve edebiyat okuttu. Hersek, Karadağ ve Girit ayaklanmalarında başarı gösterdi... 1872'de yarbay, 1873'te albay, 1874'te general oldu. 36 yaşında iken Harbiye ve Askerî Mektepler Kumandanlığına getirildi. Askerî rüşdiye (ortaokul) ve îdâdîleri (lise) çoğalttı, düzenledi. Öğrencilere tarih, edebiyat zevkini aşıladı. Edebî bilgiler üzerinde mühim eserlerinden sonra 1874'te *Târîh-i Âlem (Dünya Tarihi)* adlı büyük kitabını yayınladı. Burada Türk ırkının, tarihi yapan en büyük millet olduğunu, Türk tarihinin Selçuklular ve Osmanlılar'dan ibaret bulunmadığını, Türkiye devletini kurmadan Malazgirt'ten önce çok şanlı ve büyük bir geçmiş yaşadığımızı açıkladı. Askerî öğrencileri, subay adaylarını heyecanlandırdı ve onlara kendini pek çok sevdirdi. Osmanlı Devleti'nin şimdi eski devirlere nispetle çok gerilediğini, dünya üzerinde payının azaldığını, Türk milletinin buna müstahak olmadığını, tekrar yükselebilmemiz için Batı Avrupa'nın meşrûtiyet (taçlı demokrasi) rejimini almamız gerektiğini telkin etti...

Hüseyin Avni Paşa, eski talebesinin Harbiye'de bu lâfları söyleyip bu telkinlerde bulunduğunu öğrenince, çoktan beri aradığı adamı bulduğunu anladı. Süleyman Paşa adındaki tecrübesiz gencin demokrasi fikirleri kendisini zerre kadar ilgilendirmiyordu. Zira bu fikirlere düşmandı. Ancak kültürlü bir adam olan ve Fransızca tarih kitapları okuyan, bazılarını tercüme bile eden Avni Paşa, ihtilâlcilerin idealistleri hizmetlerinde kullandıktan sonra onları bertaraf ettiklerini biliyordu. Ziyâ Bey, Nâmık Kemâl Bey, Ali Süâvi Efendi, Çapanoğlu Âgâh Efendi, Sâdullah Bey gibi çok meşhur şâir – edip - gazetecilerin liberal fikirlerinden nefret eden Avni Paşa, bu nefretini dikkatle sakladı. Bunlar sivil bürokratlar olduğu için, fazla adam yerine koymuyordu. Âlî Paşa gibi bir devlet adamına nasıl kan kusturduklarını biliyor, büsbütün nefret ediyordu. Süleyman Paşa adındaki bu 38 yaşındaki genç general, eski talebesi ve hiç olmazsa Harbiye mezunu idi. Kendinden büyük adamları tenkit etmeyecek bir disiplinde yetişmiş bulunması ümid edilebilirdi...

Serasker Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa'yı makamına, şimdiki İstanbul Üniversitesi Merkez binasına çağırttı. Süleyman Paşa'nın makamı Taksim'le Nişantaşı arasındaki Harbiye'de idi. Arabaya binip derhal Beyazıt'a gitti. Bir sürü kordonlu subayın arasından geçip Avni Paşa'nın kapısının önünde generallerin titrediği odasına kadar gelebildi. Yaverlerden biri, bu ehemmiyetsiz ve küçük rütbeli generali, Devletlü Übbühetlü Serasker Paşa Hazretleri'nin huzuruna çıkardı ve "*Saâdetlü Süleyman Paşa*" diye bağırdı (liva generallerin resmî lâkabı "*saâdetlü*" idi, Avni Paşa'nın "*devletlü*" lakabı mareşal olduğunu, "*übbehetlü*" ise evvelce sadâret makamında bulunduğunu göstermektedir).

Süleyman Paşa, askerî selâm verip Seraskerin yazıhânesinin açığında hazır ol vaziyetinde bekledi, Hüseyin Avni Paşa:

Otur! deyince şaşırdı. O devirde askerî disiplin çok sertti. Mareşaller, generalleri oturtmaz, generaller esas duruşta iken emir verirlerdi.

Hüseyin Avni Paşa, eski talebesine, devletin kötüye gittiğini, padişahın reformlar için direndiğini, çok büyük bir müstebid olduğunu, Murad Efendi'yi tahta çıkarabilirlerse idareye hâkim olup, devleti ve milleti kurtaracaklarını, aksi halde devletin batacağını, askerî bir belâgat içinde anlattı. Zâten iyi konuşan bir askerdi. Süleyman Paşa, ordunun başı olan eski hocasına, bu uğurda kellesini koymayı şeref bileceğini ve serasker paşa

hazretlerinin her türlü emrini yerine getirmenin esasen vazifesi bulunduğunu söyledi. Avni Paşa, bu iş için nasıl bir askerî plân gerektiğini sordu. Süleyman Paşa özet olarak şunları söyledi:

- Serasker Paşa Hazretleri! Bu hayırlı iş için maalesef Birinci Orduyu, hattâ bu ordunun herhangi bir birliğini kullanamayız. Birinci Ordu, kendisine padişah aleyhinde bir hareket teklif edeni derhal tevkif edip dîvân-ı harbe sevk eder. Harbiye talebesi, bendenize çok bağlıdır. Onlara nefer (er) üniforması giydirip Saray'ın önüne gece sevk ederim. Gündüz padişahı Saray'ından cebren almak, mümkün değildir, çok kan dökülür, muvaffakiyet de ümid edilmez. Onun için gece, sabaha karşı harekete geçmemiz icab eder. Ayrıca birkaç tabur asker daha gerekir. Bunların Türkçe bilmeyen taburlar olması lâzımdır. Gene de kendilerine padişah aleyhinde bir iş yaptırılamaz. Padişahın emriyle Saray'ın muhafaza altına alındığını söylemek gerekir. Bu taburlara icab eden zabitleri yerleştiririm. Beş on zabite ne yapacağımızı bildirmekten başka çare yoktur. Fakat ikna ederiz. Vatan ve millet işidir. Cenâb-ı Hakk'ın inayetiyle muvaffak oluruz...

Serasker, genç generale keskin bir nazarla baktı. Bir tümeni, kolorduyu, orduyu, ordular grubunu düşmana taarruza geçirtmekten daha nâzik olan bir eylemi bu derecede basite indirgeyip plânlayabilen Süleyman Paşa dikkatini çekmişti. Ancak ona olan ihtiyacı kesindi. Gerçekten Birinci Ordu'nun herhangi bir birliğine şahsen padişah aleyhinde bir emir veremezdi...

Binâenaleyh Midhat Paşa dışında, eylemi meşrûtiyet (demokrasi) için yaptığına inanan tek şahıs Süleyman Paşa idi. 25 Mayıs gecesi Hüseyin Avni Paşa, Müşîr Redif ve Mirlivâ Süleyman Paşalar'ı Kuzguncuk'taki yalısına çağırdı. Nihâî eylem planı, son defa gözden geçirildi. Bu işte Harbiye öğrencilerinin birinci derecede rol oynayacakları üzerinde ittifaka varıldı...

Eylemin haftası içinde elde edilenler, Hüseyin Avni Paşa'nın bacanağı Şûrây-ı Askerî üyesi Mirlivâ Hüseyin Sabri Paşa, alafrangalığından dolayı "Mösyö" denen Mirliva Necib Paşa, sonradan ferik olan Miralay Hacı Râşid Bey, donanma kumandanı bahriye mirlivâsı (tümamiral) Ârif Paşa'dır. Ârif Paşa'ya Kayserili Ahmed Paşa, diğerlerine Avni Paşa ile çengel attılar.

Diğer hal’ erkânı (büyük eylemciler) da boş durmadılar. Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, eski İstanbul Kadısı Kazasker Ahmed Hulûsi Efendi’yi elde etti. Bu zât, Avni Paşa’nın zehirlettiği eski sadrâzamlardan Şîrvânî-zâde Mehmed Rüşdü Paşa’nın kardeşidir. Çengel atılan ulemâdan diğer bir şahıs da, Midhat Paşa tarafından ikna edilen, fetva emîni Kazasker Kara Halil Efendi’dir. Sonra şeyhülislâm olmuştur. Yeni rejimde külâh kapmak sevdasıyla:

- Hal’ emr-i hayrına çarşaf kadar fetvâ yazarım, diyen yobazdır. Murad Efendi’nin yakınlarına eylemin günü bildirilmemiş, fakat böyle bir şey olacağı hissettirilmişti. Bunlar, Yenikapı Mevlevî-hânesi’nin kudretli ve nüfuzlu şeyhi Osman Salâhaddin Dede, hassa sarrafı Hristaki, Dr. Capoleone adındaki İtalyan hekimi, Aziz Bey, Skaliyeri adlı diğer bir İtalyan, şâir Ziyâ Bey’dir. Nâmık Kemâl ise daha Magosa’dadır. Orada söylenegeldiği gibi zindana falan atılmış değildir. Son yıllarda Türk Tarih Kurumu’nun 4 büyük cilt hâlinde yayınladığı mektuplarında açıklandığına göre zevk, sefa ve keyif içinde yaşamakta, güzel şiirler yazmaktadır.

Süleyman Paşa, bir iki gün önceden güvendiği subaylara haber verdi, onlarla anlaştı. Bu subaylar şunlardır: İstanbul Merkez Kumandanı Mirliva Mustafa Seyfi Paşa, Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne Dâhiliye Miralayı Ahmed Hıfzı Bey, devrin ünlü ediblerinden erkân-ı harb kolağası (kurmay kıdemli yüzbaşı) Manastırlı Rifat Efendi, sonradan ferik olan Kolağası Bedri Efendi, Birinci Ordu subaylarından tabur binbaşısı Edhem Bey, 4. Tabur binbaşısı Osman, Tabur binbaşısı İzzet Efendi ile bunun muavini Yüzbaşı Necib Efendi elde edildi.

Eylemi Hazırlayan Ortam

Tanzimat’ın esaslarını, bilhassa Sadrâzam Mahmud Nedim Paşa alt üst etmişti. Devlet büdçesinde 5 milyon altın açık vardı. Dış borçlar zorlukla ödeniyordu. Bu durumda Mahmud Nedim Paşa, dış borç faizlerinin yarı yarıya indirildiğini tek taraflı olarak ilân etti. Bu meşhur 6 Ramazan

(6.10.1875) hükûmet kararnâmesinde, Sadrâzam dışında, nâzırlardan şunların imzası vardır: Serasker Rızâ Paşa, Adliye Nâzırı Midhat Paşa, Maliye Nâzırı Yusuf Paşa, Ticaret Nâzırı Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa, Sadâret müsteşarı Saîd Efendi...

Rusya'nın İstanbul büyükelçisi ve panslavist denen akımın Rusya'da başlıca lideri Orgeneral Kont İgnatiev, dostu olan Sadrâzama, bu faiz indirimi yolunu telkin ve tavsiye etmişti. Böylece Türkiye'nin Avrupa'da kredisinin yok olmasını sağlıyordu. Türkiye'nin Rusya'ya borcu olmadığı için, faiz indirimi Rusya'yı ilgilendirmiyordu. Hükûmet kararının ilân edileceği sabahın gecesinde Midhat ve Dâmad Mahmud Paşalarla İgnatiev, ellerindeki bütün tahvilleri sattılar ve ertesi gün bu tahvillerin değeri yarı yarıya düştüğü için büyük kazanç sağladılar. Sultan Aziz, böyle bir şeye tenezzül etmeyi aklından geçirmediği için 3 milyon altın zarara uğradı. Karar, borç sahibi İngiltere ile Fransa'da büyük protestolara sebep oldu. Türkiye'de elinde tahvil bulunan ve geçimini buna bağlayan vatandaşlar büyük zarar gördü. Hükûmete, belki padişaha beddua edildi. Tam bir ihtilâl ortamı idi ve ihtilâl de bütün uğursuzluğuyla yaklaşıyordu.

Bosna-Hersek ayaklanması devam ederken, 2 Mayıs 1876'da Bulgaristan'da büyük bir isyan çıktı. Ruslar tarafından gizlice silâh gönderilen 55 Bulgar köyünün erkekleri, Türk köylerini bastılar. 1000 kadar Türk'ü büyük vahşetle öldürdüler. Bu sırada şimdiki Bulgaristan nüfusunun yüzde 55'i Türk, yüzde 45'i Bulgar'dı. Onun için Tuna'ya kadar olan bölge, Türk anayurdu içinde sayılırdı. Müşîr Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa iki tümenle âsîlerin üzerine yürüdü. 39 gün süren ayaklanmada âsîler tamamen ezildi ve isyan söndürüldü. 4500 âsî öldü. Bu haber Avrupa basınına, Türklerin on binlerce Hıristiyan'ı öldürdükleri ve yüzlerce Bulgar köyünü yerle bir ettikleri şeklinde yansıtıldı. Dehşetli bir anti-Türk propaganda, bütün Avrupa'yı sardı. Kuzey Amerika basınına sıçradı. 6 Mayıs'ta (1876) Selânik'teki Almanya konsolosu Abbott ile Fransa konsolosu Moulin'in, Türk halkınca linç edilmeleri, durumu büsbütün gerginleştirdi. Bir Rus-Yunan komplosu olan bu olay kasten çıkarılmış ve Türkler'i Avrupa kamuoyunda mahkûm etmek, Avrupa'dan tecrid etmek gayesi güdülmüştü. O zamanki diplomasi, tamamen bir prestij diplomasisi idi. Herhangi bir diplomat hakarete uğradı diye, koca devletler münasebet keser, hattâ savaşa

başlarlardı. Bâb-ı Âlî, meseleyi kapatmak için, konsolosları öldürenlerin altısını astırdı ve Selânik valisi Baytar Mehmed Re'fet Paşa'yı azletti.

Kışkırtılan Yüksek Öğrenim Talebesinin Hükûmete Karşı Gösterisi

İhtilâli hazırlayanlar, bu belâlar içindeki ortamı gayeleri için çok müsait görüp seviniyorlardı. Mahmud Nedim Paşa, karışık işler peşinde olduklarını sezdiği Hüseyin Avni Paşa'yı seraskerlikten alıp Hudâvendigâr (Bursa) eyâletine vali yaptı ve Midhat Paşa'yı da Adliye Nazırlığından uzaklaştırdı. İhtilâlciler telâşa düştüler. Midhat Paşa, Veliahad Efendi'den aldığı parayı, "talebe-i ulûm" denen; medreselerin yüksek sınıf öğrencilerine dağıttırdı. Bin kadar öğrenciye bazı yobaz takımı da katıldı. Bâb-ı Âlî'ye gidip Sadrâzam aleyhine gösteri yaptılar.

Sultan Aziz kalabalığı dağıtmak yerine, arzularını yerine getireceğini vaad etmek zaafını gösterdi. Fakat diğer taraftan, ulemâya, bir daha böyle bir şey olursa üzerlerine asker göndereceği tehdidinde bulundu. En kritik bir zamanda ulemâyı, korkularından ihtilâlcilerle işbirliği yapmaya sevk etti. 11 Mayıs'ta Mahmud Nedim Paşa'yı azletti ve Mütercim Rüşdü Paşa 4. sadâretine geldi. Rüşdü Paşa, Meşîhate Hayrullah Efendi'yi, Seraskerliğe yani ordunun başına Hüseyin Avni Paşa'yı, devlet nâzırlığma da Midhat Paşa'yı getirdi ve eylemin 4 büyükleri aynı kabinede birleşmiş oldu. "Kînim dinimdir" inancında olan Hüseyin Avni Paşa, bu defaki Seraskerliğe oturuşundan sadece 18 gün sonra saltanat darbesi yaptı.

Sultan Abdülaziz Hân

Sultan Abdülaziz Hân'ın saltanatının 15. yılı dolmak üzere idi. Bestekâr, neyzen, ressam, sportmen, asker, donanma ve silâha ibtilâ derecesinde meraklı, çok mağrur bir hükümdardı. Fakat şahsî muamelelerinde pek nâzikti. Sert mizacı altındaki merhamet ve şefkat hisleri kuvvetliydi. Kızdığı zaman soğukkanlılığını muhafaza edemezdi. Dindar, fevkalâde vatansever, heybetli bir padişahtı. Büyük zekâsının yanında, aynı zamanda bir safdillik içindeydi. Ağabeyi gibi, aşırı derecede cömertti. İlk 10 senesinde dengeli, nispeten muktesit bir hayat yaşadı. Fuad ve Âlî Paşaları devamlı şekilde iktidarda tutmak dirayetini ve uzak görüşlülüğünü gösterdi. Kendisi de, bugün üzerinde 35 devletin toprakları bulunan imparatorluk da rahat etti. Avrupa'da prestiji fevkalâde idi. Büyük bir devletin büyük bir hükümdarı olduğundan dost düşman kimsenin şüphesi yoktu.

Son beş yılında ise birinci sınıf devlet adamlarından mahrum kaldı. Böylesi var idiyse de seçip iktidara getiremedi. Ümid bağladığı sadrâzamlarının hiçbirinin Âlî Paşa'nın yerini dolduramadığını, binbir hata yaptığını, ahlâksızlıklar irtikâb ettiğini gördü. Kendini hepsinden üstün görmeye başladı. Bâb-ı Âlî'nin otoritesi zayıfladı. Saray, Tanzimat esaslarına aykırı olarak olur olmaz hükûmet işlerine karışmaya başladı. Evvelce yalnız saltanat süren padişah, hükûmet etmenin de lezzetine alıştı. Bir bakıma 1839'dan önceki mutlakıyet hortlamış oldu. Ancak 1876 yılı, dünyada 1839'a benzemediği, çok değiştiği gibi, Sultan Aziz de, 1839'dan önce tahtta bulunan babası Sultan Mahmud'un büyük dehâsına sahip değildi. Mahmud Nedim Paşa gibi değersiz olduğu nispette ahlâksız bir veziri iki defa iktidara getirdi. Toplam 1 yıl, 7 ay, 11 gün sadrâzam olan Mahmud Nedim Paşa'dan halk, Rus taraftarı ve dostu olduğu için nefret ediyordu. Üstelik Rusya'ya karşı bir siyaseti olan o devrin en büyük devleti İngiltere, iki defa Rus dostu bir vezîri iktidara getiren Sultan Aziz'e cephe aldı...

Tabii Sultan Aziz'in ordu ve donanma siyaseti de İngiltere'yi ürkütmüştü. İngiltere büyükelçisi, Sadrâzama bir defa açıkça:

- Bu kadar büyük donanmayı ne yapacaksınız? Rusya'ya karşı ise, fazladır. Rus donanmasından birkaç defa üstün bir donanma meydana getirdiniz. İngiltere'ye karşı ise, İngiliz donanmasına yetişebilmeniz imkân haricindedir, şeklinde endişelerini belirtmiş, Sadrâzam:

- Zât-ı Şâhâne'nin arzuları bu istikamettedir, diye adetâ padişahı hedef gösteren bir cevap vermişti.

İngiltere, Sultan Aziz'in tahttan indirilmesini müsbet karşılayacağını, vaktiyle Londra'yı ziyareti sırasında Hüseyin Avni Paşa'ya bildirdiği gibi, 1867'den beri İstanbul'da elçi bulunan Sir Henry Elliot da bu hususta Avni ve Midhat Paşalarla karışık münasebetlere girişmişti. Nitekim eylemin günü kendisine bildirilen tek yabancı Elliot idi. İngiltere, Galler Prensi'nin dostu, İngiliz demokrasininin ve hayat tarzının hayranı, farmason olmak bakımından Galler Prensi (VII. Edward) ile ilişkili Veliahd Mehmed Murad Efendi'nin tahta çıkmasını da arzu ediyordu. Sultan Aziz gerçi Rus düşmanı idi ama İngiltere'ye karşı bir yakınlık da duymuyordu. İngiliz istihbaratı, bütün bu hususları değerlendirdi.

Yeğeni Sultan Vahîdeddin'i nasıl Dâmad Ferîd Paşa felâkete sürüklediyse, Sultan Aziz'in başını yiyen de denebilir ki, bu Mahmud Nedim Paşa oldu. Vezirler, müşîrler, Sultan Aziz'in heybetinden ürküyorlardı. Beylerbeyi Sarayı'nda devlet adamlarını, kendisine alıştırdığı bir erkek arslan yanında olduğu halde kabûl eden padişahın ve yanındaki hayvanın azametinden, ziyaretçilerin yürekleri ağızlarına geliyordu. Hükümdarların dostu olmadığı söylenir. Çevredekilerin ya düşmanları, ya da bendeleri olduğu iddia edilir. Sultan Aziz'in hiçbir yakın dostu bulunmadığı ise bir gerçektir. Ne aleyhinde kaynayan kazanı kendisi fark edebildi, ne de böyle bir şey kendisine duyurulabildi...

Halk, israfına rağmen, bu hükümdarı seviyordu. Osmanoğlu olması, bu sevgiyi kendisine doğuşundan sağlamıştı. Üstelik halîfe olduğu için, mü'min bir Müslüman, padişaha karşı gelerek günaha girmek istemezdi. Kara ve deniz manevralarına katılması, askerle karavana yemesi, ordu ve donanma ve askere gösterdiği itina ve çok açık sevgi, prestijini artırıyordu. Kadınlarına düşkün değildi. Millet, ağabeyi Sultan Abdülmecid'i çok sevmiş, fakat kadınlarından da bıkmıştı. Sultan Aziz için böyle bir şey bahis mevzuu değildi... Dört zevcesi dışında bir câriye ile ilişkisi duyulmamış, Abdülaziz Hân böyle bir şeyi küçüklük saymıştı. Üstelik zevceleri saraydaki dairelerinden çıkamazlar, ağabeyinin kadınları gibi İstanbul'da istedikleri gibi gezip tozamazlardı. Hiçbir zaman ne içki, ne tütün kullanmamıştı. Sıhhatli olmak bakımından da ağabeyinden ayrılıyordu. Ancak, israf başlıca dedikodu mevzuu idi. Ağabeyinin başlattığı Çırağan

Sarayı'nı, Dolmabahçe'den daha muhteşem şekilde yaptırıp döşettiği gibi, Beylerbeyi'nde de bir saray yaptırmıştı.

Koç ve horoz dövüştürüp kazanan hayvana nişan taktığı gibi şeyler, Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'da yayınladıkları muhâlefet gazetelerinde uydurdukları şeylerdi, hiçbir asılları yoktu. Ancak bu menfi propaganda, halka kadar sirayet edebilmişti. Üstelik Sultan Aziz, eski Türk temaşa san'atlarından orta oyununa meraklı idi. Orta oyununda Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar gibi mağrur nazırların taklitlerini müsamaha ile seyrediyordu. Her iki paşa da bunu duyuyor, fevkalâde içerliyorlardı...

Tenkit hedeflerinin başlıcası; Türk mâliyesinin, o tarihe kadar asla düşmediği bir perişanlık içinde olması, iflâsa yaklaşması idi. 20 yıl kadar önce Türkiye, bütün tarihinde ilk defa olarak dış borçlanma yoluna gitmiş, önce buna muhalif olan devlet adamları bile, bu kolay görünen yola sık sık başvurmaya başlamışlardı. Kırım Harbi'nin yüklü dış borçları Sultan Aziz devrine kaldı. Tahta geçtiği zaman 90 milyon altın olan devlet borçları, Sultan Aziz'in 15 yıllık saltanatı sonunda 196 milyon altını buldu. Paranın satınalma gücünün çok yüksek olduğu o devir için gerçekten büyük meblağ idi. Sultan Aziz, ağabeyi devrinden kalan donanmayı tamamen değiştirdi, yenileştirdi, zırhlı hâle getirdi, birkaç misli kuvvetlendirdi. Bu kadar kısa müddet içinde dünyanın üçüncü donanmasını meydana getirmek Türk maliyesinin takatinin üzerinde idi. Tersanelere, askerî fabrikalara büyük para harcandı. İstanbul Tersâneleri, zırhlı inşa edecek kapasiteye getirildi. Tophane'de, modern toplar dökülebiliyordu. 25 zırhlı, 50.000 deniz ve 700.000 kara askeri, Türkiye için ağır bir yük teşkil etti. Sultan eninde sonunda Rusya ile bir savaş çıkacağını, Kırım Harbi'nde yenilen Rusya'nın Türkiye'den bunun öcünü almak isteyeceğini düşünüyordu. Müttefiksiz bir Türkiye'nin Rusya'yı yenmesi icab ettiğini planladığı gibi, Kırım'ı Rusya'dan geri almak istediğini de ağzından kaçırmıştı... Halbuki 1875'lerde Türkiye'nin tek başına Rusya'yı yenmesi mümkün değildi. Fakat Rus taarruzlarını başarıyla püskürtüp hiçbir toprak kaptırmaması hâlâ mümkündü...

Sultan Aziz, ordu ve donanma masraflarından bunalan nazırlarıyla istediği askerî tahsisatı almak için mücâdele ederken, bir taraftan devlete hizmet ediyor, bir taraftan felâketini hazırlıyordu. Avrupa'nın XVI. asırdan itibaren denizcilikle üstünlük kazanmaya başladığını biliyor, fakat bu işin

öyle beş on yıl içinde gerçekleştirilemeyeceğini kabûl etmek istemiyordu. Daima değiştirilmek ve yenilenmek isteyen büyük bir donanma, savaşta faydalı olabilmesi için bile yetişmiş denizcilere muhtaçtı. Şüphesiz 46 yaşındaki hükümdar için ufuklar açık görünüyor, gelecekte pek çok şeyi yapabileceğini hesaplıyordu. Artık kalkınma işini bizzat üzerine almış, vezirlerinin liyakatsizlikleri, cesaretini artırmıştı. Sultan Aziz, Mütercim Rüşdü Paşa'ya kızdığı bir gün, paşa huzurundan ayrıldıktan sonra, yanındaki Başmâbeyncisine:

Benim ecdâdım (atalarım) bu gibilerin aklıyla hareket etmiş olsaydı, Konya Ovası'nda koyun sürüleriyle çadırda yaşamaktan kurtulamazdık! demişti...

Gerçi İngiltere Devleti'nin borçları daha 1857'de 837 milyon altındı. 1939'da 8.301 milyon sterline yükselmişti. 1971'de 33.420 milyon sterlin idi. Fakat Osmanlı Devleti'nin, İngiliz mâliyesinin gelir kaynaklarıyla mukayese edilecek gelirleri yoktu. Sanayi gelişmemişti. Üstelik Sultan Aziz bayındırlık ve demiryolu siyasetine de ağırlık vermişti. İngiltere'de yapılan zırhlıların bir tanesine 380.000 altın kadar fiyat ödenmişti. Demiryolu ve telgraf şebekesine büyük para gitmiş, pek çok okul açılmış, bürokrasi gelişmiş ve artmıştı. Midhat Paşa gibi imarcı valiler, padişahın bu tutumundan cesaret alarak birçok ülkeyi bayındır hâle getirmişlerdi. Sultan Abdülaziz Hân, Avrupa seyahatini tamamlayıp Türkiye'ye dönerken, Tuna valisi Midhat Paşa kendisini Budapeşte'ye gelip karşıladı. Tuna üzerinden Budapeşte'den Rusçuk'a geldiler. Gemi şehre yaklaşırken padişah iskelelere sıralanmış jandarma ve polisin üniformalarını, düzenini, şehrin bayındırlığını, temizliğini görünce:

- Burası neresidir? diye sordu. Yanındaki Midhat Paşa:

- Memâlik-i Şâhâneniz'den Tuna Vilâyeti'nin merkezi Rusçuk'dur Efendimiz! diye cevap verdi. Sultan Aziz:

- Paşa, hizmetinize teşekkür olunur, asker ve jandarmayı, şehri, Avrupa'da gördüğüm yerlerden farksız hâle getirmişsiniz, diyerek sevincini belli etti.

Yollar, bankalar, okullar, bayındırlık eserleri, düzen ve asayişle Midhat Paşa, Bulgaristan'ın çağdaş kalkınmasının temelini atmıştı. Eyâlet jandarmasını düzenlemekle görevlendirdiği Kurmay Binbaşı Şâkir Bey, sonradan mareşal olmuştur. Tuna adlı resmî eyâlet gazetesinin başyazarı,

ünlü romancı Ahmed Midhat Efendi idi. Midhat Paşa, çalıştığı bölgeyi tefrik etmeksizin Tuna'da, Irak'ta, Suriye'de, Batı Anadolu'da aynı bayındır durumu meydana getirdi ama bunun için hükümdarın desteği şarttı. Meselâ demiryolları, tüneller, köprüler için akıl almaz paralar harcandı. Bu kakınmayı fazla gören bir hükümdar ile hiçbir vali fazla bir şey yapamazdı.

Âlî Fuad paşalar ekibini iktidardan uzaklaştırmayı düşünmedi ve ölümüne kadar Âlî Paşa'yı sadârette bıraktı, zamanında asker kullanarak bir darbe yapmak, Londra'da ne derecede imkânsız bir şeyse, İstanbul'da da öyleydi. Sultan Aziz, halk tarafından çok sevildi. Mısır ve Avrupa seyahatlerinden dönüşünde çılgınca sevgi gösterilerine muhâtab oldu. Temyiz kudreti vardı. Bir örneği şudur:

Meclis-i Vâlâ'ya gittiği bir gün, Başkâtib Mansûrî-zâde İzmirli Mustafa Nûri Efendi, derhal dikkatini çekti. Hakkında yaptırdığı araştırma da müsbet netice verince, mülkî rütbesinin yetersizliğine rağmen defaten Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi yaparak Saray'ına aldı, bu pek mühim görevi verdi. Bu Mustafa Nûri Paşa, sonradan vezir ve nâzır olmuş pek değerli bir devlet ve fikir adamıdır. 4 ciltlik müstesna değerde bir Osmanlı Tarihinin yazarıdır.

Hatt-ı hümâyunlarının çoğunu Sultan Aziz bizzat kaleme almıştır. Askerlikten ne derecede anladığına da şu olay örnektir:

Avrupa seyahatinde Paris yakınlarında Fransız, Koblenz yakınlarında Prusya ordularının şerefine düzenlenen manevralarını, Fransız İmparatoru III. Napoléon ve Prusya Kralı (sonradan Almanya İmparatoru) I. Wilhelm ile beraber seyretmişti. Yıllar boyu iki ordu hakkındaki intibâlarını unutmadı. 1870'te Prusya-Fransa harbi başlayınca bütün Türk devlet adamları Fransa'nın kazanacağından şüphe olmadığını beyan ettikleri halde, onları dikkatle dinleyen padişah, harbi Prusya'nın kazanacağını söylemişti.

Bu devri çok iyi inceleyenlerden Ali Rızâ ve Mehmed Galib Beyler, 1920'de yayınladıkları müşterek eserlerinde şöyle derler:

"Sultan Abdülaziz Hân, devlet işlerini görmek için pek çok çalıştı. Devlet adamı yetiştirmeye uğraştı. Kışlalara gitti, askerin yiyecek, giyecek ve koğuşlarını teftiş etti. Mekteb-i Harbiyye ve Bahriyye'ye gidip incelemeler yaptı. Kendisine verilen yazıları bizzat okudu. Gerek dilekçeleri, gerek Bâb-ı Âlî'nin resmî yazılarını dikkatle inceledi. Devletin

selâmetini düşündü. Devletin yükselmesi sebeplerini hazırlamak ve tebaasının sevgisini kazanmak için çalıştı. Yakınlarını iyi seçti. Devlet işlerine dair fikir ve mütalaaları dikkatle dinledi..."

Süleyman Nazif Bey'in yazdıkları da çok iyi bir tahlilin eseridir:

"Sultan Abdülaziz'in saltanat devrini; ilki bir şan, şevket, düzen, kuvvet ve kudret, diğeri kargaşa, basiretsizlik ve siyasetsizlik olarak birbirine zıt iki safhaya ayırmaya sebep olan iki şahsiyet vardır ki, biri Âlî Paşa ve diğeri Mahmud Nedim Paşa'dır... Sultan Aziz, Türklüğün en necib vasıf ve hasletlerini taşıyan mert bir padişah idi ve o padişah ile beraber koca bir milletin nekbet ve felâketi de başladı..."

EYLEM

A) Tahttan İndirme

Eylem Başlıyor

Darbe 31 Mayıs'ta yapılacaktı. Veliahd Murad Efendi, askerin gelip kendisini dairesinden çıkarmasını istedi. Kendiliğinden dışarı çıkmayı reddetti. Darbe başarı kazanmazsa, amcasına karşı mâsum olduğunu iddia edecekti. Ancak Süleyman Paşa'nın ısrarıyla darbenin bir gün öncesine, 30 Mayıs sabahına alınması, veliahda haber verilemedi veyâ ihmal edildi.

Hüseyin Avni, Midhat ve Rüşdü Paşalarla Hayrullah Efendi (eylemin dört büyükleri), darbenin öğle vakti yapılmasında çok ısrar ettiler. Çünki o sırada dördü de kabine toplantısında, Bâb-ı Âlî'de bulunacaklardı... Darbe başarılamadığı takdirde, suçu Süleyman Paşa ile Harbiye öğrencilerinin

üzerine atıp kendi şahıslarını sigortalamak istiyorlardı. Süleyman Paşa, bunu fark etti mi veyâ askerce mi düşündü bilinmez:

-Öğleyin Sultan Aziz cebren sarayından alınamaz, kan dökülse bile muvaffakiyet ihtimali yoktur, deyip kestirip attı… Güneş doğmadan sabah saat 04’ü 34 geçe Saray’ın kuşatılarak Sultan Aziz’in kaldırılması planında direndi. Eylemi o yapacağı için, dediğini kabûl etmekten başka çare bulunamadı.

Süleyman Paşa, 300 Harbiye talebesi ve Türkçe bilmeyip İstanbul’a yeni gelen Suriyeli Arab bölükleri ile Dolmabahçe Sarayı’na geldi. Bunlara, düşmanlara karşı padişahı korumak için Saray’ın muhasara edileceğini söylemişti.

Bu sırada Avni, Midhat, Rüşdü, Redif Paşalarla şeyhülislâm, Hüseyin Avni Paşa’nın Kuzguncuk’taki yalısında toplanmışlardı. Daha ortalık iyice aydınlanmamış, fakat fecr-i kâzib başlamıştı. Baharın sonları idi. Hava yağışlı idi ve yağışın şiddetleneceği anlaşılıyordu. Paşalar, Kuzguncuk’taki yalının pencerelerinde ellerinde dürbünler, karşıdaki Saray’ın durumunu çok rahatlıkla görebiliyorlardı. Donanma kumandanı Amiral Arif Paşa, o yılların dünyanın en büyük ve modern saff-ı harb gemileri sayılan zırhlıları, Dolmabahçe açıklarına getirmiş, bu hareket bile Saray’ın dikkatini çekmemiş, normal bir seyr-ü sefer sayılmıştır. Zira Sultan Aziz, donanmasının gözleri önünde bulunmasından çok zevk alırdı.

Asker Kandırılıyor...

Merkezi Şam’da olan Beşinci Ordu’dan Türkçe bilmeyen birkaç bölük Arab asıllı askerin Dolmabahçe Sarayı önüne yerleştirilmesi, bir gün evvelden başlamıştı. Bunlar iki gün önce vapurla Beyrut’tan getirilmişlerdi. Talim görüp Şam’a iade edileceklerdi. Hüseyin Avni Paşa, henüz kışlalarda yer açılmadığı bahanesi ile bunları Dolmabahçe karşısında çadırlara yerleştirmiş, padişaha da bu şekilde arz etmişti. Gece gelen Süleyman Paşa ise askere, padişaha sûikast yapılmak üzere bulunulduğu, bu sûikasdin

önleneceği, bunun için Saray'ın içinden dışarıya ve dışarıdan saraya kuş uçurtulmaması gerektiğini, çok şerefli bir görevi yerine getireceklerini söylemişti. Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne Kumandanı, öğrencilerine de aynı martavalı okumuş, onlara padişahı sûikasdden korumak için saraya gidileceğini söyleyerek gece yarısı uyandırıp tam silâhlı talim emriyle giydirmişti. Süleyman Paşa, çok az sayıda subay ve erle saraydan içeri girecektir. Bölükler ve Harbiyeliler, saray dışında, padişahı sûikastten kurtarmak için (!) bekleyeceklerdi. Dolmabahçe'ye getirilen donanma, subay ve efradına da Amiral Arif Paşa aynı şeyi söylemiştir.

Darbeciler için büyük kumardı. Fakat bütün darbe teşebbüsleri zâten birer kumar değil midir?..

Darbe sabahından önceki gece Avni Paşa, Kuzguncuk'taki yalısına Dr. Marko Paşa'yı çağırmış, beraberce rakı içmişlerdi. Darbeden birkaç saat öncesini Askerî Tıbbiye Kumandanı olan bir askerî hekimle geçirmesi çok mânâlı idi. Acaba, darbe sırasında bir öldürme olayı vuku bulur da hemen bir resmî rapor icab eder, diye mi düşünüyordu?... Ama Marko Paşa, Şeytan'a külâhmı ters giydirebilecek bir adamdı. Kimsenin eline girmez, avuçların arasından kayıverirdi.

Selimiye Kışlası'na nakledilmek üzere bekleyen 4 tabur ve Arab askerinden birkaç bölük, saray kapılarını tutmuşlardı. Süleyman Paşa, Harbiye öğrencilerini de kapılara koydu. Fakat gene de asker kaynaşmaya başlamıştı. Gerçeği bilen bazı subaylar, padişahın öldüğünü söylediler. Bunun üzerine asker arasında Sultan Aziz'i sûikasdden korumak için geldikleri ve Sultan Aziz öldüğü veya delirdiği için geldikleri hakkında alçak sesle münakaşa başladı. Az sonra toplar atılınca, padişahın öldüğünü iddia eden askerler kendilerinin haklı olduğuna inandılar.

Saray gerçek bir muhafaza altında değildi. Sadece birkaç nöbetçi vardı: Albay Reşid Bey, Albay Zîver Bey, Binbaşı Hüsâmeddin Bey, Binbaşı Osman Bey, Kıdemli Yüzbaşı Hüsnü Efendi. Saray'ın uzağında hassa birliklerinden sadece 4 bölük bulunuyordu ama bu bölükleri çağırıp emir verecek tek kişi yoktu.

Üç kıt'ada on iki milyon kilometre kareye hükmeden bir imparator ve yeryüzündeki bütün Müslümanların başı işte böyle korunuyordu...

Fazla tedbire ne lüzum vardı ki? Sultan Aziz, taht şehrinin ortasında, milleti ve ordusu içinde yaşıyordu. Milletinden ve ordusundan tek kişi,

şahsına bir kötülükte bulunmak ister miydi? Sultan Aziz'e göre böyle bir ihtimal, hayâl değeri bile taşıyamazdı. On beş yıldan beri Saray'ının ve şahsının muhafazası için tek tedbir aldığını hatırlamıyordu. Millet ve ordudan büyük hangi tedbir olabilirdi?

Gaflet, işte bu derecede idi. İkinci Abdülhamid, bu gafleti çok iyi değerlendirecektir. Yıldız Sarayı'nın sûrları arasına kapanacak, Yıldız'ı ayrı bir şehir hâline getirecek ve bu ayrı sitenin içinde, imparatorluğun en büyük vurucu gücü olarak silâhlandırılmış tam bir tümen askerle yaşayacaktır. Evet, bugün de İngiltere Kraliçesi'ni bir tümen asker korumaktadır ve bu tümenin kışlası Buchingham Sarayı'nın elli metre solundadır ama... Türkiye hükümdarını halktan tecrid eden olay, işte Sultan Aziz'e yapılan bu baskındır.

Padişah Uyuyor...

Sultan Aziz uyuyordu. Henüz sabah namazına kalkmamıştı. Hayatında ilk olarak sabah namazını kılamayacağını aklından bile geçirmiyordu. Böylesine uykuya atalarımız "gaflet uykusu" demişlerdir.

Süleyman Paşa, harem dairesinin önündeki karakola kadar geldi. Arkasında, bir elleri tabancalarında, bir elleri kılıçlarında birkaç subayla, süngü takmış birkaç er vardı. Demek Türk imparatorluk sarayına sabaha karşı böylesine girilebiliyordu. Böyle bir şey mümkündü!

Mâbeynciler, yaverler, kâtipler, musâhipler ordusu nerede idiler? Onlar da gaflet uykusunda idiler. Haremin muhafazası zenci hadım ağalarına âiddi.

Süleyman Paşa'nın terbiyesi, ne zorla kadınların dairelerine ne de padişahın yatak odasına girmeye müsait değildi. Dârüssaâde ağası ile konuşmak istediğini söyledi. Üzerine süratle bir şey alan ve Harem-i Hümâyûn'un en büyük âmiri ve vezir pâyesinde bulunan Dârüssaâdeti'ş-Şerîfe Ağası Cevher Ağa yetişti. Bir bakışta durumu kavradı. Akıldan geçirilmeyenin başa geldiğini anladı. Süleyman Paşa'nın yüzüne baktı.

Paşayı tanımıyordu, sıradan bir binbaşı sandı, yüzünü buruşturdu. Zira Süleyman Paşa general işaretlerini sökmüş, binbaşı rütbesine mahsus sırmalar takınmıştı. Böylesine bir komedya idi. Süleyman Paşa:

- Ağa Efendimiz, dedi; millet Sultan Abdülaziz Hân'ın fiil ve hareketlerinden memnun ve hoşnut değildir. Millet kendilerini hal' etti (tahttan indirdi). Şahs-ı hümâyunlarına karşı bir garaz ve sûikasdimiz yoktur. Milletin selâmeti için kendilerini Topkapı Sarayı'na götürmeye me'mûrum. Lütfen kendilerine derhal bildiriniz ve hazırlayınız. Ben burada bekliyorum!

Devrinde Türk generallerinin hemen hemen en bilgini, hem de büyük yetenekli bir kumandan olan Süleyman Paşa, bu suretle tarihimizde, üç beş kişinin menfaati ve garezi için yapılan nâ-meşru işler için ilk defa "millet" adını kullanabiliyordu. Birkaç gün sonra "millet" dediğinin sadece 63 ihtilalciden ibaret olduğu anlaşılacaktı ama onun "millet" kelimesini bu yolda kullanmasını muhteris politikacılar, hiçbir zaman unutmayacaklar ve pek çok defa tekrar edeceklerdir.

Dârüssaâde ağası gece herhangi bir haber vermek için odasına girip haber vermek selâhiyetini haizdi.1687 yılında Dördüncü Mehmed'e de tahttan indirildiğini bir dârüssaâde ağası bildirmişti. Fakat Cevher Ağa, bunu yapmayı göze alamadı. Hızla Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın dairesine koştu. Padişahın annesini uyandırıp durumu bildirdi.

Padişah Uyandırılıyor...

Vâlide Sultan, bir şal ve bir başörtüsü alıp oğlunun odasına koştu. Sultan Aziz'i uyandırdı. Tam o sırada donanmadan toplar atılmaya başladı. Daha sonra Pertevniyâl Sultan'ın Yıldız Mahkemesi için verdiği yazılı ifadede anlattığına göre, durumu oğluna açıkça bildirmeye cesaret edemedi. "Ne oldu?" diye soran padişaha; "Takdir-i Hudâ" diye başlayıp karışık sözler söyledi. Fakat Sultan Aziz acı bir tebessümle:

- Bunlar Sultan Murad’ın cülûs toplarıdır Vâlide, dedi. Beni amcam Sultan Selim’e döndürdüler ve bu işi Avni Paşa yapmıştır. Sanırım Rüşdü Paşa ile Ahmed Paşa da birliktir. Cenâb-ı Hakk’ın takdiri böyle imiş!

Hızla giyindi ve ailesine giyinmelerini emretti. Ataları gibi kadere rızâ göstermişti. Ancak bu davranışı sonradan nice tarihçi ve yazar tarafından Sultan Aziz’in basiretinin bağlanması şeklinde değerlendirilecek, mukavemet etmediği için çok kınanacaktır.

Ancak padişah, karşısında kim olduğunu bilmiyordu. Herhalde “millet” tarafından tahtından indirilmediğine emindi ama donanma ile İstanbul’daki Birinci Ordunun hükûmet kararı ve ittifakıyle hareket ettiğini sanmış olabilir. Gerçek durumu sadece 63 kişinin bildiğini, 4 Arab taburu ile 300 Harbiyelinin bile padişahın lehine olarak sarayın önüne getirildiğini o sırada Sultan Aziz’e söyleyen bulunsa her halde inanmazdı. Başını deniz tarafından bir pencereden uzatıp zırhlılardaki askere bağırsa veyâ kara tarafındaki bir pencereye gelip askere emir verse, herhalde birkaç kişi öldükten sonra darbe o anda akametle neticelenecekti. Nitekim ertesi gün gerçeği öğrenen asker, ayaklanacak ve ayaklanan taburlar ve bölükler İstanbul’dan derhal uzaklaştırılacaklardır.

Ama Abdülaziz Hân, babası Sultan Mahmud değildi. Sultan Mahmud olsa, elinde pala, yıldırımlar yağdırırdı. “Amcam” dediği babasının amca oğlu Sultan Selim gibi neyzen ve gene onun gibi mütevekkildi. Ağabeyi gibi bir Tanzimat hükümdarı idi. Hiç ihtilâl falan görmemiş, babası gibi bu işlerin içinde pişmemişti. Ağabeyinin 22 yıllık saltanatında veliahd olarak, 30 yaşına kadar demokratik Batı ülkelerindeki hükümdar namzetleri şeklinde terbiye görmüştü. Padişahın gayrımes’ul ve masûn olduğu kendisine öğretilmişti. Bu ilkelerin sadece kâğıtta yazılı bulunduğunu idrak edememişti.

Kayığa Bindiriliyor...

Mayıs'ın sonu olmasına rağmen Boğaz havası soğuğa yakın serindi. Henüz güneş doğmuştu. Çiseleyen yağmur hızını arttırmış, fırtınalı denecek bir şekilde yağıyordu. Sultan Aziz, ailesi ve yakınları, aceleyle giyinmişler, kahvaltı etmemişler ve Saray'ın rıhtımına indirilmişlerdi. Burada kendilerini birkaç kayık bekliyordu. İlk kayığa Abdülaziz Han, oğullarının büyüğü Yusuf İzzeddin ve Mahmud Celâleddin Efendiler, Başmâbeynci Hafız Mehmed Bey ve Başkâtib Âtıf Bey bindirildiler. İkinci kayığa Pertevniyâl Valide-Sultan ile padişahın küçük yaştaki oğulları Abdülmecid henüz bebek olan Seyfeddin Efendiler yerleştirildiler. Kadın-Efendiler ve padişahın diğer yakınları başka kayıklara taksim edildiler.

Sonradan olayın tarihini yazanlardan Memduh Paşa:

"Bu sırada Sultan Aziz son fırsatı kaçırdı... Kayıkta ayağa kalkıp zırhlılara doğru bağırıp imdat isteseydi, bahriyeliler o anda kumandanları Ârif Paşa'yı parçalarlar ve karaya çıkıp Süleyman Paşa'nın bir avuç taraftarını süngülerlerdi. Fazlasına da hacet yoktu. Saray'ın önündeki Şamlı askerlerle Harbiyeliler'in de darbe hakkında hiçbir bilgileri yoktu ve başkumandanları olan padişahın emriyle yapmayacakları şey tasavvur edilemezdi. Avni Paşa ile iki üç paşa ne yapabilirlerdi? Kaçamadıkları takdirde ipe giderlerdi. Darbeden nazırların, askerin, ulemânın hiç haberleri yoktu." diyor.

Olayı yazanlardan büyük tarihçi Mahmud Celâleddin Paşa ise: *"Padişahın birkaç cesur, fedakâr ve uyanık adamı bulunup da onu alıp askerin yanına götürselerdi Süleyman Paşa'nın işi bitmişti... Avni Paşa için tek çare intihar olurdu."* der.

Diğer bir tarihçi, İbnülemin Mahmud Kemâl İnal:

"Ancak bu çok küçük tedbirlerin hiçbiri yerine getirilmedi, kimse soğukkanlı değil, herkes dehşet içindeydi; zâten sarayda aklı başında birkaç kişi olsaydı işler bu hâle gelebilir miydi?" diye yazar.

Kadın-Efendi'nin Şalı Alınıyor...

Hükümdar ailesini kayıklara bindirmeye memur subaylardan biri, kayığa binmek üzere bulunan padişahın zevcesi 28 yaşındaki Neş'erek Nesrin Üçüncü Kadın-Efendi'nin mücevher sakladığını sandı. Omuzlarındaki şalı hızla çekip aldı. Mücevher falan yoktu. Kadın-Efendi, derhal kayığa atladı. Şal, subayın elinde kaldı. Neş'erek Kadın narin ve hassas bünyeli idi. Çıplak kalan omuzlarına müthiş bir yağmur yedi. Kocasının felâketiyle zâten perişan olmuştu. Hemen o gün hastalandı ve birkaç gün sonra öldü. Şehzâde Şevket Efendi ile Emine Sultan'ın annesi idi.

Kraliçe protokolündeki padişah eşine yapılan bu muamele, Türkiye tarihinde tektir, emsali yoktur. Ancak birkaç saniye süren bu alçaklığın nasıl neticeler vereceğini, Türkiye tarihini nasıl etkileyeceğini o anda ne bu haltı eden cahil adam, ne kimse tahmin etmişti.

Zira Neş'erek Kadın-Efendi, Binbaşı Çerkes Hasan Beyin iki yaş büyük ablası idi... Hasan Bey, ablasının intikamını hemen aldı ve Türkiye tarihinin akışını değiştirdi ama, asıl intikam alacak kişi, bu olayı penceresinden kanlı gözyaşları dökerek seyrediyordu. Bu, Şehzâde Abdülhamid Efendi idi. Amcasının ve ailesinin nasıl kayıklara bindirilip zırhlıların açığından geçirilerek Sarayburnu'na çıkarıldığı sahnesini, hayatının sonuna kadar unutmayacaktı. Bu işi yapanları doğduklarına pişman edecek, cehennemleri başlarına geçirecekti. Kendisi de benzeri bir oyuna gelmemek için, otuz küsur yıl, milleti pek çok rahatsız eden bir sürü tedbir alacaktı.

Abdülaziz Hân, Topkapı Sarayı'na nakledildi. Sarayburnunda karaya çıkan hâkan ve ailesi, arabalara bindirilerek Saray'ın harem kısmına getirildiler. Saray hazırlanmamıştı. Hakan ve ailesine öğle yemeği verilemedi. Üçüncü Selim Dairesine yerleştirildiler. Önce bunun, çok kaba bir dikkatsizlik eseri olduğu sanıldı. Zira burası, 68 yıl önce, Üçüncü Selim'in şehid edildiği daire idi... Sonradan bilhassa bu daireye yerleştirilmeleri için Hüseyin Avni Paşa'nın emir verdiği anlaşıldı. Tük ordusunun başındaki adam, çepeçevre düşmanla çevrili büyük bir imparatorluğun orduları ile uğraşacağına böylesine süflî işlerle vakit harcayıp mizacına yakışır şekilde eğleniyordu...

İstanbul'da Heyecan...

Diğer taraftan, uğursuz 30 Mayıs Salı günü başlamış, çelişkili rivayetler muazzam İstanbul beldesine yayılmıştı. Bu arada İstanbul'da bir milyon iki yüz bin nüfus yaşıyordu ve dünyanın -Londra, Paris, New York ve Pekin'den sonra beşinci büyük şehri idi. Nüfusun üçte biri gayrimüslimdi. İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, Rusya ve İran, İstanbul'da büyükelçilerle temsil ediliyorlardı. Diğer devletlerin temsilcilikleri orta elçilik seviyesinde idi (Zira 1918'e kadar yalnız büyük devletler aralarında büyükelçi teati ederlerdi). Bunlardan yalnız İngiltere Büyükelçisi Lord Henry George Elliot, darbenin vurulacağını bir gün önceden biliyordu. Evet, Türkiye hakanı, Türk hariciye nâzırı falan bilmiyorlar, fakat Lord Elliot biliyordu. İnanılmaz gibidir, fakat ayn-ı hakikattir. Lord Elliot, 9 yıldan beri İstanbul'da büyükelçi ve Doğu diplomasisinin üstâdı, Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar'ın mahrem dostu idi. Darbenin içinde bulunuyordu. Sonradan İngiltere'ye dönüp bunayınca, Abdülhaziz Hân olayı üzerinde bir broşür yazıp kendini savunacaktır...

Yabancı gazete muhabirleri, telgrafhânelere koştular. Türk gazeteleri, başlık değiştirmeye başladılar. Halk kaynaşıyor, fakat doğru dürüst bir şey öğrenilemiyordu. Sultan Aziz'in öldüğü, öldürüldüğü, delirdiği, tahttan indirildiği, sûikasde uğradığı ama bir şeyinin olmadığı gibi, haberlerin hangisinin gerçek olduğu bilinmiyordu. Yalnız bir gerçek vardı: Gün ışırken donanma cülûs topları atmıştı... Bu herhalde, Veliahd Murad Efendi'nin tahta geçtiğini gösteriyordu.

Türkiye'deki iç durumla İngiltere Büyükelçisi derecesinde ilgili tek büyükelçi, Rusya Sefiri Orgeneral Kont İgnatiyef idi. Darbeyi sabahın köründe ilk öğrenenlerden biri oldu. Darbenin kimlerce yapıldığını hemen tahmin etti. İlk bakışta darbe, Rusya'nın menfaatine değil gibi görünüyordu. Zira Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar'ın İngiltere ile yüzgöz oldukları kesindi. Fakat bu yeni durumu Rusya'nın menfaatine kullanmanın elbette bir çaresi olmalıydı. İgnatiyef birkaç ay içinde bu çareyi bulacaktır...

30 Mayıs Salı günü güneş, Türk İmparatorluğu'nun Çin'deki Kâşgar'la Adriya Denizi, Afrika'da Ekvator çizgisi ile Macaristan arasında

uzanan topraklarında doğduğu zaman bu ülkelerin gerçekte tek hâkimi vardi: Hüseyin Avni Paşa...

Hüseyin Avni Paşa’nın Durumu

Avni Paşa, popüler bir sima değildi. Kendisinden önceki Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa, Cihan Seraskeri Rızâ Paşa gibi halk arasında şöhret kazanmış ve sevilmiş değildi. Zira bir hayır eseri yaptırdığı, yoksulları kolladığı görülmemişti. Bu gibi şeyler o devir vezirlerince âdet hükmündeydi. Kaba ve yüzü gülmez olması da sevilmemesinin sebeplerindendi. Irz düşmanı olduğu da yaygın rivayet hâlindeydi. Üstelik devlet parası çaldığı, bu para ile, yoksulluktan gelenlere mahsus lüzumsuz gösterişler yaptığı biliniyordu... Süleymaniye’deki muhteşem konağının böyle nâmeşru paranın mahsulü olduğu, Kuzguncuk’taki yalının ise padişah ihsânı olduğu malûmdu. Süleymaniye’deki konağı 12 Aralık 1875 Salı gecesi yanmış, halk bunun “mazlumların âhı ateşi” olduğunu söylemişti. Harem dairesindeki bir sobadan çıkan ateş, yarım saatte konağı kül etmiş, hiçbir şey kurtarılamamıştı. Kütüphânesi, silâh koleksiyonu, antikaları, gümüş eşyası ve döşemeleri ile konağın bütün vezir konaklarından üstün olduğunu, devletin resmî vak’anüvisi Kazasker Lütfi Efendi itina ile kaydetmektedir.

Yanan eşyanın değeri 40.000 altındı. O zamanın altını, bu günün altını değildir. Hayat çok ucuz ve satınalma değeri çok yüksektir. Bugün iki buçuk altınla alınabilecek şeyler o devirde bir altınla rahatça satın alınabilmekte idi.

Hüseyin Avni Paşa en büyük ihtilâslarını, Almanya’da Krupp firmasından top, Birleşik Amerika’da Martini firmasından da bir milyon tüfek satın alındığı zaman aldığı komisyonlarla yapmıştı... Bu top ve tüfekler 1875 dünyasının en modern seri atışlı ateşli silâhları idi. Komisyonun paşaya verilmesinde Ermeni Azaryan’ın aracılık ettiği biliniyordu.

Buna karşılık paşanın, orduları çok sıkı disiplin altında tuttuğu, onun seraskerliğinde hiçbir disiplinsizlik olmadığı biliniyordu. Ordunun yeniden düzenlenmesinde, Prusya Ordusu ile eş bir şekilde yetiştirilmesinde, üniformalarında, bilhassa redif askerinin hazırlanmasında kusursuz hizmet ettiği malûmdu ama bunlar, Abdülaziz Hân'ın devamlı takipleri ile mümkün olmuştu. Padişahın ordu ve donanma sevdası olmasa aynı şeyleri kendiliğinden yapacağı çok şüpheliydi. Nitekim hâkanın donanma politikasına karşı çıkıyordu... (Donanma; Osmanlı düzeninde seraskere değil, başka bir bakana, bahriye nâzırına bağlıdır).

Kendini beğenmişliği Avni Paşa'ya çok düşman kazandırmıştı. Ferikler (korgeneraller) karşısında oturmaksızın hazır ol vaziyetinde emir telâkki edip çekiliyorlardı. Bu, protokole aykırı idi. Zira diğer seraskerler eskiden beri ferikleri oturtup emir verirler, sadece mirlivâlar (tümgeneraller) ayakta emir telâkki ederlerdi. Sultan Aziz bir defa onun arkasından; *"Bu ne kendini beğenmiş heriftir!"* demiştit. Padişaha kibir taslayan bir adamın, emri altındakilere neler yapabileceği âşikârdır. Kibrin, vekar ile alâkası yoktur. Bambaşka şeylerdir. Vaktiyle Âlî ve Fuad Paşalar, hâkanın huzurunda vakur idiler, fakat asla kibirli değillerdi. Kimse onlara "kibirli adamlar" diyememişti.

Nitekim Avni Paşa'nın Sultan Murad'a yaptığı hareket, kibrin tipik örneğidir, aşağıda anlatılacaktır.

Avni Paşa'nın en etraflı biyografisini yazan büyük tarihçi İbnülemin Mahmud Kemâl Bey; *"Kibir, azamet, hırs, tama, kin garaz, gadr, hıyanet, istibdat, inat, istihza ve istihfaf timsali idi, af ve merhamet duygularına yabancı idi"* diyor. İkinci Abdülhamid, Avni Paşa hakkında onun ölümünden yıllarca sonra; *"Hain ve nankördü, ne yaptıysa şahsî garaz eseridir, devletin menfaati için değildir"* hükmünü veriyor. Cevdet Paşa, Mahmud Celâleddin Paşa, Memduh Pasa, Abdurrahman Şeref Bey gibi çok tanınmış bütün tarihçiler, Avni Paşa'nm ahlâkını aynı fevkalâde ağır hükümlerle değerlendiriyorlar. Medhini yapan ciddî bir tarihçi yoktur.

Sultan Aziz'e yaptıkları, Avni Paşa'nın, her türlü necâbet hissinden uzak, klasik bir "alçak adam" tipi olduğunu ortaya koyar. Zira, bir darbe yapıp devlete el koymak başka şeydir, bunu şahsî zevk hâline getirip manyaklığını göstermek başka şey... Abdülaziz Hân, bütün Türklerin hâkanı ve bütün Müslümanların halîfesidir. Hazret-i Peygamberin meşru halefi ve

üzerinde güneş batmaz bir imparatorluğun devlet başkanıdır. Asker ve denizci doğmuş, ordusunun ve donanmasının içinde yaşamış, manevralarına katılmış, erlerle karavana yemiş bir hükümdardır. Hayatında tek kişiyi ne öldürmüş, ne belirli bir zulüm yapmıştır. Avni Paşa'ya, Kuzguncuk'taki yalısını satın alıp döşeyebilmek için hazîne-i hassasından 15.000 altın ve Bâb-ı Âlî ile yalısı arasında gidip gelebilmesi için beş çifte (yani 10 kürekçinin çektiği) muhteşem bir yaldızlı kayık ihsan etmiştir.

Sultan Abdülaziz'i, Topkapı Sarayı'ndan Ortaköy'e getiren, bu meşhur kayıktır. Hânedâna mahsus bir sürü kayık olduğu halde Avni Paşa, bu kayıkla hâkanı naklettirmiştir. Memduh Paşa'nın ifâdesiyle; *"Avni Paşa'yı tebcil lutfuyle Sultan Aziz'in ihsân ettiği bu kayığı paşa, efendisini tezlil yolunda kullanmıştır."* Böyle şeylerden zevk alabilecek tıynette bulunan bir adamın, ruh sağlığına sahip olamayacağı apaçıktır.

Bu olay hakkında Mahmud Kemâl Bey: *"Hüseyin Avni Paşa'nın, akıl ve zekâsıyla, ilim ve marifetiyle tanınmış, pek çok lutfunu gördüğü bir padişah olan Sultan Aziz'e bu alçaklığı yapması onun, her türlü mânâsiyle nefis zilleti içinde bulunduğunu gösterir"* diyor.

İsmail Hâmi Dânişmend, hâdiseyi; *"Avni Paşa'nın kalbinde, kinden başka hiçbir hisse yer yoktu"* şeklinde vurgular. Mehmed Zeki Pâkalın; *"İntikam almak en büyük zevki idi"* diye yazıyor. Bizzat Avni Paşa'nın da kendisi hakkındaki hükmü aynı şekildedir. Darbe günü Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Bey'e; *"Muvaffak olduğum şu sırada hâsıl eylediğim ferah ve memnuniyet kadar dünyada hiçbir şeyden lezzet almadım"* demiştir.

On iki milyon kilometrekareye hükmeden bir imparatorluk, 30 Mayıs günü işte böyle bir manyağın elindedir.

Sultan Aziz'i Sarayburnu'ndan alan kayık, Avni Paşa'nın emriyle, Ortaköy'e yanaşmadan evvel, bir müddet, yol değiştirerek, Kuzguncuk'ta paşanın padişah ihsânı yalısının önünde durdurulmuştur. Avni Paşa, hâkanı, pencereden keyifle seyretmiştir. Zevkine o derecede dalmıştır ki, pek çok kişinin bu manzarayı kanlı gözyaşları ile seyrettiğinin farkında bile olmamıştır.

Bu devrin çok ciddî tarihçilerinden biri Ali Fuad Türkgeldi şöyle diyor:

“Âlî Paşa’dan sonra gelen sadrâzamların hemen hiçbiri devletin ne iç, ne dış siyasetinde muvaffak olamadılar. Mahmud Nedim, Midhat, Şîrvânî-zâde Rüşdü, Mütercim Rüşdü, Hüseyin Avni Paşalar gibi vezirler, Alî- Fuad Paşalar’ın başlarında bulundukları yıllarda, Âlî ve Fuad Paşalar’ın, dirayeti ve kontrolü altında iyi hizmetler etmişlerdi. Fakat onların ölümünden sonra tek başlarına kaldılar, artık başlarında kimse yoktu. Ne tek başlarına, ne birkaçı bir arada bilgileri ile tecrübeleriyle, Âlî-Fuad Paşalar’ın yerini tutamadılar...”

Avni Paşa’nın bu meş’um darbede kör âleti olan Süleyman Paşa’nın da kumandanı hakkındaki fikirleri onun lehinde değildir. Sonradan *Hiss-i İnkılâb* adlı eserinde, bu işi Avni Paşa’yı sevdiği için değil, Meşrûtiyet için yaptığını, yoksa Avni Paşa’nın ahlâkının sevilecek bir şey olmadığını yazar. Gene Avni Paşa, darbe sabahı yalısından, ailesiyle helâlleşerek çıkmıştır. Zira birkaç saat sonrası için sadece iki ihtimal bulunduğunu biliyordu: Muazzam bir imparatorluğun hâkimi olmak veyâ... kurşuna dizilmek!

Rüşdü Paşa’nın Durumu

Avni ve Midhat Paşalar veyâ Süleyman Paşa, Ahmed Paşa gibi askerlerin çok cesur insanlar oldukları, biyografileri ile sabittir. Bunu herkes biliyordu ama ihtiyarlığından dolayı “Koca” denilen Mütercim Rüşdü Paşa... Onun gibi gölgesinden korkan bir adamın, böylesine cür’etli ve tehlikeli bir darbe işine girişmesine, herkes hayret etti...

Rüşdü Paşa’yı nihâî olarak bu işe sevkeden hâdise, Sultan Aziz’in birkaç gün sonra kabineyi değiştireceği, Rüşdü Paşa’yı azledeceği, hattâ gene -herkesin nefret ettiği- Mahmud Nedim Paşa’yı iktidara getireceğini ağzından kaçırmasıydı. Padişahın bu tedbirsizliği, Avni, Midhat ve Rüşdü Paşalar’ın hemen harekete geçmesinin âmilidir. Zira Mahmud Nedim Paşa’nın yeni bir sadâreti, ancak Avni ve Midhat Paşa’nın birer görevle İstanbul’dan çıkarılması şartıyla kabul edeceğini padişaha bildirdiği duyulmuştu. Bunu Bâşmabeynci Hâfız Mehmed Bey, dostu olan Avni

Paşa'ya –bir dostluk eseri olarak- bildirmişti. Saray'ın çok yüksek bir görevlisinin ve padişahın görüşme yaptığı hemen herkesin yanında -görevi icabı- bulunan bir padişah yakınının, görüşülenler mutlak şekilde sır olduğu halde, dışarıya sızdırması, Türkiye hâkanının; Saray'ına da, çevresine de, adamlarına da, belki ailesine de hâkim olmadığını, gaflet uykusunun en derinlerine daldığını açıklar.

Mahmud Nedim Paşa, Avni ve Midhat Paşalar, İstanbul'dan uzaklaştırılmadan yeniden görev kabûl etmemekte, kendi bakımından haklı idi. Zira son Mahmud Nedim Paşa kabinesini düşüren öğrenci ayaklanmasını bu iki paşanın tertip ettiği kesin şekilde anlaşılmıştı.

Hâkanın, Rüşdü Paşa'dan da sıdkı sıyrılmıştı. Paşanın dalkavukluğundan nefret ediyordu. Birkaç defa Rüşdü Paşa'nın diğer vezirler gibi kendisini sağ eliyle yerden temenna ederek selâmlamamasını, çok dalkavukça sözler söyleyerek sıkılmasına sebep olmamasını duyurmuş, fakat Rüşdü Paşa âdetinden vazgeçmemişti. Sultan Aziz; belki çok kaba insanlar gibi nezâketin ötesinde nâzik mizaçtaki insanların da makbul adamlar olmadıklarını, ruhen bozuk olduklarını fark etmiştir. Şurası muhakkaktır ki, Rüşdü Paşa'nın aşırı nezaketinden, Avni Paşa'nın kabalığı derecesinde hoşlanmıyordu.

Başmâbeynci Hafız Mehmed Bey bir gün Rüşdü Paşa'ya:

Efendimiz, zât-ı devletleri için; *"Câri olan âdet veçhile küçük bir âdâb ile huzuruma girsin, öyle fazla hulûskârlıklarda bulunmasın, sıkılıyorum!"* buyurdular, dedi.

Rüşdü Paşa, âdeti veçhile sol eliyle sakalını karıştırarak Başmabeynciye:

- Aman beyefendi oğlum, dedi; padişahlara nasıl muamele edileceğini sen mi bize öğreteceksin? Gençliğimde Beykoz Kasrı'nda, padişahımızın pederleri Sultan Mahmud Hân Gazi Cennet-Mekân'ın hizmetinde idim. Rusya imparatorluk prenslerinden mareşal rütbesinde bir grandük, huzur-ı hümâyunlarında idi. Abdülaziz Hân Efendimiz çok küçük çocuk ve lalasının kucağında idi. Grandük, Abdülzaziz Hân efendimizin iki ayağını tutup öptü. Sen şimdi Efendimiz'in huzurunda yer öptüğüm için günaha girdiğimi, Efendimiz'in böyle şeyi istemediğini söylüyorsun. Ben padişahımızın ağabeyi ve pederi cennet-mekânların hizmetlerinde,

müşîrliğinde, vezirliğinde, hattâ sadâretinde bulundum. Padişahlara muamelenin nasıl olacağını padişahımızdan iyi bilirim!

Bu Rüşdü Paşa'yı darbeden birkaç gün önce tekrar sadrâzam yapan Abdülaziz Hân:

- Sizi halk istediği için me'mûr ettim, diyerek mühr-i hümâyûnu vermişti. Bu sözdeki gizli tehdidi sezen Rüşdü Paşa:

- Aman Efendimiz, dedi; halk bizi ne bilsin? Nâmımızın şöhret bulması, şahane teveccühlerinizin eseridir!

Avni Paşa hırsız, Midhat Paşa menfaatlerine düşkün olarak bilindiği halde, Rüşdü Paşa, namuslu devlet adamı şeklinde tanınmıştı. Gerçekten Vefa'daki konağında, Avni ve Midhat Paşalardan çok daha mütevazı şartlar içinde yaşardı. Gerçi yıllar önce Avni ve Midhat Paşalar'la Abdülaziz Hân aleyhinde konuşmuş adamdı. Fakat gerçekte padişahın tahttan indirilebileceğini de pek sanmıyordu. Avni ve Midhat Paşaları hoş tutmak için onlarla aynı fikirde imiş gibi görünüyordu. Zâten herkesle aynı fikirde olmaya (!) çalışırdı. Midhat Paşa, onun bu tabiatını biliyordu. Darbeden önce Rüşdü Paşa'yı:

- Eğer darbe işinde bizden ayrılırsanız, millet sizi Beyazıt Meydanında parça parça eder, diye tehdit etmişti.

Sadrazamlık mevkiinde iken ihtilâlin dışında kaldığı takdirde tasfiye edileceğini bilecek kadar tecrübeliydi Rüşdü Paşa. Kendisi gibi en tecrübeli, Fuad Paşa'dan bile önce Sultan Mecid zamanında sadrazamlık etmiş beyaz sakallı bir vezir dururken, Sultan Aziz'in başkalarını iktidara getirmesi dolayısıyla padişaha muhabbetini kaybetmişti. En küçük zorluklarda istifasını yazmak huyundan dolayı Sultan Aziz ve sadrâzamları onu, hattâ birçok kabinenin dışında bırakmışlar, eyâletlere de yollamamışlardı. Fakat gene de bir hâkan-halifeyi tahtından indirmenin devlette husule getireceği sarsıntıları takdir edecek tecrübe ve zekâsı vardı. Darbe işine zor şekilde, âdetâ isteksizlikle yanaştı. Sonradan bir yakınına:

Aslında Avni Paşa'nın niyetini padişaha bildirmem lazımdı, demiştir; fakat bu çok zor bir işti. Zor olduğuna inanmayabilirsiniz. Fakat Abdülaziz Hân'ın mizâcını bilmek lâzımdır. Böyle bir ihbar üzerine derhal Avni Paşa'yı çağırır, Rüşdü Paşa beni tahtımdan indirmek istediğini söylüyor der, meseleyi benimle Avni Paşa arasında bırakır, beni himaye etmez, üstelik Cenâb-ı Hak'tan gayrisi tarafından tahtından indirilebileceğini tasavvur

etmeyecek mizaçta olduğu için Avni Paşa'yı belki azleder, fakat muhtemelen lâyık olduğu şekilde cezalandıramazdı. O zaman Avni Paşa'yı tanırsınız, bütün kini benim üzerime teveccüh ederdi. Böylesine bir kine karşı koymaya ben muktedir değildim! Zira Avni Paşa benim darbe işine karışmak istemediğimi bilirdi. Kaç defa açıkça tehdit etmiştir ama ben gene vazifemi yaptım. Abdülaziz Hân'ın büyük oğlu Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'nin, Avni Paşa'nın babası hakkındaki niyetleri üzerinde kulağını büktüm. Ne oldu dersiniz? 19 yaşında tecrübesiz Şehzâde, Avni Paşa kendisine çok iltifat ettiği ve Avni Paşa'yı bir büyük asker sandığı ve belki kendisinin hayran olduğu, hürmet ettiği için, söylediklerimi Hüseyin Avni Paşa'ya anlattı. Hem de bu boşboğazlığı seraskerlik makamında, Avni Paşa'nın odasında yaptı. Belki bana inanmadı, Avni Paşa'ya oyun oynayıp onu ordunun başından attırmak istediğimi sandı. O da babası gibi, biz vezirlerin bir hâkan-halifeyi tahtından edebileceğine inanmazdı. Söylediklerimi babasına nakletmeye cesaret edemedi, gitti Avni Paşa'ya anlattı. Avni Paşa hükûmet toplantısından önce bana hâdiseyi anlattı ve tehdit eder şekilde benimle istihza etti!... Avni Paşa'ya; "Tasavvur olunan iş, bir büyük meseledir, epeyce düşünmek lâzımdır, acele işe şeytan karışır" deyip darbe işini hiç olmazsa geciktirmeye çalıştım. Fakat Avni Paşa tehdidini artırarak; "Paşa Hazretleri, siz vatanın ve milletin tehlike içinde olduğuna aldırmayıp vazgeçirmeye bakıyorsunuz, mutlaka vatan, millet ve zât-ı devletiniz için muzır bir netice mi bekliyorsunuz?" diyerek küstahlığını artırdı. Sadrâzam ve en kıdemli vezir olduğum için, benim kendilerinin önüne düşmem icab ettiğini söyledi. Hattâ vesveseli, korkak ve hesaplı, heyecanlı ve telâşlı, ciddî işlerden kaçınır olduğumu imaya cür'et etti! diye anlatmıştır.

Rüşdü Paşa'nın anlattıklarının büyük kısmı doğru olmak icab eder. Cenâb-ı Hakk'ın bir işi takdir ettiği zaman, gören gözleri kör ettiğine dair, tarihte bunun gibi pek çok örnek vardır...

Darbeyi İhbar Teşebbüsleri

Darbeyi padişaha ihbar için yapılmış başka tecrübelerden de biraz bahsetmek, konuya daha aydınlık getirecektir. Başka olaylar da Rüşdü Paşa'nın açık bir şekilde hareket etmekle beraber, padişahı ikaz etmek istediğini, bu ikazı yapamayınca da darbeye katılmayı, darbeyi karşılamaya tercih ettiğini göstermektedir. Aslında darbe sırasında sâdrazam olduğunu, serasker ve ordu da onun emrinde bulunduğu, kendisinin de sivil hayata geçmeden önce müşîrlik rütbesine çıkmış eski bir asker bulunduğu için, darbeyi önlemek görevi, herkesten, padişahtan bile önce, kendisine âiddi. Fakat bazı çok hesaplı teşebbüsleri oldu. Darbeden birkaç gün önce Sultan Aziz'in mâbeyncilerinden Emin Bey'i yalısına akşam yemeğine çağırdı. Söz arasında şunları söyledi:

Beyefendi oğlum, sizler Efendimiz'in sarayda çevresindeki adamlar olarak ne yapıyorsunuz? İş işten geçiyor. Gaflet üzeresiniz. Ne türlü tedbir alıyorsunuz? Bulutlar alçaldı, fırtına alâmetidir!

Ama bu mâbeyncide bunları hâkana iletecek yürek yoktu. Emin Bey, ancak âmiri olan Başmâbeynci Hâfız Bey'e iletti ki, bu adam da, Avni Paşa'nın dostu idi; Avni Paşa'ya zarar verecek bir şeyi padişaha nakletmezdi. Esasen Avni Paşa'nın ne hâkanı devireceğine, ne de istese dahi böyle bir şeye iktidarı bulunacağına kafasını kesseler inandırılamazdı…

Rüşdü Paşa'nın son sadâretteki selefi Mahmud Nedim Paşa da ihbar teşebbüslerinde bulundu. Onun bilgisi, kesin bir sezgi mâhiyetindeydi. Elinde delil yoktu. Fakat Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın huzuruna çıktı:

Vâlide-Sultan Efendimiz, dedi; Avni Paşa asıl hâkanımıza düşmandır. Bana düşmanlığı, solda sıfır kalır. İş işten geçmeden tedbir alınmak gerekir.

Vâlide-Sultan; "Aman efendim" diye cevap verdi, "Arslanıma hiç böyle lakırdı söylenir mi?" [1]

1 Anneleri padişahlara "arslanım" ve bazen "kaplanım" diye hitab ederler, "oğlum" diyemezler, başkaları gibi "padişahım, efendimiz" falan da demezlerdi. Başlangıcından sonuna kadar Osmanoğulları'nda padişah ile annesi arasındaki protokol budur. Keza padişah, istese de annesinin elini öpemezdi. Zira padişahın velev annesi olsun bir faninin elini öpmesi, temsil ettiği Türk Milleti'ne ve dünya Müslümanlarına karşı saygısızlık sayılırdı.

Mahmud Nedim Paşa, Avni Paşa'nın bir sûikasde doğru gittiğini Yusuf İzzeddin Efendi, hânedânın işlerini çeviren eski nâzırlardan Vezir

Kemâl Paşa gibi başkalarına da bildirdi. İhbarın artık çeşitli kaynaklardan geldiğini kestiren Yusuf İzzeddin Efendi, nihayet bütün cesaretini toplayarak babasına durumu anlattı.

Abdülaziz Hân, kılı kıpırdamadan ve yüzünde tek çizgi oynamadan büyük oğlunu dinledikten sonra ona şu cevabı verdi:

- Bu naklettikleriniz, Mahmud Nedim Paşa'nın vesve-seleridir!...

İzzeddin Efendi, babasının cevabını Mahmud Nedim Paşa'ya naklettikten sonra:

- Ne yapayım? dedi; pederi ikna etmek mümkün olmadı. Bâri Hüseyin Avni Paşa saraya gelince ben tabancamı çekip onu vurayım!

Şehzâde tabancasını çekip Hüseyin Avni Paşa'yı vurmadı. Aynı işi, sadece 20 gün sonra, başka bir subay yapacaktı...

Saray-ı Hümâyûn'un en büyük âmiri ve çok dürüst bir adam olan eski Mâbeyin Müşîri Ferid Paşa da, Avni Paşa hakkında Vâlide-Sultan'ın dikkat nazarını çekti. Fakat bir şey çıkmadı. Mahmud Nedim Paşa, tekrar Pertevniyâl Sultan'ın huzuruna çıktı:

- Vâlide-Sultan Efendimiz, dedi; Avni Paşa'nın, Efendimiz'e bir süikast teşebbüsünde bulunacağı hakkındaki rivayetler fevkalâde kesâfet kazanmıştır. Padişahımızın yanıbaşındaki en yüksek me'mûr olan Başmâbeynci Hâfız Mehmed Bey de derhal değiştirilmelidir. Zira Avni Paşa'nın dostudur. Hem padişaha Avni Paşa aleyhindeki gerçekleri bildirmiyor, hem de Avni Paşa hakkında padişah ile kim ne konuşuyorsa korkarım ki bir vasıta ile ona iletiyor.

Nihayet Vâlide-Sultan, bin tereddütle oğluna gidip kendisine anlatılanların bir kısmını aktarmaya cesaret etti. Padişah, Avni Paşa'yı ordunun başından uzaklaştıracağına, gayet garip bir tedbir aldı: Veliahd Murad Efendi'nin, sayfiyedeki köşkünden derhal Dolmabahçe Sarayı'ndaki Velihat dairesine gelmesini irâde etti. Veliahd'ı el altında bulundurmak ve tahta geçmesini önlemek istediği âşikârdır.

Öyle ya sarayında, bütün bir Birinci Ordu'nun ve milletin muhafazası altında idi. Hangi kudret, kendi Saray'ında, iradesine rağmen bir şey yapabilirdi?..

Başmâbeynci Hâfız Mehmed Bey, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi -çok dürüst bir adam olarak tanınmış- Âtıf Bey'e:

Beni şikâyet ediyorlar, Hünkâr'a bazı şeyleri bildirmemekle itham ediyorlar, dedi. Benim vazifem, her işittiğim saçmayı padişaha bildirerek onu rahatsız etmek (!) değildir!

Hâlbuki büyük makamdakilerin çevresinde bulunanların görevleri, çok uyanık olmaktır. Gafil mizaçta olanlar, çevreye girememelidir.

Avni Paşa, elini çabuk tutmadığı takdirde başının çok büyük derde gireceğini, hattâ belâlardan belâ seçmesi gerekeceğini artık anlamıştı. Padişah aleyhindeki tutumu yıllardan beri devam ediyordu ve artık ortalık bulanmaya başlamıştı. Bir gün Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi Âtıf Bey'e:

Mahmud Paşa'nın yine sadrâzam olacağı söyleniyor, sahih mi? diye sordu. Padişahın başkâtibi yalanladı.

Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi

Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi ise Avni Paşa'ya inanıyor, aleyhinde söylenenlerin paşanın düşmanlarınca uydurulduğunu sanıyordu. Bir gün seraskerlikte Avni Paşa'ya:

Paşa, dedi; büyük vâlidem (Pertevniyâl Vâlide-Sultan) de sizin aleyhinize döndü. Efendimiz'e sizin hakkınızda bir şeyler söylemiş. Murad Efendi ile münasebette olduğunuz rivayetleri çok yayıldı. Dikkat buyurunuz!

Yusuf İzzeddin Efendi'nin, babasının yeryüzündeki en büyük can düşmanına söylediği sözler budur. Öz babaannesini bile seraskere şikâyet etmiştir. Gafletin hududu olmamaktadır. Hâlbuki Avni Paşa cevaben, Şehzâdeye şunları söylemiştir:

- Efendi Hazretleri, kulunuz hakkında ne düşünürlerse düşünsünler! Nedense bir türlü efendimizin (Sultan Aziz) îtimâd-ı şâhânelerine mazhar olamadım. Mahmud Paşa sadâretten azledilir, gene eller üzerinde, padişahımızın yanıbaşındadır. Ben ise sadâretten hakaret edilerek uzaklaştırıldım!

Tabii Krupp ve Martini şirketlerinden komisyon aldığı için azledildiğini ilâve etmemiştir. Zira politikacıların içinde haksız olduğunu itiraf eden kimse henüz çıkmamıştır!

Yusuf İzzeddin Efendi, askerî paşalar, yani generallerle çok içli dışlı idi. Bazılarına kendisini o kadar sevdirmişti ki, bir zemin hazırlansa da babası öldüğü zaman yerine geçse, veraset Avrupa'da olduğu gibi büyük oğula intikal etse diye düşünenler, padişah böyle bir kanun getirmek isterse seslerini çıkarmayacaklarını söyleyenler vardı. Babası gibi asker tabiatlı olan Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'nin seraskerlikte (Savunma Bakanlığı, şimdiki İstanbul Üniversitesi Merkez Binası) hususî odası vardı. Haftada beş gün gelir, Paşalarla konuşurdu. Bunlardan bazıları, tam olarak bilmemekle beraber, Serasker Avni Paşa'nın bir halt edeceğini sezmişlerdi. Fakat ellerinde kesin delil yoktu. Bu durumda hiçbiri Şehzâdeye açılmaya cesaret edemedi. Zira genç Şehzadenin boşboğazlığı ve Avni Paşa'ya sevgi ve itimadı biliniyordu. Böyle bir ihbarı Avni Paşa'ya yetiştireceği tahmin ediliyordu. O takdirde Avni Paşa, generallerin canına okur, derhal emekliye sevk ederdi. Özet olarak şunu kesin şekilde söyleyebiliriz: Seraskerlikte görevli olan ve Türk Ordusu'nun karargâhında bulunan, bütün generalleri şahsen tanıyıp görüşen Yusuf İzzeddin Efendi'nin, darbeyi önlemek için en küçük hizmeti olmadıktan başka, tecrübesizliği ve babasına, kimsenin kötülüğü dokunamayacağı hakkındaki yanlış itikadı yüzünden, belki de istemeyerek darbeye hizmet etmiştir!

İkinci Abdülhamid lâyiha şeklindeki bir yazısında, çok sevdiği amcası Abdülaziz Hân'ın bu olaydaki tutumunu şu şekilde şiddetle tenkit etmektedir:

"Avni Paşa ve etrafındaki haşarât, herkesi Sultan Abdülaziz'den uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Cennet-mekân Hâkan da âdetâ onlara yardım etmiştir. Bu haşarâtın ayaklandırdığı bir avuç insanın nümayişini, milletin arzusu sanmış, şahsına ve devlete sadık adamları azletmiş, şahsına ve devlete yaramaz adamları eliyle iktidara getirmiştir. Avni Paşa ve etrafındakilerin maksadı da zâten bu idi. Nümayişe katılanlar asker ve ders kaçağı yobazlar idi ki, Midhat Paşa'nın Sultan Murad'dan aldığı paradan birer mecidiyeyi (bir altının beşte biri) Çapan-zâde Âgâh Efendi (ünlü gazeteci) kendi elleriyle bunlara dağıtmıştır."

Rüşdü Paşa derecesinde olmamakla beraber, Midhat Paşa da büyük tereddütlerden sonra darbeye katılmaya karar vermiştir. Bu tereddüdün bir sebebi devlet düzenini bozmak endişesi ise, diğer sebebi de, Avni Paşa'nın mizaç ve ahlâkına olan güvensizliktir. Hele Midhat Paşa kesin şekilde bir asker diktatörün sultasına girecek karakterde değildir. Ama gene karakteri icabı, bazen önünü görebilmekte, fakat asla uzağı farkedememektedir. Devamlı sadrâzam olmak sâbit fikrini taşımaktadır. Sultan Abdülaziz bunu sağlayabilirse Murad Efendi için kılını kıpırdatacak değildir. Belki Meşrûtiyetten de taviz verecektir. Yahut Meşrûtiyetin sınırları üzerinde padişahla anlaşmaya hazırdır. Bir bakıma Meşrûtiyeti Sultan Aziz'e kabûl ettirmek, Avni Paşa'ya kabûl ettirmekten çok daha kolaydır. Midhat Paşa bunun da farkındadır. Yoksa Sultan Aziz'e, Avni Paşa gibi şahsî bir kini yoktur. Sadece padişahı sevmemektedir.

Hayatı derinden incelenirse Midhat Paşa'nın kimseyi gerçekten sevmek kabiliyeti olmadığı ortaya çıkar.

Midhat Paşa, darbeden birkaç gün cince Sultan Aziz'den mülâkat istedi ve huzura kabûl edildi. Hüseyin Avni Paşa'nın "istibdadı yüzünden" sevilmediğini ve sadrâzam olmadığı halde nâzırları tehdit eder tavra kadar işi vardırdığını söyledi. Sınırlı bir Meşrûtiyet, Tanzimat Fermanı'nı genişletecek bir anayasa ile işin içinden çıkılacağını arz etti. Sultan Aziz, müsbet ve menfî bir cevap vermedi. Esasen böyle bir cevap Midhat Paşa'ya değil, o sırada sadrâzam olan Rüşdü Paşa'ya verilebilirdi. Bu mülâkatı Midhat Paşa, Rüşdü Paşa'ya anlattı ve Avni Paşa'dan saklaması hususunda iki paşa mutabık kaldılar. Fakat daima duygularıyla hareket eden ve merkezî devlet idâresinde aldığı son tesire göre fikir değiştiren Midhat Paşa'nın artık Sultan Aziz'in itimadını kaybetmiş olduğu düşünülebilir. Zira sevgi ve sevgisizlik, ekseriya karşılıklıdır. Midhat Paşa'nın Topkapı dışında Çırpıcı Çayırı'ndaki Arabzade Çiftliği'ni satın alarak yaptırdığı mâlikâne içindeki mükellef köşkünde her gece kurulan çilingir sofralarında paşa, hâkan hakkında sevimsiz şeyler söylüyor, bunlar ertesi gün duyuluyordu...

Eh Sultan Aziz de, sarayında Avni ve Midhat Paşalar'ın taklidini yaptırıp eğleniyor, bunlar da dışarıya sızıyordu. Her iki paşa kızıyorlardı. Hattâ Avni Paşa, padişahın ordusunun başında bulunduğunu; böyle maskaralıklardan vazgeçilmesini bir Saray görevlisine söylemişse de, bu da

alelusul hâkana bildirilmeye cesaret edilememişti. Orta oyunu san’atkârları ne söylüyorlarsa, Avni Paşa’ya ağır gelmişti...

Hal’ Fetvası

Hâkanın tahtından indirilmesi, alelusûl bir fetvaya bağlanmak gerekiyordu. Bu traji-komedi şöyle sahneye kondu:

Darbeden bir gün önce cunta, yakında Sultan Aziz’in hal’ edileceğini (tahttan indirileceğini) birkaç kişiye duyurmuştu. Bunların arasında en değerli vezirlerden Safvet Paşa da vardı ki, sonradan sadrâzam olmuştur ve Âlî-Fuad Paşalar ekibinin en muktedir diplomatlarından biri idi. Gene bir gün önce, hal’ fetvâsını hazırlamak icab etmiştir. Hâkanın sıfatlarından biri halife olduğu için, hal’inin fetvâ’ya bağlanması şarttı. Aksi takdirde hâkanlık tahtından düşmüş, fakat halifelik sıfatı devam ediyor durumunda kalırdı. (Osmanlı padişahları gibi Sultan Aziz de 4 defa imparator sayılırdı: Türkiye, Doğu Roma, Mısır ve Hilâfet (Halifelik) taçlarının her biri ayrı imparatorluktu ve bunların hepsini padişah şahsında birleştiriyordu). Üstelik fetvâ, halkı uyutmak ve şerbetlemek için bir propaganda vasıtası idi. Fakat yalana dayanan bir fetvânın ters tesir ettiği düşünülememişti.

Fetvâ, önce Şerif Abdülmuttalib Efendi’den istendi. Peygamber torunlarından olduğuna inanılan 86 yaşında, fakat cin gibi bir pîr-i fâni idi.[2] Cunta mensuplarına şöyle dedi:

2 Büyiik virtüöz Şerif Muhiddin Targan’ın ve Damad Abdülmecid Beyefendi’nin büyükbabasının babasıdır.

- Bir padişahı hal’ etmek için onun ya küfr etmesi (dinden sapıtması), ya cünun getirmesi (deli olması) lâzımdır. Sultan Aziz kâfir mi oldu, mecnun mu?

Avni Paşa, hukukî ve şer’î işleri bilmediği için sustu. Kimsenin sesini çıkarmadığını görüp telâşlanan Kasımpaşalı seviyesiz Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi:

- Ben Sultan Aziz’in küfrüne şehâdet ederim! dedi.

Ama Sultan Aziz'in niçin "kâfir" yani, Müslüman di-ninden sapıtmış olduğunu söyleyemedi. Koca Mütercim Rüşdü Paşa ise, anlamsız sözler sarf edildiğini görüp:

- Eğer Sultan Aziz, dedi; daha on gün hilâfet makamında bulunursa, Memâlik-i Mahrûsa (imparatorluk ülkeleri) mahvolur!

En pratikleri Midhat Paşa oldu. Fetvâ Emîni Filibeli Kara Halil Efendi, baba dostu idi ve şeyhülislâm olabilmek ümidiyle *"hal' emr-i hayrına çarşaf kadar fetvâ yazarım"* diyen başka bir aşağılık yobazdı. En kutsal bir müessese olan fetvâ'yı nasıl anladıklarını gösterip dinlerini berbat ettiklerine ehemmiyet bile vermiyorlardı. Bir rütbe atlamak için din de, millet de, hâkan-halife de, sevgili nefislerine kurban olsundu! Bu sarıklı cuntacıya Midhat Paşa şu talimatı verdi:

- Fetvâ'nın kuvvetli olması için, padişahın hem aklen, hem dinen kusurlu bulunduğunu yazmak icab eder. Fetvâ mukaddestir, ne denirse halk inanır! Halk üzerinde müessir sözler bulunması da icab eder.

Bu şekilde fetvâ'yı kazasker efendi değil, Midhat Paşa dikte etti. Halil Efendi ancak usûlüne uygun hâle getirip düzeltti. Dinin ne yalanlara âlet edilebildiğini gösterir en kesin vesikalardan biri olan ve Türk imparatorluğunun kaderini değiştiren bu tarihî fetvâ şöyledir:

"Emîrü'l-Mü'minîn (halife) olan Zeyd (kişi) muhtellü'ş-şuûr (deli) ve umûr-ı siyâsiyyeden bîbehre (politikadan anlamaz) olup emvâl-i mîriyyeyi (devlet hazînesini) mülk-ü milletin tâkat ve tahammül edemiyeceği mertebe masârif-i nefsâniyyesine (şahsî masraflarına) sarf ve umûr-ı dîniyye ve dünyeviyyeyi (din ve dünya işlerini) ihlâl-ü teşvîş (karmakarışık) ve mülk-ü milleti tahrîb edip, bekaası (makamında kalması) mülk-ü millet hakkında muzırr olsa, hal'i (tahttan indirilmesi) lâzım olur mu? (İslâm dini bakımından gerekir mi?) Beyân buyrula.

El-cevâb: Allâhü Ta'âlâ a'lem (Cenâb-ı Hak bilir ki) OLUR!"

Bu fetvâda Abdülaziz Hân:

1- Şuuru bozuk, yani deli olmakla,

2 - Din işlerini karıştırmak, yani dinden sapıtmakla,

3 - Devlet hazînesini şahsı için sarf etmekle,

4 - Dünya ve siyaset işlerini de karıştırıp imparatorluğu tahrip etmekle,

5 - Siyasetten anlamamak, dolayısıyla devlet başkanhğı, görevini yerine getirmek yeteneğinden yoksun olmakla,

6 - Vücudu din ve devlet, millet ve memleket için zararlı olduğundan dinimiz hükümlerine göre saltanat ve hilâfet görevlerini yerine getirmek hakkını taşımamakla, itham edilmektedir.

Şimdi bu ithamların doğruluk derecelerini tahlil edelim:

Midhat Paşa, yıllar sonra kaleme aldığı *Tabsıra-i İbret* adındaki hâtıralarının ilk cildinde, Abdülaziz Hân hakkında aynen şöyle demektedir:

“Sultan Abdülaziz, âkil ve fatıyn ve hayrhâh-ı devlet ve âlî-himmet bir zât olduğu ve devlet ve memleketin hüsn-i idâresi kaanûn ve nizâm ile olmak lâzım geleceğini cümleden ziyâde bildiği halde, Âlî Paşa’nın vefâtını müteâkıb umûr-i devletde birçok sûiistîmâlât meydân almış idi.”

İşte 1876 Mayısının 29. mübarek günü yukarıdaki fetvâ’yı hemen hemen kendisi yazan veyâ dikte eden Midhat Paşa birkaç yıl sonra, hâtıralarında böyle demektedir:

- Sultan Abdülaziz yalnız akıl sahibi değil, aynı zamanda ince zekâ sahibi idi,
- Devletin iyiliğini isterdi,
- Devlet için yüksek bir çaba içindeydi,
- Devlet ve memleketin iyi idâresinin ancak yasalar ve düzeni muhafaza etmekle mümkün olduğunu herkesten (yani biz vezirlerden) daha iyi bilirdi.
- Fakat Âlî Paşa öldükten sonra devlet işlerinde çok kötülükler oldu.

Şu halde Midhat Paşa, fetvâsı’nı yalanlamaktadır. Fetvada hâkanın deli, kitabında akıllı ve zeki olduğunu yazıyor. Padişahın dinsiz olduğu iddiasını ise kitabında tekrar etmeye bile cesaret edemiyor. Yeteneklerinin “cümle” vezirlerden üstün olduğunu söylüyor. Niyetinin de iyi olduğunu tasdik buyuruyor. Ama, diyor, Âlî Paşa’nın ölümünden sonra çok kötülükler oldu. Bu kötülüklere padişahın iştiraki’ni söylemek istiyor. Bu son ithamın cevabı şudur:

Devlet idaresi bir bütündür. Kötülüklere padişahın katıldığı hakkındaki itham, bu bakımdan derhal reddedilemez. Elbette Sultan Aziz'in de kötü davranışları olmuştur. "Sûistimâl" yapan vezirlerini, marifetlerini duyunca, sadece azletmiştir (bunların başında Avni Paşa'yı, Krupp ve Martini firmalarından komisyon aldığı için sadrazamlıktan uzaklaştırması gelir). Hâlbuki yürürlükteki Tanzimat Fermanı'nın o yıllar içindeki anayasa kuvvetindeki hükümleri çok açıktır: Suiistimal yapan sadrâzam olsun, nahiye müdürü olsun, derhal "alenî" yani açık yargı yapan mahkemeler önüne çıkarılır. O devirde bu görev, dîvân-ı âlî vazifesi de yapan Şûrây-ı Devlet'e âitti. Eğer vezir mahkûm olursa, çaldığı para kendisinden alınır ve hayat boyu devlet görevlerinden mahrum olur. Suçu ayrıca bunu gerektiriyorsa, hapis de edilebilir. Yalnız incelik şuradadır: Padişah, böyle bir müracaat yapmaya mecbur değildir. Esasen gayrı mes'ul bir devlet başkanıdır. Ancak üç sebeple tahtından indirilebilir: Delilik, dinden sapıtmak ve vatana ihânet. Bu üç suçtan en az birini işlese dahi padişah, ancak tahtından indirilebilir. Ne hapsedilebilir, ne de idam edilebilir. Düzen budur...

Bir vezîrin yargı önüne çıkartılmasını istemek hakkı padişahta vardır. Esasen nazarî olarak padişahta bütün haklar mevcuttur. Fakat bu görev, asıl sadrâzamındır. Nâzırlardan en az biri, hükûmete, diğer bir nâzırın veyâ vezîrin mahkemeye sevki için teklif getirebilir. Hükûmet bunu müzakere edip reddeder veyâ kabûl edip sanığı yüksek mahkemeye sevk eder. Bu iş çok açıktır ki, birinci derecede sadrâzamın görevidir. Ancak bizzat sadrâzam kötülüklerin başı ise ne olacaktır? Vâzı-ı kanun burasını biraz muğlâk bırakmıştır. Zira bir nâzırın, kabinesinin başı olan sadrâzamın mahkemeye sevki için hükûmete teklif getirmesi sadece nazarî bakımdan mümkündür. Gerçekte nâzırın düşmesi ile neticelenir. Ancak kanun, sadrâzam tayin yetkisini hâkana verdiğine göre, bir yolsuzlukta, hâkanın müdâhale etmesini istediğini gösterir. Eh, Sultan Aziz de, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra boyuna sadrâzam tayin ve azletmiştir.

Midhat Paşa'nın, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra yolsuzluklar yapıldığını -haklı olarak- yazdığı 5 yıllık dönemde sadrâzamlık yapanlar kimlerdir? Şimdi bunu hatırlayalım:

Bizzat kendisi, yani Midhat Paşa'mızdır. Bütçede kesin açık olduğu halde hâkana "bütçe fazlası" olduğunu söylediği için -hayat boyu geldiğini

sandığı- sadâretten azledilmiştir. Diğer bir sadrâzam, Midhat Paşa cuntasının başı olan Hüseyin Avni Paşa'dır. Nedense her sadrâzam kendisinin, Mustafa Reşid ve Âlî Paşalar gibi ölünceye kadar iktidarda kalacağını sanarak koltuğa oturduğu için, Avni Paşa da azlediliverince çok hayret etmiştir. Onun azil sebebi de devletin milyonlarını cebine indirmesidir. Diğer bir sadrâzam, Mütercim Rüşdü Paşa, yani cunta erkânından birisidir. Bu durumda Midhat Paşa; *"Âlî Paşa'nın ölümü ile Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi arasında geçen beş yılda bütün kötülükler sadece Mahmud Nedim Paşa'nın iktidar döneminde olmuştur"* iddiasında ise, bu iddiaya sadece gülünür... Evet Mahmud Paşa çok kötü başbakanlık yapmıştır ama diğerleri de pek beğenilecek işler yapmamışlardır...

Acaba Sultan Aziz; evvelce akıllı ve zekî idi de, son günlerde mi delirmişti? Olmayacak şey değildir. Her deliliğin bir başlangıcı vardır. Acaba halk buna inanır mı idi? Bu da olmamıştır. Zira darbeden üç gün sonra Sultan Aziz'in yazıp yeni hükümdar yeğeni V. Murad'a gönderdiği mektup, gazetelerde yayınlanmış ve herkes, böyle bir mektubu parmak ısırarak okumuştur. Zira mektup, o çağ edebiyatında üslûb kudretinin şâhikası sayılmıştır. Sahibinin hem ne derecede yüksek tahsil görmüş bir adam, hem de ne derecede kıvrak zekâlı bir hükümdar olduğunu göstermiştir. Hoş, Sultan Aziz'in fetvâ'da söylendiği gibi "deli" olduğuna tek kişinin dahi inandığı sanılmaz...

Mektup, Topkapı Sarayı'ndan münâsip bir saraya nakli için Sultan Aziz'in Sultan Murad'a yazdığı tezkiredir. Tezkire; *"Kendi elimle silâhlandırdığım askerin beni bu hâle getirdiğini tahattur buyurmanızı tavsiye ederim"* gibi çok manâlı bir cümleyi de ihtiva ediyor, *"Saltanat-ı Âl-i Osmân'ı Sultân Mecîd Hazretleri'nin hânedânına tebrîk ederim"* diye bitiyordu. Bu son cümlenin mânâsı şudur: Osmanoğulları'nda saltanat, hânedânın en yaşlı şehzâdesine kalmaktadır. Şimdi Sultan Murad padişah ve onun iki yaş küçük kardeşi 34 yaşındaki Abdülhamid Efendi, veliahd olmuştur. Sonra sırada Sultan Murad'ın diğer kardeşleri Mehmed Reşad, Mehmed Kemâleddin, Mehmed Burhâneddin ve Ahmed Nûreddin Efendiler vardır. Bunların hepsi, Sultan Aziz'in ağabeyi Sultan Mecid'in oğullarıdır. Ancak bunlardan sonra sırada Sultan Aziz'in büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi vardır. Sultan Aziz saltanatı, ağabeyi "Sultan Mecid Hazretleri'nin hânedânına" terk ve tebrik ederken, oğluna sırasının gelmesi

için uzun yılların geçeceğini de hesaplamak zekâsını göstermiştir. Ancak Yusuf İzzeddin Efendi 1916'da veliahd iken ölmüş, saltanata geçememiştir. Bu suretle 1876'dan 1922'ye kadar 46 yıl, birbiri ardı sıra Sultan Mecid'in 4 oğlu (V. Murad, II. Abdülhamid, V. Mehmed Reşad ve VI. Mehmed Vahîdeddin) padişah olmuşlardır. Sultan Aziz'in üçüncü oğlu II. Abdülmecid ancak 1922'de *halife* olabilmiştir. Babası Abdülaziz Hân'dan 48 yıl sonra...

Fetvây-ı şerîfedeki Midhat Paşa'nın eseri olduğu görüldüğü iddia edilen kesin hal' (tahttan indirme) delili, Sultan Aziz'in *"muhtelü'ş-şu'ûr"*, yani şuuru bozuk, açık tabirle deli olduğudur. Dinden sapıttığı ve vatana ihanet ettiği pek açıkça söylenmeye cesaret edilememiş, sadece din işlerini karmakarışık ettiği ve devletin parasını şahsı için harcadığı iddialarına yer verilebilmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın takdirine bakınız ki, bu iddiadan sadece 12 saat sonra, Sultan Aziz'in kuyusunu kazan halefi ve yeğeni Sultan Murad'ın şuuru bozulmuş ve birkaç hafta içinde tamamen deli olmuştur. Bin itina ile yetiştirilen, ateşli ve cevval zekâsı ile tanınan Sultan Murad'ın bu durumu da Avni Paşa'nın eseridir. Milleti ve şahsına ümid bağlayan devlet adamlarını matemlere boğmuşsa da, umum tarafından İlâhî bir ceza şeklinde tefsir edilmiş, mâsum amcasına delilik isnadının mücâzâtı sayılmıştır. Bu suretle taht, hiç akıllarından geçmez şekilde ikinci Abdülhamid'e açılmıştır. Yerinde anlatılacaktır.

Fetvâ'daki diğer ithamların doğruluk derecesi üzerinde uzun boylu söz söylemeye hâcet yoktur. Abdülaziz Hân, o sırada Rusya İmparatoru İkinci Aleksandr, Almanya İmparatoru Birinci Wilhelm, Avusturya İmparatoru Franz Joseph nasıl bir hükümdar iseler, öyle bir hükümdardı. Tahttan indirilmesi için sebep olmadığı muhakkaktır. Gene tahttan indirilmesinin devlete felâketler getireceği muhakkaktı. Bu işin, kin ve menfaat sâikasıyla 63 kişilik bir cuntanın başında bulunan üç beş paşanın hıyanet eseri olduğu açıktır.

Beşinci Murad'ın Cülûsu

Darbe günü Velîahd-i saltanat Mehmed Murad Efendi 35 yaşını 8 ay ve 10 gün geçiyordu. Türk İmparatorluğu'nun ikinci veliahdı olarak doğmuştu; 15 yıldan, babası ölüp amcası tahta geçtikten beri de veliahddı. Dünyanın en büyük imparatorluklarından birinin vârisi idi. Türkiye 1871 yılına kadar dünya devletleri arasında ehemmiyet bakımından -İngiltere, Fransa, Rusya'dan sonra- dördüncü sayılırken 1871'de Prusya Krallığı'nın Almanya İmparatorluğu'na dönüşmesiyle beşinci ehemmiyet sırasına düşmüştü. Sırasıyla İngiltere, Almanya, Rusya ve Fransa'dan sonra dünyanın beşinci devleti idi. Bunlardan sadece Fransa - 1871'den beri- cumhuriyetti. İşte Murad Efendi, yeryüzündeki ehemmiyeti bu durumda olan bir Türkiye'ye vâris olmanın eşiğindeydi. Türk Ordusu -Almanya, Fransa ve Rusya'dan sonra- dünya dördüncüsü, Türk Donanması ise -İngiltere ve Fransa'dan sonra- dünya üçüncüsü sayılıyordu. 1876 dünyasında istiklâl sahibi devlet sayısı sadece 58 idi (daha 1850'de 92 idi, fakat Alman ve İtalyan devletleri ortadan kalkmış, Alman ve İtalyan birlikleri gerçekleşmişti). Dünya nüfusu ise 1.327.000.000. Türkiye işte bu 58 müstakil devlet arasında yüzölçümü bakımından da İngiltere ve Rusya'dan sonra üçüncü, nüfus bakımından ise Çin, İngiltere, Rusya'dan sonra dördüncü geliyordu...

Murad Efendi Hazretleri, çok tatlı bir 36 yıl yaşamıştı. Eski şehzadeler gibi ihtilâller görmemiş, ataları olan eski veliahdlar gibi idam tehlikesiyle karşılaşmamıştı. Şen, şakrak, serbest bir hayat sürmüş, Tanzimat rejiminin hürriyetlerinden faydalanmıştı. Dolmabahçe Sarayı'nda muazzam bir Veliahd dairesi ona ayrılmıştı ama Murad Efendi, amcasına çok yakın olmamak için, bu daireye az uğrar, ekseriya şahsına âid İstanbul banliyölerindeki köşklerde yaşardı.

Padişah Saray'ında içki sofraları kurulamazdı. Padişah Saray'ına Murad Efendi'nin çevresini teşkil eden- şâir, edip, gazeteci, bestekâr, şeyh gibi adamlar ve sürüyle ecnebi değil, sadrâzamlar bile randevu ve protokolle girerlerdi. Gerçi Veliahd Dairesi'nin (bugünkü Dolmabahçe Resim ve Heykel Müzesi'dir) dış kapısı ayrı idi. Fakat gene de padişahın yanıbaşındaki bir daire yabancı misafirlerle dolup boşalamazdı...

İngiltere, Fransa, Belçika, İtalya, Almanya, Avusturya- Macaristan gibi birçok Avrupa ülkesini de gören Murad Efendi, amcasının öleceği günü hesaplıyordu ama Avni Paşa adındaki mahlûk olmasa idi, bir darbeyi

hayalinden geçirmezdi. Esasen şiddetten ve kan dökmekten nefret ederdi. Büyükbabası Sultan Mahmud gibi değil, babası Sultan Mecid mizacında bir adamdı. Davranışları, hattâ kültürü Avrupa prenslerinden farklı olmadığı için, hem Avrupalıların, hem İstanbul'daki Avrupa hayranı Türkler'in göz bebeği idi. Fakat annesi Şevk-Efzâ Kadın-Efendi, oğlunun padişahlığını görmek ve Türkiye imparatoriçelik tahtına yükselmek uğrunda, kan dökmeyi ve cinayeti dahi göze alabilecek mizaçta, Çerkes asıllı, muhteris bir kadındı. Olayların gelişmesinde Sultan Murad'la annesinin, bu apayrı iki karakterin tesirleri olduğu için bu nokta hatırda tutulmalıdır. Darbe sırasında Şevk-Efzâ Kadın, 56 yaşındaydı. Sultan Mecid'le 19 yaşında bir genç kızken evlenmiş, ertesi yıl Sultan Murad'ı doğurmuştu. Kocası Sultan Mecid'den 3 yaş büyüktü. Sultan Murad'dan başka çocuk doğurmamıştı.

Veliahd Efendi, müsrif bir babanın oğlu idi. Sonra müsrif bir amcanın veliahdi olmuştu. Bu tutum, Osmanoğullarının müsrif olmaksızın cömert olmak karakterlerine aykırı idi. Murad Efendi, israfta babası ve amcasından ileri idi. Padişah olduğu an, borçları bir milyon Aziz altınına ulaşmıştı. Bir milyon Aziz altını ile bugün 200 milyon dolarla ne yapılabilirse, 1876'da aynı şeyler yapılabilir ve satın alınabilirdi, paranın iştirâ (satınalma) gücü o derecede yüksekti.

Ve gene bir milyon altını ödemeye, Osmanlı Devleti veliahdinin gücü yoktu. Bu şu demektir: Sultan Murad, borçlarının ödenmesi için eninde sonunda amcası padişahtan para isteyecekti. Gerçi bankerler henüz sıkıştırmıyorlardı. Fakat Sultan Murad, yakında bankerlerin amcasına müracaat edeceklerini biliyordu. Sultan Abdülmecid'in, Tanzimat'ın bu güzide hâkanının büyük oğlunun, borçlarını ödemesi için amcasına müracaat etmek çok ağırına gidiyordu. Bu kadar büyük borcun altına girdiği için bir defa zılgıt yiyecekti. Fakat asıl mühimmi, bu kadar parayı ne yaptığını Sultan Aziz, mutlaka yeğenine soracaktı. Zira yeğeninin cami inşa ettirmediğini, saray yaptırmadığını, kızlarından hiçbirini henüz evlendirmediğini, sadece tek oğlu olduğunu biliyordu.

Sultan Aziz, yeğeninin hayat tarzından da gafildi. Tek başına musallat olmasın da nasıl yaşarsa yaşasın diyordu. Tahta çıkmak için hırs beslediğini biliyordu ama bunu yeğeninin yüzüne karşı bir tek defa ima etmemişti. Fakat Osmanoğulları denen yüce hânedândan biri, Veliahd Efendi'nin hayatını çok yakından takip ediyordu. Bu zât Şehzâde Abdülhamid Efendi

idi. İnsanların yapıp ettiklerini takip etmek ve insanları tanımak en büyük merakı idi.

Şehzâde Abdülhamid Efendi

Abdülhamid Efendi, Murad Efendi’nin günü gününe iki yıl küçük kardeşi ve hânedânın ondan sonra gelen büyüğü, açık tabirle ikinci veliahd idi. Murad Efendi ile amcası Sultan Aziz arasındaki mesafe çok büyüktü... Fakat Murad ve Abdülhamid Efendiler arasında hiçbir mesafe yoktu. Arkadaştılar, birbirlerine sevgileri vardı. Birbirlerine “birâder” diye hitap ederler ve hânedân arasında âdet olduğu üzere “siz” diye konuşurlardı. Abdülhamid Efendi, Murad Efendi’ye “ağabey” demezdi.

Abdülhamid Efendi, darbe sırasında 33 yaşını 8 ay ve 10 gün geçiyordu. Ağabeyini sevmekle beraber, birçok huyunu beğenmezdi. Bir defa amcaları Sultan Aziz’i çekiştirmesini ve zamanı gelmeden yerine geçmek arzusunu beğenmiyordu. Sultan Abdülmecid Hân’ın 8 oğlunun ikincisi olan Abdülhamid Efendi, üçüncü veliahd olarak doğmuş, babası ölüp amcası tahta çıkınca ikinci veliahd olmuştu. O da ağabeyi Murad Efendi’nin gördüğü bütün Avrupa ülkelerini gezmiş, Türk İmparatorluğu’nun bir vilâyeti olan Mısır’a da gitmiş, Afrika’yı da görmüştü. Fakat Murad Efendi gibi Avrupa hayatını sevememişti. Amcası gibi Doğu, Müslüman ve Türk geleneklerine, örf ve âdetlerine, yaşayış tarzına bağlı idi. Bunların muhafazasına taraftardı. Avrupa’nın ancak tekniği ve ilmi alınabilirdi. Kültürü de öğrenilebilirdi ama öylesine bir kültür içinde yaşanamazdı.

Abdülhamid Efendi, ağabeyinin; gazeteciler, ilim, san’at ve fikir adamları ile içli dışlı olmasını hoş görmüyordu. Abdülhamid Efendi de onlarla konuşuyor, davet ediyor, onları himaye ediyor, ihsânlar veriyordu ama beraberce içki içip padişahı çekiştirmiyordu. Saray mahremiyetine ve devlet işlerine âid sırları onlara sızdırmıyordu. O da ağabeyi gibi Batı Musikîsi öğrenmişti ve bu musikiyi seviyor, Türk Musıkîsi’ni bilmiyordu.

Abdülhamid Efendi sıhhatli idi. Spor yapar, yüzer, ata biner, silâh kullanırdı. İbadetini hiç ihmal etmezdi. İhtiyatlı ve cömertlikten mahrum olmamak üzere muktesit idi. Ağabeyinin para israfının ne netice vereceğini merakla bekliyordu. Ağabeyinin kusûrları hususunda onu birkaç defa ikaz etmiş, fakat netice alamamıştı. Ağabeyinden sonra kardeşlerinden en çok Kemâleddin Efendi ile sıkı fıkı idi. Kendisinden küçük ve Kemâleddin Efendi'den büyük olan Reşad Efendi ile mizaçları uyuşmazdı. Ağabeyinin borcu bir milyon altına eriştiği zaman, Abdülhamid Efendi; büyük nakit para, bir sürü gayrimenkul, çiftlikler, mücevherler biriktirmeye muvaffak olmuştu. Şehzadelerin en zengini idi. Murad Efendi ihtiyatsız ve boşboğaz, Abdülhamid Efendi ihtiyatlı ve sıkı ağızlı idi.

Darbeyi Murad Efendi biliyordu. Fakat 31 Mayıs sabahı olarak biliyordu. İlk karar 31 Mayıs sabahı içindi. Son anda bir gün önceye alınmış, fakat bu Murad Efendi'ye bildirilmemişti.

Süleyman Paşa, Abdülaziz Hân'ı kayığa bindirip Sarayburnu'na naklettikten hemen sonra, Dolmabahçe Sarayı'nın Veliahd dairesinin ana kapısına geldi. Yanındaki iki bölük askeri Necib Bey, iki sıra hâlinde dairenin boyunca dizdirmişti. Veliahd dairesinin muhafızlarına:

- Kapıyı açın, Efendimiz'i isterim, çabuk olunuz, Efendimiz'e hemen haber veriniz, dışarı teşrif buyursunlar, dedi.

Murad Efendi'nin ağaları içeri koştular. Yukarıda Sultan Aziz'in hal'i sırasında söylendiği gibi Süleyman Paşa, binbaşı üniforması giymiş, generallik alâmeti olan sırmalı kılıcını da takmamış, subaylara mahsus siyah kayışlı bir kılıç kuşanmıştı. Onun için ağaları, gecenin uykusunda olan Veliahd Hazretleri'nin yatak odasına dalıp:

- Bir binbaşı efendimizi istiyor, dediler.

Sultan Murad, fevkalâde bir hâdise olduğunu ancak kavrayabildi. Aksi takdirde bu şekilde uyandırılmaya cesaret edilemezdi. Yeryüzünde tek kişi kendisini bu suretle uyandırabilirdi. Murad Efendi, bu ihtimalle titredi. Pencereye koştu. İki sıra askerin bütün veliahd dairesini çepçevre kuşattığını görünce benzinde renk kalmadı: Yarın sabahki darbeyi amcası Abdülaziz Hân öğrenmiş, asker göndermişti; tevkif edilecekti.

O anda aklı kaydı.

Şuuru yarı bozulmuş halde hızla giydirildi. Birkaç dakika sonra dışarıya çıktı, baktı. Karşısında genç bir binbaşı duruyordu. Bu binbaşıyı

tanımadığına da emindi. Zira Veliahd Efendi, Süleyman Paşa'yı şahsen tanımazdı, görüşmemişlerdi. Ancak Veliahd'ın tek oğlu Şehzâde Salâhaddin Efendi, henüz Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne'ye, yani Süleyman Paşa'nın kumandanlığını yaptığı İmparatorluk Harb Okulu'na başlamıştı. Şehzadeyi, Harbiye'ye baş lalası Süleyman Ağa getirip götürürdü. Bu sırada Murad Efendi'nin yanında olan Süleyman Ağa:

Bu Süleyman Paşa'dır, Efendimiz! dedi.

Süleyman Paşa, esas duruşta Veliahd'i askerî selâmla selâmladıktan sonra, duruşunu bozmadan konuşmaya başladı. Murad Efendi çok geniş bir nefes aldı. Demek tevkif edilmiyordu! Ama birkaç dakika önce kayan aklı, artık aylarca yerine gelemeyecek, bilakis gittikçe daha fazla kayacaktı. Zira Murad Efendi'yi, bu sabahkini gölgede bırakan başka sürprizler de bekliyordu…

Süleyman Paşa, Veliahd'in önüne düşüp onu saraydan çıkarttı. Dolmabahçe Sarayı Karakolu önüne geldikleri zaman Müşîr Redif Paşa'yı gördüler. Redif Paşa, Şûrây-ı Askerî Reisi idi ve bu sabahtan itibaren ek görev olarak Birinci Orduy-ı Hümâyûn Kumandanlığına da getirilmişti. Veliahd'i görünce koştu, uzun ceketinin eteğini tutup öptü. Bu sefer kafilenin başına o geçti. Asker hattına geldiler. Beşinci Ordu'dan Türkçe bilmeyen iki tabur burada kordon yapmışlardı. Padişahı muhafaza ettiklerini sanıyorlardı. Padişah için bir nöbette ise, müşîr rütbesi bile geçersizdi. Müşîr Redif Paşa'ya süngü gösterip "yasak!" dediler ve kordonu geçirmediler. Redif Paşa şaşırdı, Murad Efendi'nin benzi attı. Yalnız mizacı bakımından böyle şeylere pabuç bırakmayan Süleyman Paşa, cuntadan iyi Arapça konuşabilen Müşîr Nâmık Paşa-zâde Kıdemli Yüzbaşı Ali Bey'i çağırdı. Ali Bey, askerlere durumu anlattı. Süleyman Paşa'ya telâş içinde; "Bu asker niçin sizi tanımıyor?" diyen Murad Efendi'nin tahta oturacağını, zira Sultan Aziz'in öldüğünü söyledi. Askerler açıldılar. Kafile, kordonun dışına çıktı.

Kordon dışında Hüseyin Avni Paşa, yanında sadık adamı bahriye nâzırı ve müşîri (büyükamiral) Kayserili Ahmed Paşa, Hüsnü Paşa bekliyorlardı. Müşîr Abdülkerim Nâdir Abdi Paşa da yeni padişahı karşılamak için çağrılmışsa da söz vermesine rağmen gelmemişti.

Bu akıl almaz kargaşa içinde Veliahd dairesinde telâş gittikçe büyüyordu. Murad Efendi'nin adamlarının ekserisi Sultan Aziz'in veliahdı tevkif ettirdiği kanaatinde idiler.

Asıl Dolmabahçe Sarayı'nda ise Sultan Aziz'in adamları pencerelere hücum etmişler, Murad Efendi'nin, bir binbaşı sandıkları Süleyman Paşa'nın eşliğinde Veliahd dairesinden çıktığını görmüşlerdi:

- Murad Efendi bir hainlik etti, efendimiz asker gönderip tevkif ettirdi, diyorlardı. Gaflet ve şaşkınlık bu derecede idi.

Hâlbuki bu sırada efendileri Abdülaziz Hân, beş çifte kayık içinde Boğaz üzerinde, Sarayburnu'na yol alıyordu.

Hüseyin Avni Paşa, makam arabasının içinde idi. Redif ve Süleyman Paşalar'ın Murad Efendi'yi getirdiklerini gördü. Süleyman Paşa, Veliahd'i arabanın yanına doğru götürürken Avni Paşa'nın arabadan çıkabilmesi için işi ağırdan alıyordu. Fakat hayretle Seraskerin arabadan çıkmadığını gördü. Avni Paşa arabasının içinde Veliahd'i, elini fesine götürerek askerce, fakat oturduğu yerden selâmladıktan sonra, kendi eliyle sağ kapıyı açıp sol tarafa geçerek Murad Efendi'nin sağına oturmasını temin etti... Bu hâdiseyi sonradan Süleyman Paşa, Hüseyin Avni Paşa'ya galiz küfürler ederek anlatacaktır... Zira bu akıl almaz bir terbiyesizlik ve protokol hatasıdır. Bir veliahdı sadrâzam bile arabasından inip selâmladıktan ve onu bindirdikten sonra sol taraftan dolaşıp sol kapıdan girip soluna oturduktan sonra hareket edilmesi gerekiyordu. Kaldı ki Murad Efendi o anda artık veliahd değil, hâkan sayılıyordu.

Bu arabaya alma olayının sonradan büyük dedikoduları yapılmıştır. Hüseyin Avni cuntası, paşalarının çok büyük heyecan içinde bulunduğunu, onun için ne yaptığının farkında olmadığını iddia ederek savunmuşlardır. Fakat herkes "Sultan Murad, Avni Paşa'nın maiyetinden bir subay mıdır ki, lütfen yanına oturtsun!" şeklinde kınamıştır. Avni Paşa'nın kabalık, görgüsüzlük, kibir ve azametine yeni bir delil olmak üzere değerlendirilmiş ve herkesi fena halde korkutmuştur. Zira padişaha böyle davranabilen bir adamın artık amansız bir diktatör olacağını ihsas ettiği anlaşılmıştır. Bir padişahı devirmeye ve yerine başkasını geçirmeye cür'et edebilen bir adamın telâş ve heyecanla değil, bilerek böyle bir davranışta bulunduğu ileri sürülmüştür. Aynı zamanda, Sultan Aziz korkusu üstünden kalkan Seraskerin artık Sultan Murad falan dinlemeden astığı astık, kestiğ kestik duruma geçmeyi tasarladığı söylenmiştir.

Araba ile ancak Sultan Mecid'in annesi Bezm-i Âlem Vâlide Sultan, yani - Sultan Murad'ın babaannesi tarafından yaptırılan- Dolmabahçe

Camii'ne kadar gelindi. Cami, bilindiği gibi yalıdadır (deniz üzerinde). Burada üç çifte bir kayık bekliyordu. Avni Paşa, kayığı Murad Efendi'ye gösterip "Buyurunuz efendimiz" dedi. Murad Efendi, Avni Paşa'nın kayığa binmeyeceğini sanarak korktu. Bilhassa donanmanın amcasına aşkla bağlı olduğunu bildiği için, Dolmabahçe önündeki zırhlılardan kendisine bir kötülük gelmesinden çekiniyordu. Kayığa atladı. Arkasından Avni Paşa da atlayınca rahat nefes aldı. Fakat Avni Paşa dümenciye:

- Donanmanın içine doğru sür! emrini verince yeniden vesveselendi:

- Niçin donanmaya gidiyoruz? diye sordu.

- Bahriye Nâzırı Ahmed Paşa kulunuz, Dolmabahçe'de zât-ı şâhânelerini karşıladıktan sonra donanmaya geçti, gidip sahili tam bir ablukaya almasını, zırhlıları tek sıra hâlinde dizmesini söyleyeceğim, şeklinde cevap aldı. Sultan Murad:

- Kayık durmasın, çeksinler, dedi; süratle geçelim, şimdi donanmaya emir verecek zaman değildir, seraskerliğe gidelim!

Hüseyin Avni Paşa, mecbûren bu emri yerine getirdi. Zira Sultan Murad, kesin şekilde zırhlılardan birine çıkmak istemiyor; denizcilerin, amcası Sultan Aziz'i çok sevdiklerini biliyordu.

Bu sırada seraskerin beş çifte makam kayığı, Abdülaziz Hân'ı Sarayburnu'na çıkarmıştı, dönüyordu. Beş çifteye deniz üzerinde rastlayınca Avni Paşa, kayığı durdurdu. Derhal Sultan Aziz'in seraskere hediyesi olan bu tekneye geçerek yollarına devam ettiler. Yağmur, fırtına hâline dönüşmüştü. Kayık zorlukla ilerleyebiliyordu. Salıpazarı önlerinde bir devriye çatanasına rastlanması üzerine Avni Paşa, onu durdurdu. Bu defa çatanaya geçtiler... Bütün bu vasıta değiştirmeler sırasında Sultan Murad'ın heyecanı yatışmamış, artmıştı. Sonradan eniştesi Dâmad Müşîr Nûri Paşa'nın ifâdesine göre, hâlâ Sultan Aziz'in zırhlılarından birinin top ateşiyle, bindikleri tekneyi denizin dibine göndereceğini sanıyordu, hattâ buna emindi. Donanmadan üzerlerine gülle gelmemesine şaşıyordu âdetâ. Bu sırada donanmadan 101 pâre cülûs topları atıldığını ve bunun Sultan Murad'ı büsbütün telâşa düşürdüğünü kaydetmek lâzımdır. Zira amcası gibi top tüfek sesleriyle haşır neşir değil, çelebi bir prensti.

Çatana, Sirkeci'ye yanaştı ve çıktılar. Hüseyin Avni Paşa, yanına aldığı Kıdemli Yüzbaşı Ali Bey'e:

Dolmabahçe'ye dön, Redif ve Süleyman Paşalar'a, Efendimiz'le beraber Sirkeci'ye çıktığımızı, Beyazıt'e gideceğimizi bildir! emrini verdi.

Ali Bey, bu görevi yerine getirdi. Süleyman Paşa, Dolmabahçe Sarayı Veliahd Dairesi'ne geldi. Lala Süleyman Ağa'ya artık "Vâlide-Sultan" dediği Sultan Murad'ın annesi Şevk-Efzâ Kadın-Efendi'yi görüp göremeyeceğini sordu. Müsbet cevap alınca harem kısmına yürüdü. Şevk-Efzâ Kadın-Efendi ayakta bekliyordu... Süleyman Paşa, evvelâ askerce selâmladıktan sonra yerden etekledi:

- Vâlide-Sultan Efendimiz, dedi; Zât-ı Şâhâne, Sirkeci'de karaya çıkmışlardır. Bîat kabûll buyurmak üzere seraskerliğe gittiklerini arz ederim! Bu münasebetle zât-ı seniyyelerini ve talebem olan şehzâde-i civân-baht hazretlerini tebrik ederim!

"Şehzâde-i civân-baht", yani Sultan Murad'ın tek oğlu Salâhaddin Efendi, babaannesinin arkasında duruyor, Harbiye'de hocası ve kumandanı olan Süleyman Paşa'yı dinliyordu. Şevk-Efzâ Kadın-Efendi:

- Teşekkür ederim paşa, dedi; dünyada tek evlâdım vardır. Önce Allah'a, sonra size emanet.

Bu sırada top sesleri aralıklarla devam ediyor ve 101 pâre tamamlanmaya çalışılıyordu. Süleyman Paşa, Vâlide-Sultan'ı tekrar etekledi. Arka arkaya kapıya gidip orada da askerce selâmlayarak çıktı. Harem ağaları arkasından kapıyı kapattılar.

Sirkeci'den Sultan Murad ve Hüseyin Avni Paşa ile maiyetindekiler, arabalara binip Beyazıt'a geldiler. Bu sırada Sultan Aziz'in hal' (tahttan indirme) fetvâsı resmen yayınlanmış, halk, padişahın ölmeyip tahttan indirildiğini anlamıştı. Seraskerlikteki generallerden biri, büyük salonda toplanmış ve büyük ekseriyeti askerî paşalar olan kalabalığa, Veliahd Murad Efendi'nin gelişini:

- Hâkan-ı Berreyn ve Bahreyn, Halîfe-i Rûy-i Zemîn, Zıll'ullâhi fi'l-Ard, Hâdimü'l-Harameyni'ş-Şerîfeyn Sultân Murâd Hân-ı Hâmis Efendimiz! şeklinde bağırarak haber verdi.

Koltukta Tahta Çıkan Hükümdar

Herkes ayağa kalktı ve protokole göre sıralandı. Beyazıt Kulesi'nden verilen işaret üzerine bu sırada kara topları da atışa başladı. Seraskerliğin en lüks koltuğu getirilerek Sultan Murad oturtuldu. İstisnâsız herkes ayakta idi... Darbe gizli yapıldığı için nazırların ve vezirlerin çoğu gelememişlerdi. Keza Topkapı Sarayı Hazîne Dâiresi'nde muhafaza edilen ve merâsim bittikten sonra aynı gün muhafaza altında Topkapı Sarayı'na iade edilen, asla Dolmabahçe gibi başka bir sarayda bırakılmayan "Bayram Tahtı" denen Osmanoğulları'nın tarihî tahtı da böylesine anormal bir ortamda getirtilememişti. Zavallı Sultan Murad, atalarının tahtında değil, alelade bir koltuğa oturtularak padişah ilân edilecekti. Hiçbir zaman da Bayram Tahtı'na oturamadı. Som altın ve mücevherler gömülmüş olan ve bugün Topkapı Sarayı Hazînesi'nde cam içinde teşhir edilen bu taht, vezîr-i âzam Dâmad İbrahim Paşa tarafından parçalar hâlinde Kahire'de yaptırıldıktan sonra bu parçalar İstanbul'da birleştirilmişti. Altın levhalar Derviş Bey'in, üzerine kakılmış mücevherler ise Kuyumcu İbrahim Bey'in eseridir. Bu şekilde taht 23 Eylül 1585'te Cihan Hakanı Üçüncü Sultan Murad'a sunulmuştur. Bazıları güvercin yumurtası büyüklüğündeki zümrütleri, gök ve sarı yâkutları, zeberced ve fîrûzeleri göz kamaştırmaktadır. İşte bu taht, 1585'ten saltanatın sonuna kadar yılda iki defa, bayram günleri padişahlar tarafından, bir de bîat (tahta geçme) törenlerinde mutlaka kullanılmıştır. Hiçbir padişah yılda iki defadan fazla bu tahta oturmamıştır. Son defa tahta oturup bîat kabûl eden zât Sultan Abdülaziz'in oğlu İkinci Abdülmecid'dir ki, 1922 Kasım'ı sonunda bu taht üzerinde halife sıfatıyla bîat kabûl etmiştir.

Paşalar teker teker, oturmakta olan Sultan Murad'ın karşısına geliyor, sağ ellerini zemine kadar indirip iki büklüm başlarının üzerine koyduktan sonra, "yerden temennâ" denen usulle yeni padişaha bîat ediyorlardı. Bu sıralarda pencereleri dehşetli bir yağmur dövüyordu. Buna rağmen ne olduğunu anlamak için büyük bir halk kalabalığı, Beyazıt Meydanı'nı doldurmuştu.

Bîat bittikten sonra Sultan Murad derhal seraskerlikten çıkarıldı. Zira çok yorulmuş ve çehresinde -sonradan akıl dengesinin kaymasına alâmet

olduğu anlaşılan- perişanlık görülmüştü. Askerî selâmlar içinden geçerek kapalı bir arabaya bindirilip Sirkeci'ye getirildi. Padişaha mahsus yedi çifte saltanat kayığına bindirilerek, gene şiddetli yağmur altında Dolmabahçe Sarayı rıhtımına, birkaç saat önce amcasının ayrıldığı yerden çıkarıldı. Çevresinde başyâveri Halil Paşa ve mâbeyncilerinden Seyyid Bey'le Zîver Bey bulunuyordu. Ancak burada da saray erkânının bîatlerini kabûl etmek mecburiyetindeydi. Muâyede Salonu'na girdi. Baktı, Bayram Tahtı'nı göremedi. Kimsenin tahtı Topkapı Sarayı'ndan getirmeyi düşünmediğini anladı ve bunu hayra yormadı; bu tahta oturmayan bir Osmanoğlunun saltanatının sakat ve uğursuz olacağına inandı. Bir kanepeye oturtuldu. Orada bîat kabûl etti. Sonra Harem Dairesi'ne geçirildi. Orada da kadınların bîatini kabûle mecbur olduğunu biliyordu. Başta artık vâlide-sultan ve Türkiye'nin tek imparatoriçesi olan annesi, sultanların, kadın-efendilerin ve diğer hanımların bîatini kabûl ettikten sonra yatırıldı.

Seraskerlikteki bîate yetişemeyen nâzır ve vezirler soluğu Dolmabahçe Sarayı'nda almışlardı... Burada nazırlar arasında çirkin münakaşalar oldu. Nâzırların birbirlerine düşman gibi baktıklarını ve niçin baktıklarını anlayan Sultan Murad, müteessir oldu... Demek bazı nâzırlar ve vezirler, amcasının tahttan indirilmesini kötü karşılamışlardı.

Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ile beraber Beyazıt'ta seraskerlikte bîat etmiş, onun için Dolmabahçe'ye gelmemişti. İhtiyar Sadrâzam Rüşdü Paşa ise ne olur ne olmaz diye seraskerliğe gelmemiş, artık işin bittiğini anladıktan ve iknâ edildikten sonra Dolmabahçe'ye yetişmişti. Nâzırlar içinde şahsiyeti bakımından kimseden çekinmez mizaçta olan eski sadrâzamlardan Yusuf Kâmil Paşa, arkadaşlarının ihtiyatlı şekilde sükût ederek sadece mimikle sadrâzamı tahkir etmeleri karşısında, hükûmetin ve bütün icranın ve ordunun başı olan sadrâzamı sözle de hırpalamaktan çekinmedi.

Nazırların Münakaşası

Yusuf Kâmil Paşa bu sırada Şûrây-ı Devlet reîsi olarak kabine üyesi nâzırdı. 68 yaşında ve hasta idi. Akkoyunlu hânedânından inme bir Türk soylusu idi... Gerek kendisi, gerek eski Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı olan eşi Zeyneb Hanım, çok zengin ve çok büyük hayır sahibi idiler. Hususî yatı vardı. O sabah yatına binip Bâb-ı Âlî'de kabine toplantısına gidiyordu. (Şimdi yerinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat ve Fen fakülteleri binası olan Zeyneb Hanım Konağı'nda oturuyordu; fakat birkaç gün önce Bebek'teki yazlık konağına nakletmişti). Bebek'ten Sarayburnu'na yaklaşırken halkın anormal şekilde çeşitli yerlerde toplandığını gördü. O sırada Müşîr Rızâ Paşa'yı görüp yatına aldı. Rızâ Paşa; "Hükûmet bugün Bâb-ı Âlî'de değil, Dolmabahçe Sarayı'nda toplanacak" dedi. Yusuf Kâmil Paşa hayret etti. Zira ancak harb gibi pek fevkalâde zamanlarda padişah sarayında hükûmet toplanırdı. Fakat Rızâ Paşa da bir şey bilmiyordu. Seraskerlikten bu şekilde bir tezkere aldığını söyledi. Dolmabahçe Sarayı iskelesine yaklaşırken, Abdülaziz Hân'ın tahttan indirildiği anlaşıldı.

Hiçbir dünya ihtirası olmayan, olduysa bile artık o devreyi arkada bırakan devrin en olgun ve itibarlı vezîri Yusuf Kâmil Paşa, büyük teessür içinde rıhtımdan ve deniz tarafındaki kapıdan saraya girdi. Muâyede Salonu dolmuştu. Grup grup ürkek fısıltılarla konuşuluyordu. Paşa, Muâyede Salonu'nun yanındaki küçük salona girdi. Nâzırlar ve vezirler burada toplanmıştı. Rüşdü Paşa'yı gördü. Kendisini saygıyla selâmlayan ve üç yaş küçüğü olan sadrâzama:

- İyi halt ettiniz! şeklinde küfretti.

Sadrâzam Rüşdü Paşa:

- Paşa Hazretleri... diye başlayıp mazur olduğunu gösterecek birkaç söz söylemek istedi. Kâmil Paşa sözünü kesti:

- Mâzeret yoktur, dedi; yetmiş yıldır unutulan bir meş'um fiili hortlattınız, padişah hal' ettiniz. Şahsî menfaatleriniz için devletin ve milletin menfaatlerini pâymâl eylediniz (ayaklar altına aldınız). Utanmadan bu haltınız için devlet ve millet adını kullandınız. Allah belânızı versin! Bu yüzden göreceksiniz, tez zamanda memleket dâhilinde ve haricinde ne fenalıklar zuhur edecektir!

Meclise sessizlik çöktü. Kimsede çıt çıkmıyordu. Kâmil Paşa'yı ne ret, ne tasdik makamında tek söz edilemeyeceğini anlayan Sadrâzam Rüşdü

Paşa, kendisini ihtilâl bile olamayan aşağılık darbeyi savunmaya mecbur hissediyordu. Zira Midhat ve Avni Paşa'lar yarın niçin sustuğunun hesabını kendisinden sorarlardı. Bunu çok iyi biliyordu. Bin ihtiyatla tekrar:

- Fakat Paşa Hazretleri... diye titrek ve pest bir sesle söze girmeye teşebbüs etti ki... Kâmil Paşa gene sadrâzamın sözünü kesip âdeti olduğu üzere çok yüksek sesle:

- Yaptığınız iş şahsî garaz eseridir, dedi; milletin tek ferdi sizin darbenize rızâ göstermez. Birkaç menfaatperest ve kindar hain, kendinize uyan birkaç alçağı bulup bu işi yaptınız. Farz edelim padişahın kusuru vardır. İçinizden hanginiz bu kusurunu söyleyip düzeltmeye teşebbüs ettiniz? Vezirlik böyle işler içindir, boş yere rütbe taşımak değildir. Padişaha bir şey teklif ettiniz de o kabûl etmedi mi?

Rüşdü Paşa:

- Benim bu işte belli başlı bir medhalim yoktur, arkadaşlarımın inat ve ısrarlarına mukavemet mümkün olmadı, deyince Yusuf Kâmil Paşa, adetâ kehânete benzeyen şu sözleri söyledi:

- Artık uyanmaz kabûl edilen en meş'um fitneyi uyandırdınız... Göreceksiniz bundan sonra neler olacak... Devletin tarihinde hiçbir hal' (tahttan indirme) hâdisesi yoktur ki, çok büyük belâlara sebep olmamış olsun... Şimdi başka türlü olabileceğini mi savunuyorsunuz? Politika karmakarışık olacaktır. Harb başlayacak ve çok kan dökülecektir. Elinizde madem padişahı tahtından edecek kuvvet vardı, bu kuvveti onu ıslah etmek için kullanamaz mıydınız?

Terbiye ve nezaketin ibadet kadar mühim ve vazgeçilmez sayıldığı o devirde, biri eski, biri hâlen sadrâzam olmuş ve ikisi de altmış beş yaşını geçmiş dünyaca tanınmış iki Türk devlet adamı arasında işte bu münakaşa, düzinelerce muteber şahidin önünde geçti. Ne yazık ki Kâmil Paşa'yı sözle olsun açıkça destekleyen başka vezir çıkmadı. Fakat Rüşdü Paşa buna aldanamayacak kadar tecrübeli ve zeki idi. Kâmil Paşa konuşurken bütün vezirlerin çehresinde gördüğü, söylenenlerin candan tasdik edildiği idi. Hattâ bütün çehrelerde, kendilerinin söyleyemediklerini içlerinden en kıdemli bir vezîrin söyleyebilmesinin verdiği ferahlığı okudu. Kâmil Paşa'nın söylediklerini tasvip etmez tarzda dinleyen tek çehre göremedi ve fena halde sarsıldı.

Evet, Kâmil Paşa’dan başkası sesini yükseltemedi. Politikayı medenî cesaretsizlik sayanlar ekseriyetteydi ama o andan itibaren fısıltı hâlinde konuşanların ardı kesilmeyecekti. Rüşdü Paşa, bunu tahmin edecek derecede yaşamış ve görmüştü.

İlk dedikodular, söylentiler, tahminler nasıl başladı ve nasıl gelişti? Yusuf Kâmil Paşa’nın; *“Milletin tek ferdinin haberi olmadan yediğiniz halt”* dediği işin iç yüzü devlet adamları ve hemen hemen aynı zamanda halk tarafından nasıl anlaşıldı, nasıl değerlendirildi? Şimdi bu mevzuda bir şeyler söylemek lâzımdır.

Darbenin Yankıları

Darbeciler, şüphesiz yaptıkları işi beğeniyorlardı, savunacaklardı. Bu savunmayı devletin resmî görüşü hâline getirmek için her şeye tenezzül edeceklerdi... İlk darbe günü seraskerlikte Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Bey’e -ki merhum Âlî Paşa’nın en yakın adamlarındandı- tesadüf eden Hüseyin Avni Paşa, başını birkaç defa iki yana sallayarak:

Bak dünyada kimsenin haberi olmayarak neler olur? demek yüzsüzlüğünde bulunmuştu...

Gene Mahmud Celâleddin Paşa’nın yazdığına göre, aydın tabakada hâdise şöyle değerlendirildi:

Nâzırlardan üç veyâ dört kişinin şahsî garazlarını birleştirerek, saltanat ve hilâfet sıfatlarını nefsinde toplayan bir büyük devletin padişahını tahttan indirmeleri, emsali görülmemiş bir hâdisedir. Nâzırlar, padişahın vekilleri olarak onun namına selâhiyetli kılınmış icrâ adamlarıdır. Hukuken padişaha karşı sorumludurlar. Padişah onlara karşı sorumlu değildir. Böyle bir darbe; şerîate, İslâmî esaslara olduğu kadar, yasalara, Türk örf ve âdetine, millî hukuka da aykırıdır... Hele bu darbenin millet namına yapıldığını ve milletin tasvip ettiğini iddia etmek, akıl almaz bir yalandır.

Avrupa gazetelerinden kimi ikinci baskı ile kimi 31 Mayıs sabahı manşette Türkiye'deki darbeyi haber veriyordu. İngiliz basınının, soğuk ifadeleri altında bir sevinç ve tasvip hissediliyordu. Diğer milletler umumiyetle tarafsız olarak öğrenebildiklerini naklediyorlardı. Rusya, Avusturya-Macaristan basınında ise darbeyi kınayan ifadeler görülüyordu. Fikrini soran bir Avusturyalı gazeteciye Viyana büyükelçisi Ârifî Paşa (sonradan sadrâzam olmuştur) şöyle diyordu:

"Ben darbeyi tasvip etmiyorum... Vekil, padişahı azle- demez... Aksi takdirde her şey bozulur."

Midhat Paşa ise, darbe kendilerine haber verilmediği için kendisine çatan nâzır arkadaşlarına şöyle diyordu:

- Sizlere söyleyemezdik. Darbeye katılmaz, karşı çıkardınız... Hiç olmazsa duyulurdu. Onun için Hüseyin Avni Paşa nâzırlardan yalnız bana, Kayserili Ahmed Paşa'ya, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'ye ve Sadrâzam Rüşdü Paşa'ya bildirip tasviplerimizi aldı.

Hüseyin Avni Paşa'nın ise, Fransız yazarlarından Charles Mismer'e söyledikleri daha da ilgi çekicidir:

- Darbeyi ben yaptım. Bazı arkadaşlarım benim yaptığım emr-i vâkiden sadece istifade ettiler. Siz İngilizler ve Fransızlar, Midhat Paşa'yı çok tutarsınız ama, ona bile darbenin ancak bir kısmını ifşâ ettim. Zira sarhoş olduğu zamanlar dilini tutamaz, her türlü sırrı ağzından kaçırır! Darbeyi yapanlar 63 kişiden ibarettir.

Kapdân-ı Deryâ Kayserili Ahmed Paşa bile:

Biz bir iki seneden beri Avni Paşa ile bu işi kurmuştuk, incisini yumurtluyordu.

Midhat Paşa:

Hüseyin Avni Paşa darbeyi, asker arkadaşları Müşîr Abdülkerim Nâdir Abdi, Redif ve Kayserili Ahmed Paşalara bildirmiş, bir de Süleyman Paşa'ya söylemişti, diyordu.

Abdülaziz Hân'ın son başkâtibi Âtıf Bey:

- Darbe teşebbüsü Sadrâzam Rüşdü Paşa'ya açılınca muhâlefet etmiş, fakat darbeci paşaları ikna edememiştir, diyordu ve ilâve ediyordu:

- Önce halka Sultan Abdülaziz'in vefat ettiği ve Sultan Murad'ın cülûs ettiği ilân edildi. Zira Abdülaziz Hân'ın tahttan indirildiğini söylemeye cesaret edilemedi.

Artık veliahd olan Abdülhamid Efendi ise şöyle diyordu:

- Sultâniye vapuru Şam'dan birkaç tabur Arab askeri getirmişti. Bunlardan iki taburla Dolmabahçe Sarayı kordona alındı. Önce bunlara padişaha suikast yapılacağı, gece ve sabah saraya girmek isteyen kim olursa olsun ateş etmeleri emredildi. Sultan Abdülaziz, Topkapı Sarayı'na nakledilince de, padişahın öldüğü bildirildi. Asker, birkaç saat içinde birbirine benzemez yalanlarla aldatıldı.

Ali Rızâ Bey şöyle yazıyor:

"Keyfiyet Hüseyin Avni, Rüşdü ve Midhat Paşalar arasında kararlaştırılmıştı. Bazı devlet adamları teşebbüsü duymuşlardı ama bu paşalardan korkularından dillerini tuttukları gibi, o zamanlar henüz jurnalcilik usulü ihdas edilmediği için padişaha haber verilemezdi."

Bu suretle jurnalcilik usulünü ihdas edip 33 yıl yürürlükte kalmasına sebep olan İkinci Abdülhamid değil, Hüseyin Avni, Midhat ve Rüşdü Paşalar olduğu âşikârdır. Gene bu darbe sebebiyledir ki Sultan Abdülhamid, şahsına bağlı gizli istihbarat teşkilâtı kuracak, "*hafiye*" denen ajanları ile her şeyi öğrenmeye çalışacaktır.

Bilindiği gibi, İkinci Abdülhamid'in en çok tenkit edilen ve gerçekten bilhassa son yıllarda ıstırap verici şekle dönüşen tarafı da jurnalcilik ve hafiyelik denen istihbarat müesseseleridir. Bunların fiilî kurucusunun Abdülhamid Hân olduğu muhakkaktır. Fakat gerçek kurucuların Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa, Ali Suâvi Efendi gibilerin olduğuna da en küçük şüphe yoktur. Bu konuda benden önce birçok tarihçi dikkat çekmiştir.

Süleyman Paşa'nın darbe hakkında söyledikleri, diğer bütün söylenenleri gölgede bırakacak ehemmiyettedir. Zira darbeyi yapandır. Şıpka kahramanı şöyle buyuruyor:

"Hal'de kullandığım asker, zabitleri de dâhil, Sultan Abdülaziz'i vefat etmiş biliyorlardı. Donanmada yalnız Ârif Paşa ve kara askerleri içinde birkaç zabit (subay) hakikate vâkıftılar (gerçeği biliyorlardı)."

V. Murad'ın eniştesi ve mâbeyn-i hümâyûn müşîri yani, Saray'ın en büyük âmiri olan Dâmad Nûri Paşa'nın söyledikleri de mühimdir (Yıldız Mahkemesi hazırlık sorgusu zabıtlarından):

- Askere, hakikat mutlak şekilde bildirilmemişti. *"Padişahın hal'i için ayaklanma oldu, padişahı muhafaza için saraya getirildiniz!"* denildi. Ama öğleye doğru asker hakikati öğrendi ve neye âlet edildiğini anlayarak isyan alâmetleri gösterip askerlikle uyuşmaz lâflar duyulmaya başlandı. Bu taburlar derhal taşraya sürüldü. Yerlerine getirilen taburlarda da aynı havanın esmemesi için bunlara 45 bin altın dağıtıldı. Onlar da seslerini çıkarmadılar. Esasen olan olmuştu.

Süleyman Paşa, yediği haltla şu şekilde öğünmektedir:

"Hüseyin Avni Paşa, ben olmamış olsa idim, hal'i hiçbir zaman gerçekleştiremezdi. Birinci Ordu'dan herhangi bir birliğe "padişahı tahtından indireceğiz' diye emir vermek akılları durduran bir şeydi. Böyle bir emri veren seraskere derhal süngüler çevrilirdi. Esasen çok kişi Avni Paşa'yı sevmezdi. Zira gayetle kindar, mütekebbir, hodbin (egoist) ve mutaazzım (büyüklük taslayan) idi."

Midhat Paşa ise şöyle öğünüyor:

"Böylesine akıl almaz büyüklükteki bir işin bir katre kan dökülmeksizin vücuda getirilmesi karşısında bütün dünya hayretten parmağını ısırdı. Herkes bizi tebrik etti!"

Sonradan dâhiliye nâzırı olan Mazlûm Paşa-zâde Memduh Bey şöyle diyor:

"Darbe günü, rüzgâr gayet şiddetle esmekte, yağmur fasılasız seller husule getirmekte idi. Yıldırımlar düşüyor ve gök gürlemesi dinmiyordu. Pek büyük ağaçlar devrildi. Güya, Cenâb-ı Hakk'ın gazabı, Avni Paşa'nın başına yağıyordu. Fakat o, bunu hissedecek duyguya sahip değildi."

Darbe akşamı Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar, Rüşdü Paşa'nın Bebek'teki yalısına giderek geç vakitlere kadar üçlü bir müzakere yaptılar. Bu müzakereden dışarıya fazla bir şey sızmadı. Daha sabahtan Necib Paşa,

merkezi Bebek’te olan telgraf hatlarına el koydurarak muhabereyi kestirmişti.

Sultan Murad’ın tahta çıkarılması için milletler arası masonluğun büyük faaliyet gösterdiği de, gittikçe halk arasında yayılıyordu. En yüksek düzeydeki Türk aydınları ise milletlerarası masonluğun, İngiltere hâriciye nezâretinin bir icra vasıtası hâline getirildiğini biliyorlardı.

İhtilâllerin sıcak aylarda olduğu üzerinde umumiyetle birleşilir, 30 Mayıs darbesi de bu kaideyi bozmadı.

Gene ihtilâllerden önce, büyük tabiî âfetler, kıtlık, perişanlık ve ıstırap olduğuna tarihçiler dikkat etmişlerdir.

Bu defa Türk milleti, kötü bir mahsul için kâfi derecede sert iklimli aylar geçirdiklerini söylemeye başladı. Gene halk, vaktiyle Hüseyin Avni Paşa sadrâzam iken Anadolu’nun Konya, Ankara ve Sivas eyâletlerinde kıtlık olduğunu, güneşin her şeyi kavurduğunu, mahsul alınamadığını, açlıktan köylünün ıstırap çektiğini hatırladı. Sultan Abdülaziz Hân, bunu unutmuş, Avni Paşa’yı gene serasker yapmıştı. İlâhî ihtarlara kulak tutmamıştı... Halkın bir kesimi de böyle düşünüyordu.

Kış o derecede sert ve soğuk geçmişti ki, Mayıs sonunda bile çok serin bir havada yağmur fırtınaya dönüşmüş, Istanbul’da büyük zarar vermişti. Demek musibetler bitmemişti Cenâb-ı Hakk, milletin üzerine yeni cezalar hazırlıyordu. Zira millet, padişahını muhafaza ve müdafaa edememişti. Halkın bir kesimi de böyle söylüyordu.

Avni Paşa’nın İlk Tedbirleri

Bu söylentiler Avni Paşa’nın kulağına kadar erişti. Halk cahil ve nankördü. Halka zerre kadar ehemmiyet vermezdi. Kuvvet kimdeyse halk ona boyun eğerdi. Böyle düşünmesine rağmen endişelendi. “Karşı darbe” diye bir şey olduğunu biliyordu. Kurmay sınıflarında okumuştu. Rüşdü

Paşa'nın Bebek'teki yalısında yapılan üçlü toplantı bittikten sonra Dolmabahçe Sarayı'na geldi...

Sabaha az kalmıştı. O geceyi ve sonraki iki geceyi de sarayda geçirdi. Sultan Murad'a zarar gelmesinden çekindiği için sarayda kaldığını söylüyordu. Hâlbuki sarayda görevli olmayanın padişah saraylarından birinde yatması saygısızlık sayılıyordu. Padişah sarayında, gece yatısına kimse misafir edilmezdi. Osmanoğullarının geleneği buydu ama amansız diktatör Hüseyin Avni'ye, gelenek falan hatırlatmaya cesaret edecek tek kişi ortada görünmüyordu.

Sarayın muhafazasından Müşîr Redif Paşa mes'uldü. Seraskerden, kuş uçurmamak emrini almıştı. Redif Paşa, kaypak, fakat Avni Paşa kadar sert olmayan bir askerdi. Seraskerin, Sultan Murad'ın şehzadeliğinde çevresini teşkil eden ilim ve san'at adamlarını, padişaha haber vermeksizin geri çevirmesi ve asla görüştürmemesi emrini hayretle dinledi, fakat ses çıkarmadı.

Ama padişahın herkesle bağlantısını kesmek mümkün değildi. Bunun için Avni Paşa, kendisine bağlı mâbeyncileri Padişaha sormaksızın tayin etti. Osmanlı Saray'ında mâbeyncilerini bizzat seçemeyen padişah görülmemişti ama bu iş de oldu! Avni Paşa'nın emri, Rüşdü Paşa ile Midhat Paşa padişaha ne söylerlerse kelimesi kelimesine kendisine iletilmesi merkezindeydi. En çok onlardan ve en fazla emr-i vâki yapıp padişaha anayasa ve meşrûtiyet (taçlı demokrasi) ilân ettirmelerinden çekiniyordu. Bu Midhat Paşa sarhoşunun dilinden düşmeyen Meşrûtiyet de ne menem şeydi? Bu vesileyle Midhat Paşa'nın külâh kapmasına nzâ göstermeyecek, devleti bildiği gibi idâre edecek, bütün düşmanlarını mahvedecekti. Kesin kararlı idi. Günde birkaç defa Sultan Murad'ın huzuruna çıkıp şu fikirleri telkin etmek istedi:

Padişah, muvaffakiyetle atalarının tahtına oturmuştur. Bu askerin, bilhassa seraskerlik makamının (yani kendisinin) eseridir. Bunu hiç unutmamak icab eder. Zira padişahın tahtı henüz emniyette değildir. Abdülaziz Hân'ın pek çok taraftarı vardır... Her şeyi askere ve onun başındaki seraskere bırakmak lâzımdır. Padişah istediği gibi keyif edip nefs-i hümâyûnunu devlet işleriyle üzmemesi lâzımdır.

Sultan Murad, bu tehdit dolu palavraları hayretle ve sabırla dinliyordu. Fakat Avni Paşa denen bu heriften nefret etmişti... Bir padişahla

böyle konuşan bir adamdan devlet ve millet için hayır beklemek boş şeydi. Avni Paşa'nın orta boylu, dolgun vücudu, boyunsuz gibi hemen omuzlarının arasından çıkan kocaman kafasını, artık tamamen beyazlaşmış gür sakalını, keskin, yüksek, kaba ve kalın sesini artık gittikçe sabırsızlık ve asabiyet içinde süzüp dinliyordu.

Sultan Murad'ın evvelce Hüseyin Avni Paşa ile hususî ve amcası aleyhinde temasları olmamıştı. Sultan Murad, evvelden de törenlerde karşılaştığı bu kaba seraskerden hiç hoşlanmazdı. Fakat amcasının aleyhinde olduğu ve orduyu elinde tuttuğu için bu hissini açıklamamıştı.

Şâir Ziyâ Paşa

Cuntanın Sultan Murad'la irtibatı, Midhat Paşa vasıtasıyla idi. Sultan Murad'la Midhat Paşa anlaşırlar, meşrûtiyeti ilân edip Türkiye'yi İngiltere ve Fransa yapmayı hayâl ederlerdi. Ancak bir veliahdin Midhat Paşa gibi bir nâzırla hususî görüşmeleri zordu, padişahın dikkatini çekerdi. Paşa ile Sultan Murad'ın söylediklerini karşılıklı devrin en büyük şâiri sayılan Ziyâ Bey birinden diğerine giderek naklederdi. Ziyâ Bey, bir darbe yapılacağını biliyordu. Fakat günü ve ne şekilde olacağı hakkında bilgisi yoktu. Meşrûtiyet Türkiyesini ne ihtiyar Rüşdü Paşa'nın, ne de despot bir askerden başka bir şey olmayan Avni Paşa'nın yürütemeyeceğinden emindi. Dâhî olduğu için, Midhat Paşa'yı da gerçekçilikle değerlendirmişti. Şimdilik onu destekleyecek, fakat sarhoş ve boşboğaz, ihtiyatsız ve dış politikada bilgisiz olan Midhat Paşa'nın ilk bocalamasında kendisi sadrâzam olacaktı. Sultan Murad'ın, babası Abdülmecid Hân'ın adamı ve Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmesi olan 47 yaşındaki Ziyâ Bey'e büyük sevgisi vardı. Sultan Murad'ın çok yakın dostu olan Ziyâ Bey, sadrâzam olduğu zaman en yakın arkadaşı 36 yaşındaki Nâmık Kemâl Bey'i de hâriciye nâzırı yapacaktı. Yıllarca Londra'da, Paris'te, Cenevre'de yaşamışlar, Avrupa hayatını yakından tanıyorlardı. Avrupa'yı kulaktan dolma tanıyan ve iyi bir Batı dili

bile bilmeyen Midhat Paşa'nın çok az zamanda tökezleyeceğinden emin idiler.

Sultan Murad'la Ziyâ Bey arasındaki bu açıkça konuşulmamış, fakat aşağı yukarı üzerinde anlaşılmış projeyi Hüseyin Avni Paşa mantık yoluyla keşfetmişti. Ziyâ Bey'e diş biliyordu. Ancak Ziyâ Bey'in memleketteki şöhreti, Avni Paşa'nın şöhretinin on misli idi. Onun için, bu tehlikeli, herkese kafa tutabilecek mizaçta, fevkalâde zeki adamı ne yapıp edip padişahın çevresinden uzaklaştırmaya kararlı idi. Şöhret bakımından ondan aşağı kalmayan Nâmık Kemâl Bey'den de hoşlanmıyordu ama şimdilik o Avni Paşa'nın ikinci derecede bir problemi idi. Zira kıdemi, devlet hizmetindeki derecesi ve yaşı bakımından henüz sadrazamlığa tâlib olamazdı.

Avni Paşa gibi Midhat Paşa da, Ziyâ ve Kemâl Beylerin kendisini küçük gördüklerini hissetmişti fakat onlarla dostluğunu kesmeye cesareti yoktu. Meşrûtiyetin en ateşli ve müessir propagandacısı idiler. Meşrûtiyet ise, Midhat Paşa kafasına göre, kendisi için ölesiye başbakanlık demekti...

Midhat Paşa ile Sultan Murad arasında darbeden önce Ziyâ Bey'den başka Nâmık Kemâl Bey, Yenikapı Mevlevîhânesi'nin çok nüfuzlu şeyhi Osman Salâhaddin Dede, Sultan Murad'ın hususî hekimi İtalyan Capoleone de aracılık etmişlerdir.

Avni Paşa, halkın darbeyi karşılayış şeklinden memnun değildi. Bu cahil yığın niçin aralarına yaydığı rivayetlere inanmıyor da, gerçeği bulmaya çalışıyordu? Avni Paşa o kadar yukarıdan atmıştı ki, küçümsediği halkın en cahil kesimi bile bunlara inanmıyordu. Zavallı, kendisi namına konuşulan, karar verilen, hattâ darbe yapılan millet, Abdüla- ziz Hân'ın oğlunu velîahd yapmak için Çar'dan İstanbul'a 40 bin Rus askeri göndermesini istediğini yutar mıydı? Millet hazînesinde para olmadığı halde, Sultan Aziz'in hususî hazînesinde 50 milyon altın bulunduğuna inanır mıydı?

Herkes, Sultan Aziz'in ihtiyatsızlık ettiği kanaatinde birleşiyordu. Eski Serasker Müşîr Derviş Paşa'yı tekrar seraskerliğe getirmek için Avni Paşa'yı azle karar verdiğini, darbe bir gün geciktirilseydi bunun böyle olacağını herkes öğrenmişti. Üstelik Sultan Aziz, Başmâbeynci Hâfız Mehmed Bey'i, Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi'nin Süleymaniye'deki makamına (Bâb-ı Meşihat) göndermiş, talebelerin nümayişine mani olamadıkları için ulemâ'yı tehdit ettirmiş, onları da karşısına almıştı.

Halk bir gün içinde, darbenin bütün tafsilâtını öğrenmişti. Darbenin yapılacağı sabahtan önceki gecede Hüseyin Avni Paşa'nın Kuzguncuk'taki padişah ihsânı yalısında Rüşdü ve Midhat Paşalar'la, Hayrullah Efendi ve Redif Paşa toplanmışlardı. Sabaha karşı makam kayıkları ile Kuzguncuk'tan ayrılmışlardı. Rüşdü ve Midhat Paşalar'la şeyhülislâm, Avni Paşa'nın getireceği Sultan Murad'ı beklemek için Bâb-ı Seraskerî'ye, yani Beyazıt'a, Avni Paşa da yanına Redif Paşa'yı alıp Süleyman Paşa, Sultan Aziz'i kayığa bindirdikten sonra Dolmabahçe'ye gitmişlerdi. Rüşdü Paşa ve yanındakiler Bahçekapısı'nda kayıktan inmişler, Rüşdü Paşa, seraskerliğe gitmekten vazgeçmiş, öğleden sonra Dolmabahçe'de yeni padişaha bîat etmeye karar vermişti.

Türkiye Düşmanlığı

Sultan Abdülaziz giyinip Harem Dairesi'nden çıkarken, yanındaki dârüssaâde ağası Cevher Ağa, başmâbeyncisi Hâfız Mehmed Bey ve başkâtibi Âtıf Bey'e şu tarihî sözleri söylemiştir:

-Böyle olacağını biliyordum. Zira benden önceki sultanlardan benim gibi devletin şan ve şevketinin yükselmesine hizmet edenler, felâkete uğradılar. Amcam şehîd-i mağfûr Sultan Selim'in uğradığı felâketin derecesi tarih sayfalarını kanlara boyadı ve herkese ebedî bir esefi yâdigâr olarak bıraktı. Felâket, şimdi benim başıma da geldi!

Burada Abdülaziz Hân, Türkiye'nin yükselmesi için büyük çaba harcayanların yabancı güçler (o devir için İngiltere, Rusya, Yunanistan vs.) tarafından Türk devlet adamlarına para dağıtılarak felâkete uğratıldıklarını açıkça ima etmektedir. Türkiye'nin çok güçlenmesi asla arzu edilmemiştir. Yabancılar bu oyunla çok şey kazandıklarına göre, oyuna gittikçe daha fazla ağırlık vermişlerdir. Düşünmelidir ki, Sultan Abdülaziz Hân'ın Türkiyesi, bugünkü Türkiye'nin -toprak bakımından- tam 15 mislidir. Demek on beşte on dördü, yabancı devletler hesabına budanabilmiştir. Bugün de birçok

devlet, 800 bin kilometre kareden küçük olan Türkiye Cumhuriyeti'ni, Türkler için büyük görmektedir.

Halk, padişahın sadece üç kişiye söylediği yukarıdaki sözleri, nasıl olmuş, kim kime nakletmişse, üzerinden bir gün bile geçmeden öğrenmiştir. Hele padişahın, tamamen şahsî eseri olduğunda bütün yerli ve yabancı yazarların birleştikleri büyük Türk Donanması'nın önünden geçirilerek köhne Topkapı Sarayı'na götürülmesi, millet için şok olmuştur. İlk defa bu vak'a dolayısıyla millet, gene kendisi hakkında şu sözleri söylemiştir:

- Bizim millete yaranılmaz! Başımıza felâket getirenleri el üzerinde tutar, bize hizmet edenleri alaşağı ederiz!

İngiltere, Fransa ve Rusya devlet adamları, Londra, Paris ve Petersburg'daki Türk büyükelçilerine, daha birkaç ay önce şu sualleri sormuşlardı:

- Birleşik Amerika'dan son sistem bir milyon Martini tüfeği, Krupp'tan son sistem ağır toplar aldınız. Bu kadar silâhı ne yapacaksınız? Zâten tüfekleriniz ve toplarınız mükemmeldi. Şimdi bunlarla, Avrupa'da devletler muvazenesini bozdunuz. Bir milyon Martini tüfek, bizim ordularımızda yoktur. İstanbul'daki tersânenizde zırhlılar yapmaya başladınız. Askerî fabrikalarınızı genişlettiniz. Bir sürü yeni kale, istihkâm ve tabya yaptınız. Majeste Sultan'ın, ordu ve donanma için daha fazla, sonra ondan daha fazla, sonra ondan da fazla tahsisat isteyip kendi tayin ettiği nâzırlarla münakaşa ettiğini İstanbul'daki büyükelçilerimiz bize duyuruyorlar. Harbe mi hazırlanıyorsunuz? Gerçi Tuna, Bosna-Hersek, Karadağ ve Girit gibi eyâletlerinizde bazı ayaklanmalar vardır. Fakat bu kadar silâh elbette onlar için değildir. Zâten Türkiye istemedikçe hiçbir devlet onunla harbe giremez. Rusya'da da harb isteyen panslavistler vardır ama Çarımız sulh taraftarıdır ve onlara sözünü geçirir. Türk Donanması, yalnız İngiltere'de bulunan en modern zırhlıları edinmiştir. İngiltere ve Fransa'nın donanmasından sonra dünyada üçüncü hâle getirilmiştir ama gerçekte Türkiye'nin modern zırhlıları Fransa'da yoktur. Fransız Donanması, Türk Donanması'ndan henüz daha büyük, fakat tekne bakımından daha eskidir. Türkiye'nin savunmak mecburiyetinde olduğu Karadeniz, Doğu Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi vardır. Bu denizler, okyanuslara nispetle küçük su parçalarıdır. İngiltere ve Fransa ise sömürgeleri dolayısıyla altı kıt'ada okyanusları savunmak durumundadır. Binâenaleyh donanma siyasetinin,

İngiltere ve Fransa gibi makul gerekçesi yoktur. 750 bin askeri silâh altında tutuyor, terhis etmiyorsunuz...

Bu konuşmalar, tabiatıyla Sultan Aziz'e intikal ettirilmişti. İşte padişah ayrılırken, üç yüksek görevlisine söylediği sözlerle, hangi güçlerin kendisini evi mesabesinde olan sarayından söküp attığını ima ediyordu.

Avrupa'daki Türk büyükelçileri, çok değerli diplomatlardı. 1876'da Türkiye'yi büyükelçi olarak Londra'da Vezir Muzurus Paşa, Paris'te -sonradan sadrâzam olan- Sâdık Paşa, Petersburg'da (Leningrad) Müşîr Çapanoğlu Şâkir Paşa, Berlin'de -sonradan sadrâzam olan- Vezir İbrahim Edhem Paşa, Viyana'da -sonradan sadrâzam olan- Vezir Ahmed Ârifî Paşa, Tahran'da -sonradan maârif nâzırı olan ünlü bilgin- Vezir Münif Paşa temsil ediyorlardı. Diğer Türk temsilcileri, orta elçi idiler.

Halk, hal'in nasıl olduğunun bütün tafsilâtını öğrenmişti:

Beşinci Ordu'nun dördüncü alayının birinci taburunu saraya getiren, İstanbul Merkez Kumandanı Mirlivâ (tümgeneral) Mustafa Seyfi Paşa idi. Başlarında binbaşılar İzzet Bey, Osman Ağa, Edhem Bey bulunan Birinci Ordu'nun ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci taburları arka tarafa alınmıştı. Er elbisesi giydirilmiş 300 Harbiye talebesi, Arab taburunun arkasındaydı. Sonra Harbiye talebesi, Süleyman Paşa tarafından, Veliahd Dairesi'nin önüne getirilmiş, çift sıra hâlinde sıralanmıştı. Maçka'ya, Yüzbaşı Hüseyin Efendi kumandasında bir dağ bataryası yerleştirilmişti. Süleyman Paşa, Abdülaziz Hân'ın mukavemet ettiğini işaretle bildirirse, bir taraftan bu bataryanın, diğer taraftan Donanma Kumandanı Ârif Paşa'nın emriyle deniz cihetinden zırhlıların, Dolmabahçe Sarayı'nı bombardıman etmesi kararlaştırılmıştı. Tabii bu son husus, fevkalâde şüpheli bir keyfiyetti. Saray'ın önünde, muhâfızdan fazla merâsim nöbetçileri olan bir "kısım" (yani yarım bölük) piyade askeri ve başlarında birkaç subay vardı. Süleyman Paşa, tabancasını çekerek bu subayları teslim almış ve silâhtan tecrid etmişti. Ne olduğunu anlayamayan ve Sultan Aziz'in emriyle geldiğini iddia eden Süleyman Paşa'nın yalanına inanan yarım bölük asker de derhal geri hatlara çekilip saraydan uzaklaştırılmıştı. Saraya gelen bütün yollar kesilmişti. Asıl hassa taburları Maçka gibi uzak yerlerdeki kışlalarında idi. Bunlar daha uykuda iken Sultan Aziz, Topkapı Sarayı'na nakledilmişti.

Diğer taraftan Hüseyin Avni Paşa, padişahın darbenin yapıldığı 30 Mayıs günü kendisini azledip yerine eski serasker Müşîr Lofçalı Derviş Paşa'yı getireceğini duymuş, hattâ saraydaki adamları, bu rivayeti doğrulamışlardı ama padişah telâşlanırsa, o gece de Derviş Paşa'yı çağırtıp serasker yapar; paşa, seraskerliğe gelip bütün kara kuvvetlerine el koyardı. Onun için Hüseyin Avni Paşa, 29 Mayıs'ı 30 Mayıs'a bağlayan gece, Karaköy Köprüsü'nü açtırdı ve İstanbul tarafı ile Saray'ın bağlantısını kesti. Ayrıca Çapa'daki Derviş Paşa'nın konağı o gece ablukaya aldırtıldı. Askere, Derviş Paşa'nın padişaha ihanet ettiği (!) söylenerek, o gece konaktan kimsenin dışarı bırakılmaması, zorla çıkmak istenirse, kim olursa olsun vurulması, fakat konağa girmenin serbest olduğu emri verildi.

Süleyman Paşa hâtıralarında bizzat anlattığına göre, taburları Saray'ın önüne, kararlaştırılan saatten biraz geç getirdi. Askerin, Beşiktaş'a henüz inmediğini gören Hüseyin Avni Paşa, sağ elini sol dizine vurarak ve Süleyman Paşa'yı kastederek; "Ah kumandan paşa!" diye teessürlerini ifade etti. Aslında taburlar Beşiktaş'a inmiş, fakat gizlenmişlerdi, henüz saray kapılarına yanaşmamışlardı. Durumu dürbünle Kuzguncuk'taki yalısında gözleyen Hüseyin Avni Paşa'nın yanındaki Rüşdü Paşa'nın telâşı üzerine heyecanı son derece artmıştı. Avni Paşa, Sadrâzam Rüşdü Paşa'ya:

- Sandala buyurun, beraberce gidip bakalım Beşiktaş'ta ne olmuş! deyince Rüşdü Paşa'da şafak atmış:

- Ben gelmem, siz dahi gitmeyiniz, Redif Paşa oğlumuzu gönderelim, gidip baksın! demişti!

-Yok, artık ayıb olur! diyen Avni Paşa, ailesiyle helâlaştıktan sonra yalnız gitmişti.

Rüşdü Paşa ise, evine gitmeden, seraskerliğe uğrayıp Midhat Paşa'yı görmek istemişti. Burada Midhat Paşa ile Şeyhülislâm Efendi'yi yüzlerinden düşen bin parça tabir edilen şekilde görünce:

- Bu işe girmemeliydik, ne yaptık? demiş, Şeyhülislâm korkusundan tek kelime konuşamamış, cesur bir adam olmasına rağmen Midhat Paşa bile:

- Ne yapalım, Avni Paşa'ya uyduk! demiştir.

Halkın en çok şaştığı ve teessüf ettiği husus, sarayda padişahı hakkıyla koruyacak tek tedbirli, cesur ve uyanık adamın bulunmaması idi. Öyle fırsatlar olmuştu ki, tek bir cesur adamın ileri atılması, darbeyi o anda

akamete uğratırdı. Fakat böyle bir adam çıkmamıştı. Halk, sarayda görevli ve padişah ekmeği yiyen o kadar adama beddualar ediyordu.

Sultan Murad'ın Durumu

Amcası eceliyle ölüp de tahta geçseydi millet Sultan Murad'ı sevgiyle kucaklayacaktı. Çehre bakımından babası Abdülmecid Hân'a benzediği için seviliyordu. Abdülmecid Hân'ın büyük şehzâdesi olduğundan bin bir itina, emek, naz ve titizlik içinde yetiştirilmişti. Gerçi babası ve amcası kadar sevilip sayılması mümkün değildi. Zira bazı kusûrları vardı ve bu kusûrlarını halk biliyor, Sultan Murad zâten saklamak için bir gayret göstermiyordu. Sultan Murad'ın, İngiltere seyahatinde tanışıp şahsî dostluk kurduğu ve sonra devamlı mektuplaştıkları İngiltere Veliahdı Galler Prensi Edward (Yedinci Edward)'ın teklifiyle farmason olduğu duyulmuşsa da halk buna inanmamıştı. Bir Osmanoğlunun, hele kutsal hâkanlık tahtının vârisi bir şehzâdesinin farmason olabileceğine kimse ihtimal vermemişti.

Halkın büyük kesimi, Sultan Murad'ın kusûrlarını düzelmez şeyler saymıyor, gençlik eseri telâkki ediyor, tahta çıkınca yaşayışına çeki düzen vereceğine emin görünüyordu. Esasen Sultan Aziz daha genç, 46 yaşında ve arslanlar gibi idi.

Hâlbuki Sultan Murad yıllarca önce, nasıl bir vakit evvel tahta çıkabileceğinin yalnız hesabına değil, fiiliyatına da girmişti.

Yeni Osmanlılar

"Yeni Osmanlılar" denen ve Âlî Paşa'nın iktidardan düşürülmesini isteyen daha çok fikir adamları, gazeteci ve şâirlerden müteşekkil gizli

cemiyet, Âlî Paşa’nın iktidar makamında ölümünden sonra Ziyâ Bey (Paşa) sadrâzam oluncaya kadar Mahmud Nedim, sonra Midhat Paşalar’ı desteklemişti. Fakat kendileri iktidara gelmek için zamanla Abdü- laziz Hân’ın tahttan çekilmesini ve V. Murad’ın tahta çıkmasını en iyi formül olarak görmeye başladılar. Çoğu meşrûtiyet (taçlı demokrasi) taraftarı idiler. Gerçekte, bu vasıta ile iktidarı istiyorlardı.

Birçok kişi, içlerinde vezirler de bulunduğu halde bu cemiyete girip çıkmışlardı. Cemiyetin kuvveti, basın vasıtasıyla idi. Gazete, kitap ve şiir, büyük kudretlerini teşkil ediyor, mizah ve hiciv yoluyla da büyük kitle tesirleri yapıyorlardı. Tanzimat edebiyatının kurucusu sayılan Mustafa Reşid Paşa yetiştirmesi Şinâsî Efendi de vaktiyle bu faaliyetlere katılmış, sonra kesin şekilde el çekmiş, zâten ölmüştü. Cemiyetteki pek büyük şöhretler, her ikisinin de dâhî olduğu herkesçe kabûl edilen Ziyâ Bey ile Nâmık Kemâl Bey idi. Teşekkülün mânevî reisi de Sultan Murad’dı... Sultan Murad’ın Kadıköy’ünde Kurbağalıdere’deki köşkü bu gizli faaliyetin merkezi idi.

Cemiyette Kavalalı ailesinden bazı zengin prensler de vardı... Yeni Osmanlılar’ın ilk başkanı zâten Mehmed Ali Paşa’nın torunu ve Mısır valisi İsmail Paşa’nın kardeşi, Osmanlı nâzırlarından Mustafa Fâzıl Paşa idi. Sonradan Fâzıl Paşa, bu işten yavaş yavaş sıyrıldı. Cemiyetin bütün malî yükü Sultan Murad’ın üzerine kaldı. Mehmed Ali Paşa’nın oğullarından Abdülhalim Paşa da cemiyet üyesi idi. Bir zamanlar Mahmud Nedim Paşa’nın ağabeyi Ahmed Bey’in oğlu Mehmed Bey de cemiyetin en faal üyelerinden bulunuyordu. Ermeni banker Köçeoğlu Agop ve Rum banker Hristaki Efendiler dahi cemiyete dâhildiler. Sonraları cemiyete farmasonluk sızdı. Skalyeri, Aziz Bey, Dr. Capoleone gibi farmason büyükleri cemiyete girdiler. Fevkalâde nüfuzlu bir şeyh olan Yenikapı Mevlevi Şeyhi Osman Salâhaddin Efendi de içlerinde idi. Ali Suâvi Efendi de dâhildi. Fakat Ziyâ ve Kemâl beylerle fena halde bozuşmuştu. Galatalı bankerlerden Rum Zafiri Efendi de sonraları cemiyete girdi. Kozmopolit topluluğu Rüşdü ve Midhat Paşalar destekliyor, el altında bulunduruyor, üyeleri ile görüşüyorlardı. Zamanla cemiyet üyeleri, Velîahd-i Saltanat Murad Efendi’den büyük paralar çektiler. Murad Efendi’nin şahsî masrafları da veliahdce değil, padişahça idi. Lâyık olana değil, her isteyene para dağıtıyordu.

Murad Efendi'nin maaşı ve mülklerinin geliri yetmeyince borçlandı. Sonra borçlandıkça borçlandı. Nihayet bu borç -yukarıda anlatıldığı gibi- bir milyon altını buldu. Kavalalı Abdülhalim Paşa, Avrupa'ya gidip, Veliahd namına bir milyon altın borç bulmaya çalıştı. Fakat hiçbir banka bu borcu vermedi. Uzun müzakerelerden sonra, tutumluluğu ve ileri görüşlülüğü sayesinde büyük serveti olan Şehzade Abdülhamid Efendi kefil olduğu takdirde, ağabeyi veliahde bir milyon altın verilebileceği bildirildi.

Fakat Abdülhamid Efendi (İkinci Abdülhamid), bir milyon istikrazın ağabeyinin borcuna yatırılacağını, sonra ağabeyinin bu borcunu da ödeyemeyeceğini, masraflarını da karşılayamayacağını çok iyi biliyordu. Üstelik böyle bir borca kefil olsa amcası öğrenecek, bu kadar parayı veliahdin ne yaptığını soracak, kefil olduğu için kendisini de mimleyecekti.

Abdülhamid Efendi, kefil olmayı reddetti. Bu durumda Sultan Murad için artık tahta çıkmak, şahsî ihtiras değil, borçlarını kapatıp rezil olmamak meselesi hâline geldi. Aksi takdirde amcasının eline düşecekti. Amcası şüphesiz bu borcu ödeyecek fakat hem yeniden borçlanmaması için bütün tedbirleri alacak, hem de zâten çok büyük olan şahsî gelirleri üzerinde bir milyon altını nerelere sarf ettiğini araştıracak, veliahdinden para alan adamları teker teker tespit edip onları mimleyecekti. Ziyâ ve Kemâl Beyler dâhil, birçok kimse de böyle bir araştırmanın yapılmasını, şahısları ve istikbâlleri için tehlikeli görmeye başlamışlardı. Onlar da Sultan Murad'ın tahta geçmesini kendileri için bir ölüm kalım meselesi hâline getirdiler.

Ziyâ Bey, Sultan Murad'ın tahta geçtiği gün Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibliği gibi Saray'ın en yüksek görevlerinden birine getirildi. Bu görevin çok ehemmiyetli bir tarafı da vardı. Mâbeyn Başkâtibi, hükûmet ile padişah arasında aracı idi. Hükûmete padişah ağzından yazı yazmaya yetkili tek kişi idi. Padişah çok kudretli bir şahsiyet ise veya başkâtib çok kudretli bir şahsiyet değil ise, mesele yoktu. Fakat Ziyâ Bey, devrin belki en kudretli şahsiyeti idi. Çok uzun yıllardan beri dostu olan Sultan Murad'ın ağzından girip burnundan çıkacak en keskin zekânın sahibi idi. Öyle sadrâzamdan falan ürkecek bir adam hiç değildi... Vaktiyle Âlî Paşa gibi eşsiz iktidarda bir sadrâzamla ölüm kalım mücâdelesine girmiş, Âlî Paşa bile Ziyâ Bey'i yiyememişti. Sultan Murad, Ziyâ Bey'i bu göreve getirirken, Yeni Osmanlılar'ın bu en tanınmış ve kıdemli şahsiyetine karşı vefa borcunu ödüyordu. Ama Ziyâ Bey için bu görev sadece sadârete dayanmış bir

merdivendi. Hemen o günlerde vezir pâyesine yükseltilmesi için padişahla anlaşmıştı.

Ziyâ Bey'i gözü kesmeyen Avni Paşa, bu tayini öğrenince çılgına döndü. Ziyâ Bey'in kendisine, padişaha giden bütün yolları kapatacağını zannetmiyordu, bundan emindi. Üstelik bu şâir Midhat Paşa gibi müfrit değil, fakat mutedil bir Meşrûtiyetçi idi. Bütün Meşrûtiyetçilerin Allah belâsını versindi! *Şart* kelimesinden bile nefret ediyordu (*meşrûtiyet*, *"şart"* kelimesinden türer). Kim kendisinin yetkilerine şart şurt koyabilirdi? Kellesini koltuğunun hemen altına alıp Abdülaziz Hân gibi heybetinden yanına yaklaşılmaz bir hâkanı tahtından eden kendisi idi, Ziyâ Bey değildi. Derhal Sultan Murad'a haber uçurdu. Ticaret nâzırı Sadullah Bey'in başkâtibliğe getirilmesini rica etti. Sultan Murad bir şok daha geçirdi. Tayinlerde kendisini ancak Sadrâzam ikaz edebilirdi. Serasker ancak askerî tayinlerde söz sahibi idi. Üstelik bu tayin, nâzır, sefir, vali tayini değildi. Kendi şahsî başkâtibinin tayini idi. Bu kadar şahsî bir tayine şimdiye kadar Reşid, Âlî, Fuad Paşalar gibi en otoriter sadrâzamlar bile karışmamışlardı ama yapılacak şey yoktu. Mûtedil Yeni Osmanlılar'dan olan Sâdullah Bey (Paşa) başkâtib oldu. Ziyâ Bey, dişlerini gıcırdatarak saraydan ayrıldı.

Amansız diktatör bununla da yetinmedi. Saray'ın en büyük âmirine "mâbeyn-i hümâyûn müşîri" denirdi ki, Avrupa saraylarındaki saray nâzırı veyâ saray mareşali demekti. Bu göreve de eskiden beri yakınlık kurduğu genç bir vezîri, Dâmâd Nûri Paşa'yı getirdi ve onun mülkî vezir rütbesini, askerî eşdeğeri olan müşîr rütbesine çevirdi. Edhem Bey başmâbeynci ve Seyyid Bey ikinci mâbeynci oldular. Sultan Aziz'in bütün mâbeynci, kâtip ve yâverleri o gün Avni Paşa'nın emriyle saraydan çıkarıldılar ki, bunların içinde Avni Paşa'nın dostu olan Başmâbeynci Hâfız Mehmed Bey'le, sarayda Avni Paşa'nın casusu ve adamı olan ikinci mâbeynci Fahri Bey de vardı. Seryâver Halil Paşa, yâverler Albay Reşid Bey, Albay Zîver Bey, Binbaşı Hüsâmeddin Bey, Yüzbaşı Hüsnü Efendi ve diğerleri saraydan çıkarıldılar.

Padişahın çevresindeki bütün adamların Avni Paşa tarafından tayinine yalnız Sultan Murad şok geçirmedi, Sadrâzam Rüşdü Paşa ile Midhat Paşa da şok geçirdiler. Fakat padişah göz yumduktan sonra karışamazlardı.

Sultan Aziz’in Hazînesinin Yağması

Abdülaziz Hân ve ailesi ile birkaç maiyeti Dolmabahçe’den çıkartılıp kayıklara bindirilirken üzerlerine hiçbir şey almamaları tenbih edilmiş, onlar da öyle yapmışlardı. Yalnız padişah, askerî pelerininin altına yatak odasında başucuna asmak âdetinde bulunduğu amcası şehid Üçüncü Sultan Selim Hân’dan (1789-1807) kalan tarihî palayı saklamıştı. Birkaç çok yüksek rütbeli câriyenin Dolmabahçe Rıhtımı’nda çirkin şekilde üstleri aranmış, bir mücevher bulunamamıştı. Bu arada 28 yaşındaki hâkanın eşi Neş’erek Kadın-Efendi’nin omzundaki şal da çekilmiş ve bu şal tabii bir şey bulunamamasına rağmen iade edilmemişti ki, daha önce kısaca temas ettiğimiz bu olayın nasıl bir destanî trajedi ile neticeleneceği aşağıda görülecektir.

Belki sarayda hiç bulunmamış ve Süleyman Paşa tarafından bilhassa tamahkâr ve kaba adamlardan seçilmiş birkaç subay, Neş’erek Kadın-Efendi’nin kraliçe olduğunu bilmiyorlardı, câriyelerden biri sanmışlardı. Fakat asıl bilmedikleri, padişah hizmetinde ve “hazînedar” denen câriyelerin taşıdıkları rütbelerdi. Bunlardan başhazînedar kalfa’nın rütbesi askerî rütbelerden mareşale, üçüncü hazînedarınki tümgenerale, diğer hazînedarlarınki albaya eşit sayılıyordu. Avrupa saraylarında kraliçe nedîmelerinin düşes, markiz, kontes vs. olmaları gibiydi... Böyle rütbeler taşıyan ve hepsi evlenmemiş kadınlar olan (sarayda evli kadın kullanılmazdı) hazinedarların, bir kısmı Harbiye mezunu da olmayan alaydan yetişmiş teğmen ve yüzbaşılarca hakarete maruz kalması, düpedüz alçaklıktı.

Ünlü tarihçi Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı merhum da bu olay için “yüz kızartıcı” demektedir.

Şimdi, tahtından edilen hâkanın serveti ne idi? Biraz bunun üzerinde duralım:

Osmanlı’da padişah sarayları, içindeki bütün eşya ile beraber millî servet teşkil ederler... Padişah malı sayılmazlar. Yani bir padişah bu sarayları ne satabilir, ne vârislerine veyâ istediğine miras bırakabilir. En küçük saray eşyası, en küçük mücevher bile böyledir. Padişah, bunları sadece kullanabilir. Padişah, Topkapı Sarayı Hazînesi’nin müze eşyası

niteliğinde olan mücevherlerini de isterse belirli günlerde kendisi veyâ şehzâdeleri tarafından kullanılmak üzere isteyebilir... Topkapı Sarayı Hazîne kethüdası, bunları padişaha verir. Törenlerde kullanılır, tören bitince derhal yerine iade edilir. Padişah tek bir yüzüğü bile alıkoyamaz. Nitekim son padişah Altıncı Mehmed Vahîdeddin, Türkiye'yi Dolmabahçe rıhtımından terk etmeden bir gün önce, zimmetindeki bir tarihî cep saatini Topkapı Sarayı'na göndererek, imzalı senet mâhiyetindeki tezkiresini geri istemiştir.

Bu Osmanlı geleneği mantığa dayanmaktadır. Zira her padişahın sarayları ve eşyaları; oğulları, kızları, eşleri arasında paylaşılsa idi, yeni padişaha bir şey kalmazdı.

Klasik devir, yani 1826'dan önceki padişahların durumu bizim konumuzla ilgili değildir. Yalnız klasik devirde padişahların çok zengin gelirleri olduğunu kaydetmekle yetinelim. Tanzimat padişahları ise, hazîneden çok büyük bir maaş almaktadırlar ve sarayların masrafları da hazîneden görülmektedir. Ayrıca her padişahın şehzâdeliğinden kalan ve şahsına âid parası, mücevherleri, gayrimenkulleri, çiftlikleri vs. olabilmektedir. Bunlar, padişahın şahsî mülkü sayılmaktadır. Bir kısmı şehzâdeliğinde babası tarafından kendisine verilmiştir, bir kısmı şehzâdeliğindeki maaşlarla edinilmiştir.

Şimdi Sultan Abdülaziz'in bıraktığı servet, bu açıkla maların ışığında, daha iyi anlaşılacaktır. Dolmabahçe Sarayı'ndaki tek sandalye bile padişahın olmadığına göre, tahttan indirilen hâkanın şahsına âid ve öldüğü zaman kanûnî vârisleri olan oğulları ile kızları (oğula iki hisse, kıza bir hisse olarak) arasında bölüştürülmesi icab eden serveti ne idi?

Altın, nakit para, tahviller ve hisse senetleri, diğer padişahlardan kalmayan ve Abdülaziz Hân tarafından şahsen satın alınan mücevherler... Bunlar dışında, ehemmiyetsiz çapta çiflikler ve bazı gayrimenkuller...

Bütün menkul padişah serveti, Dolmabahçe Sarayı'nda belirli hazîne odalarında idi. Ancak Saray'ın harem kısmındaki mücevherler ve altın paraların hemen hiçbiri padişaha âid değildir. Padişahın eşlerine, kızlarına, câriyelerine âiddi. Câriyeler maaşlı idi. Maaşlar yüksekti ve câriyelerin bütün ihtiyaçları saraydan görüldüğü için bunları biriktirirler, üstelik birçok vesile ile padişah, Vâlide-Sultan ve Sultanlardan atıyyeler alırlardı. Bankaya yatırmak usulü yerleşmediği için, bankadan da emniyetli

saydıkları saraydaki odalarında muhafaza ederlerdi. Şimdi bunların hepsi ihtilâlcilerin elinde idi. Yıllarca emeklerinin mahsulü olan yüksek rütbeli câriyelerin bu varlıklarına el koymak, herhangi bir memûrun memûriyeti boyunca bütün biriktirdiklerini elinden alıp, beş parasız evinden atmakla birdi!

Bu olay oldu ve bunun başını Midhat Paşa çekti. Hal’ fetvâsını kaleme aldıktan sonra nefsini, aynı zamanda en büyük hukukçu sandığı anlaşılıyor ki, bütün bu menkullerin devlete âid olduğunu söyledi. Tek şahıs ses çıkarmadı. Bari gerçekten devlete intikal etseydi... Bakınız ne oldu:

Dohmabahçe Sarayı’na gelen Hüseyin Avni, Midhat ve Rüşdü Paşalar, Abdülaziz Hân’a âid mücevherlerin bir kısmının saraya giren subay ve erlerle bazı generaller tarafından yağma edildiğini öğrendiler. Sultan Aziz ve ailesini kayıklara bindirdikten sonra harem’e giren asker, bu mârifeti yapmıştı. Paşalar, bu işin tahkikat mevzuu yapılmamasını kararlaştırdılar. Zira bu asker, padişahı kayığa bindirip göndermek gibi büyük hizmet yapmış, darbeci paşaları kurtarmıştı.

Sonra Midhat Paşa:

- Olan olmuş, dedi; padişahın geri kalan serveti milletin parasıyla alınmıştır, devlet namına müsâderesi icab eder. Bir komisyon kurup bu işin icabına bakalım...

Diğer iki paşa tarafından kabûl edilen ve arzusu üzerine komisyonun başkanlığı da kendisine verilen teklif sahibi Midhat Paşa, yukarıdaki sözleri ve fiiliyle devletin anayasası mâhiyetinde olan Tanzimat Fermanı’na ihânet etmişti. Şöyle ki:

Müsadere, Tanzimat Fermanı ile yasaklanmıştı. Mah-keme kararı ile bir malın başkasına âid bulunduğu veyâ devletten çalındığı hükme bağlanmadıkça, kimsenin servetine hükûmet veyâ padişah el koyamazdı. 1839’dan beri bu kaide de bozulmamıştı. 37 yıl sonra şimdi ilk defa Meşrûtiyet kahramanı Midhat Paşa tarafından bozuluyordu, İkinci Mahmud ile Mustafa Reşid Paşa’nın kemikleri sızlasa yeriydi.

İkincisi; mülkiyet, düzenin vazgeçilmez prensibiydi ve bütün dünyada böyle idi. İlk defa 1917’de Rusya’da mülkiyet ilga edilecektir. Midhat, Rüşdü, Avni Paşalar’ın, en yoksul ve ehemmiyetsiz bir şahsın malı, mülkü, parası oluyordu da, devlet kurucusu ve bir aşiretten cihan imparatorluğu çıkaran Osmanoğullarının Hânedân başı demek olan padişahın nasıl şahsen

bir şeyi olamazdı? “Milletin parasıyla almış!” ne demekti? Her şey milletindi. Midhat Paşa’nın Topkapı dışındaki mâlikanesi, konağı, yalısı, serveti de millet parası değil miydi? Yoksa paşaya küçük bir devlet memûru olan babasından mı kalmıştı?

Üçüncüsü; Sultan Aziz’in oğulları, kızları, eşleri ve geçinmeleri onun şahsına bağlı adamları vardı. Bunlar ne yapacaklardı? Ne yaptılar, onu da söyleyelim:

Hepsi İkinci Abdülhamid’in himayesine sığındılar. Bu padişah onlara ayrı ayrı maaş bağlayıp oturmaları için mülkler verdi. Aksi takdirde sürüneceklerdi.

İşte Midhat Paşa budur. Hukuk bilgisi budur ve vicdanı bu kadardır! Kendini zengin edip en mûtenâ makamları veren padişahının servetini bakalım ne yaptı:

Midhat Paşa başkanlığında bir komisyon kuruldu. Komisyon üyeleri Dâmad Mahmud Celâleddin, Dâmad Nûri ve Dâmad Edhem Paşalar, vezir müşîr rütbesinde ve üçü de Beşinci Murad’ın kız kardeşleri ile evli adamlardı. Komisyonda ayrıca Beşinci Murad’ın hazîne-i hassa idâresi reisi Saîd Efendi ile bu idârenin muhasebecisi Hüsnü Efendi bulunuyordu. Bu komisyon ne yaptı?

Sultan Aziz’in şahsî serveti olarak 85.000 altın nakit para, 800.000 altın değer tahmin edilen ve aslında su içinde bir milyon altından fazla edeceği söylenen mücevher ve değerli taş, 7.400.000 altın değerinde tahvil tespit edildi. Başkaca şahsına âid bir servetinin bulunmadığı anlaşıldı. Şahsî servetin yekûnunun 8.285.000 altın olduğu tespit edildi (ilk gün yağmalanan mücevherler bunun dışındadır ve ne değerde mücevherler yağmalandığı belli olmamakla beraber, yüz binlerce altın değerinde oldukları sonradan ileri sürüldü). Bu meblağın Sultan Aziz namına bloke edilmesi ve onun ölümünden sonra oğullarına iki hisse, kızlarına ve kadınlarına birer hisse olarak bölüştürülmesi, kanun hükmü idi. Fakat son kuruşuna kadar el konuldu... Bu meblağın içinde Sultan Aziz’in annesi Pertevniyâl Vâlide-Sultan’a, padişahın eşleri kadın-efendilere ve kızları sultanlara, oğulları şehzâdelere âid nakit para ve mücevher de vardı. Fakat onlar da “Sultan Aziz’indir” diye bir ayırım yapılmaksızın defter edildi. Sultan Aziz ailesinden sadece annesi Pertevniyal Vâlide-Sultan’ın gasb

edilen saraydaki servet dışında malları vardı. Fakat ehemmiyetli şeyler değildi. Çünki Vâlide-Sultan fazla parasını daima hayır işlerine yatırırdı. İstanbul, Aksaray semtinde yaptırdığı cami, mektep, kütüphane gibi binalara ve vakıflara, Konya'da inşa ettirdiği camiye, ihtiyaç sahiplerine yaptığı yardımlara da çok para harcamıştı.

85.000 altın nakit, o sırada homurdanmaya başlayan ve padişahlarını muhafaza edemedikleri için askerlik şereflerinin ihlâl edildiğini, padişaha sadakat yeminlerini yerine getiremediklerini söyleyen Birinci Ordu birliklerine dağıtıldı. Bu işi resmîleştirmek için de *"Sultan Murad'ın cülûs atıyyesi"* dendi. Hâlbuki son cülûs bahşişi 30 Ekim 1757'de Üçüncü Mustafa'nın tahta geçmesi ile verilmiş, sonra bu âdet kaldırılmıştı. Şimdi darbeci Paşalar, 119 yıl önce tarihe gömülen bu Yeniçeri âdetini hortlatıyorlardı. Hem de nasıl? Vaktiyle cülûs bahşişi, ordu birliklerine eşit şartlar ve kanunun gösterdiği meblağlar hâlinde dağıtılırdı. Bu 85 bin altın ise, 7 Osmanlı ordusundan sadece İstanbul'daki Birinci Ordu'nun en çok homurdanan birliklerine dağıtıldı. Diğer 6 Türk Ordusu hava aldı.

7.400.000 altın değerindeki hisse senetleri, tahviller, dış borçlara yatırılmak üzere Osmanlı Bankası'na verildi.

800.000 altın değerindeki ve aslında daha fazla ettiği söylenen bütün mücevherler, Beşinci Murad'ın Rum sarrafı Hristaki'ye teslim edildi. Bunların İstanbul'da ucuza elden çıkarılacağı, Paris'e gönderilip satılırsa değerini bulacağı söylendi. Hristaki Zografos Efendi, mücevherleri alıp Paris'e gitti ve gidiş o gidiş oldu... Bir Türk hâkanının mücevherleri, dolandırıcı bir Rum'un elinde kaldı. Hristaki, asla Türkiye'ye dönmedi. Mücevherlerin parası olarak da Türkiye'ye tek altın göndermedi...

Sultan Murad'ın ve bilhassa annesinin bu yağmadaki sorumlulukları çok büyüktür. Komisyondaki üç dâmad paşa, yeni vâlide-sultan'ın emriyle böyle bir tasarrufa girdi! Komisyondaki üç dâmad paşadan Nûri Paşa, Avni Paşa'nın ve Vâlide-Sultan'ın emrinden çıkamaz, onların has adamı, Edhem Paşa çekingen bir adam olmasına rağmen, Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa nâzırlık yapmış, çok dişli ve cür'etkâr bir devlet adamıydı. Ondan da bir itiraz gelmedi. Şevk-Efzâ Vâlide-Sultan, Sultan Aziz ailesini mahvetmek istiyordu. Tahttan indirilen padişah ve ailesinin son meteliğine kadar soyulmasını şiddetle telkin etti. Sultan Murad da, annesinin bu tutumuna göz yumdu.

Servet tespiti sırasında da büyük yolsuzluk oldu. Mücevher sandıklarından birini şahsen açan ve içlerinden en büyük pırlantaları alan Dâmad Nûri Paşa'ya, olayı bir gün sonra öğrenen Midhat Paşa, mücevherleri iade etmesini söyledi. Nûri Paşa'nın taşları padişaha ve annesine verdiğini ima ve iddia etmesi karşısında, zorla alamadı. Sadrâzam Rüşdü Paşa'ya gitti:

- Bu mülevves işe devam edemeyeceğim, herkes istediğini aşırıyor, yerime başkasını bulun! dedi.

Yerine Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa komisyon başkanı oldu. Abdülaziz Hân'ın servetinin tek kuruşunun eski padişaha ve ailesine bırakılmaması için baskının artması karşısında bu iş vicdanına ağır geldi, o da istifa etti. Rüşdü Paşa, sadrâzam olarak müşkil mevkide kaldı. Yerine iki sebeple Müşîr Nâmık Paşa'yı komisyon başkanlığına getirdi: Nâmık Paşa, hem Sultan Aziz'in düşmanı idi ve oğlu darbeci subayların arasında bulunuyordu. Hem de devletin en kıdemli vezir-müşîri idi. Bu yaşta ve kıdemde bir adamın adâletsizlik yapmayacağına halk inanır sandı. Hâlbuki Nâmık Paşa, servetinin tek kuruşunu Sultan Aziz ve ailesine vermeden, yukarıda belirtilen şekilde defterleri kapadı. Bu şekilde kendisini yetiştirip, adam eden İkinci Mahmud'un küçük oğlu Sultan Aziz'in ailesini sürünmek tehlikesiyle karşı karşıya bırakarak, 37 yıl önce ölen efendisine minnet borcunu ödedi.

Bu tarihte Nâmık Paşa 72 yaşında idi. Konyalı mütevazı bir ailenin çocuğu idi. Sultan Mahmud tarafından seçilerek Paris'e gönderildi. Orada askerî akademide okudu. Fransızca, İngilizce öğrendi. Daha önce Arapça ve Farsça öğrenmişti. Sultan Mahmud kendisini 1832'de 28 yaşında general ve paşa yaptı. Sultan Mahmud'un emriyle Harbiye'yi kuran generaller arasında bulundu. Az zamanda müşîrliğe yükseldi. Çeşitli nâzırlıklarda ve birçok kere seraskerlikte bulundu. Sultan Aziz devrinde ihtiyarlamış sayıldığı için kendisine fazla faal görev verilmemişti. Bunun için padişaha düşman olmuştu.

Dâmad Nûri Paşa, darbe günü hemen Mâbeyn Müşîri yapıldığı için, Saray'ın en yüksek görevlisi, idârecisi ve âmiri durumunda idi. Mücevher yağması ile yetinmedi; birçok antika saray eşyasını, hattâ Sultan Aziz'in fevkalâde değerli atlarını çaldı. Bunların bir kısmının sükût hakkı olarak Hüseyin Avni, Mütercim Rüşdü ve Midhat Paşalarla Şeyhülislâm

Efendi'nin konaklarına gönderildiğini, Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Paşa (Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa değil!) *Mir'ât-ı Hakıykat = Gerçeğin Aynası* adlı bu devir tarihi üzerinde en değerli kaynak olan kitabında yazmaktadır.

Gene aynı tarihçi (Mahmud Celâleddin Paşa), Sultan Aziz ve annesine âid altın para sandıklarının bir kısmının da Nûri Paşa tarafından aşırıldığını, fakat paşanın bunun çoğunu Vâlide Şevk-Efzâ Sultan'a verdiğini yazmaktadır. Gene aynı yazar Sultan Aziz'in şahsî malı sayılmayan ve padişahtan padişaha geçen birçok değerli saray eşyasının da paylaşıldığını iddia etmektedir.

Ben de şunu ilâve edeyim: Bu 1876 Dolmabahçe Sarayı yağmasından elde edilen bir kısım antika eşya, 1940'lar ve 50'lerde İstanbul'da satılmıştır. Antikacılar hatırlayacakların- ve bu eşyayı satanların Hânedân'la ilgileri yoktu. Yağmacıların torunları ve vârisleri idiler.

Kolayca tahmin edilebilir ki; bizim olayımızda, en nâzik taraf, tahttan indirilen padişahtır. Çünki, en az bir düzine sebepten dolayı meşrûiyetin en büyük temsilcisi durumundadır. Bu vasıfta bir adama karşı, çok az kimse menfî harekette bulunmayı kabûl eder. Binâenaleyh Sultan Aziz'le ilgili işler, bu işleri yapabilecek tıynette adamlar bilhassa seçilerek bunlara gördürülmüştür!

Süleyman Paşa ile Avni Paşa, böyle birkaç uşak seçmişlerdir. Seçtikleri üç uşaktan, gelecek bahsimizde bahsedeceğim. Bunların hepsinin gaddar ve gözü kanlı adamlar olmaları ve büyük menfaatler beklemeleri şarttır... Aksi takdirde kendilerinden isteneni yapmazlar.

Avni Paşa; kendisi dâhil, darbeyi neye yaptıklarını bilerek, ancak 63 kişinin gerçekleştirdiğini söyler. Avni Paşa'dan nefere kadar çeşitli derecelerde 63 kişi... Gerisi kandırılmış, padişahı muhafaza edeceksiniz, padişah öldü falan yalanlarıyla kullanılmış insanlardır!

Darbenin Teknik Tafsilâtı

Kendisine padişahın tahttan indirileceği önceden açıkça söylenen başlıca subay Binbaşı İzzet Bey'dir. Daha sonra anlatacağımız Yıldız Mahkemesi'nde bu adamın niçin şiddetle itham edileceğini anlamak için, onun bu hususî durumuna atıf yapmak lâzımdır.

Binbaşı İzzet Bey, Birinci Ordu 5. Piyade Taburu Kumandanı idi. Sonradan Yıldız Mahkemesi'nde, padişahın tahtan indirileceğini bilmediğini, medrese öğrencileri ile ayak takımının işbirliği yaparak (!) Dolmabahçe Sarayı'nı basacakları (!) kendisine söylenerek, saraya taburu ile beraber inmesinin emredildiğini, kumandanların emirleri başkumandan olan hâkan adına verdiklerini, hiçbir askerin ben bu emri dinlemem demesinin mümkün olmadığını, aksi takdirde cezasının askerlikten tard veyâ kurşuna dizilme arasında bir şey olacağını, Süleyman Paşa'yı evvelce şahsen tanımadığını ifade etmiştir.

Bu ifadelerin topu yalandır.

Hizmeti karşılığında yarbay ve hemen albay yapılan İzzet Bey, darbeden günlerce önce Süleyman Paşa ile şahsen ve gizlice ve baş başa görüşerek ondan emir almış ve en nâzik görevlerden biri kendisine verilmiştir. Bu işi kabûl eden İzzet Bey taburundan tek subayı, birinci bölük kumandanı Yüzbaşı Gürcü Necib Efendi'yi açılmaya müsait görmüş, durumu ona anlatmış, o da darbeye katılmayı kabûl etmiştir. Nitekim darbeden sonra Necib Efendi, Binbaşı Necib Bey olmuştur (binbaşı rütbesine kadar subaylara "efendi", binbaşı olunca "bey", mirliva olunca "paşa" denirdi; Harbiye mezunu değillerse "ağa", eğer bir vezir veyâ müşîrin oğlu iseler binbaşıdan küçük rütbede olsalar da "bey" denirdi). Hattâ bu Necib Efendi, darbeden birkaç gün önce, birkaç defa Veliahd Murad Efendi'nin dairesine giderek kendisine darbenin gelişmesi üzerine Süleyman Paşa'nın emriyle bilgi vermiştir. Yıldız Mahkemesi'nde bütün bunlar açığa çıkmıştır.

İşte bu İzzet Bey'le Necib Efendi, Sultan Aziz'in muhafızları olmuşlardır.

Avni Paşa darbeden önce, Sultan Murad tahta geçtiği takdirde kardeşi Abdülhamid Efendi'nin veliahd olacağını, fakat buna rağmen darbeyi kabûl etmeyeceğini, amcasına ve meşrûiyete çok bağlı olduğunu, mizaç bakımından diğer şehzâdelere benzemediğini, buluttan nem kapıp derhal gerçeği yakalayacak bir karakterde, üstelik çok serinkanlı olduğunu,

Süleyman Paşa'ya söylemişti. Bunun üzerine Süleyman Paşa, Abdülhamid Efendi'nin dairesini darbe sabahı kordon altına almıştı. Abdülhamid Efendi'nin padişahın dairesine geçerek bir şeyler yapması da bu şekilde önlenmiş oluyordu.

30 Mayıs Salı sabahı Dolmabahçe Sarayı, daha güneş doğmadan darbeciler tarafından askerî abluka altına alınmıştı.

Saray teşkilâtı iki kısma ayrılır: Mâbeyn-i Hümâyûn ve Harem-i Hümâyûn. Harem'e, padişah ve oğullarından başka hiçbir erkek giremez. Burada yüzlerce câriye yaşar. Harem'in en büyük görevlileri Dârüssaâde Ağası olan Zenci veyâ Habeş hadım ile "Başhazînedâr Kalfa" denen en kıdemli câriyedir. Her ikisinin rütbeleri vezir-müşîr'e eşittir. Harem'in başı ise Vâlide-Sultan, eğer ölmüşse padişahın ilk evlendiği hanım, yani Baş-Kadın-Efendi'dir. İlki imparatoriçe, İkincisi kraliçe derecesinde protokole girerler (Osmanlı düzeninde padişah eşleri imparatoriçe sayılmazlar).

Mâbeyn kısmında ise kadın yoktur. Bu daire, padişahın gündüz çalıştığı, görüştüğü kısımdır. Devlet başkanı ile hükûmetin ve akla gelen bütün ilgili şahısların münasebetlerini Mâbeyn düzenler. Mâbeyn-i Hümâyûn'un en büyük âmiri Mâbeyn Müşîri denen mareşaldir... Son defa bu görevde Abdülhamid Ferid Paşa bulunmuş, fakat bir yıl önce görevi nihayet bulmuş, Sultan Aziz yerine tayin yapmamıştı. Yani darbe sırasında bu görev boştu. Mâbeyn Müşîri olmadığı takdirde en büyük görevliler başmâbeynci ve sonra mâbeyn başkâtibidir; daha sonra ikinci mâbeynci ve ikinci mâbeyn kâtibi gelir. Bunlar çok yüksek görevlilerdir. Darbe sırasında Hâfız Mehmed Bey başmâbeynci ve Âtıf Bey, başkâtib idiler. Başkâtiblik, bugünkü cumhurbaşkanlığı genel sekreterliğidir. Darbe gecesinde başmâbeynci ve başkâtib beyler Saray'da değillerdi. Evlerine gitmiş, uyuyorlardı... Bunlardan Âtıf Bey, padişaha çok bağlı, yüksek kültürlü bir adamdı. Hâfız Mehmed Bey hakkında sonra çok konuşulmuş, darbeci cuntaya mensup olduğu iddia edilmişse de, bu iddia delillendirilememiştir. Onun için Yıldız Mahkemesi'ne çıkarılmamış, bir ceza görmemiş, fakat kendisine devlet görevi de verilmemiştir. Kendisini savunmak ve darbe ile ilgisi bulunmadığını anlatmak için *Hakaaiku'l-Beyân fî Hakk-ı Cennet-Mekân Sultân Abdül-Azîz Hân* diye değerli bir eser yazmıştır. Yalnız Mehmed Bey'in, Avni Paşa'nın dostu olduğu muhakkaktır. Avni Paşa'nın dost edinmek için kendisiyle çok iyi geçinmeye dikkat ettiğini sanıyorum.[3]

Burada şunu hatırlamak lâzımdır: Mâbeyn Müşîri çok büyük bir adamdır ve nâzırlarla eşit sayılır; kendi dairesinde oturur ve Saray'ın sadece yüksek politika, güvenlik ve protokol işlerine bakar. Başmâbeynci ise daha faaldir. Başmâbeyncinin haberi olmadan hiç kimsenin padişahla görüşmesi mümkün değildir.

3 Manastırlı Hâfız Bey, Hüseyin Avni Paşa'nın kör âleti olduğu için İkinci Abdülhamid'ce mimlenmişti. Tahta çıkınca onu Antalya mutasarrıfı (Sancak=İl Vâlisi) tayin ederek İstanbul'dan uzaklaştırdı. Sonra asla İstanbul'a dönmesine izin vermedi. Fakat rızıkla oynamamayı prensip edindiği için kendisine Antalya'nın 50 kilometre kuzeyinde çok büyük Dağbucağı çiftliğini ihsan etti. O mevkie yakın zamana kadar "Hâfız Bey" denmiştir. Hâfız Bey, ancak 1908'de meşrutiyet ilanından sonra İstanbul'a dönebildi ve Sultan Hamid muhâlifi sayıldığı için kendisine Samsun mutasarrıflığı verildi. İşte Sultan Aziz Vak'ası üzerinden eserini bu sırada yazıp Sultan Aziz Vak'ası'nı, Sultan Hamid rejiminden ters biçimde yorumlayıp bu yorumlarını devletin resmî görüşü yapan İttihatçılar zamanında yayınladı. Bu bakımdan söylediklerinin değeri çok artmaktadır. 4 oğlundan büyükleri Semih ve Mustafa İzzettin Beyler, Antalya'da ilki 1902'den sonra, ikincisi babası hayatta iken 5.10.1898'de 28 yaşında öldü. 3. oğlu Burhaneddin Bey, Birinci Cihan Harbi'nde subay olarak şehit düştü. Küçük oğlu ise Bal Mahmud Bey(Mahmud Baler)'dir. Hâfız Mehmet Bey bâlâ rütbesinde idi. (orgenerale eşit mülkiye rütbesi)

Binâenaleyh darbe gecesi Saray'ın Mâbeyn kısmında ikinci mâbeynci Fahri Bey nöbette idi. Fakat odasına çekilmiş uyuyor veyâ uyur gözüküyordu. Harem kısmında hiçbir görevlinin Mâbeyn'e geçmesi veyâ bunun aksi mümkün değildi. Yâverler dairesinde herkes evine gitmiş veyâ sarayda uyumuştu; yalnız Yüzbaşı Hüsnü Efendi nöbette idi (Başyaver, Saray protokolünde başkâtib'ten sonra gelir). Saray'ın önüne asker yığıldığını ve bunların muntazam saflar hâlinde dizildiklerini görünce Fahri Bey'i uyandırdı. İkinci Mâbeynci:

- Saraydan çık, git bak, niçin gelmişler! diye emir verdi. Hüsnü Efendi saraydan çıkarken, elinde tabancası bulunan binbaşı üniforması giymiş Süleyman Paşa ile karşılaştı ve tabancası ile kılıcı alındı.

İkinci Mâbeynci Fahri Bey, cuntaya dâhildi ve doğrudan Avni Paşa'dan emir alıyordu. Vak'anın birkaç dakika olsun geç duyulması için

elinden geleni yaptı.

Bundan sonra Süleyman Paşa, protokolde Mâbeyn Müşîrinden bile evvel gelen Dârüssaâde Ağası Cevher Ağa'yı çağırtıp onunla konuştu, yerinde anlatılmıştı. Bu sırada fevkalâde şeyler olduğunu öğrenen Hâfız Mehmed Beyle Âtıf Bey de Beşiktaş'taki evlerinde acele giyinip gelmişler ve Süleyman Paşa'nın yanına erişmeye muvaffak olmuşlardı. Süleyman Paşa, kendisinden çok üstün rütbedeki dürüssaâde ağası ile saygı ile konuştu. Bu sırada gelen Müşîr Redif Paşa ise küstahça:

- Abdülaziz Hân'a söyleyin, dedi; biraz daha ömür sürmek isterse hemen Topkapı Sarayı'na nakletsin!

Sonradan Redif Paşa ve başkalarının bu gibi akıl almaz küstahlıklarını öğrenen V. Murad:

- Amcam hakkındaki bu hakareti asla kabûl etmem! Topkapı Sarayı'na gönderileceğini ise aklımdan geçirmezdim, nâzırlar gönderdiler, şeklinde Osmanoğulları'nın şerefini savunmak istemiştir.

Sultan Abdülaziz giyinirken yanında Cevher Ağa, Hâfız Mehmed Bey, Âtıf Bey ve Fahri Bey de bulunmuştur... Bu sırada İkinci Hazinedar Ebrûnigâr Kalfa bunlara hitâb ederek:

Hepinizin gözleri kör olsun, diye beddua etmiştir; bilirsiniz de ihbar etmediniz, cümleniz ihânet içindesiniz!..

Kalfanın lakırdıyı uzatacağını anlayan Abdülaziz Hân:

Sus kalfa, diye susturmuştur; artık böyle lakırdıların sırası geçti. Pelerinimi getirin. Oğullarım Yusuf'la Mahmud'u da çağırın!

Süleyman Paşa'nın yazdığına göre, Abdülaziz Hân önce saraydan ayrılmamakta ısrar etmiştir. Bunun üzerine Hâfız Mehmed Bey, kötü şeyler olabileceğini ima ederek ve tatlı sözlerle hâkanı ikna etmiş, Sultan Aziz:

Ne yapalım kader böyle imiş, el-hükmü l'illâh! demiştir.

Kayıklara bindirilmeden önce bazı câriyelerin üstleri, Beşinci Murad'ın dârüssaâde ağası yapılan Süleyman Ağa tarafından aranmıştır. İşte bu sırada kayığa binilmek üzere iken rıhtımda ve çok şiddetli yağmur altında, Neş'erek Kadın-Efendi'nin şalı omuzlarından çekilip alınmış ve iade de edilmemiştir. Bunu yapan, en kuvvetli iddiaya göre Hüseyin Avni Paşa'nın ikinci yâveri Yarbay Sâmi Bey'dir ki, darbeden hemen sonra albay ve tümgeneral yapılan Sâmi Paşa'dır.

Sultan Aziz geçerken, nefer ve subaylar askerce selamlamışlar, pelerininin altındaki amcası Sultan Selim'den kalan palasını gördükleri halde istemeye cesaret edememişlerdir. Yağmur altında boğaz geçilirken herkes son derece ıslanmış, bu suretle Topkapı Sarayı'na girmek üzere Sarayburnu'na çıkılmıştır... Burada arabalara bindirilerek saraya götürülmüşlerdir.

Abdülaziz Hân, Topkapı Sarayı'nda

Topkapı Sarayı'na nakil ve bilhassa Sultan Selim'in dairesine yerleştirilmek parlak fikrinin Hüseyin Avni Paşa'ya âid olduğu çeşitli şahıslarca ifade edilmiştir ki, seraskerin manyaklığını gösteren kesin delillerden biridir. Midhat Paşa Topkapı Sarayı işini işitince hayret ettiğini, zira Abdülaziz Hân'ın kendi yaptırdığı Beylerbeyi Sarayı'nda oturtulmasını kararlaştırdıklarını, hattâ isterse Avrupa'ya gidip yaşayabilmesine de izin vereceklerini söylemiştir.

Sultan Abdülaziz ve ailesi, Topkapı Sarayı'nda 3 gün kalmışlardır. Ertesi gün padişah, yeğeni Sultan Murad'a yukarıda anılan mektubunu yazmıştır. Bu mektup aynı gün basına sızdırıldığı için; darbeci paşalar çok kızmışlardır. Zira yerinde söylediğim gibi bu mektup, o zamanki edebî üslûbun Türkçe'de bir şaheseri olup, bir mantık ve ölçüyü bulma nümunesi idi. Üstelik mektupta; *"Kendi elimle silâhlandırdığım asker beni bu hâle getirdi!"* gibi çok mahzurlu bir cümle vardı. Midhat Paşa köpürdü. Saray'ın kuşatılmasına katılan subaylar, kendilerine Abdülaziz Hân'ın şuuru bozulduğu için şeyhülislâm fetvası ile ve çaresizlik içinde tahttan indirileceğinin söylendiğini, şuuru bozuk adamın nasıl böyle mantık şaheseri bir mektup yazabildiğini Süleyman Paşa'ya sorup aralarında dedikoduya başladılar.

Sultan Murad ertesi gün bir mektupla amcasına baş kâtibi ünlü edip Sâdullah Bey'i (Paşa) göndermek istedi. Sâdullah Bey, affedilmesini

yakardı. Bunun üzerine padişah bu görevi başmâbeyncisi Edhem Bey'e verdi, dedi ki:

Bu tezkireyi sâbık hâkan hazretlerinin şâhâne eşiğine ilet! Mahsûsan mübârek ve şâhâne ellerinden öptüğümü arz et! Hiç teessüf buyurmasınlar. Topkapı Sarayı'na nakledildiklerinden kat'â haberim yoktur. Derhâl pâdişâh saraylarından bir münâsibine geçmeleri için emir vereceğim. Sonra bütün saray-ı hümâyûnlar kendilerinindir, hangisinde ikaamet buyurmak isterlerse orası tahsîs olunacaktır... Başka ne türlü emirleri varsa yerine getirmekten zevk duyarım!

Görüldüğü gibi Sultan Murad amcasının tahttan indirilmesini istiyordu. Fakat asla inciltimesine taraftar değildi. Zira bu, artık Hanedan'ın başı kendisi olduğu için, Osmanoğullarının şerefine leke sürmek olurdu. Esasen babası Sultan Mecid gibi merhametli, şiddetli ve kan dökülmekten nefret eden bir mizaçta olduğu kesinlikle bilinmektedir… Ama annesi Şevk-Efzâ Kadın-Efendi, aynı fikirde değildi. Ama biraderi Sultan Aziz'in ve üvey kayınvâlidesi Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın her türlü azaba uğratılmalarını temenni ve teşvik ediyordu. Bu hususta Avni Paşa'nın insanî olmayan, kaplan ve develere ve fillere mahsus kinine güveniyordu. Çünki Nûri Paşa, Sultan Aziz'e âid mücevherleri, altınları, eşyayı, hattâ atları aşırmıştı. Padişah malına el uzatılmıştı. Hiç kimse tarafından binilemeyen, binilmesi saygısızlık sayılan ve "rikâb-ı şâhâneye mahsus" tabir edilen Sultan Aziz'in binek atları dahi iç edilmişti. Eh, Sultan Aziz bir daha güç bulursa Nûri Paşa'nın canını okuyacağından en küçük bir şüphe yoktu. Nitekim eninde sonunda öyle oldu. Yeri gelince anlatacağım…

Sultan Aziz'e tazyik edilmesi hakkında Sultan Murad'ın muvafakatini almanın yolu yoktu. Zira bir padişah öldürülebilir fakat ona hakaret edilemezdi. Çünki bütün dünya Müslümanlar'ının ve Osmanlı tebeasının onun şahsında hakaret gördüğüne inanılırdı. Bayrağa hakaret edilmemesi gibi mukkaddesattân bir şey sayılırdı.1622 ihtilâlinde "Genç" denen İkinci Sultan Osman öldürülmeden önce hakaret gördüğü için koca imparatorluk 10 yıl alt üst olmuş, her eyâlette padişah intikamcıları türemiş, düzen bozulmuş, onbinlerce kişinin kanı akmıştı.

Abdülaziz Hân’ın Ortaköy’e Nakli

Başmâbeynci Edhem Bey, Topkapı Sarayı harem kısmında Üçüncü Selim Dairesi’ne geldi. Abdülaziz Hân’ın huzuruna çıktı. Sultan Murad’ın tezkiresini takdim ettikten sonra yeni padişahın amcasına söylenmesini emrettiği sözleri arz etti. Bunun üzerine Sultan Aziz:

- Ortaköy’de Sultan-Efendilerin (Türk İmparatorluk Prensesleri) ikameti için yeni yaptırdığım Fer’iyye Sarayı’nın baştaki dairesi boş mudur? diye sordu.

Edhem Bey boş olduğunu söyleyince:

Öyle ise, orasını hemen hazır ediniz, bir vakit evvel oraya nakledeyim, burası (Topkapı Sarayı) yaşanacak gibi değil! Fakat yaz için Beylerbeyi Sarayı’nı isterim. Kışları Ortaköy’de oturacağım. Sözlerimi aynen Zât-ı Şâhâneye arz et!

Edhem Bey, Dolmabahçe’ye gelip durumu anlatınca Sultan Murad, amcasının isteklerini yerine getirebilmek suretiyle onu biraz teselli edebileceği için sevindi:

Emirleri baş üstüne! dedi; fakat hükûmete söylemeden ne Sultan Aziz’i nakledebilir ne de Ortaköy ve Beylerbeyi saraylarını tahsis edebilirim! Git hükûmet âzâsı nâzırlara söyle!

Kendi saraylarını istediğine tahsis etmek kudretini taşımadığını bu suretle bizzat ifade eden Sultan Abdülmecid’in zavallı büyük oğlunun “hükûmet” ve “nâzırlar” dediği, âşikâr ki, Hüseyin Avni Paşa idi. O sırada Sadrâzam Rüşdü, Serasker Avni, Midhat, Kayserili Ahmed, Hâriciye Nâzırı Râşid Paşalar’la şeyhülislâm olacak mel’un, Dolmabahçe Sarayı’nın bir odasında, kimbilir ne gibi bir fesadı müzakere ediyorlardı? Başmâbeynci Bey, odalarına girip Zât-ı Şâhâne’nin emrini tebliğ etti:

Sabık Hâkan’a her iki sarayın tahsisi ile bütün isteklerinin yerine getirilmesi ve her türlü ihtiyacının karşılanması, Efendimizin irâde ve arzûy-i kat’î-i şâhâneleri cümlesindendir!

Rüşdü Paşa, başmâbeynciyi savdıktan sonra arkadaşlarına, Sultan Aziz’i Beylerbeyi Sarayı’na nakletmekte ve orada muhafaza etmekte zorluklar olduğunu söyledi. Diğer nâzırlar, bu fikre katıldılar.

Başmâbeynciyi çağıran Rüşdü Paşa, Sultan Aziz’in Ortaköy Sarayı’na derhal nakledileceğini, fakat Beylerbeyi Sarayı’nın kendisine tahsisine şimdilik imkân bulunmadığını söyledi. Sultan Murad’ın huzuruna giren başmâbeynci durumu anlattı... Padişah kıpkırmızı oldu. Çünki önce, Beylerbeyi Sarayı’nı amcasına söz vermişti. Sonra padişah saraylarını padişah istediğine tahsis ederdi ve bu, demokrasinin hüküm sürdüğü İngiltere’de bile hükûmet meselesi olamazdı. Nazırların sadrâzamla beraber çağırılmasını, kendileriyle görüşeceğini bilirdi. Hâkan’ın iradesini iletince, Sadrâzam Rüşdü Paşa:

Vallâhilazim çok yorgunuz. Şevketmeâb Efendimiz’in ayaklarını öperek şâhâne müsâadelerini istirhâm eyleriz, dedi!

Kendi sarayında bulunan sadrâzam ve nazırların, bir padişahla birkaç salon öteye gidip görüşmeyi reddetmeleri, Osmanlı ve belki dünya tarihinde emsali olmayan bir fiyasko idi. Sultan Murad durumu öğrendi. Aklı biraz daha kaydı.

Avni Paşa, Dolmabahçe ve şimdi eski hâkana tahsis edilecek Ortaköy Fer’iyye saraylarının muhafazası ile Albay Hacı Râşid Bey’i görevlendirmişti. Darbenin ertesi günü mirlivâ (tümgeneral) ve az sonra ferik (korgeneral) olan Râşid Paşa, doğrudan doğruya cuntadan idi. Ona yardımcı olarak da yarbay rütbesi ile Binbaşı İzzet Bey, 5. Piyade Taburu ile beraber verilmişti... Deniz tarafında hâlâ Donanma kumandanı Amiral Ârif Paşa bulunuyordu.

Abdülaziz Hân’a, Ortaköy’deki Fer’iyye Sarayı’nın harem kısmı, son tefrişat tamamlanarak hazırlandı. Harem kısmını selâmlık kısmından ayırmak için, aradaki kapı örüldü. Artık içeriden bu iki kısımdan birbirine geçmek imkânsız hâle geldi. Dışarıdan ayrı kapılar olduğu için, iki başka saray durumuna sokulmuştu. Selâmlık kısmına Yarbay İzzet Bey, taburunun askerlerini yerleştirdi. Bu suretle kışla gibi kullanılan saray mahvoldu (Galatasaray’ın ilk kısmının olduğu binadır). Bir kısım asker de, sarayın karşısındaki Fer’iyye Karakolu’na kondu. Bir dış kapı açılarak askerin rıhtıma kolayca çıkması sağlandı. Bir tek dış kapıdan başkaları çok muhkem şekilde iptal edildi. Bu suretle Sultan Aziz’in oturacağı binanın tek giriş ve çıkışı olacak ve asker arasından ve karakoldan görünmeden kimsenin girmesi ve çıkması imkânı kalmayacaktı. Gece tek kapı kapana-

cak ve anahtarı karakoldaki kumandanda bulunacaktı. Gündüz saraya giriş ve çıkış için karakol kumandanından izin şarttı.

Yarbay İzzet Bey, muavini Binbaşı Gürcü Necib Bey'e güveniyordu. Çünki cuntadan idi. Necib Bey, Sultan Murad'ın kardeşlerinden Şehzade Nureddin Efendi'nin kölesi iken Harbiye'de okutulmuştu. Darbeden sonra yüzbaşılıktan -o zaman mecburî bir rütbe olan kolağası- kıdemli yüzbaşı yapılmadan- binbaşı olmuş ve hünkâr yâveri kordonları da takınmıştı. Bu kordonlar kendisine saraylara kolayca girip çıkma imkânı sağlıyordu.

Bu kadar tedbir, çok sıkı bir hapishâne düzeni idi. Yarbay İzzet Bey'in âmiri cuntadan Mirlivâ Hacı Râşid Paşa, "Saraylar kumandanı" adıyla, hem Dolmabahçe, hem Fer'iyye saraylarının dışarıdan muhafaza, daha doğrusu muhasarasına me'mûr edilmişti. Çünki gerçekte, Sultan Murad da Sultan Aziz gibi, Avni Paşa'nın esiri idi. Avni Paşa ile Şevk-Efzâ Vâlide tarafından tazyik edilen Mâbeyn Müşîri Dâmad Nûri Paşa, bu Râşid Paşa denen herife, Sultan Aziz'i mümkün olabildiği kadar rahatsız etmesi için emir vermişlerdi. Bu hususu, Sultan Aziz'in son başkâtibi Âtıf Bey, hâtıralarında açık şekilde yazmaktadır.

Şimdi eski hâkanın, Topkapı Sarayı'ndan Sarayburnu'nda kayığa bindirilerek Ortaköy'de Fer'iyye Sarayı'nın rıhtımına çıkarılmasını görelim.

"Kan Ağlıyor Bütün Cihan!"

Hüseyin Avni Paşa, eski hâkanı yeni yeni nasıl azaplara sokacağını hesaplarken, gözlerini indirip büyük millete bakmıyordu. Bakamıyordu, çünki gönül gözü kördü. Milletin ne düşündüğünden, ne hissettiğinden yalnız habersiz değil, tamamen alâkasızdı. Hâlbuki Sultan Aziz, Ortaköy'e nakledildiği demlerde, darbenin üzerinden üç gün geçmiş olup, telgraflar vasıtasıyla, Türk Devletinin bütün ülkelerinde duyulmuştu ve cihan kan ağlıyordu... Türküler yakılmaya, mersiyeler söylenmeye başlamıştı:

Seni tahtdan indirdiler
Beş-çifteye bindirdiler
Topkapı'ya gönderdiler
Uyan Sultân Azîz uyan
Kan ağlıyor bütün cihân[4]

4 Türkünün notası yayımlanmıştır. Kerkük Türküleri arasında hâlâ okunduğunu folklorcularımız bana bildirdiler.

Arab ülkelerinde de teessür büyük oldu. Sultan Aziz için söylenip bestelenen çok güzel Arapça bir mersiyeyi o devri yaşayan pek yaşlı bir hanımdan dinlemiştim. 1876 darbesinde 7 yaşında olan büyük müzikolog hocam merhum Dr. Subhi Ezgi, *"İstanbul'da teessür o kadar büyük olmuştu ki, hâlâ hatırlıyorum; çocuk yaşıma rağmen unutmadım"* demişti. Sultân Azîz'in dâmâdı vezîr ve nâzırlardan Dâmâd Şerîf Paşa bana aynı şeyleri söyledi. Sultan Aziz vak'ası sırasında Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın çocuk nedimelerinden ve 9 yaşında olan İkinci Abdülhamid'in eşi Ayşe Müşfika Dördüncü Kadın-Efendi'ye, vak'a sırasında Harem-i Hümâyûndaki bütün gelişmeleri anlattırmış ve not almıştım. Kadın-Efendi şöyle demişti:

- Cennet-Mekân Abdülaziz Hân'ın annesinin nedimesi idim. Daha doğrusu ben ve kız kardeşim, figüran ve süs eşyası idik. Çocuk olduğumuz halde mücevherlere boğulmuş vaziyette, bir haşmet unsuru olarak Vâlide-Sultan Efendimiz'in çevresinde dururduk. Bütün vazifemiz bu ve birkaç şeyi Vâlide-Sultan'a vermekten ibâretti. Bir yandan da Saray'da hazinedar kalfalardan ders görürdük. Kuzey Kafkasya beylerinden Gazi Şehid Mahmud Bey'in kızıyım. Babam Ruslar'a karşı şehid olunca, kızkardeşimle beraber, Pertevniyâl Vâlide Efendimiz bizi yanına almıştı. Sultan Aziz vak'asından dokuz buçuk yıl sonra Sultan Abdülhamid Hân Efendimiz'le evlendim ve Ayşe Sultan'ı doğurdum. Halk kan ağlıyordu. Bilhassa Abdülaziz Hân Hazretleri'nin kendi parasıyla yaptırıp yaldızlatıp Avni Paşa'ya hediye ettiği ve çok güzel bir san'at eseri olan beş-çifte makam kayığına bindirilmesi, halkın muhayyilesini tutuşturmuş, gönüllere ateş düşürmüştü. Söylediğiniz türküyü hatırlıyorum. Mersiyede geçen "beş çifte" lafzından da halkın bu işe ne kadar üzüldüğü anlaşılıyor. Avni Paşa, bu suretle hakanımızı tahkıyr etmek, küçük düşürmek, kendi kendini, kinini

tatmin etmek istemişti. Fakat elde ettiği netice aksi oldu. Ne derecede keyiflendiğini bilemem, Zira bilebilmek için onun gibi ruh ve vicdan düzeni bozuk olmak lâzımdır. Fakat halk, serasker paşaya lânet etti. Avni Paşa, herkesi aptal sanırdı. En akıllı kendisi idi. Zira kelimenin bütün mânalarıyla şevketlü bir hâkanın sırtını yere getirmiş, annesi Vâlide-Sultân efendimi yerlerde sürütmüştü. Onun için, halk bir şeyden anlamaz sanırdı. Halk içinde -asker olduğundan- kendisini sevenler varsa, onlar da kalmadı. Aptal sandığı halk, beş çifte hikâyesini aynı gün duydu ve seraskerlerinin ruhen sapık bir adam olduğunu idrak etti...

Sultan Aziz'le beraber bütün Topkapı Sarayı'na gönderilenler; annesi, eşleri, çocukları ve adamları, Ortaköy'de rıhtıma çıkarılıp Fer'iyye Sarayı'na yerleştirildiler. İzzet Bey ve askerleri selâma durdular. Râşid Paşa ise, selâm durmamak için mahsus rıhtıma inmemiş, uzaktan gözlüyordu.

Sultan Aziz, ertesi gün hava almak için Saray'ın bahçesine indi. Yanında Sultan Murad'ın başmâbeyncisi Edhem Bey'le Sultan Aziz'in ikinci mâbeyncisi Fahri Bey vardı. Bu sırada bir binbaşı gelip selâm vermeden bahçede gezinmenin yasak olduğunu söyledi. Yerlerin dibine geçen Edhem Bey, padişaha:

Efendimizi bilemediler! dedi. Fakat bu hâdiseden sonra Sultan Aziz bahçeye çıkmadı. Bu büyük alçaklığı yapanın, sırf hakaret etmek kasdiyle bu haltı ettiği açıktı. Bu adamın kim olduğu Yıldız Mahkemesi'nde araştırıldı. Pencereden olayı gören bir iki câriye, “Bir mülâzım (teğmen) idi” dedilerse de, uzaktan rütbe fark edemedikleri yahut rütbe işaretlerini bilemedikleri anlaşıldı. Çünki vak'aya en yakın şahit olan Edhem Bey, verdiği yazılı ifadede, bu subayın, kıdemli yüzbaşı iken vak'anın ertesi günü binbaşı olan Ali Bey olduğunu söyledi. Ali Bey, Sultan Aziz'in babası Sultan Mahmud'un adam ettiği ve birçok defa nâzır olan Müşîr Nâmık Paşa'nın oğlu idi. Yıldız Mahkemesi'nde ölüm cezasına mahkûm olacaktır, yerinde göreceğiz.

Diğer bir vak'a, Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın bahçeye çıkmak isterken, yasak olduğunu söylemekle kalmayıp, 64 yaşındaki zavallı kadını göğsünden iten bir süngülü askerin meydana getirdiği olaydır. Sultan Mahmud'un eşi ve Türkler'in imparatoriçesi olan devlet düşkünü bir kadına yapılan bu muamele aslında cahil neferlere bu yolda emir veren Ali Bey,

İzzet Bey, Râşid Paşa, Redif Paşa, Nûri Paşa, Avni Paşa’nın eseridir. Yıldız Mahkemesi sırasında bu neferin kim olduğu tespit edilemedi.

Edhem Bey, Ali Bey’in yaptığını Sadrâzam Rüşdü Paşa’ya anlatınca, Rüşdü Paşa:

- Münasebetsiz olmuş! dedi.

B) Cinâyet

Sultan Selim'in Palası Meselesi

Bu kadar tedbir, bir şeyler hazırlandığını gösteriyordu. Bu hazırlığın da, imparatorluğun mutlak hâkimi durumuna gelmiş ve tahta geçirdiği Beşinci Murad'ı kendi uşağını tayin edemez hâle getirmiş bulunan Hüseyin Avni Paşa'nın direktifi ile yapıldığı âşikârdı. Abdülaziz Hân'ın kaldığı Fer'iyye Sarayı'nın harem dairesinde kapılar örülmüş, selâmlık kısmı ile irtibat kesilmiş, dışarıya tek çıkış kapısı bırakılmıştı. Bu kapının anahtarları da cuntadan Binbaşı Gürcü Necib Bey'de idi. Hüküm süren Hânedânın imparatorluk prensleri, prensesleri, kraliçeleri olan Sultan Aziz'in oğulları, kızları, eşleri hapisteydi. Değil saray dışına çıkmaları -yukarıda anlatıldığı gibi- sarayın bahçelerinde gezinmeleri yasaktı. Bu yasak da açıkça

bildirilecek yerde, Râşid Paşa'nın emriyle cuntadan Binbaşı Ali Bey'in Abdülaziz Hân'a ve adı tespit edilemeyen bir neferin de annesine hakaretleri ile sağlanmıştı.

Şimdi ortada çok mühim (!) bir mesele kalmıştı: Üçüncü Selim'den kalma palanın Abdülaziz Hân'dan alınması… Bu palayı Sultan Aziz çok sever, yatağının başına asardı.

Bu pala amcası Üçüncü Selim'e âiddi. Üçüncü Selim, 69 yıl önce tahttan indirilmiş ve 68 yıl önce öldürülmüştü. 1807 ve 1808'de geçen bu olaylar, Osmanlı tarihinde son olduğu, âdetâ Orta Çağ'a mahsus hâdiseler gibi anılarak, Tanzimat Türkiye'sinin övünme mevzuu idi.

Bu pala, Sultan Aziz ve ailesinin yanındaki tek silâhtı, Dolmabahçe'den çıkan padişah, "sako" denen askerî pelerin pardösüsünün altına saklamış, Topkapı Sarayı'ndan Fer'iyye'ye gelirken gene yanına almıştı. Ters bir şey yapar diye pala, bu gelip gitmeler sırasında Sultan Abdülaziz'den istenememişti ama şimdi Serasker Avni Paşa'nın kesin emri vardı: Bu tehlikeli (!) silâh, eski hâkandan alınacaktı.

Pala meselesi, uzun uzun müzakere edildi. Sultan Aziz ters bir adamdı. Zâten kafası bozuktu. Acaba amcasının palasını kendisinden isteyenin kellesini bir vuruşta uçurur muydu? Zâten bedenî kuvveti büyük bir pehlivan olarak tanınan hâkanın elinden bir kaza çıkması ve ön safta bulunanın kim vurduya gitmesi, cuntayı korkuttu. Râşid Paşa, İzzet Bey'e, ne şekilde olursa olsun palanın padişahtan alınmasını emretti.

Haziran ki, Sultan Aziz'in Fer'iyye'ye naklinin ertesi günüdür, Yarbay İzzet Bey, Abdülaziz Hân'ın hizmetinde bırakılan ve gerçekte cuntadan olan ve padişahı gözlemeye memûr bulunan ikinci mâbeynci Fahri Bey'i, sarayın önündeki karakola çağırdı. Kendisinden çok yüksek rütbede bir devlet görevlisi olan Fahri Bey'e, Yıldız Mahkemesi'nde 10 sene kürek yemesine sebep olacak şu emri verdi:

- Beyefendi, sâbık hâkandan yanındaki tarihî pala ile revolveri alıp bana yollayınız. Vermezse zorla alınacaktır!

Fahri Bey, eski hâkanın revolveri olmadığını, hiçbir zaman da yanında tabanca taşımadığını, palaya gelince, yalvarıp yakararak almaya çalışacağını söyledi. Tabanca mes'elesinin, bir şüphe ve ağız arama olduğu âşikârdır. Fahri Bey, İzzet Bey'e söz vermesine rağmen, palayı padişahtan

istemeyi gözü kesmedi. Vâlide Pertevniyâl Sultan'ın huzuruna girip durumu anlattı ve ayrıca dört harem ağası, üç uşağın, Sultan Aziz ve ailesinin hizmetinde bulunmak için içeriye kabûl edilmelerinin İzzet Bey tarafından kendisinden istendiğini söyledi. Vâlide-Sultan:

Allah Allah, dedi; pala, Sultan Selim Cennet-mekândan kalma hatıradır. İstemeye ne hakları var? Arslanım muhtemelen vermez. Dört harem ağası gelsinler. Fakat üç uşak nasıl harem dairesinde vazife görür? Böyle bir şeyin emsali var mıdır? Üç erkeğin padişahın harem dairesine girdiği yüzlerce senede vaki midir? Böyle bir hizmete ihtiyacımız yoktur ve üç uşağı saraya kabûl etmem!

Ancak palayı istemeyi Valide-Sultan'ın da gözü kesmedi. Diğer taraftan daha dün, süngülü bir neferin kendisini göğsünden itmesinin tesirinde idi. Askerin pala falan bahanesiyle saraya girip tatsız şeyler olmasını istemiyordu. Oğlu Sultan Aziz'in yatak odasına girdi. Ondan habersiz olarak gizlice palayı alıp etekliğinin altına sakladı. Bir câriyeye verip Fahri Bey'e gönderdi. Fahri Bey, Saray'ın bir penceresine çıktı. Pencerenin altındaki süngülü nefere palayı uzattı. Yıldız Mahkemesi'nde Onbaşı Hasan olduğu anlaşılan nöbetçi; palayı, nöbetçi subayı Bursalı Yüzbaşı Ahmed Efendi'ye verdi. O da götürüp Yarbay İzzet Bey'e teslim etti... Bu olay 3 Haziran gecesi geçti. Sultan Abdülaziz, silâhtan tecrid edilmişti...

İzzet Bey, palayı götürüp kumandanı Tümgeneral Râşid Paşa'ya verdi. Râşid Paşa, böylesine mühim (!) bir hâdiseyi bildirmek için yıldırım sür'atiyle Ortaköy'den Beşiktaş'a geldi; Dolmabahçe Sarayı'na girdi. Mâbeyn mareşali Dâmad Nûri Paşa'nın huzuruna çıkıp pis bir neşe ile:

Hele hamdolsun Müşîr Paşa Hazretleri, dedi; palayı aldık!

Nûri Paşa:

İyi etmişsiniz, diye cevap verdi; hele kazasız belâsız alındığına sevindim. Çünki sâbık hâkan bir sert mizaçlı kişi olup ve silâhtan da anladığından palayı vermeden, kullanmaya kalkabilirdi(!)...

Nûri Paşa, Yıldız Mahkemesi'ndeki ifâdesinde, palayı kendisine teslim ettiği zaman Râşid Paşa'nın sarhoş olduğunu beyan etmiştir.

Bu arada Fahri Bey'i tekrar karakola çağıran İzzet Bey, üç uşağın mutlaka saraya sokulmasını istedi. Fahri Bey:

- Böyle bir şeyi sâbık hâkana söylemedim ve söyleyemem, git kendin söyle! demişti.

Katillerin Saraya Sokulması

Sultan Abdülaziz'in Ortaköy Sarayı'nda kendisine uygulanan muamele karşısında şüpheye düştüğü, Yıldız Mahkemesi tarafından şahit olarak ifadeleri alınan annesi Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın, büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin ve başkalarının söyledikleri ile anlaşılmaktadır. Vâlide-Sultan'ın yazılı ifâdesine göre oğlu kendisine:

- Bir memlekette iki padişah olmaz Vâlide, demiştir; beni tahttan indirmek elbette öldürmek içindir!

Pertevniyâl Sultan:

- Tanzimat'tan sonra böyle şey kaldı mı? Allah'a tevekkül edin, hiçbir şey olmayacaktır! şeklinde cevap vermişse de Abdülaziz Hân:

- Ne olacak görürsün! şeklinde ısrar etmiştir.

Pertevniyâl Sultan'ın muvafakati üzerine Yarbay İzzet Bey, karakol binasına gelmiş bulunan dört hadım ağasını, Sultan Aziz'in bulunduğu Fer'iyye Sarayı'nın harem kısmına soktu. Bunlar Karabiber Reyhân Ağa, Nazîf Ağa, Râkım Nesîb Ağa ve Mercân Ağa idiler. Bunlardan sonuncusu, Yıldız Mahkemesi'nden önce ölmüş ve mahkemeye çıkarılamamıştır. Bu dört harem ağasıyla az aşağıda bahis konusu olacak üç uşağı İzzet Bey'e, saray yâverlerinden Nâmık Pa- şa'nın oğlu Binbaşı Ali Bey getirmiştir... Harem ağalarına, Sultan Aziz ve ailesinin dışarı ile olan bütün sözlü, yazılı, fiilî münasebetlerinin derhal ve gizlice İzzet Bey'e bildirilme si talimatı ve bazı çok gizli emirler verilmiştir.

Bu ağaları, Sultan Murad'ın dârüssaâde ağası ve Şevk-Efzâ Vâlide-Sultan'ın emrindeki Süleyman Ağa, diğer harem ağaları arasından seçerek yollamıştı.

Pertevniyâl Vâlide-Sultan tarafından bütün ısrarlara rağmen saraya sokulan üç uşağa gelince: Bunlar Pehlivan Süvâri Mustafa, Boyabatlı Hacı

Mehmed ve Cezayirli Mustafa'dır. Bu üç kişi, Sultan Murad veliahd iken, onun Kurbağalıdere'deki köşkünde bahçe muhâfızı (korucu) idiler. Okuyup yazmaları yoktu. En eskileri olan ve "Cezayirli" denen, aslında Üsküdar doğumlu Mustafa, on dört yıl boyunca Kurbağalıdere Köşkü'nde koruculuk yapmıştı. Her üçünü de Şevk-Efzâ Vâlide-Sultan seçerek, çok sevdiği (!) Sultan Abdülaziz'e gönderilmeden önce Mâbeyn mareşali Dâmad Nûri Paşa bunları kabûl etmiş, şunları söylemiştir:

Sâbık Hâkan Hazretleri'nin hizmetlerinde size ihtiyaç vardır. Siz padişah efendimizin sadık adamlarısınız. Onun için Sultan Abdülaziz Hazretleri'nin hizmetine tayin olundunuz. Maaşınız ayda yüz altındır. Ayrıca otuz altın elbise ücreti alacaksınız. Üçünüzden Cezayirli Mustafa'yı diğer ikiniz dinleyecektir... Hiç kimse ile görüşmeyecek, Fer'iyye Sarayı Karakolu'nda yatacak, karakol kumandanı İzzet Bey ne emir verirse yerine getireceksiniz!

Şimdi verilen bu emrin acayiblikleri üzerinde kısa bir tahlil yapalım:

İlk bakışta bugünün okuyucusu, bir Mâbeyn Müşîri'nin bu emrindeki çarpıklıkları anlamayabilir. Çünki o devrin şartlarını bilmez. O devirde mareşal rütbesinde ve padişah damadı olan bir mâbeyn müşîrinin huzuruna girmek, fevkalâde protokollü bir işti. Mâbeyn müşîrinin uşaklara talimat verdiği görülüp işitilmiş şeylerden değildi. Sadrâzam saraya gelse mâbeyn müşîrinin onu karşılaması âdet değildi, sadrâzamı ancak başmâbeynci karşılardı. Bugün bile üç er'in bir mareşalle şahsî görüşüp talimat alması, her halde olağan işlerden sayılmaz. Nerede kaldı ki en girift ve çetrefilli protokolün hüküm sürdüğü Osmanlı İmparatorluk Sarayı'nda böyle bir şey olağan olsun!

Diğer bir çarpıklık, üç uşağa verilen maaşın miktarıdır. Osmanlı Sarayı'nda küçük hizmetliler bile iyi maaş alırlar, ayrıca bedava yer, içer, yatıp kalkarlardı. Fakat tayin edilen iki Mustafa ile bir Mehmed'in, Sultan Murad'ın hizmetinde iken maaşları; en kıdemlileri Cezayirli Mustafa'nın üç altın, diğerleri daha azdı. O zaman üç altınla, bugün 7,5 altınla ne yapılabiliyorsa o yapılabilirdi; para çok değerli ve satınalma gücü çok yüksekti. Aslında bir uşak, bahçıvan, korucu ayda pek üç altın alamazdı. Fakat Hânedân sarayında çalıştıkları için bu yüksek meblağ kendilerine verilirdi.

Şimdi bu adamların aylık maaşı üç altından yüz altına yükseltiliyordu. Bu meblağ o devirde, yüksek devlet memûrlarının maaşı idi. Bugün de öyledir. Birkaç misal: Sonradan sadrâzam olan Safvet Paşa, padişah olan ve fiilen tahtta bulunan Abdülmecid'in Fransızca hocalığına ayda 100 altın maaşla me'mûr olmuştu. Aynı zât, ayda ancak 20 altın maaşla, Osmanlı hükûmeti baştercümanlığına getirilmişti. Sonradan sadrâzam olan Hayreddin Paşa, ferik (korgeneral) olunca maaşı sadece 35 altına yükselmişti, mirliva (tümgeneral) iken maaşı 18 altından ibâretti. Sonradan sadrâzam olan Küçük Saîd Paşa, sadâret mektupçuluğuna (başbakanlık genel sekreteri) yükseldiği zaman 100 altın maaş verilmişti. Bu örnekler pek çok uzatılabilir.

İkinci Abdülhamid bir yazısında şöyle demektedir:

"Sultan Aziz'in yanına bırakılan Server Ağa adındaki harem ağası ise, zâten eskiden beri Hüseyin Avni Paşa'nın adamı idi. Bu Server, hazinedarlardan Ebrû-kemân, Arz-ı niyâz ve Ebrû-niyâz kalfalarla Avni Paşa'nın haberleşme, hattâ buluşmalarını temin ederdi. Bu üç hazinedar da, Sultan Abdüllaziz'in hizmeti için onunla beraber Fer'iyye Sarayı'na gönderilmişti. Keza mâbeynci Fahri Bey de Avni Paşa'nın emrinde bir mel'undu. Bu suretle padişahın etrafındaki hizmetkârların mühim bir kısmı elde edilmişti."

4 Haziran Pazar Sabahı

4 Haziran Pazar sabahı geldiğinde, Abdülaziz Hân, ancak 48 saatten beri Ortaköy Fer'iyye Sarayı'nda idi (sonradan üçte biri Galatasaray'ın ilk kısmı olan bina). İki gününü Kurân-ı Kerîm okuyarak geçirmişti. O sabah Arz-ı Niyâz Kalfa'nın getirdiği kahvesini içmiş, sonra kahvaltı etmiş, tuvaletini yapmıştı. Sakalının bazı tüylerini kesmek için bir tırnak makası istemiş, makas gene aynı kalfa tarafından getirilmişti... Bir hayli müddet padişah, bu tuvalet işleri için yalnız kalmıştı. Odanın kapısının önünden geçen Ebrû-Kemân Kalfa, odadan padişahın haykırdığını, garip ses ve gü-

rültüler geldiğini duymuş, hazinedar kalfalar istedikleri gibi padişahın yatak odasına girebilecekleri halde nedense girmemiş, diğer hazinedar arkadaşları Arz-ı Niyâz ve Ebrû-Nigâr Kalfalar'a haber vermiştir. Bu üç hazinedarın yıllardan beri Hüseyin Avni Paşa için çalıştıkları, bütün kaynaklar tarafından kabûl edilmiş olup, münakaşalı ve ihtilâflı tarihî konulardan değildir. Bu üç kalfa aralarında:

Korktuğumuz başımıza geldi, ah neden makası verdik? şeklinde yüksek perdeden feryat ederek rol yapmaya başlamışlar, fakat başkalarına açtırmak için, Sultan Aziz'in kapısını açmaya gene yanaşmamışlardır.

Nihayet Pertevniyâl Sultan ile Fahri Bey yetişmişler ve odaya girmişlerdir. Oda kapısının açılış zamanı kesin şekilde sabah 09.36 olarak tespit edilmişti. Şu manzara görülmüştür:

Kilitli olduğu için omuzlanarak girilen kapı açılınca Abdülaziz Hân karşıdaki sedirin köşe minderi üzerinde sağ tarafına yatmış bulunuyordu. Her iki bileğinden çok miktarda kan akıyordu. Biraz ileride padişahın Kur'ân'ı, Yûsuf Sûresi açık olmak üzere göze çarpıyordu. Hâkan hayatta, fakat kendinden geçmek üzere idi. Annesini tanıdı. Kendisini kucaklamak isteyen Vâlide-Sultan'ın göğsüne bileğinden kanlar akan iki elini dayayarak "Allah" diye feryad etti. Sonra ne söylediği anlaşılamadı, çünki büyük gürültüler başlamıştı. Esasen hükümdar, hayatta olmakla beraber, kendinden geçmişti. Pertevniyâl Sultan'ın göğüs ve etekleri kanlara bulanmıştı. Fahri Bey odadan fırlayıp İzzet Bey'e haber vermiş, o da borazanları çaldırtarak alarm ilân etmişti. Bunun üzerine sarayı deniz tarafından muhasara eden gemilerden birinde bulunan Donanma kumandanı Koramiral Ârif Paşa, derhal rıhtıma çıkıp saraya girdi. Harem ağaları ve hazinedarlar yüksek sesle feryada başlayıp camları kırdıkları ve âdetâ mahsus sanılacak derecede lüzumsuz gürültü yaptıkları ve koşuşturdukları için, manzara bütünüyle karışmış ve netlik kaybolmuştu.

Olayı beklemekte olan karşı sahildeki Hüseyin Avni Paşa'nın, meşhur beş-çifte'sine atlayıp olaydan sadece 10 dakika sonra 09.46'da rıhtıma çıktığı, münakaşa mevzuu olmayan noktalardan biridir.

Hüseyin Avni Paşa, Ârif Paşa'dan en çok 5 dakika sonra vak'a mahalline gelmiştir. Abdülaziz Hân'ın cesedinin karakola taşınması hakkındaki emrin bu paşalardan biri tarafından verildiğinde kaynaklar birleşiyorlar, fakat bazıları Avni, bazıları henüz o gelmeden Ârif Paşalar

tarafından verildiğini yazıyorlar. Ârif Paşa, Yıldız Mahkemesi'nden önce ölmüş ve idam cezasından kurtulmuştur. Onun için resmî sorgusu yapılamamıştır. Avni Paşa da mahkemeden çok evvel öldüğü için aynı durumdadır.

Avni Paşa'dan birkaç dakika sonra Dolmabahçe Sarayı'ndaki makam odasından Mâbeyn-i Hümâyûn Müşîri Dâmad Nûri Paşa, vak'a mahalline gelmiştir... Sonra Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa yetişti. Sonra Midhat Paşa ve ihtiyar Müşîr Nâmık Paşa geldiler. Daha sonra birkaç nâzır geldi.

Kapı kırılıp odaya girildiği zaman, Vâlide-Sultan ile Kadın-Efendiler de girmişler ve henüz hayatta olan hâkana sarılmışlardı. Bu durumda Ârif Paşa veyâ Avni Paşa, yahut Ârif Paşa'dan sonra hemen yetişen Avni Paşa ikisi beraber, sonradan "henüz eser-i hayât" bulunduğu itiraf edilen hâkanı, Fer'iyye karakol binasına taşıtmışlardır. Kadınlar odadan çıkarıldıktan sonra hâkan, askerler tarafından ceset muamelesine tabi tutularak saraydan çıkarılıp karakol binasına getirilmiştir... Hâlbuki ertesi günkü resmî açıklamada hâkanın "meyyit olarak" yani, kapı kırıldığı zaman ölmüş bulunarak taşındığı ilân edilmiştir. Bunun doğru olmadığı bütün şehâdetlerin ittifakı ile anlaşılmıştır. Tek şahit, Abdülaziz Hân'ın oda kapısı kırıldığı zaman ölmüş olduğunu söyleyememiştir. Yalanlar serisi bununla başlamış ve yılan hikâyesi gibi uzayıp gitmiştir.

Dâmad Nûri Paşa geldiği zaman Abdülaziz Hân'ı karakol binasında ve üstü örtülü, başucunda da Avni Paşa olarak görmüştür. Avni Paşa, Dâmad Paşa'ya:

- Sultan Aziz vefat etti, demiştir; makasla kollarını kesmiş! Şimdi doktorlar gelecek, rapor alacağız. Padişahımız efendimiz (Sultan Murad) nereyi irâde buyururlarsa oraya hemen gömeceğiz, işi uzatmamak lâzımdır. Allah Efendimiz'e (Sultan Murad'a) ömürler versin!

Sultan Aziz, karakol binasında kahve ocağının kar-şısında erlerin oturduğu minderlerin üzerine yatırılmıştır. Avni Paşa, pencerelerden birinin perdesini kendi eliyle kopartarak eski hâkanın üzerine ayaktan saça kadar hiçbir yeri görünmeyecek şekilde örtmüştür. Az sonra nazırlar ve doktorlar gelmiştir. Bu dakikalarda Abdülaziz Hân, son anlarını yaşamaktadır ve az sonra ölmüştür.

Ölüm Raporu

Bu arada doktorlar birer ikişer gelmeye başlamışlardır. Avni Paşa, ilk gelen doktorlara, hâkanın sadece bileklerine bakıp gösterdiği makasla damarlarının açıldığına, ölümün bu suretle vuku bulduğuna dair hemen rapor yazmalarını istemiştir. Sonradan gelen doktorlara bu raporu imzalatacağını düşündüğü muhakkaktır. Cesedin bileklerini önce askerî doktorlardan meşhur Marko Paşa görmüştür. Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şâhâne (Gülhâne) kumandanı olan Dr. Marko Paşa, Avni Paşa'nın dostu ve adamıdır. Esasen askerî tıbbiye, serasker olan Avni Paşa'nın emrinde bir fakültedir. Bununla beraber şeytana külâhmı ters giydirecek zekâda olan ve bu işin burada bir raporla kapanmayacağını, çok gelişmeler göstereceğini derhal tahmin eden Marko Paşa, raporu yazmak istememiş, sebebini soran Avni Paşa'ya:

- Bir fiil-i cerh (yaralanma fiili) var, fakat bunun merhum tarafından yapıldığını gösterecek bir şey yok! diyerek paşasının intihar nazariyesini hemen hemen çok açık şekilde reddedince Avni Paşa'da şafak atmış:

- Tereddüde mahal yoktur, demiştir; fiil-i cerh, merhum hakanın kendisi tarafından ika edilmiştir. Daha hekimler de geleceklerdir. Sen şimdi hemen raporunu yaz, gelen hekimler imza etsin!

Verilen emrin küstahlığı, bu küstahlığın altında yatan ilme ve gerçeğe saygısızlık, telâş ve endişe, gaddarlık ve ceberut çok açıktır. Avni Paşa, bir hekime, hem de devrinin en tanınmış bir mütehassısına tıb bahsinde akıl öğretmektedir. Marko Paşa'nın Avni Paşa'ya taktik dersi vermek istemesi kadar garip, ilim ve mantık dışı bir şeydir. Marko Paşa'dan hemen sonra gene askerî doktorlardan Albay Ömer Bey gelmiştir. Avni Paşa, askerî doktor olmak bakımından doğrudan doğruya emrindeki bir adam olan Dr. Ömer Bey'e Marko Paşa'nın bilekleri gördüğünü, intihar raporu yazdığını, raporu hemen imzalamasını emretmiştir. Bileklere bir göz atan Ömer Bey, elle temas etmeye lüzum görmeden, raporu imzalamayacağını söyleyince Avni Paşa son derece kızarak:

- Edepsizlik ediyorsun, demiştir; derhal imzala!

Dr. Ömer Bey, hiçbir baskı karşısında böyle bir raporu imzalamayacağını, cesedin muayenesinden de istinkâf ettiğini söyleyince

Avni Paşa, askerî doktorun önce sağ, sonra sol kolunu tutarak kolların uçlarındaki mîralay (albay) rütbesinin sırmalarını sökmüştür. Bu, askerî törede, askerlikten tard edilme mânâsındadır. Artık sivil doktor olarak karakolu terk ederken Ömer Paşa, bir şeyler söylemesin diye, ertesi gün Avni Paşa'nın emriyle tevkif edilerek yaka paça Libya'ya sürülmüştür (İkinci Abdülhamid tarafından askerî rütbesi iade edildikten sonra generalliğe yükseltilerek İkinci Ordu Sıhhiye Reîsliği ve Edirne Askerî Hastahânesi başhekimliğine getirilecektir).

İşin fevkalâde ilgi çekici tarafı şudur: Avni Paşa, önce Marko Paşa, sonra Ömer Paşa ile konuşurken, başta Sadrâzam Rüşdü ve Midhat Paşalar olmak üzere, nâzırlardan haylisi aynı odada idiler. Hiçbiri tek kelime konuşmamaya ve karışmamaya -aralarında ittifak etmiş gibi- fevkalâde itina etmişlerdir. Bunun mânâsı, Avni Paşa'ya: "Yediğin haltı kendin temizle!" demekti. Şunu hatırlatmak gerekir ki, aslında rapor yazdırmak ve ölen hâkana âid tahkikat işi ile seraskerin hiçbir ilgisi yoktur. Bu, sadrâzam emir ve nezaretinde, adliye nâzırı tarafından yaptırılması icab eden birşeydir. Ne sadrâzam, ne adliye nâzırı Safvet Paşa'nın ise tahkikat raporu işinde en küçük rolleri olmamıştır.

Dr. Marko Paşa, Avni Paşa'nın komşusu idi. Onun da Kuzguncuk'ta bir köşkü vardı. Acele Fer'iyye'ye çağırıldığı zaman yanında Dr. Jacques Castro bulunuyordu. Onu da yanına alıp hususî sandalı ile karşıya Ortaköy'e geçmişti. Fer'iyye karakoluna geldiği sıralarda Dr. Karatodori Paşa da vâsıl olmuştu. Dr. Castro, Yıldız Mahkemesi'nde şahit olarak dinlenmiş, özetle şunları söylemiştir:

- Ben cesedin bileklerine baktığım sırada hâkan henüz ölmüş, üzeri beyaz bir perde ile örtülmüştü.

Sultan Aziz, Fer'iyye'den karakola, bir pencere perdesine konarak taşınmıştı. Sonra Avni Paşa, üzerini karakoldaki bir pencerenin perdesini kendi elleriyle kopararak örtmüştü. Doktorlar bir an cesedin yüzüne bakmışlar, yalnız kollar kendilerine gösterilmişti. Başka hiçbir tarafını göremedikleri cesette çok bol kan olduğu müşâhede ediliyordu. Esasen hâkanın yara aldığı Fer'iyye'deki odası kan içinde kalmıştı. Doktorlar bu sathî gözlemi yaparlarken nâzırlar da başlarındaydı. Bu arada sadâret mektupçusu (başbakanlık genel sekreteri) Memduh Bey (Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa) da oradaydı. Sonradan "*Cennet-mekân'ın iki kollarının şir-*

yanları kesilmişti, gözleri kapatılmamıştı, mübarek gözlerini yukarıya dikmişlerdi, üzerlerinde sade bir beyaz keten gecelik vardı, sadece bu kadar müşâhede edebildim" demiştir.

Bu sırada Fer'iyye Sarayı'nda çok büyük teessür hüküm sürüyordu. Hânedândan birçok kişinin hekimi olan Dr. Castro, yanına bir doktor alarak, Abdülaziz Hân'ın büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin odasına gitmiş, kendisini teselli etmişti.

İkinci Bir Ölüm Raporu

Bu suretle Avni Paşa, 5 doktora bir rapor yazdırdı. Beş imzalı bu rapor, birkaç kelimeden ibarettir. Şöyle son buluyordu:

"Cerihanın hafileri (yaranın kenarları) gayr-ı muntazam ve bâzı yerlerde memzuk bulundukları hasebiyle aldığımız habere göre âlet-i câriha makas olduğu cihetle musaddak bulunmuş olduğunu mübeyyin bu imzalarımızı koyuyoruz."

Bu ifadede doktorlar, makasın bu iki bilekteki yaraları açtığı hakkında oldukça açık şekilde şüphe belirtiyor, makasın cerh âleti olduğu hakkında kendilerine ifade edilmiş şehâdeti nakletmekle yetiniyorlar, yaraların durumu karşısında da derin tereddüt gösteriyorlardı... Bu rapor, Sultan Aziz'in bu yaraları kendisinin açmış olamayacağı hakkında bir tıbbî delil ve vesika mahiyetindeydi (Yıldız Mahkemesi'nde de bu şekilde değerlendirilmiştir). Bu raporu Hüseyin Avni Paşa kabûl etmedi. İntihar raporu olmadığını söyledi. Nasıl bir rapor istediğini anlattı. Bunun üzerine bu rapor, yayınlanmamak üzere saklandı. Yeni ve çok imzalı bir raporun düzenlenmesine geçildi.

Yeni raporu 19 hekim hazırlıyordu. Hâlbuki bunlardan ancak bir kısmı cesedin sadece kollarını sathî şekilde görebilmişler, diğerleri ya uzaktan seyretmiş, ya hiç görmeden raporu imzalamışlardı. Birçok doktor, böyle adlî tıp raporu yazılamayacağını, cesedin etraflı ve bütünüyle incelenmesi

icab edeceğini, salonda tek muhatabları olduğunu çoktan anladıkları seraskere söylediler. Avni Paşa o sırada karakol kapısının salona bakan iç tarafı önünde ve kılıcına dayanmış vaziyette:

Bu cenaze, dedi; Ahmed Ağa, Mehmed Ağa değildir bir padişahtır; her tarafını açıp size gösteremem!

Bu suretle birkaç doktor, sathî şekilde bilekleri ince-lediler. Cesedin tamamı örtü altında kaldı. Yeni raporu Tıbbiye müderrislerinden (profesör) Dr. Mervan Bey kaleme aldı. Avni Paşa bu ikinci raporu da beğenmedi ve kabûl etmedi. Bu ikinci rapor derhal yırtıldığı için ne mealde olduğu hakkında bir şey bilmiyoruz. Fakat her halde intihar tezini destekler bir şey değildi ki, serasker paşa tarafından yırtılmıştır. Bunun üzerine ertesi günki gazetelerde yayınlanan üçüncü rapor kaleme alındı ki, 19 doktora imza ettirilmiş ve Abdülaziz Hân'ın ölümü için devletin resmî raporu sayılmıştır.

Bu rapor, doktorların; Beşinci Sultan Murad'ın iradesi üzerinde "Sâbık Hâkan Abdülaziz Hân"ın vücudunu, karakol binasının alt katında üzeri örtülü olarak gördüklerini söylemekle başlamaktadır. Raporun, nâzırlar tarafından kendilerinden; padişahın ölüm sebebini öğrenmek için istendiğini söylemekte, ölüm sebebinin her iki kol damarlarının açılıp kan kaybından olduğu kesin ifadeyle bildirilmekte, kollardaki yaraların nasıl açıldığı hakkında, *"bize bir makas gösterildi ve yaraların eski hâkan tarafından bu makasla meydana getirildiği beyan edildi"* denmektedir. Rapor *"bir intihâr vuku'a geldiği istidlâl olunuyor"* gibi tahminî bir cümleyle nihayetlenmektedir. Nâzırların ne şekilde elde edildiğini yukarıda özetlediğim bu raporu alıp basına verdikten sonra rahat nefes aldıklarını şâhitler naklediyorlar.

Raporun aslı kelimesi kelimesine şöyledir:

"Ber-muktezây-ı irâde-i seniyye-i Cenâb-ı Şehenşâhî, vükelây-ı fihâm hazarâtı tarafından verilen emr üzerine, 11 cumâde'l-ûlâ sene 93 ve 23 Mayıs 92 Pazar günü öğleden bir sâat evvel hudâvendigâr-ı sâbık Abdül-Azîz Hân'ın sebeb-i mevtini tahkıyk etmek için Çırağan Saray-ı Hümâyûnu ittisâlinde bulunan karakol-hâneye giderek, orada bizi alt katda bulunan bir odaya götürdüklerinde, yerde serili bir şilte üzerinde, üzeri cedîd bir bez ile örtülmüş bir cesed gördük. Örtüyü kaldırdığımızda hudâvendigâr-ı sabık Abdül-Azîz Hân'ın cesedi olduğunu tanıdık. Bi'l-muâyene, bi'l-cümle âzâsı soğuk, kansız ve soluk ve bâzı mahalleri dem-i

mühassir ile mestûr olup, cesed ise henüz donmamışdı. Göz kapakları açıkça, karîn lâmiası hafifçe kesîf ve ağzı dahi biraz açık idi ve kolları ile ayaklarını setr eden bezler kan ile mülemmâ olup, kolundaki bezi kaldırdığımızda, sol kolunun büklümünden biraz aşağısında beş aşîr-i zirâ tûlünde, üç aşîr-i zirâ umkunda bir cerîha müşahede eyledik. İşbu cerihanın kenârları pürüzlü ve gayr-ı muntazam olup, istikaameti ise yukarıdan aşağıya ve dâhilden hârice doğru idi. Mezkûr nâhiyenin evridesi kesilmiş ve şiryân-ı zendî, takriben hurûc eylediği noktada, çapının üç rub'u açılmış idi. Sağ kolunun büklüm mahallinde dahi, iki buçuk aşîr-i zirâ tûlünde kezâlik pürüzlü ve biraz münharif bir cerîha müşâhede eyledik. İşbu mahaldeki cerîha küçük çaplı evride üzerinde olup, şerâyin, sâlim idiler. On aşîr-i zirâ tûlünden ve ziyâde keskin, bir kolunun ucuna yakın yan tarafında ufak bir düğmesi bulunan bir mıkrâz irâe olundu. Mezkûr mıkrâz kanlı olup, hüdâvendigâr-ı sâbık'ın bâlâda zikr olunan cerihaları, bununla icrâ etmiş olduğunu, bizlere beyân etdiler. Bâ'de bizleri hudâvendigâr-ı merhûm'un ikâmetgâhı olan deniz tarafındaki büyük odaya götürdüler. Bu odanın, bir pencerenin kurbünde bulunan köşe minderi, üzeri kan ile göl kesilmiş ve hasırın üzerinde dahi pıhtılaşmış vâfir mıkdâr kan bulunduğu, hasırın ötesinde berisinde dahi kan lekeleri müşâhede olunmuşdur. İşte sâlifü'z-zikr ahvâlden, cümlemiz müttehiden âtıyyi'z-zikr karârı verdik. Evvelâ: Hudâvendigâr-ı sâbık Abdü'l-Azîz Hân'ın vefâtına, kol büklümlerindeki ev'iyenin kat'ı ile hâsıl olan seyelân-ı dem sebeb olmuştur. Sâniyen: Bize irâe olunan âlet, cürûh-i mezkûreyi husûle getirebilir. Sâlisen: Cürûhun hey'et ve istikaametinden ve onları husûle getirmiş olan âlet-i cârihadan bir intihâr, yâ'nî telef-i nefs vuku'a geldiği istidlal olunuyor... Binâenaleyh, Çırağan Saray-ı Hümâyûnu karakol-hânesinde yapmış olduğumuz işbu mazbata-i âcizânemiz, imzâ ve takdîm kılındı."

Sonra 19 hekimin imzası vardır. İlk imza "Dr. Marko", son imza "Dr. Mehmed" şeklindedir.

Rapordan anlaşıldığına göre, cesedin görülmesine saat 11.00'de başlanmıştır. Yani Abdülaziz Hân'ın oda kapısının kırılmasından 1 saat, 24 dakika sonra. Bu suretle cesette hayat eseri olmadığı, fakat ölüm katılaşmasının da henüz başlamadığı anlaşılıyor.

Ceset gösterildikten sonra doktorlar, Sultan Aziz'in bulunduğu saray odasına çıkarılmışlardır. Orada bulunan Binbaşı Nâmık Paşa-zâde Ali Bey,

doktorları görür görmez heyecanından:

- Ben yapmadım! diye bağırmıştır.

Doktorları odaya getiren seraskerlik başyâveri Tümgeneral Mustafa Paşa ise, Ali Bey'e:

- Behey budala, sana kim diyor ki "sen yaptın!" şeklinde bağırmıştır.

Olayın, Sultan Murad'a Bildirilmesi

Olayı öğrenen Sultan Murad'ın, artık bu şoka da dayanamayarak dengesini kaybettiğinde ittifak edilmektedir. Olayı padişaha, eniştesi Dâmad Nûri Paşa bildirince Sultan Murad:

- Hemen durma git! demiştir, git ve Allah aşkına amcamın tedavisine pek çok dikkat olunsun! Aman bir şey olmasın! Umum millet bunu benden bilir! Bu yükün altından kalkamam!

Heyecan ânında söylenmiş olan bu sözlerin tamamen samimî olduğu muhakkaktır. Rapor alındıktan sonra Dolmabahçe'ye dönen Nûri Paşa, Sultan Murad'a arz-ı tâziyette bulunarak, amcasının kurtulamadığını bildirmiştir. Nazırların derhal gömülmesini istediklerini söyleyerek nereye gömüleceğini sormuştur. Sultan Murad; amcasının, babası İkinci Sultan Mahmud Hân'ın yanına, Cağaloğlu'ndaki Türbe'ye gömülmesini irâde etmiş ve fenalaştığı için, gözden biraz daha uzak bulunsun diye o akşam Dolmabahçe Sarayı'ndan Yıldız Sarayı'na götürülmüştür.

Abdülaziz Hân'ın ölümü olayında Sultan Murad'ın haberi ve hiçbir rolü yoktur. Ancak annesi Şevk-Efzâ Vâlide-Sultan'ın haberi ve rolü olduğu kesindir. Osmanlı İmparatorluğu protokolünde padişahtan sonra ve veliahdden evvel ikinci şahıs olan Vâlide-Sultan'ın, oğlunu atlayarak, fakat oğlunun sırtına kaldıramayacağı yükler yükleyerek bu işe karıştığı bugün kesin şekilde bilinmektedir. Denebilir ki, bu büyük ve dörtbaşı mamur trajedide Hüseyin Avni Paşa'dan sonra en kindar ve muhteris şahsiyet, Şevk-Efzâ Sultan'dır. İkisinin aynı yaşta bulunmaları bir garip tesadüftür. Vâlide-Sultan 12 Aralık 1820, Paşa ise 1821 başı doğumludur.

Dâmad Nûri Paşa'nın Yıldız Mahkemesi hazırlık sorgusundaki ifâdesinde şu sözler yer almaktadır:

Sultan Murad, amcasının ölümü haberini alınca önce istifrağ etti (kustu), sonra baygınlık geçirdi. Mâbeynci Seyyid Bey ayıltmaya çalışıyordu. Fakat sözlerinde ve bakışlarındaki teşevvüş (kargaşa) görüldüğü için o akşam Dolmabahçe'de kalması mahzurlu görüldü, (herkesin gözünden uzaklaştırmak için) Yıldız kasr-ı hümâyûnu'na nakledildi. Sanıyorum Sultan Murad'a çok tesir eden bir husus; Marko Paşa'nın hâdisenin intihar olmadığını ima ederek raporu imza etmemesi, sonra Avni Paşa ve diğer nâzırların zoruyla imzaladığını öğrenmesi oldu. Bunun ne demek olduğunu Sultan Murad hemen kavradı. Çok büyük bir tarihî vebal altına gireceği endişesindeydi. Çünki bizde halk, iyilik ve kötülük, ne olursa olsun, hep padişahtan bilmeye alışmıştır; padişahın haberi olmadan bir şey vuku bulacağını tasavvur etmez.

Diğer taraftan, henüz birkaç günlük padişah olduğu halde Sultan Murad, başta Avni Paşa olmak üzere; onunla beraber hareket eden Rüşdü, Midhat, Kayserili Ahmed, Dâmad Mahmud Paşalar'la Hayrullah Efendi'nin mütegallibâne muamelesinden yaka silkmişti. Hattâ saltanattan ferâgat edeceğini, böyle hükümdarlık olmayacağını söylediği ve bu sözü, yukarıda isimleri söylenenlerce duyuldu. Bu Paşalar'ın, tahta Sultan Murad'dan başkasının geçmemesi için tedbir aldıkları muhakkaktır. En büyük korkuları Abdülaziz Hân'ın tahta dönmesi idi. Olmaz şey değildi. Zira Osmanlı tarihinde birden fazla emsali vardır. Diğer taraftan Sultan Murad'ın davranışlarında gayrı tabiîlik de artık göze batar ve saklanamaz dereceye gelmişti, üstelik gittikçe artıyordu.

Abdülaziz Hân'ın Cenaze Töreni

Hükûmet, Abdülaziz Hân'ın teçhiz ve tekfin edilerek Cağaloğlu'nda babasının türbesine götürülmesini kararlaştırdı. Fakat bunu öğrenen Sultan Murad, derhal Başmâbeynci Edhem Bey'i, Sadrâzam Mütercim Rüşdü

Paşa'ya gönderdi. Padişah cenâzelerinin daima Topkapı Sarayı'nda hazırlandığını, oradan kaldırılarak nereye gömülecekse götürüldüğünü, bu işin Fer'iyye'de yapılmasını kesin şekilde yasakladığını, aksi takdirde Sultan Aziz'e padişah muamelesi yapmamakla da itham edileceğini bildirdi. Nâzırlar, daha doğrusu nâzırlardan cuntayı teşkil eden birkaç şahıs, çaresîz razı oldu.

Cenâze, karakol odasından alındı. Saray rıhtımından çatanaya konuldu. Topkapı Sarayı'nda, Sarayburnu üzerinde Yalı Köşkü'nün rıhtımına çıkarıldı. Cenâze, karakolda yatırıldığı pis şiltenin üzerindeydi. Üstü beyaz bir perde, onun üzeri de siyah bir şalla örtülmüştü. Halbuki bu iş için lâzım olan örtüler, az ötedeki saraydan kolayca temin edilebilirdi. Fakat işe Hânedan ve mensuplarından kimse karıştırılmadı. Cunta, cenâzeyi bir an önce başından atmak istiyordu. Topkapı Sarayı'ndan Enderun ağaları geldiler. Sedye gibi bir şey bulunamadı. Eski sökülmüş kapı kanadının üzerine konarak cenâze ağalarca taşındı… Fakat kapı kanadı dar geldi. Şilte iki taraftan taşıyordu. Üstelik cenazenin üzeri tamamen örtülü olduğu için başının ve ayaklarının hangi tarafa isabet ettiği fark edilemedi. Onun için taşıma sırasında ne tarafından tutulduğu bilinemedi ve dinî usulle taşınamadı. Sonradan cenâzeyi taşıyanlardan Safranbolulu Mehmed Ağa dayanamadı, örtünün sökük tarafını kaldırıp baktı. Başın ön tarafta olduğu, yâni cenazenin doğru tutulduğu anlaşıldı. Başlarında cuntacı subaylar olduğu için bu işleri çok iyi bildikleri halde Enderun ağalarının elleri ayaklarına dolaşmıştı.

Padişahların nerde ölürlerse ölsünler Topkapı Sarayı'nda hazırlandığını bütün halk bilirdi. Nâzırların bilmemesine imkân yoktu. Nitekim son padişahlar, 1839'da ölen İkinci Mahmud (ki Sultan Aziz'in babasıdır) ve 1861'de ölen Abdülmecid (ki Sultan Aziz'in ağabeyidir), Topkapı dışında vefat ettikleri halde, Topkapı Sarayı'na getirilmişlerdi. Nâzırların, cenâze'nin Fer'iyyede hazırlanmasını istemelerinin sebepleri, Sultan Aziz'e gayzları ve bu işten bir an önce kurtulup rahat nefes almak ihtiyaçlarıdır.

Cenâzeyi, Sultanahmed Camii vâiz ve başimâmı Ömer Efendi yıkadı. Ona Ayasofya hatibi Hâfız Mustafa Âsım Efendi yardım etti. Ömer Efendi'nin Yıldız Mahkemesi'ndeki mühim şehâdetini aşağıda göreceğiz. Zira cenâzeyi bütün ve çıplak şekilde yakından gören tek kişidir. Hiçbir

doktara bu izin verilmemiş, sadece kollar gösterilmişti. Sonradan nâzırların Fer'iyyede cenazenin hazılanmasını, cesedin herhangi bir imâm tarafından görülmemesi için istedikleri söylenecektir.

Padişahın cenâzesi üzerinden çıkarılan giyecek ve çamaşırlarla üzerine örtülen beyaz patiska perdeler, bir araya toplanarak, âdet olduğu üzere, Topkapı Sarayı Hazîne Dairesi'ne gönderildi. Yıldız Mahkemesi'nde bunlar getirtilip teşhir edildikten sonra gene oraya iade edilmiştir, bugün de Topkapı Sarayı Müzesindedir.

Cenâze, Topkapı Sarayı'ndan, kısa mesafe olan Cağaloğlu'na getirildi. Aynı günün akşamı olmuştu. Divanyolu'nda kısaca Türbe denen babası Sultan Mahmud'un türbesine, onun yanına, gömüldü. Merâsimde Sadrâzam ve nâzırların çoğu bulundu. Padişahın şehzâdelerinin katılmasına izin verilmedi. Halktan katılanlar az oldu. Bunun sebebi, halktan katılanların Serasker Paşa'nın gazabı ile felakete uğratılacakları inanışı idi. Bu yanlış inanış, sonraki yıllarda da Türk milletinin başına epey felâket getirecektir.

Ölümünün Şer'î Îlâm ile İlân Edilmesi

Ama ölen adam aynı zamanda yeryüzündeki bütün Müslümanlar'ın başı, Peygamberimizin meşru halefi ve halifesi, Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi (Zıll'Ullâhi fi'l-Ard), Emîrü'l-Mü'minîn idi. Şerîat hükümlerine göre bir "îlâm" çıkarılması lazımdı. Bu da "Bâb-ı Meşîhat" denen şeyhülislamlık makamının görevi idi.

Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, bu işle Müsteşar Muavini Hüseyin Hüsnü Efendi'yi görevlendirdi ve onun yanına îlâm-ı şer'iyye mümeyyizi Hacı Tevfik Efendi'yi verdi. Tevfik Efendi, Fer'iyye Sarayı'na durumu delilleriyle tespit edip îlamı kaleme almak için gittiler. Ancak cenaze Fer'iyye'den çıkarılmış bulunuyordu. İki efendi karşılarında Askerî Mektepler Kumandanı Ferik Süleyman Paşa ile Saraylar Muhafızı Mirliva Hacı Râşid Paşa'yı, yani cuntanın iki eylemci subayını buldular. Süleyman Paşa, cuntadan olan eski ikinci mâbeynci Fahri Bey'i çağırtarak Efendilerle

görüştürdü. Efendiler, onun ifâdesini aldıktan sonra, diğer şahitleri dinleyeceklerini söylemeleri üzerine Süleyman Paşa:

- Diğer şahitler de aynı şeyleri söyleyeceklerdir, dedi. Fahri Bey'in şehâdeti ile iktifa edip îlâm-ı şer'iyye'yi kaleme almamız, Şeyhülislâm Efendi Hazretleri'nin emirleridir!

Diğer şahitlerle görüşdürülmeyeceklerini anlayan Hüsnü ve Tevfik Efendiler îlâmı yazdılar, ilâmda, "bizzât kendi kendini öldürdü!" cümlesi de yer alıyordu. Bu cümle ertesi gün basında 19 doktorun raporu ile beraber yayınlanınca kıyamet koptu. Zira raporda asla böyle bir şey olmadığı halde ilâmda, *"Doktor raporunda yazıldığı üzere kendi kendini öldürdü"* denmesi, Efendilerin üstelik doktor raporunu da görmediklerini, sadece Fahri Bey'in ifade ve iddiasını îlâm olarak kaleme aldıklarını gösteriyordu. İşin bu derecesi zâten kâfi fiyasko idi. Fakat Yıldız Mahkemesi hazırlık sorgusunda, meselenin beter olduğu ortaya çıktı. Savcı, hazırlık sorgusunda, iki efendiye şu suali tevcih etti:

- Doktor raporunda, şehid padişah hazretlerinin (Sultan Aziz'in) tırnak makası ile bizzât nefsini telef ettiği meselesi ne izah, ne tasrih edilmemiştir! Ancak yaraların gösterilen tırnak makası ile açılmış olabileceği, başkasından işitme rivayet olarak hikâye edilmiştir. Rapor bu mealde iken siz şer'î îlâmda neye dayanarak, *"Cennet-Mekân Hâkan Hazretleri'nin bizzât telef-i nefs ettiklerini verilen rapor te'yîd eylemiştir"* diye yazdınız?

Savcının bu sorusuna gerek Hüsnü, gerek Tevfik Efendiler ayrı ayrı dinlendikleri halde, aşağı yukarı şu aynı cevabı verdiler:

- Şer'î îlâmı biz yazmadık!

- Ya kim yazdı?

- Bizim yazdığımız şer'î îlâmı o gece Kuruçeşme'deki yalısında Şeyhülislâm Hayrullah Efendi okudu ve beğenmedi. Kendi istediği gibi değiştirdi. Gazetelere verilen îlâm meâli şeyhülislâm efendinin kaleminden çıkmıştır!

Mâbeynci Fahri Bey'in Yıldız Mahkemesi'ndeki ifâdesi:

Bab-ı Meşihat'ten iki efendi geldiler. Kendileriyle karakolda görüştük. Görüşmemiz yarım saatle üç çeyrek saat arası kadar sürdü. Akşama kadar askerler beni Fer'iyye Sarayı'na dönmem için bırakmadılar. Akşama doğru

bir sorgu hâkimi gelerek Efendilerin aldığı ifadeyi bana imzalattı. Akşam olunca beni bıraktılar, saraya döndüm.

Abdülaziz Hân'ın Ölümü Olayının Tahlil ve Münakaşası

Şimdi, ölüm olayının detaylarına inmek ve bu detayların münakaşasını yapmak zamanı gelmiştir. Bütün vesikaları ve şahitleri ortada, üstelik birkaç yıl sonra Yıldız Mahkemesinde didik didik edilen bir olayın münakaşayı mucip tarafları olmamak icab ettiği düşünülürse de, gerçek böyle değildir. Zira bu tip olayların derinliklerinde, akıl almaz hakikatler ve entrikalar yatmaktadır. Herhalde adâlet sistemi, 1876 Osmanlı adâlet sisteminden geri olmayan çağdaş Birleşik Amerika'da Kennedy Kardeşlerin öldürülmelerinin gerçekleri üzerinde hâlâ münakaşa edilmektedir. Hâlâ detaylar üzerinde anlaşılamamaktadır. Hâlâ kimlerin ve hangi mihrakların "vur!" emrini verdiği, hattâ kimlerin vurduğu üzerinde tartışılmaktadır.

Sultan Aziz olayı, Kennedy Kardeşler olayından daha karmaşıktır. Zira her ikisinde de politikanın en çirkef tarafları vardır ama devlet, Birleşik Amerika'da tarafsızdır. Devletin, adlî deliller üzerinde bir görüşü yoktur. Böyle bir görüş farz-ı muhâl olsaydı bile bunu kime zorla kabûl ettire-bilirdi? Sultan Aziz vak'asında ise bunun aksidir. Osmanlı Devleti'nin bu vak'a üzerine birbirine zıt iki görüşü vardır:

- ***Sultan Aziz intihar etmiştir:*** 1876-1881 arasında ve 1908'den günümüze kadar resmî görüşdür.

- ***Sultan Aziz öldürülmüştür:*** 1881-1908 arasında resmî görüştür.

Tabii her iki devrede de aksi kanaatte olanlar vardır. Fakat aksi kanaatte olanlar, rejime muhalif, hattâ vatan haini muamelesi görmüş, zarara uğratılmışlardır.

Her iki görüş, birbirinin zıddı olmakla kalmaz, birbirinin can düşmanıdır. Tarih gerçeklerine ambargo konulması, şüphesiz totaliter rejimlere mahsustur. Totaliter rejimlerde ise tabu şahsiyetler vardır. Onların

aleyhine bir şey söylenip yazılamaz. Gene bunun tersi, tabu şahsiyetler vardır. Onların lehine bir şey söylenip yazılamaz.

Bugün milyarlarca insanın yaşadığı ülkelerin çoğunda değil, ancak azında gerçekler ifade edilebilmektedir. En demokratik ülkelerde bile gerçeklerin çarpıtılmak merakı hâlâ geçerlidir. Meselâ fikir hürriyetinin şüphesiz birinci olduğu ülke İngiltere'de, Napoléon'un lehine bir tarih kitabı, bir edebî eser, bir san'at mahsulü, -benim bildiğim kadarıyla- henüz mevcut değildir. Hâlbuki Napoléon, pek çok dehâ dolu cephesi bir yana, bütün Hıristiyanlık tarihinin yetiştirdiği en büyük askerdir. İngiltere'de iş böyle olursa, fikir hürriyetinin, tarih vicdanının, tarafsız adaletin, demokrasinin bütün güzel ilkelerinin yerleşemediği, tamamen oluşamadığı ülkelerde ve toplumlarda nasıl olabileceği, mantık yoluyla bile kolayca fark edilebilir.

Bununla beraber insanlık, gerçekleri söyleyen, kudretle söyleyebilen liderler, fikir ve san'at adamları ile ilerlemiştir. Aksi tabiatta olanlar, içinde bulundukları ve beşer camiasının bir parçası olan toplumları sadece geriletmişlerdir. Sultan Aziz vak'asında da, bir asırdan beri, en büyük Türk tarihçi ve yazarları daima gerçeği yazmışlar, hiçbir zaman resmî görüşe, devlet baskısına aldırmamışlardır. Bu husus, Türk fikir hayatına şeref verir.

Sultan Aziz vak'asında gerçeğe kesin şekilde yaklaşılamamasının iki kompleksi şudur:

- Olay, bir ölümün aydınlatılması şeklinden çıkartılarak, İkinci Abdülhamid-Midhat Paşa mücâdelesi ve bu iki kişinin şahsiyetleri üzerinde münakaşa zeminine çekilmiştir.

- Bizzat cuntanın başı Hüseyin Avni Paşa'nın ifâdesine göre, asker ve sivil sadece "63 kişi"den ibaret bir cunta tarafından yapılan darbe, Türk Ordusu'na mâl edilmek istenmiştir. O sırada Türk Kara Kuvvetleri'nin 7 ordu ile birtakım bağımsız tümenlerden kurulduğu, hâlbuki darbeye İstanbul'da merkezlenen Birinci Ordu'nun bile katılmadığı, yukarıdan beri anlatılanlarla ortadadır.

Şu zarurî girişten sonra şimdi ölüm olayının detayına inebiliriz.

Yukarıda nakledilen resmî ölüm raporuna, daha ilân edildiği gün tek kişi inanmamıştır. Umûmî kanaat, Sultan Abdülaziz Hân'ın şehîd edildiği

merkezinde idi. Yıldız Mahkemesi neticelerine ve bütün delillere göre olay şu şekilde geçmiştir:

Sultan Aziz Nasıl Öldü?

Olay sabahı, geceyi karakol binasında erlerle beraber geçirdiklerini gördüğümüz üç bahçıvan Cezayirli Mustafa Pehlivan, Yozgatlı Pehlivan Mustafa Çavuş ve Boyabatlı Hacı Mehmed Pehlivan, Fahri Bey tarafından saraya sokulmuştur. Bunlarla beraber Binbaşı Necib ve Binbaşı Ali Beyler de gelmiştir. Cem'an bu 6 kişi, sessizce Sultan Aziz'in odası önüne gelmişlerdir. Odanın kapısında harem ağaları Reyhan ve Râkım Ağalar nöbet tutuyorlardı. Bunlar odaya kimseyi sokmamak üzere kapı önünde nöbetçi bırakılmış, 6 kişi birden padişahın odasına girmiştir. Sultan Aziz, hiçbir fâninin kendisine tecavüz ve taarruz edebileceğine inanmadığı için bir an şaşalamış, bundan faydalanan 6 kaatil, hücuma geçmişlerdir. Sedirde oturan padişahın bir dizine Cezayirli Mustafa, diğerine Boyabadlı Mehmed oturmuşlar… Fahri Bey, padişahın iki kolunu arkaya çekerek kollarıyla sarmış, Yozgatlı Mustafa ise elindeki çakı ile Sultan Aziz'in önce sol, sonra sağ kolunun damarlarını kesmiştir. Bu sırada Necib ve Ali Beyler, yalın kılıç, oda kapısının iç tarafında bulunmuşlardır. Sultan Aziz şaşkınlıktan bir "Aman Allahım!" demiş, sonra kan kaybıyla kendinden geçmeye başlamıştır. Kaatiller odada 5 dakikadan az kalmışlar, sonra dördü, sofadan geçerek ana kapıdan karakola kaçmış, Cezayirli Mustafa odanın penceresinden bahçeye atlamış, Fahri Bey'le iki harem ağası ise saraydaki odalarına dağılmışlardır. Bu iş biter bitmez, yerinde anlatıldığı gibi, cuntaya mensup üç hazinedar kalfa feryada başlamışlardır.

Yukarıdaki paragrafta özetlenen durumun bütün detayları ve delilleri, aşağıda teker teker gözden geçirilecektir.

Beşinci hazinedar meşhur Arz-ı Niyâz Kalfa, padişahın intihar ettiğine şehâdet etmiştir. Yıllardan beri Avni Paşa ile münasebetleri kesin şekilde

bilinen bu rütbeli câriyeden başka, intiharı gözüyle gördüğünü iddia edebilen babayiğit çıkmamıştır.

Meseleye tarihî bir olay değil de, siyâsî bir durum olarak o derece angaje olunmuştur ki, Osmanoğulları bile konuda birleşememişlerdir. Sultan Murad'ın çocukları ve torunları, intihar tezini desteklemişlerdir. Hânedânın diğer bütün Mecid ve Aziz dalları ise, kesin şekilde padişahın katledildiğine kanidirler. Olay sırasında en yaşlı şehzâde olan İkinci Abdülhamid'in bu husustaki kanaati kesindir. Sultan Aziz'in oğullarından, 1944'te Paris'te ölen son halife İkinci Abdülmecid'in, babasının intihar ettiğini söylediğini veyâ yazdığını duyduğu hiç kimsenin elini sıkıp konuşmadığı meşhurdur. Sultan Hamid devrinde cinayete inanıp da sonra İttihatçılardan korkularından intihara inanmış gibi görünen birkaç Osmanoğlu bile vardır. Hâsılı bu kadar belâlı bir mevzu olmuştur.

Ölümün Adlî Tıb Bakımından Değerlendirilmesi

Önce raporu ve nasıl hazırlandığını gözden geçirmek yerinde olur:

1876 yılında adlî tıp, bugünkü derecesinde olmamakla beraber, hayli gelişmiş bulunuyordu. Buna rağmen cesede otopsi yapılmamıştır. Otopsi şöyle dursun, ceset tıbbî bir incelemeye tabi tutulamamıştır. Önce yüzü açılarak doktorlara cesedin Abdülaziz Hân'a âid olduğu gösterilmiş, sonra sadece iki kolu açılmıştır. İlk iki rapor, içlerinde hiçbir hekim olmayan nâzırlarca beğenilmemiş, sonra üçüncüsü yazdırılmıştır. İki doktor raporu imzalamadığı için Avni Paşa tarafından kovulmuş, bunlardan sonradan general ve paşa olan Mâbeyn-i Hümâyûn hekimlerinden Albay Dr. Ömer Bey'in oracıkta rütbeleri sökülerek askerlikten tard edilmiştir. Raporu imzalayan 19 doktorun sadece birkaçı kollarda damarları incelemişler, diğerleri sadece inceleyen arkadaşlarını seyretmişlerdir. Bu arada meşhur Dr. Marko Paşa'mızın cesede elini bile sürmediği sonraki şehâdetlerle ortaya çıkmıştır. Hâlbuki Marko Paşa, Avni Paşa'nın yakın dostu, hem de asker olması bakımından zâten Avni Paşa'nın emrindeydi; üstelik o sırada

Türk ordusundaki en yüksek rütbeli doktordu. Askerî Tıbbiye Kumandanı olmak hasebiyle de, en yüksek tıbbî otoriteyi temsil ediyordu. Kaldı ki rapor, siyâsî bir vesika mâhiyetinde olmasa, ilmî kabûl edilse bile vuzuhtan mahrumdur. Raporu kaleme alanlar, şüpheye yer bırakmayacak şekilde açıkça "intihardır" mânâsına bir söz kullanamamışlardır. Zâten buna imkân yoktu. Cesedi tamamen incelemeden "intihar" raporu imzalayan doktorun, ilmî haysiyeti kalmazdı. Raporun adlî tıp esaslarına aykırı olduğu, Avrupa basınında da yazılmıştır. Charles Mismer de kitabında raporun adlî tıp raporu olarak kabûl edilemeyeceğini yazar.

Görüştüğümüz bugünkü hekimler de, sadece kollar incelenerek adlî tıp raporu yazılmasına imkân olmadığını ittifakla söylemişlerdir. Üstelik böyle bir incelemenin her türlü baskı dışında yapılması şarttır. Başlarında sadrâzam, serasker, kapdân-ı deryâ, diğer bir iki nâzır, birçok subay bulunan bir hekimler heyetinin, bu manzaradan ürkeceği tabiîdir. Kaldı ki, doktorların birkaçı askerî doktor olmak bakımından seraskerin emrindeki subaylardır. Bir kısmı da seraskerin, nâzırların, Sultan Murad'ın doktorları ve dostlarıdır. Onları müşkül durumda bırakacak bir rapora imza koymak istemeyecekleri âşikârdır. Türk imparatorluk hükûmetini, hattâ bizzat sultan-halifeyi itham eder mahiyet taşıyacağı âşikâr olan intihara aykırı bir hususun rapora dercinden, pek çok siyâsî ve şahsî sebeble kaçınılmış olması mantıkîdir. O yıllarda devlet otoritesi çok büyüktü. Çok az kimse bu otoriteye çarpmayı göze alabilirdi. Nitekim göze alabilen bir hekimin oracıkta rütbeleri sökülüp diğer doktorlara gözdağı verilmiş ve o hekim, ertesi gün Libya eyaletine sürülüvermiştir.

Resmî rapor hakkında tarih bakımından değer hükmü şudur: Elbette bir tarihî vesikadır. Fakat tıp ilmi ve adlî usuller bakımından çeşitli sebeplerle malûldür. İntihar tezini desteklemek üzere kullanılması çok mahzurludur.

Tıb ilmi böylesine ayaklar altına alındığı gibi, adlî tahkikat usulleri de hiçe sayılmıştır. Bir serserinin ölümünün çok daha itinalı ve adliye usullerine uygun incelendiği bir devirde, dünyanın en mühim beş on kişisinden biri olan hükümdarın ölümünün Taş Devri kafasıyla tespitinin yapılması, daha doğrusu hiçbir adlî tahkikata mevzu olmaması, hayret vericidir.

İlmen beş para etmeyen bir rapor ve adlî tahkikata lüzum görmeyen, "Halk ne söylesek yutar, biz o kadar üstün adamlarız!" zihniyetini açığa vuran bir mantıktır bu mantık. Fahri Bey adındaki adamlarının ifâdesini zapta geçirtivermekle iktifa etmiştir. Sarayda Abdülaziz Hân'la beraber oturan annesi, eşleri, oğulları, kızları, harem ağaları ve Sultan Aziz ailesinin hizmetindeki takriben 300 câriye vardı. Hiçbirinin ifâdesi alınmadı!

Adlî Tahkikat Bakımından Değerlendirme

Bu gibi olaylarda tahkikatın hâdise mahallinde yapıldığı, maktul henüz ölmemişse ancak hayatını kurtarmak ihtimali mevcud olduğu takdirde hastahaneye kaldırılacağı, yerinden kıpırdatılması hayatını büsbütün tehdit edecekse bunun yapılamayacağı, eğer ölmüşse, bütün deliller incelenmeden yerinden kaldırılmak değil, pozisyonun değiştirilemeyeceği, o yıllarda da adlî tahkikatın esas prensipleri idi. Dünyanın en büyük devletlerinden ve ordularından birini idare eden paşaların bunları bilmemeleri mümkün değildi. Buna rağmen ne oldu?

Bir rivayete göre Koramiral Ârif Paşa'nın, diğer rivayete göre Hüseyin Avni Paşa'nın veya her ikisinin birden emriyle padişah, bir şiltenin üzerinde saraydan çıkarılmış, sarayın bahçesi geçilmiş, sarayın karşısındaki karakol binasında erlerin kahve ocağının bulunduğu odaya taşınmıştır. Niçin?

Bugüne kadar bu 'niçin'in cevabını verebilen bir babayiğit çıkmadı. Avni Paşa, bir saat sonra doktorların bütün vücudun açılmasını istemeleri karşısında onları *"Bu Ahmed Ağa'nın değil, bir padişahın cenazesidir, her tarafını açıp size gösteremem, ölüme kol damarlarının kesilmesi sebep olmuştur, sadece kolları inceleyiniz!"* deyip tehdid edebilmiştir. O halde bir padişah cenazesinin karakol odasında işi nedir? Böyle bir şey duyulup işitilmiş midir? Sadrazamlıkta, bahriye nazırlığında, tam dört defa seraskerlikte bulunan ve Harbiye'den sonra kurmay okulunu da bitirmiş bir mareşalin bunu bilmemesine yahut heyecanlanıp yanlış bir emir vermesine

ihtimal olabilir mi? (O zamanki seraskerlik; savunma bakanlığı + genelkurmay başkanlığı + kara kuvvetleri kumandanlığıdır, yalnız deniz kuvvetleri serasker emrinde değildir). 13 yıldır mareşal rütbesi taşıyan, Avrupa görmüş bir adamın böylesine bir gafletine basit bir tesadüf denilebilir mi?

Olaydaki kasıt gayet açıktır ve şöyledir: Padişaha ilk yardımın yapılmasını önlemek, onu saraydan çıkarmak suretiyle olay odasına kimseyi sokmamak ve odadaki delilleri subaylar ve cuntadan olan harem ağaları ve hazinedar kalfalarla yok etmek, biraz sonra gelecek doktorların yerinde incelemesini engelleyerek vak’ayı ‘oldu da bitti mâşallah’ hâline getirmek...

Olay yerinden nakil bir yanlış eylemdir, karakol odası gibi hiç müsait ve mâkul olmayan bir yere nakil, ikinci bir yanlış eylemdir. Fakat asıl sûikasd bunlar değildir, şudur: Nakil sırasında Sultan Abdülaziz Hân canlıdır, sadece kan kaybıyla kendinden geçmiştir. Kaldı ki, sonradan yalnız kan kaybıyla değil, tam kalbinin üzerine yediği bir başpehlivan yumruğu yahut bir muşta ile de bayılmış olabileceği ortaya çıkmıştır. (Yıldız Mahkemesi’nde Sultanahmed Câmii vâızı ve başimamının şehâdeti ki, cenâzeyi yıkarken kalp üzerinde gayet iri bir morluk gördüğünü söylemiştir).

Henüz ölmemiş bir insana ilk yardım usullerinin uygulanmaması, bütün toplumlarda ve bütün zamanlarda, cinayet fiili ile eşittir ve bütün dinî, millî, ahlâkî, insanî prensiplere aykırıdır... Ve Abdülaziz Hân’a, hiçbir ilk yardım yapılmamıştır. Yıldız Mahkemesi’nde itham edilen taraf, ilk yardım olarak sadece sol koldaki büyük ve 5x3 santimetre genişlikte olduğu 19 doktorun mahut raporu ile sabit olan kocaman yaranın üzerine küçük bir metal (bakır) para konmuş olduğunu iddia edebilmiştir. Dünyanın en medenî saraylarından birinde, sürüyle doktorun bulunduğu Türk İmparatorluk sarayında, sürüyle okuyup yazmış yüksek rütbeli insanların kol gezdiği bir yerde, işte Türkler’in hâkanına yapıldığı iddia edilebilen ilk yardım bundan ibarettir...

Sanıklar Yıldız Mahkemesi’nde ilk yardım yaptıklarını iddia edememişlerdir. Kimi bunun kendi görevleri olmadığını söylemiş, kimi de heyecanla akıl edemediğini ileri sürmüştür. Bu ne bitmez heyecan, bu ne kadar kolay tükenen bir akıldır? Şunun bunun değilse, kimin görevidir, kim sorumludur? Dünyanın dengesini değiştiren bir darbeyi planlayıp -kendi

hesaplarına- başarı kazananlar ne basit meselelerde yanıldıklarını kolayca söyleyip sıyrılmak istemektedirler. Bir taraftan bu olayı anlatırken, Sultan Aziz'e ilk yardım yapılmamasını *"Dağ başlarındaki haydutların bile irtikâb etmeyecekleri bu müthiş vahşet"* diye vasıflandırmaktadırlar. Olay intihar bile olsaydı, bu suretle cinayete dönüşmüştür. Padişah hiç yerinde bırakılsaydı yardımdan mahrum kalır mıydı? Derhal câriyeler ilk yardımı yapacaklar ve ilk gelen doktorlar yardıma devam edecekler, Sultan Aziz'in hayatı belki kurtarılacaktı. Karakola nakil emri âşikârdır ki, bunu önlemek için verilmiştir.

Sultan Aziz'in karakoldaki ranzaya yatırıldığı zaman hayatta olduğunu, intihar tezini savunan siyasîlerden hiçbiri inkâr etmemiştir. Yani bu husus, münakaşa mevzuu olan detaylardan biri değildir. Padişah karakolda, kanları aka aka can çekişmiş, onun bu hâlini seyreden Avni Paşa, gözler sabitleşince, kendi eliyle karakol penceresinin beyaz patiska perdesini koparıp yüzüne örtüvermiştir...

Karakola gelen ilk doktorlar, padişahın yanına yaklaştırılmamış ve henüz hayatta olan Sultan Aziz'in tedavisi önlenmiştir. Bunu da Avni Paşa engellemiştir. Birkaç doktor da padişahın ölümünü dakikalarca seyretmişlerdir. Bu husus, Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa'nın şu ifâdesi ile sabittir:

"Nâşı karakola çıkarmışlar ve çıkardıkları zaman, eser-i hayât mevcûd imiş. Hekimler de karakola çağırıldıkları vakit, eser-i hayât olduğunu tasdik eylediler." (Yıldız Mahkemesi hazırlık sorgusundan).

Mütercim Rüşdü Paşa ifâdesine şöyle devam etmiştir:

"Ol vakit bunu ben de sordum. Padişahın tekellüme (konuşmaya) iktidarı olmadığı cevabını almış idim. Karakolda ne kadar yaşadığını bilemem. Orada bulunan vükelâ ve ulemâ ve rical sâir kimseler bu hâli görmüşlerdir ve benim gibi sonradan gelenler de onlardan işitmişlerdir ki, karakolda bir müddet yaşadıktan sonra vefât etmiştir."

Avni Paşa'nın Karakola Gelmesi Meselesi

Şimdi Avni Paşa’nın nasıl Sultan Aziz’in kapısı açılıp odasına girildikten sonra bu kadar kısa müddet içinde Ortaköy’e gelebildiği olayını inceleyelim... Bu oda kapısının kilitli olduğunu hatırlayalım. Kapıyı ya dışarı çıkarken kaatiller kilitlemişlerdir veya herkes kapıdan çıktığı halde tek başına pencereden atlayan Cezayirli Mustafa tarafından içeriden kilitlenmiştir.

Olay sabahı Avni Paşa tamamen giyinmiş, üniformalı ve fesli olduğu hâlde Kuzguncuk’taki yalısının penceresi önünde Ortaköy’e bakıyordu. Salonun bu penceresi önünde paşanın daima bir dürbünü bulunurdu... Paşa, yalnız değildi. Yanında vezir pâyesindeki büyükelçilerden -o sırada Hüdâvendigâr (Bursa) eyaleti valisi olan- Veliyyeddin Paşa vardı ki, eski sadrâzamlardan Mustafa Nâilî Paşa’nın oğludur. Veliyyeddin Paşa’nın ifâdesi şöyledir:

- Vak’a sabahı Avni Paşa ile konuşuyorduk. Pencereden sık sık Sultan Abdülaziz’in bulunduğu Fer’iyye Sarayı tarafına bakması dikkatimi çekti. Nihayet saray tarafından feryatlar duyuldu. Âdetâ bunu bekleyen Avni Paşa *“Afedersiniz, gitmem lâzım, galiba bir şey oldu!”* diyerek acele beni salonda yalnız bırakıp çıktı. Beş çiftesi aşağıda on kürekçisi, dümencisi, yâveri, emir çavuşları ile harekete hazır bekliyordu. Yıldırım gibi Ortaköy’e geçti. Doğrusu şüpheli bir vaziyetti...

Maliye Nâzırı Yusuf Paşa’nın ifâdesi:

- Sultan Abdülaziz’in hal’inden (tahttan indirilmesinden) iki gece sonra Avni Paşa’nın Kuzguncuk’taki yalısına gittim. Yanında askerî doktorlardan Ahmed Paşa vardı. Bu Ahmed Paşa, Avni Paşa’nın hem şahsî ve aile hekimi, hem gizli müşaviri, yakın dostu idi, bunu herkes bilir. Gizli bir şey konuşuyorlardı, ben gelince sustular. Avni Paşa, doktoruyla adetâ tıbbî bir mesele konuşur gibiydi. Dr. Marko Paşa da Avni Paşa’nın hem dostu, hem de Kuzguncuk’ta komşusu idi. Marko Paşa da o günlerde Avni Paşa’nın yalısından eksik olmadı...

Darbeyi bizzat yapan Askerî Mektepler Kumandanı Süleyman Paşa’nın ifâdesi:

- Nâzırlar, tahttan indirilen padişaha tazyik yapılmasına kat’î şekilde muhalif idiler. Ben de muhaliftim ama askerdim, sözüm geçmezdi(!)... Avni Paşa, Sultan Aziz’in hoş, hattâ serbest tutulmasını isteyen nâzırlara bir defa

şöyle dedi: *“Sultan Aziz’in muhafazası işi, askere âittir. Bu işi askere bırakınız (yani siz karışmayınız). Hangi suretle emniyet görülürse o suretle muhafaza edilir!”* Maalesef sonradan öğrendik ki Avni Paşa, padişaha sarayın deniz cihetine bakan penceresinden baktırılmamasını bile emretmiş. Herhalde, harb gemilerinden birinden imdat isteyeceğini sanmıştır!

Olayın tarihini yazanlardan İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın 1940’ta Millî Eğitim Bakanlığı’nın yayınladığı eserinden:

- Beş on garazkâr, kendilerini millet yerine koyup harekete geçtiler. Sonra Sultan Aziz ölünce utanmadan *“Kendisinden hoşnut olmadıklarını fiilen ortaya koyan bir millet içinde zillet ve hakaretle yaşamaya tenezzül etmeyerek intihar etti”* dediler. Yaşasaydı, milletten zillet ve hakaret değil, izzet ve hürmet görür, tekrar saltanat makamına geçmek imkânını bulsa idi, garazkârların canlarına okurdu...

Olayı yazan İsmail Hâmi Dânişmend’in 1952’de yazdıklarından:

- Osmanlı tarihinde şahsî ihtirasların “vatan” ve “millet” teraneleriyle süslenmesi, bilhassa Sultan Abdülaziz hadisesi ile başlar. Yaralı kuşlar için hastahaneler kurmuş olan eski Türk şefkat ve hassâsiyetiyle Hüseyin Avni ve arkadaşlarının, adam öldürmekten bin kat beter olan hayattaki bir adamı yüzlerce metre sürükleyip başka bir yere götürmek ve en küçük bir âcil yardımı menetmek, hattâ bir damla su vermemek hareketleri karşılaştırılınca, bütün vuzuhuyla göze çarpan manevî ve ruhî tereddî manzarası karşısında ürpermemek kabil midir? O gün Fer’iyye karakolundaki nâzırlar, subaylar ve doktorlar mahşeri içinde bu hâle isyan edebilecek cesareti gösterebilen bir kişi bile çıkmamış olması, yüz kızartıcı bir vaziyet ve millî bir lekedir...

İmparatorluğun resmî vak’anüvîsi Kazasker Lütfi Efendi’nin ifâdesi:

- Sultan Aziz, gözlerini Avni Paşa’ya dikerek vefat etti...

Olay Hakkında Osmanoğulları’nın Şâhitlikleri

Abdülaziz Hân'ın büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin Yıldız Mahkemesi hazırlık sorgusundaki ifâdesinden:

- Yatağımda kendimden geçmiş yatıyorken, Cennet-mekân'ın odası tarafından gürültü başladı. Kendime geldim. Odaya koştum. Süngülü askerler bırakmadılar ve odama kadar götürüp kapıyı üzerime kilitlediler. Cennet-mekân'ın şehid edildiği, her hâl ve hareketten anlaşılmakta idi...

Bu Yusuf İzzeddin Efendi, 1909'da velîahd-i saltanat oldu. İkinci Meşrûtiyet ve İttihâd-ü Terakkî yılları idi. Babasının nasıl öldürüldüğünü şurada burada söylemekte devam etmesi üzerine, İttihatçılar kendisini tehdit ettiler ve devle- tin resmî görüşünün "intihar" olduğunu, resmî görüşün aleyhinde konuşmakla devlete zarar vereceğini söylediler. Bunun üzerine Velîahd-i Saltanat Hazretleri'nin, kalabalık bir iki mecliste, babasının intihar ettiğini söyleyerek durumu düzelttiği meşhurdur. Bunu yapmaya ihtiyacı yoktu, üstelik babası gibi sert mizaçlı idi ama bu gibi yüksek (!) politika oyunları, devlete çok zarar vermiştir.

Sultan Abdülaziz'in oğullarından ve 1922-24 arasında son halife olup 1944'te ölen İkinci Abdülmecid Hân'ın ifâdesinden:

Pederimin şehid edildiği muhakkaktır. Sûikasde uğradığı mahalde bırakılmamış, cebren ailesinin elinden alınıp karakola nakledilmiştir. Doktorlara yalnız kolları gösterilmiştir. Bunun sebebinin, kalbi üzerindeki yaranın görülmemesi olduğu, pederimin cenâzesi yıkanırken anlaşılmıştır. Tedkik ettirilmeyecek bir vücudu tabiblerin önüne koymanın mânâsı nedir? Tehdid altında muayene kaabil midir?

İkinci Sultan Abdülhamid Hân'ın ifâdesinden:

Hüseyin Avni Paşa, Cennet-mekân'a sûikasdi çok evvelden hazırlamıştır. Kendisine hizmet eden en yakınlarını elde etmesi bunu gösterir. Cennet-mekân'ın yanında bırakılan tek erkek olan Fahri mel'ûnu, merhumun şehâdeti esnasında kollarını arkadan tutmuştur. İkinci hazinedar Ebrû-Kemân ve beşinci hazinedar Arz-ı Niyâz ile daha bir iki rezîle ve Server nâmındaki harem ağası, uzun müddet Harem-i Hümâyûn ile Avni Paşa arasında haber taşımışlardır...

Osmanlı Devlet Adamlarının Şâhitlikleri

XIX. asrın en büyük Türk hukukçusu ve tarihçisi olan 3 defa maarif, bir defa dâhiliye, 5 defa adliye, 2 defa evkaf nazırı olan kazasker, sonra vezir Ahmed Cevdet Paşa'nın ifâdesi:

Sultan Abdülaziz'in cebren ve gadren katledildiği, kimsenin şüphe ve tereddüdü kalmayacak surette âşikârdır.

Sultan Murad'ın en yakın dostlarından ve Yeni Osmanlılar'dan Ali Şefkatî Bey'in ifâdesi:

- Sultan Abdülaziz hal' edilince ortadan kaldırılmasını Hüseyin Avni Paşa, Sultan Murad'a teklif etti. Dehşete düşen Sultan Murad "Ben kaatil olamam" diye teklifi şiddetle reddetti. Avni Paşa "O halde yine onun tahta geçirilmesi lâzım gelir, dehşetli fenalıklar zuhur eder" tarzında tehdit edip korkutmak istedi. Bunun üzerine Sultan Murad "Beni tahta geçirirken reyimi sordunuz mu ki, onun yok edilmesi için benden müsaade istiyorsunuz?" dedi ve teessür içinde Avni Paşa ile konuştuğu odayı terkedip çıktı. Hüseyin Avni Paşa bu cevabı, padişah irâdesi hükmünde telâkki etti ve katil hâdisesini hazırlamaya başladı.

Nâzırlardan Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Paşa'nın ifâdesi:

- Hüseyin Avni, Sultan Aziz vak'asından altı yedi ay evvel Mustafa Fâzıl Paşa'ya *"Ben padişahtan intikam almadıkça Allah canımı almasın!"* demiş. Mustafa Paşa o zaman bana bizzat söylemişti.

Nitekim Avni Paşa'nın, Sultan Aziz'e sûikasd için birden fazla teşebbüste bulunduğu, muvaffak olmadığı, birçok tarafsız şahidin ifâdesinden anlaşılmaktadır. Önce padişahı Londra'dan Eczacıbaşı Faik Paşa vasıtasıyla getirttiği kokusuz ve hemen öldüren bir zehirle zehirletmek istemiş, fakat padişaha bu zehri vermeyi kabûl edecek kimse bulamamıştır.

Sonradan İkinci Abdülhamid'in tüfekçibaşısı ve paşa olup 1911'e kadar yaşayan Matlı Celâl Bey (Arnavutluk Kralı Ahmed Zogo'nun babasıdır), Avni Paşa'nın adamlarındandı. Gerek Avni Paşa, gerek zabtiye nâzırı Hüsnü Paşa onu ajan olarak kullanırlardı. Bir gün Avni Paşa, Celâl Bey'den, gözü pek bir Arnavut istedi ve bir devlet işinde kullanacağını, işin

gizli olduğunu, bir devlet düşmanını öldürteceğini söyledi. Celâl Bey, böyle bir Arnavud'u bulup getirdi, fakat Avni Paşa'nın bu adama kimi öldürteceğini sormadı, esasen soramazdı. Avni Paşa, Arnavud'a padişah öldürmesini telkin etti. Kaatil, hazırlıklara girişip şurada burada keşif maksadıyla dolaşmaya başladı. Adamdan şüphelenen Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi, herifi tevkif ettirdi. Herif, zabtiye nezaretine sorguya çekilmek üzere sevk edildi. Gece Serasker Avni Paşa, ansızın adamı olan Hüsnü Paşa'nın evine geldi *"Namus ve hayatım senin elindedir, tevkif ettiğin Arnavud'u öldürt"* dedi. Zabtiye Nâzırı Hüsnü Paşa *"Öldürtemem paşam"* dedi, *"ancak bir daha İstanbul'a gelmemek üzere en uzak yere sürerim, zât-ı devletlerine bu kadar minnet borcum vardır; fakat herifin niyetini anladım; biliniz ki padişahlarımız, peygamberimizin vekilleridir; onlarda yedi evliyâ kuvveti vardır; padişaha yan gözle bakanın gözü çıkar, değil ki sûikad oluna."* Hüsnü Paşa, bu işte Kayserili Ahmed Paşa'nın parmağı olduğunu da sonradan söylemiş, işi polisçe hallettiğini sanmış, padişaha bir şey duyurmaya cesaret edememiştir. Fakat Avni Paşa sadrâzam olunca onu Konya Valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırmış, sonra Yanya ve Manastır valisi yapıp bir daha İstanbul'a dönmemesini temin etmiştir.

Yukarıda anılan vak'a yalnız Hüsnü Paşa'nın şehâdetine dayanmamaktadır. Adliye Nâzırı Âkif Paşa da, Hüsnü Paşa'nın vak'ayı o sırada kendisine naklettiğini söylemiştir. Bu suretle Hüsnü Paşa sırrı, adliye nâzırı ile paylaşmak istemiş, "söylerse o söylesin" diye düşünmüştür (zabtiye nazırı, kabine = hükûmet üyesi değildir). Âkif Paşa, dürüstlüğü ile çok ünlü, yalan söylemesi imkânsız bir şâhit olarak tanınmıştır.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğullarından Prens Abdülhalim Paşa da, yalan söylemesi muhtemel olmayan, böyle bir sebep de bulunmayan bir milyarderdir. Bu paşaya Avni Paşa'nın kendisine Abdülaziz Hân'ı ortadan kaldırmak teklifinde bulunduğunu, derhal nefretle reddettiğini beyan ile şunları eklemiştir:

- Avni Paşa, kin ve garaz dolu idi; bütün hareketlerini, kini ve garazı tayin ederdi. Her türlü kötülüğü, hattâ kaatilliği irtikâbdan çekinmeyen nefret edilecek bir şahıstı.

Padişahın öldüğü sabah Avni Paşa kalkar kalkmaz, biraz sonra Fer'iyye Sarayı'nda asker birikeceğini, böyle bir şey olur olmaz kendisine bildirmesini, evinde oturan ve manevî oğlu olan adliye nezareti hukuk işleri

müdürü şâir Serezli Niyazi Efendi'ye tenbih etmiştir. Niyazi Efendi, paşanın doktoru ve dostu Rodoslu Ahmed Paşa'nın da damadı idi. Sultan Aziz ölünce, Avni Paşa'nın vak'ayı evvelden bildiğini Niyazi Efendi, Veys Paşa-zâde Zeynülâbidin Reşid Bey'e anlatmıştır. Devrin çok ünlü ediblerinden olan Reşid Bey, şâir olan Niyazi Efendi'nin Avni Paşa'yı çok sevip beğendiğini de söylemiştir. Niyazi Efendi'nin ifâdesi:

- Paşa, her gece içerdi. Meclisi şendi. Büyükle büyük, küçükle küçüktü. Hepimiz kendisini çok severdik. O gece Hüseyin Avni Paşa bana şunları söyledi: *"Oğlum Niyazi, geceler oldu ki bir saat uyuyamadım, vücudum çok yorgundur. Ben şimdi mâbeyn odasındaki kanepeye uzanacağım, hareme gidip yatmayacağım. Benim yerime sen uyumayacaksın. Hatırım için uyanık kalacaksın. Uyuyabilirsem ne âlâ, uyuyamazsam biraz dinlenip rahat ederim. Şu dürbün yanında bulunsun. Şafak söktüğü andan itibaren dürbünle Abdülaziz'in ikamet ettiği saraya bak! Önünde, etrafında mutad olmayan şekilde asker biriktiği, insanlar gezindiği, fevkalâde bir şey olduğu takdirde hemen gelip beni uyandır. Kayığım da, söyle, şimdiden her an harekete nazır bulundurulsun!"*

Olaya Karışanların Şahitlikleri

Vak'a sırasında kaatillerden Fahri Bey, 30 yaşındadır. İstanbul, Eyüb'de doğmuştur. Enderûn'a alınıp 7 yıl tahsil gördükten sonra istabl-ı âmireye (has ahırlar) at uşağı olarak verilmiş, 3 ay sonra mâbeynci olmuş, 9 yıl mabeyincilikte bulunduktan sonra çok mühim bir görev olan ikinci mâbeynciliğe, yani başmâbeynci birinci yardımcılığına getirilmiştir. At uşaklığından yetişen, genç yaşta gıpta edilir makamlara getirilen, hasebi nesebi belirsiz kimselerin padişahın yanıbaşına verilmesinin nasıl belâlara sebep olduğu, bu Fahri Bey misalinden anlaşılır.

Fahri Bey sorgusunda şöyle demiştir:

Ben, Sultan Aziz merhum, "Kendini öldürdü" diyemem. "Öldürmedi" dahi diyemem. Ben zaten Mustafalar'la Mehmed Ağa'nın oraya gelişini pek

beğenmemiştim.

Harem ağalarından Reyhân Ağa’nın Yıldız Mahkemesi hazırlık sorgusundaki ifâdesinden:

Sultan Aziz’in odasına girenler Cezayirli Mustafa, diğer Mustafa, Mehmed Ağa, Fahri Bey, zabitlerden Ali Bey’le Necib Bey, harem ağası Râkım ve bendenizden ibarettir. Diğer harem ağası Nazif, aşağı katta idi. Odanın iç tarafında Ali ve Necib Beyler, kılıçlarını çekmişlerdi; birisi içeri girmek isterse vurmak üzere bekliyorlardı. Padişahın arkasından dahi Fahri Bey tutmakta idi. Mehmed Ağa ile Cezayirli Mustafa dizlerinden tutmakta oldukları halde diğer Mustafa Çavuş dahi Avrupa’dan gelen beyaz saplı bir ufak neşter (ustura) gibi çakı ile padişahın kol damarlarını kesmekte olduğunu gördüm. Sultan Aziz “Aman Allah” diye bağırmakta idi. Camlar kapalı idi. Kapının haricinde sofada dahi iki nefer beklemekteydi. Bir damarını kestiler. Kan kapıya kadar fışkırdı. Bu işler on on beş dakika kadar bir müddet içinde oldu. Ondan sonra bir perde yırttılar sarmak için. Sonra Vâlide-Sultan ve ikinci hazinedar ve sair kalabalık koştular. Her taraftan feryâd-ü figan başladı.

Midhat Paşa’nın ifâdesi:

- Yıldız Mahkemesi hazırlık sorgulamasında üç pehlivana işkence yapıldı. Tahammül edemedikleri için Sultan Abdülaziz’i katlettiklerini söylediler.

Üç pehlivanı tevkif edip muhakeme için İstanbul’a getiren Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı) Yusuf Efendi’nin yıllar sonra ünlü türkolog Yarbay Necib Âsım (Yazıksız) Bey’e söyledikleri:

Pehlivanları tevkif ettiğim zaman üçü de büyük teessür içindeydiler ve tek kelimeyle niçin tevkif edildiklerini sormadılar. Sebebini sordum. “Ne için çağırdığınızı biz biliyoruz” dediler.

Yozgatlı Mustafa Çavuş’un ifâdesi:

Dâmad Nuri Paşa beni çağırttı, gittim. Yalnızdı... “*Seni Mustafa ve Mehmed’le beraber yüz altın maaşla Sultan Abdülaziz’in hizmetine memuren göndereceğiz. Oraya memuriyetiniz, yalnız Sultan Abdülaziz’i telef etmek içindir. Sol kolundan vurup kan damarlarını kesersen çabuk ölür, kimse anlamaz. Zabitiniz Cezayirli Mustafa’nın malumatı vardır. Bir*

sırasını düşürüp bu işi bir an evvel bitirin. Siz de kurtulursunuz, biz de kurtuluruz. Güzel hizmet edin. Boğazından kesmek olmaz. Önce sol kolunun damarlarını kestikten sonra, sağ kolunun damarlarını da keserek işi bitirmelidir" dedi. O gece karakolda yattık. Sabahleyin Fahri Bey gelip bizi saraya soktu. Merdivenlerde elime beyaz saplı bir çakı verdi. *"İşi bununla uydur"* dedi. Odaya girdiler. Fahri Bey padişahı arkasından kucakladı. Cezayirli Mustafa ile Mehmed dizlerine oturdular. Ben de çakı ile emredildiği gibi damarlarını kestim. Önce *"Ne yapıyorsunuz"* gibi bir şeyler söyleyip *"Aman Allah"* diye bağırdı. Fakat sonra üzerine fenalık geldi ve kendinden geçti.

Boyabatlı Elmacıoğlu Hacı Mehmed Pehlivan'ın hazırlık sorgusunda savcıya verdiği ifadeden:

- Sabahleyin Mustafa Çavuş ve Cezayirli Mustafa ile beraber Fahri Bey bizi karakol-hâneden aldı, Fer'iyye Sarayı'nın içine götürdü. Sultan Aziz'in odasına girdik. Fahri Bey, arkasından kollarını tuttu. Ben ve Mustafa dizlerine oturup ayaklarını tuttuk. Mustafa Çavuş, beyaz çakı ile kollarının damarlarını kesti. Hemen savuştuk. Padişah daha ölmemişti. Bu iş beş on dakika kadar sürdü. Nûri Paşa'dan, Dârüssaâde Ağası Süleyman Ağa'dan ve Başmâbeynci Edhem Bey'den bu yolda talimat almıştık.

Midhat Paşa'nın hazırlık sorgusundan:

- İntihar olduğuna dair delilller pek kuvvetli değildi. Fakat nazır arkadaşlarım ses çıkarmadılar, ben de sustum. Bütün tahkikatı (!) Hüseyin Avni Paşa yaptırdı. Sultan Abdülaziz'in muhafazası işi hükûmet tarafından Avni Paşa ile Kayserili Ahmed Paşa'ya havale edilmişti. Mademki katledilmiş, bunun iki paşanın tertibi olduğu vâzıh ve aşikârdır.

Bu suretle büyük politikacı, işin bütün mes'uliyetini, o sırada her ikisi de ölmüş bulunan iki mareşale yıkmaktadır. Sonra şu akıl almaz sözleri söylemektedir:

- Bu iş, cinayet olduğu söylenen bir ölüm vak'asıdır. Rüşvet, hırsızlık, memlekete kötülük gibi yüz kızartıcı bir cürüm değildir! Öldürülmüşse bile, millet ve vatanın menfaatine bir sebebi olmak gerekir...

Savcı, Midhat Paşa'ya şu suali sormuştur:

- Abdülaziz Hân’ın ölümünden sonra Fer’iyye Sarayı’na giderken, nâzır arkadaşlarınıza *“Hâkanın muhafazası pek müşkül ve tehlikeli idi, bu veçhile vefatı pek iyi oldu”* şeklinde buyurmuşsunuz. Müteaddit şahitlerin ifâdesi bu sözleri zât-ı devletlerinin söylediği üzerinde birleşmiştir. Ne buyurursunuz?

Midhat Paşa, böyle bir söz söylemiş olabileceğini, fakat hâdisenin cinayet olduğu, cinayet ise, kendisinin iştiraki bulunduğu hakkında delil teşkil edemeyeceğini beyan etmiştir.

- Tahkikat için her ne lâzımsa yapılmıştır, şeklinde konuşan Midhat Paşa, sıkışınca vaziyeti şu şekilde itiraf etmişti:

- Fahri Bey’in iki zenci hadım ile birlikte vuku bulan takrir ve ifâdesi, tamamiyle hâle muvafık olduğundan ve diğer tarafta merhumun vefatıyle mükedder olan Vâlide- Sultan ile kadın-efendilerin bu hâdise için sorguya çekilmeleri ile rahatsız edilmeleri (!) dahi münâsip görülmemiş olduğundan, bütün nâzırlar, bu derece malûmât ile iktifâ ettik...

Oğlunun ölümü üzerine adlî sorguya çekilmesi, rahatsız edileceği için yerine getirilmemiş Vâlide Pertevniyâl Sultan’ın ne için sorguya çekileceğini aşağıda anlatacağım. Midhat Paşa’nın çok büyük kusuru, herkesi budala sanmasıdır.

İmparatorluğun son vak’anüvîsi, maarif nâzırı olan, imparatorluk senatörü ve Cumhuriyet devrinin milletvekili, ünlü bilgin Abdurrahman Şeref Efendi’nin ifâdesi:

- Sultan Aziz’in öldüğü sırada hizmetinde bulunan 300 kadar câriyenin birçoğu ile görüştüm. Hepsi padişahın şehid edildiğine kani idiler. İntihar ettiğini söyleyen tek kişi çıkmadı…

Şer’î îlâmda padişahın “şuûruna halel gelip intihar ettiği”nin yazılması, büyük fiyasko olmuştur. Zira birkaç gün önce zâten Sultan Aziz’in şuûrunun bozulduğu için tahttan indirildiği fetvâ ile ilân edilmişti.

Savcı, hazırlık sorgusunda Mütercim Rüşdü Paşa’ya, Abdülaziz Hân’ın palasının alındığından bir saat sonra öldüğünü, bunu ne şekilde tefsir edeceğini söylediği zaman bu adam suali ancak:

- Bundan ne çıkar? suali ile karşılayabilmiştir.

Bulunduktan sonra en az bir saat yaşayan bir insana tıbbî yardım yapılmaması ve yaptırılmamasına ise, Yıldız Mahkemesi’nde ve daha evvelki uzun sorgusunda cevap verebilen tek babayiğit çıkmamış,

sadrâzamlıkta bulunmuş adamlardan mütevâzı uşaklara kadar savcının bu suali tevcih ettiği her şahit, sadece önüne bakıp susmuştur.

Abdülaziz Hân'ın Annesi, Oğlu ve Ablasının Söyledikleri

Abdülaziz Hân'ın feci ölümü ile en çok sarsılanların başında annesi Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın gelmesi tabiîdir. Oğlunun kanlar içinde ve henüz canlı vücudunu kucaklamış, sonra kucağından oğlu çekilerek, zorla odasına götürülüp kapatılmıştır. Burada fenalık geçirince câriyeler doktor getirmek istemişler, Vâlide-Sultan:

- Evlâdım şehîd oldu, beni de şehîd etsinler, bana hekimin lüzumu yoktur! demiştir.

Hiçbir tesir altında olmaksızın ve olayların geçtiği dakikalarda söylenen bu cümle, Yıldız Mahkemesi'nde cinayeti işaret eden kesin delillerden biri sayılmış, birçok câriye, Valide-Sultan'ın bu cümlesini duyduklarını beyan ettikleri gibi, Pertevniyâl Sultan da mahkemenin hazırlık sorgusunda aynı ifadede bulunmuştur. Vâlide-Sultan'ın ifâdesinden:

- Sûikasde bir gün önceden karar verildiğini gösteren emâreler vardı. Fakat bu emareleri hem o gün iyi anlayamadım, hem de Cennet-mekân'ı üzmemek için belli etmedim. Ancak Yâver Binbaşı Necib Bey gelip de, "Cennet-mekân şehîd oldu" dediği zaman aklım başıma geldi.

Abdülaziz Hân'ın ikinci oğlu Mahmud Efendi'nin hazırlık sorgusunda savcıya ifâdesi:

- Vak'a günü ağabeyim (Yusuf İzzeddin Efendi) gibi benim ve diğer aile efradının odalarının önüne birer veyâ ikişer süngülü nöbetçi konmuştu. Odalarımızdan çıkmamıza, bütün ricalarımıza rağmen asla izin verilmedi.

Bu arada Sultan Abdülaziz'in ablası Adile Sultan'ın, kardeşinin öldürüldüğü hakkındaki kanaatine öteden beri tarihçiler büyük ehemmiyet vermişlerdir. Gerçi Adile Sultan vak'a sırasında sarayda değil, kendi hususî

sarayında oturuyordu. Tam 50 yaşında ve Sadrâzam Dâmad Mehmed Ali Paşa'dan duldu. İkinci Sultan Mahmud'un -evlenecek yaşa kadar yaşayabilen- 4 kızının küçüğüdür. Fakat Adile Sultan, ağzından çıkan her sözün gerçek olmasıyla meşhurdu. Hiç kimseden pervâsı yoktu, küçük kardeşi Sultan Abdülaziz'i ve yeğeni Sultan Abdülhamid'i azarlardı. Babası ve kocasından büyük miras yemişti, emsalsiz servetini ihtiyaç sahiplerine dağıtırdı, hiçbir padişahtan bir şey kabûl etmezdi. Koyu dindar ve tarîkat mensubu idi. Çok kültürlü ve vakurdu, şiirlerini divan hâlinde toplamış, sonra da basılmıştır. Kendi malı olan sarayında yüzlerce câriye tarafından hizmeti görülür, sadrâzamlar huzuruna, hemen hemen padişah sarayındaki protokolle çıkardı. Siyasetle kesin şekilde ilgilenmezdi. Kabûl salonu diğer sultanlar (Osmanoğullarından Türk imparatorluk prensesleri) gibi Avrupa mobilyası ile değil, eski Türk tarzı döşenmişti. Kendisi divanda oturarak misafir kabûl ederdi. Yalnız Vâlide-Sultanları, yani padişah annelerini divanda yanına oturturdu. Başka kim olursa olsun oturduğu divanın karşısında zemine dizilmiş atlas minderlere oturturdu. Yıldız Mahkemesi hazırlık sorgusunda vâlide sultanlar bile sorguya çekildiği halde, onun sarayına bir savcı göndermeye Sultan Abdülhamid cesaret edememişti. Zira savcıyı kabûl etmeyeceğini biliyordu. Padişah sarayında ne geçerse, kendisine derhal bildirilirdi. Herkes kendisinden maddî yardım gördüğü için, her yerde minnet duygusuyla kendisine bağlı kimseler vardı. Babası İkinci Mahmud'un mücessem vekar timsali sayılırdı. Böyle bir şahsiyetin herhangi bir sebeple kanaati dışında söz söyleyebileceğini, hiç kimse iddia edememiştir. Bazı yakınlarına kardeşinin öldürüldüğünü söylemesi ve kardeşi için mersiye yazması, kanaatini gösterir. Bu mersiyeden bazı mısrâlar:

Nasıl yanmam kimê, oldû olanlar Şâh-ı Devrân'a
Bilinmez/oldu hâlî kıydılar/ol Zıll-ı Yezdân'a
O gitdî mülk-i ukbâyâ firâkı geçdi tâ câna
Sarâyâ velvelê saldı cihânı koydu efgaana
Nasıl hemşîresî bû Âdile yanmaz o hâkaana
Ki kıydı bunca zâlimler karındâşı cihanbâna

Bahçıvan Pehlivanların Maaş Meselesi

Abdurrahman Şeref Efendi'den:

Hüseyin Avni Paşa, o sabah Kuzguncuk'taki yalısında, yanında Veliyyeddin Paşa, gözlerini karşıdaki Fer'iyye Sarayı'ndan ayıramıyordu. Câriyelerin feryadını duyar duymaz beş-çiftesine atladı ve Azrail gibi karşıya geçti.

Zira kaatillerin işlerini gördüklerini anlamıştı. Kaatiller, hiç şüphesiz üç bahçıvan pehlivandı. Sultan Aziz'in hizmetinde bırakılmış tek erkek olan Fahri Bey'di. Israrla bu işlerde kullanılan üç binbaşı idi. Bir gün evvel Fer'iyye'ye sokulan üç harem ağası idi.

Bugüne kadar hiçbir tarihçi, üç bahçıvana 30'ar altın atıyye ve ayda 100'er altın maaş verilerek olaydan bir gün evvel Fer'iyye Sarayı'na gönderilmelerinin, başka bir tarzda izahını yapamamıştır. Bu husus, en açık delillerden biri sayılmıştır. Yıldız Mahkemesi'nde de, tarihçiler nezdinde de... Zira bir adamın maaşı iki, üç misli yükseltilebilir. Kırk misli yükseltilirse, bir fevkalâdelik olduğu muhakkaktır. Eski pehlivanlar olan ve içlerinden biri askerlikte çavuşluğa yükselmiş bulunan bu adamlar, bahçe korucusu idiler. Geceleri Sultan Murad'ın köşkünün bahçesinde nöbet tutarlardı. Çavuş olanın maaşı ayda 3 altın, diğerlerinin daha azdı (yiyecek, yatacak, yakacak, giyecek ihtiyaçları çalıştıranca temin edilirdi). 100 altın o devirde, kıdemli feriklerin (korgeneral) maaşı idi. Kaatillerden Fahri Bey, suçu bu üç pehlivana yükler ve kendisinin hiçbir ilgisi olmadığını iddia eder mahiyette ifade vermiştir.

Midhat Paşa ise, pehlivanlara işkence yapılarak ifade alındığını beyan etmiştir. Bu iddia en kuvvetli ihtimalle doğrudur. Fakat işkence, o devirde -Anglosakson sistemi hariç- bütün ülkelerde kullanılan bir adlî metottu. Bugün bize iğrenç ve insanlık dışı gelebilir. Fakat bugün bile -demokrasi iddiasındaki birçok ülke dâhil- poliste ve savcılıkta işkence yapılmaktadır. Padişah kaatilliği akıl almaz bir cürümdür. Padişah, hâkan olması bakımından bütün Türk'lerin, halife olması bakımından da bütün Müslümanların en kutsal şahsıdır. Böyle bir suçu işlemek cesaretini gösteren gözü kanlı adamların, efendice sorguya çekilerek, gerçeği söylemeleri mümkün değildir. Zira çarptırılacakları ceza malûmdu.

Pehlivanların tokat ve sopa ile dövüldüğü, koltuk altlarına kızgın lop yumurta konduğu iddia edilmiştir.

Sultanahmed Vâızı Ömer Efendi'nin Söyledikleri

Sultanahmed Camii vâızı ve başimâmı Ömer Efendi'nin söylediklerine çok ağırlık verilmiştir. İki sebepten: Sultan Abdülaziz'in cesedini çıplak olarak görebilen tek şahıstı ve yaşı, mevkii, mesleği, ahlâkı bakımından adliyede "bulunmaz şahit" olarak vasıflandırılıp hayal edilen mükemmel şahit tipini temsil ediyordu.

80 yaşını geçmiş bir din adamı olan Ömer Efendi, padişahın cenâzesini yıkamış, Ayasofya imamı ile Enderun'dan 7 ağa da ona yardım etmişlerdir. Bunların hepsinin ifadeleri Yıldız Mahkemesi'nde dinlenmiştir. Ömer Efendi, Cennet-mekân'ın kalbi üzerinde büyük bir mor leke olduğunu yeminle beyan etmiştir. 7 Enderûn ağası bu ifadeyi desteklemişler, cesedin, sakalının sol tarafının yolunmuş ve iki dişinin de gayrı muntazam şekilde kırılmış olduğunu eklemişlerdir. Bu şehadetler üzerine Midhat Paşa:

Padişahın bir iki dişi bozuk ve eksik olabilir, demişse de, bir padişah dişinin kırık olamayacağı âşikârdır.

Mahkemede teşhir edilen padişahın hırkasının kalbin üzerine isabet eden kısmındaki delik ise, meseleyi daha vazıh bir şekle koymuştur. Sultan Aziz'in çok kuvvetli, spor yapmış bir adam, bir pehlivan olduğu malûmdur. Altı kendisinden genç ve kuvvetli adamın (ki bunların üçü eski pehlivan ve ikisi subaydır) tecavüzünü karşılayamayacağı muhakkaktır. Fakat anlaşılan derhal kendinden geçirmek için, kalbinin üzerine vurmuşlardır.

Din Bakımından İntihar

Bilindiği gibi gerek Hıristiyan, gerek İslâm dininde intihar, Cenâb-ı Hakk'ın bahşettiği ve ondan başka kimsenin bahşetmek iktidarında bulunmadığı cana karşı sûikasddir.

Allah'ın en değerli eseri olan insan'ı yok etmektir. Allah'ın en büyük nimetini kendi eliyle ortadan kaldırmaktır. Allah'a yapılacak büyük isyanlardan biridir. Müntehir veya müntehire, kendi canını kendi eliyle aldığı anda, Hıristiyan ise Hıristiyan, Müslüman ise Müslüman toplumundan çıkmıştır. Allah'ı inkâr etmiştir. Hıristiyan dininde kendisine dînî âyin yapılamaz, bir Hıristiyan mezarlığına gömülemez. İslâm dininde de ceset yıkanmaz, Müslüman mezarlığına gömülemez ve gömüldüğü yerde kendisine İslâmî telkin yapılamaz.

Dini bütün bir Müslüman'ın böyle bir şeyi göze alamayacağı âşikârdır. Hele bütün Müslümanların başı olan bir halifenin böylesine bir günahı irtikâb edeceğine ihtimal verilemez. Gece gündüz Kur'ân okuyan, zemzem içen Sultan Abdülaziz de, her halde Kur'ân'ında, Sûre-i Yûsuf açık olduğu halde, Kutsal Kitab'ın karşısında damarlarını keserek, başı bulunduğu dinle ve itikadı ile alay etmemiştir...

Kaldı ki intihar, Türk toplumunda çok az raslanan bir âdettir. Bir çok Batılı müşâhid, eski asırlarda Türkleri, "İntihar bilinmeyen bir toplum" şeklinde tavsif etmiştir. Türkler XIX. asırda, Avrupa'daki intihar hâdiselerini hayretle öğrenirlerdi.

İntihar tezi, siyâsî maksatlarla savunulmuştur. Türkiye'de olduğu gibi, Batı'da da böyledir. Darbeyi önceden bilen ve darbecilerin arkasında bulunan İngiltere, intihar tezini kabûl eder. Hattâ darbeyi planlayanlardan İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Sir Henry Elliot, olayın intihar olduğu üzerinde, Midhat Paşa'yı savunmak gayesiyle bir broşür kaleme almıştır. Bu broşürde o derecede maddî tarihî yanlışlar vardır ki, savunduğu intihar tezi de buna benzemekte, ancak olayları az bilen Avrupalılar'ı belki ikna edebilmektedir. Bugün bile *Encyclopedia Britannica*, ihtiyatlı bir dille, intihar tezini ileri sürer. Fransız ve Rus eserlerinde, cinayet tezinin tutulduğu görülür. *Grande Encyclopédie*, o yıllarda çıkan büyük *Fransız Ansiklopedisi*'dir. Açıkça Sultan Aziz'in Avni Paşa tarafından öldürtüldüğünü yazar. *Grand Larousse* gibi sonraki Fransız ansiklopedileri kesin şekilde öldürüldüğünü yazarlar. Şu herkesin elinde bulunan, her yıl

baskısı çıkan *Petit Larousse*’da da Sultan Abdülaziz maddesinde *“fut assassiné = katledildi”* yazılıdır.

İntihar Eden Şahıs, Her İki Kolunun Damarlarını Kesebilir mi?

Şimdi, en fennî delile geçelim:

Hüseyin Avni Paşa’nın 19 doktora imzalattığı meşhur raporda, eski hâkanın sol kolundaki yaranın 5 santim uzunluğunda ve 3 santim derinliğinde, sağ koldakinin ise 2,5 santim uzunluğunda bir kesik olduğu zikredilmiştir. Sol kolda bu derece vahîm bir yara açıldıktan sonra, bu sol kolun parmakları ile makas tutulup sağ kolda da büyük bir yaranın açılmasını tıp otoriteleri, imkânsız denecek derecede müşkil saymaktadırlar. Üstelik meşhur raporda Sultan Aziz’in “cubital” damarlarının kesildiğinden bahsedilmektedir. Hâlbuki intiharlarda bu damarların kesilmesi pek nâdir vak’alardan olup, müntehir, ekseriya “radial” denen üst damarlardan ötesine nüfûz edememektedir.

Şimdi, Sultan Abdülaziz Hân’ın ölümü olayını derleyip toplayalım:

İntihar mı, Cinayet mi?

Eğer ortada İkinci Abdülhamid-Midhat Paşa çekişmesi olmasaydı, hattâ olay bir meşrûtiyet-mutlakıyet meselesi hâline getirilmeseydi sanıyorum, hiçbir yazar ve politikacı intihar tezine iltifat etmezdi.

Yukarıda olayı; detaylarıyla, mûteber şâhidlerin ifadeleriyle, resmî vesikalarla, şahısların durum ve psikolojileri ile ortaya koyduk. Bu tablodan

intihar çıkıyorsa, olay elbette intihardır... Çıkamıyorsa, cinayet olduğunu kabûl etmekte zaruret vardır.

Aslında olay intihar ise bile, tarih ilmi bakımından değerlendirme hükmü aynıdır. Bu hükmü en iyi şu cümleyle, İbnülemin Mahmud Kemâl İnal ifade etmiştir:

"Eğer intihar rivayeti doğru bile olsa, Sultan Aziz'in kaatili gene Hüseyin Avni Paşa'dır. Çünki intiharına sebep olmuştur."

Elimizdeki vesikaların bugünkü durumuna göre Midhat Paşa'nın, cinayetten haberi yoktur ve cinayeti düzenleyenler arasında değildir. O sadece Sultan Aziz'i tahttan indirmek ve cinayetten sonra olayı örtbas etmekle suçludur. Şimdi burada iki römark yapmak lâzımdır:

Midhat Paşa, Sultan Aziz'in öldüğünü öğrendikten sonra ne yapabilirdi? Hemen cevabını vereyim: Hiçbir şey yapamazdı, sadece susardı. Nitekim öyle yapmıştır. Aslında hiçbir şey yapamayacağına göre hükûmetten istifa etmesi gerekirdi ama hayat boyu sadrâzam olmak hayaliyle hükümdar tahttan indirilip kellesini bir defa ortaya koyan bir adamdan böyle bir feragat beklemek mümkün müdür? Niçin bir şey yapamazdı? Onun da cevabı şudur: Bütün kudret Avni Paşa'nın elindeydi. Avni Paşa'yı tevkif mi ettirirdi, mahkemeye mi sevk edebilir, yoksa kurşuna mı dizdirirdi? Hiçbirisine gücü yetmezdi. Çünki devlet düzeni bir defa şirazesinden çıkmaya görsün, bu düzen bozukluğundan kimin zarar göreceği evvelden hiç kestirilmez. Böyle bir cezayı verebilecek kudrette son sadrâzam, Âlî Paşa idi ve 5 yıl önce ölmüştü.

Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa'nın durumu da aynen -hiç sevmediği- fakat İngiltere'nin baskısı ile kabinesine almak rnecburiyetinde kaldığını söylediği- Midhat Paşa'nınki gibidir. Lâfta sadrâzamdı. Onun da cinayetten haberi yoktu. O da cinayeti öğrenince sustu. Zira hiçbir şey yapmazdı ve zira o da Midhat Paşa ve emsali gibi asıl kaatilin kim olduğunu, haberi öğrendiği saniye hemen tahmin etmişti.

Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa'nın, orduya dayanan Avni Paşa'ya karşı eli kolu bağlı idi. Ordunun başındaki adamı tevkif ettirmek gücünde değildi. Bu güce sahip olsa bile kullanamazdı. Zira meseleye iyice karışmış, boynuna kadar batmıştı.

Aslında bu işin hesabını soracak adamlar vardı! Fiilen soracak adam vardı, Çerkes Hasan Bey'di; hukuken soracak adam vardı, Abdülhamid Hân'dı. Sahneye çıkacakları ânı bekliyorlardı. Zira ihtilâllerde roller cunta tarafından tevzi edilemez. Hiçbir cunta bugüne kadar bunu başaramamıştır. Hiç beklenmedik anlarda sahneye, o piyeste rol alması akıldan geçirilmemiş şahsiyetler çıkıp başrolü oynayanları sahnenin kenarına itiverirler.

Midhat Paşa'nın Sorumluluğu

İntihar mı, cinayet mi? meselesinin kördüğüm hâline getirilmesindeki başlıca sebep, Midhat Paşa'nın Yıldız Mahkemesi'nde cinayetle itham edilmesidir. Hâlbuki paşayı cinayete bağlayan deliller yetersizdi, belki hiç yoktu. Ve üstelik paşa o sırada sadrâzam da değildi ki "İcrânın başı olduğun halde cinayeti niçin örtbas ettin?" denebilsin. Gerçi Şurây-ı Devlet reisi olarak imparatorluk kabinesi üyesi idi. Ama Şûrây-ı Devlet reisi, adliye nâzırı tarafından kendisine sevkedilmeyen bir meseleye kendiliğinden bakamaz. Gerçekte cinayete göz yummakta Midhat Paşa, ancak diğer kabine arkadaşları kadar sorumlu idi.

Ama Yıldız Mahkemesi'nin rûhu bu değildi. Yukarıda arzedilen tablo, sadece nazarî hukuk bakımındandır. Meselenin, Sultan Abdülhamid'in mutlaka İskender kılıcı ile çözmeye mecbur bulunduğu kördüğümün ruhu şu idi:

Midhat Paşa, Türk imparatorluğunun düzenini altüst etmişti. İhtilâlin Avni Paşa'dan sonraki ikinci adamı idi. Onun iştiraki olmasa belki Avni Paşa zaten kaç senedir planlayıp bir türlü sahneye koyamadığı darbeyi fiil mevkiine çıkaramazdı. Bu darbe haksızdı. Belli başlı hiçbir sebep olmadan bir padişah tahttan indirilmiş, öldürülmüş veyâ ölüme terk edilmiş, bunun hesabı bile sorulmamış, saraylar yağma edilmişti. Üç ay sonra yeniden bir padişah tahttan indirilmişti... Devletin başına o derecede büyük belâlar açılmıştı ki, Türk tarihinin felâket sahneleri sergilenmişti, yeri geldikçe göreceğiz. Dış politikada dehâ olan ve bütün dış entrikaları bilen

Abdülhamîd Hân, Midhat Paşa'nın İngiltere ile ilişkilerinin bütün detayını biliyordu ve üstelik Midhat Paşa, darbeden yıllar sonra bile arkasını İngiltere'ye dayıyordu. İngiltere ile padişahı, dolayısıyla Türk devletinin düzenini tehdit ediyordu. Bu işi bir defa yapmış, onarılmaz facialara sebep olmuştu. İkinci Abdülhamid, bunu tekrarlatmamak azmindeydi...

Meselenin ruhu budur.

Yıldız Mahkemesi'nde Midhat Paşa, Sultan Aziz'in kaatillerinden biri olarak değil de, sadece darbe yaptığı ve cinayet işlendikten sonra göz yumduğu için mahkûm olsa idi, mesele bu derecede alevlenmezdi ama Midhat Paşa, başka mevzularda ne kadar saçmaladı ise, cinayete katılmadığı hakkında, kendini o derecede mantıklı savundu. Gerçeğe dayandığı için bu mevzuda zaten kuvvetli idi. İkinci Abdülhamid onu amcasının kaatili olarak değil de, 93 Harbi'nde ölümüne sebep olduğu bir milyon Türk'ün kaatili olarak mahkûm ettirseydi ve astırsaydı, polemikler bu derecede büyük olmazdı. Ama bir şahsı, yapmadığı bir işle itham ederseniz, hem o şahsa diğer suçları için kabadayılık hakkını zımnen tanımış olursunuz, hem de o fiilin diğer suçluları için, acaba onlar da masum mu şüphesini uyandırırsınız.

Sultan Abdülaziz'in üst düzeyde kaatilleri birinci derecede Hüseyin Avni Paşa idi. Yıldız Mahkemesi'nden çok önce öldü. İkinci derecede Şevk-Efzâ Valide-Sultan idi. Türkiye imparatoriçeliği yaptığı, padişah annesi ve Hanedana mensup bulunduğu, Türk adalet sisteminde kadınlara ölüm cezası verilmediği için, değil cezasını bulmak, Yıldız Mahkemesi'ne çıkarılmadı bile... Zira mahkeme kararı ile mahkûm olmuş böyle bir kadının torunu, bir gün Türkiye tahtına çıkabilir, babaannesi hüküm giymiş kaatil olarak anılırdı. Velhâsıl iki ucu pis bir değnekti, hiç ellememek evlâ idi. Abdülhamid Hân da öyle yaptı. Üçüncü derecede kaatil Müşîr Dâmad Nûri Paşa, dördüncü derecede Vezir Dâmad Mahmud Paşa idi. Bunlar mahkûm oldular. Asıl katil fiilini işleyenler alt düzeyde adamlardı; onların mahkûm olmalarıyla zaten kimse uğraşmazdı.

İşte 1908'de İttihad ve Terakki iktidara gelip tâlihsiz ikinci meşrûtiyet başladığı zaman, değerlendirme bu oldu. Evet, Midhat Paşa ve Sultan Hamid, yukarıda anılan şahıslardı. Ancak Midhat Paşa da, Sultan Hamid de, bu iki vasıflarından başka düzinelerle, belki yüzlerce başka vasıfları olan adamlardı ama o vasıflar tamamen silindi. Üzerlerinde konuşmak bile

apolitik telâkki edildi. Zira İttihatçılar, meşrûtiyet sloganı ile iktidara gelmişlerdi. Meşrûtiyetin babasını savunmak ve meşrûtiyeti 30 yıl geciktiren bir adama karşı vaziyet almak mevkiinde idiler. Böyle oldu.

Tarihin Hükmü

Ama İttihatçılar, tarihçi ve ilim adamları değillerdi. Sadece politikacı idiler. Bugüne kadar tarihi yapan politikadan, tarihi istediği şekilde yazmasına, hiçbir ülkede izin verilmemiştir... Bunu tecrübe eden ve bir müddet yürüten çok kudretli otokratlar, oligarşiler mevcuttur. Fakat sonunda daima tarihçinin dediği olmuştur. Tarihçi, gerçekleri sergileyivermiştir. Bunun uğrunda kelle veren tarihçiler vardır. Zira hakikat aşkı, insanlığı sevkeden en büyük duygulardan biridir. Birçok ahvalde, menfaat duygusundan daha kudretlidir.

Nitekim Mutlakıyet devrinde de (1878-1908), Meşrûtiyette de (1908-1922), Cumhuriyet'te de en büyük tarih otoriteleri, Sultan Aziz'in başına gelenleri açıkça yazdılar. Avni Paşa'nın tertibiyle öldürüldüğünü söylemekten çekinmediler. Cevdet Paşa, Mahmud Celâleddin Paşa, Memduh Paşa, Lütfi Efendi, Abdurrahman Şeref Efendi, İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, İsmail Hâmi Dânişmend gibi o devri en iyi bilen tarihçiler, cinayet olduğunu bütün delilleriyle gösterdiler.

İntihar fikrini savunan resmî devlet görüşünün yanında yer almakta menfaatleri olan veyâ öyle olduğuna inanan yazarlar ise, mevzuu bütün genişliğiyle incelemeye asla cesaret edemediler. Bazı gerçekleri bilhassa unutmaya veyâ unutturmaya gayret gösterdiler. Bunlardan bir zâtı tanırım ki, bütün hususî konuşmalarında Sultan Aziz'in öldürüldüğünde tereddüt dahi edilemeyeceğini tekrarlamış, fakat bütün yazılarında intihar ettiğini yazmıştır. Öldürüldüğü fikri tuttuğu halde, sonradan korkutularak veya menfaat sağlanarak aksi yazdırılmış olanlar da vardır. Bilhassa İttihad ve Terakki taraftarları, intihar fikrini körü körüne tutmuşlardır. Gerçekte ise bu tutum, İttihadçılar'a hiçbir hakiki menfaat sağlamıyordu ama olayların

içinde yaşayanlar bu uzak görüşlülüğü gösterememişler; bütün günleri, içinde yaşadıkları gün gibi olacak sanmışlardır.

Sultan Abdülaziz, tahttan indirilmesinden sonra 3 gün Topkapı ve 48 saat de Fer'iyye Sarayları'nda, cem'an 5 gün yaşadı. Ölümünde 46 yaşını 3 ay ve 25 gün geçiyordu.

Abdülaziz Hân Niçin Öldürüldü?

Abdülaziz Hân niçin öldürüldü? Tahttan indirilmişti, ikinci veliahd olarak doğmuş, babasının saltanat döneminde 9 yıl, 4 ay, 11 gün ikinci veliahd, ağabeyinin saltanat döneminde 21 yıl, 11 ay, 25 gün veliahd, nihayet 14 yıl, 11 ay, 5 gün padişah olan bir kişi, niçin sadece 5 gün hayatta bırakıldı? Şimdi bu meseleyi, bütün Osmanlı tarihi çerçevesinde gözden geçirelim:

Yıldırım Bâyezid, düşman tarafından tahttan indirildikten sonra 7 ay, 6 gün yaşamış, 1403'te eceliyle ölmüştü. İkinci Bâyezid, tahttan indirildikten sonra 1 ay, 2 gün yaşamış, 1512'de ölmüştü. İkinci Osman 1622'de tahttan indirildikten 1 gün sonra öldürülmüştü. Sultan İbrahim tahttan indirildikten 10 gün sonra 1648'de öldürülmüştü. Dördüncü Mehmed tahttan indirildikten 5 yıl, 1 ay, 28 gün sonra 1693'te ölmüştü. İkinci Mustafa tahttan indirildikten 4 ay, 8 gün sonra 1703'te ölmüştü. Üçüncü Ahmed tahttan indirildikten 5 yıl, 9 ay, 1 gün sonra 1736'da ölmüştü... Üçüncü Selim tahttan indirildikten 1 yıl, 2 ay sonra 1808'de öldürülmüştü. Dördüncü Mustafa tahttan indirildikten 3 ay, 19 gün sonra 1808'de öldürülmüştü.

Sultan Abdülaziz vak'asından sonra; Beşinci Murad tahttan indirildikten 27 yıl, 11 ay, 29 gün sonra 1904'te ölmüştü. İkinci Abdülhamid tahttan indirildikten 8 yıl, 9 ay, 13 gün sonra 1918'de ölmüştü. Altıncı Mehmed Vahîdeddin tahttan indirildikten 3 yıl, 5 ay, 28 gün sonra yurt dışında 1926'da ölmüştü. Halife İkinci Abdülmecid tahttan indirildikten 20 yıl 5 ay, 21 gün sonra 1944'te yurt dışında ölmüştü.

Bu tabloda ihtilâlcileri korkutan hâdise, 1808'de Üçüncü Selim'in öldürülmesi ile son bulan ve İkinci Mahmud'u tahta yükselten Alemdar Vak'ası'dır. Zira Alemdar Mustafa Paşa, ordu ile Topkapı Sarayı'nı, Üçüncü Selim'i yeniden tahta geçirmek üzere basmış, yarım saat geciktiği için Dördüncü Mustafa, Üçüncü Selim'i öldürtmüş, fakat karşı ihtilâlciler gene Dördüncü Mustafa'yı tahtta bırakmamış, kardeşi İkinci Mahmud'u tahta geçirmişlerdi.

68 yıl sonra ikinci bir Alemdar Vak'ası ile bir karşı ihtilâle imkân var mıydı? Vardı. Midhat Paşa'nın şu ifâdesinden, böyle bir imkânın olduğu ve ihtilâl cuntasını ürküttüğü açıkça anlaşılıyor:

- Dolmabahçe Sarayı'nın, yani Sultan Abdülaziz'in muhafazasına memur piyade ve süvari nizam hassa taburları vardı. Memuriyetleri de padişahın muhafazası idi. Bu uğurda, her şeye mukavemet edip, hayatlarını feda edecek derecede çalışmaları borçları iken, bunu ifa etmemişlerdi. Bundan dolayı askerî şereflerinin mahvolduğunu söylüyorlar, padişahı koruyamadıkları, aldatıldıkları için pişmanlık, nedamet izhar ediyorlar, kendi kendilerini takbih ve tel'în ediyorlardı. Zabitler de, neferler de aynı duyguda idiler. Nitekim bunları Avni ve Redif Paşalar derhâl Birinci Ordu bölgesi dışına gönderdiler. Ancak Birinci Ordu'nun diğer kıtalarında da aynı sözler söyleniyordu. İstanbul dışındaki diğer orduların vaziyetini bilemiyorum...

Müşîr Dâmad Nûri Paşa'nın ifâdesinden:

- Huzursuzluk askerden sonra, ulemâ (ilmiye) sınıfında da yaygın hâle geldi. Askerler; "*Eğer padişahın hal' edileceğini bilse idik asla Dolmabahçe'ye gelmezdik*" diye söyleniyor ve büyük memnuniyetsizlik gösteriyorlardı. İlmiye mensuplarının ise padişahı yeniden tahta çıkaracakları söyleniyordu. Bu işler, hükûmet arasında çok gizli şekilde müzakere edildi. Bir kısım kıt'alar derhal İstanbul dışına çıkarıldı. Bir kısmına da para dağıtıldı.

Midhat Paşa'nın ifâdesinden:

Dolmabahçe Sarayı'nın önüne getirilen askerlerin ve Harbiyeliler'in padişahın tahttan indirileceğinden katiyen haberleri yoktu. Onun için hakikati öğrenince memnuniyetsizlik büyük oldu.

Süleyman Paşa, Harbiydiler'ce gelmiş geçmiş en sevilen okul kumandanlarından biridir... Harbiyeliler, kendisine saygılarından, memnuniyetsizliklerini fazla ileri götürmediler. Süleyman Paşa'nın Harbiyeliler'e bir şeyler vaat etmiş olmasını düşünüyorum. Fakat şimdiye kadar böyle bir vesika veyâ rivayete tesadüf edemedim. Mamafih Birinci Ordu'da: "Biz böyle olacağını bilse idik..." cümlesi gittikçe yayılıyordu. Karşı ihtilâl, ancak liderini bekliyordu. Bu sırada Karadağ ve Sırbistan'da isyanlar çıkması ve Rusya'nın bu isyanları silâhla desteklemesi, dikkatleri dışarıya döndürdü.

Sultan Abdülaziz'in muhafazasının sadece kendisi ile Kapdân-ı Deryâ Ahmed Paşa'ya ait olduğunu, başka kimsenin karışamayacağını Avni Paşa, tahttan indirilen padişaha çok iyi muamele edilmesini isteyen nâzırlara karşı -usul ve üslûbu olduğu üzere- tehdit eder tarzda söylemişti. Avni Paşa, Birinci Ordu Kumandanlığına getirdiği Müşîr Redif Paşa'ya kuş uçurtmamasını ve sert tedbirler almasını emretmişti. Sonra Sultan Aziz daha Ortaköy Sarayı'na adım atar atmaz, üç pehlivan eskisi uşak -bütün âdetler hilâfına- saraya sokulmak istenmiş, sokulamayınca, Saray'ın karşısındaki karakolda bir gece yatırılmışlardır. Hayatlarında üç altından fazla maaş yüzü görmeyen bu adamların yüzer altın maaşla Ortaköy Sarayı'na gönderilmeleri ve sarayın harem dairesine sokulmakta ısrar edilmesi, niyetleri çok açıkça ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan, klinik psikopat olduğu muhakkak bulunan Avni Paşa'nın, Sultan Aziz'in öldüğünü görmeden rahat nefes alamayacağını, yukarıdan beri anlatmaya çalıştım. Üstelik artık ihtilâl cuntası tehdit altında idi... Hele Sultan Murad'ın aklî dengesinin gittikçe bozulması, cunta üyelerini korkudan çıldırtmıştı. Delinin hâkan ve halife olması mümkün değildi. Geçici delilikte bile mümkün değildi. İşin açığa çıkması artık gün meselesi hâlini almıştı. İş açığa çıkınca artık cuntacılar biliyorlardı ki, fikirler ikiye ayrılacaktı: Sultan Aziz'in yeniden tahta çıkarılmasını isteyenler (ki Osmanlı tarihinde birden fazla emsali vardı) ve Veliahd Abdülhamid Efendi'nin padişahlığını isteyenler... Böyle durumlarda ne olacağı, kimin üste çıkacağı belli olmazdı. En küçük fırsatta "zabtedilmiş arslan" diye tavsif edilen Sultan Aziz'in zincirlerinden boşanıp kendini Birinci Ordu birliklerinin içine atması, aynı gün cuntacıların asılmaları ile

sona ererdi... Sultan Aziz’in ikinci defa aldanmayacağı, gaflete düşmeyeceği, merhamet etmeyeceği âşikârdı.

Sultan Aziz’in Ölümüne Nazırların Tepkileri

Onun içindir ki cuntacılar, Sultan Azîz’in nasıl öldürüldüğünü pek iyi bildikleri halde, geri zekâlılık taslamaya karar verdiler. “Vah vah, intihar etmiş, makamı cennet olsun!” dediler. Fakat hiç kimse aldanmadı. Yalnız, Avni Paşa korkusundan kimse ağzını açamıyordu. Bununla beraber, bazı tepkiler sert geldi... Nâzırlardan eski sadrâzam ihtiyar Yusuf Kâmil Paşa, haberi öğrenince, yanındaki kabine arkadaşlarına:

Hüseyin Avni köpeğine söyleyiniz, dedi; Peygamberimiz *“Kaatili katil’le tebşir ediniz”* buyurmuşlardır. Bu sır yakın zamanda, o köpek için zuhûr edecektir!

Paşa söz değil, keramet söylüyordu. İstikbali okuyan Devr-i Kadîm kâhinleri gibiydi... Sonra şöyle ilâve etti:

Hain Hüseyin Avni, başımıza neler getirdi, neler getirecek... Ayağının ucundan başına kadar, Cenâb-ı Hakk’ın Osmanlı padişahı olarak halk ettiği vücudu nâdir gelir bir hâkanın kaybına sebep oldu... Mel’un herif, padişahın başını yedi. İnşallah o kaatil de tez zamanda katledilir...

Maliye Nâzırı Yusuf Paşa da dikkate şayan bir şey söyledi:

Hüseyin Avni, Pertevniyâl Vâlide-Sultan’dan sakınsın...

Bu suretle Pertevniyâl Sultan’ın, oğlunun kanını yerde koymayacağını ima ederek, o da kehânette bulunmuş oldu...

Hâlbuki bu saatlerde Pertevniyâl Vâlide-Sultan için, oğlunun feci ölümü yanında, kendi şahsına tevcih edilmiş en ıstıraplı günler başlıyordu...

Vâlide-Sultan’ın Tazyiki ve Sarayın Yeniden Yağmalanması

Şimdi, Sultan Aziz'i kucakladığı andan itibaren annesi Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın başına gelenleri anlatalım:

Yerinde söylediğimiz gibi, omuz vurulup Sultan Aziz'in odası kırılıp içeri girildi. Vâlide-Sultan hemen koşup oğlunu kucakladı... Bütün üstü başı oğlunun kanıyla boyanan 64 yaşındaki uzun boylu, şişman kadın, subaylar ve erler tarafından oğlundan koparıldı. Oğlunu bırakmak istemedi... Zorla ayrılınca kısa bir baygınlık geçirdi. Askerler, taşıyarak odasına götürdüler. Bu baygınlık sırasında Binbaşı Necib Bey, Vâlide-Sultan'ın kulağındaki küpelerle parmağındaki yüzüğü çekip aldı. Belki bir düzine câriye ve bir ordu askerin önünde, bunları cebine attı. Necib Bey'in âmiri Yarbay İzzet Bey, ondan aşağı kalmadı. Vâlide-Sultan odasına taşınırken o da odaya girdi ve etrafta gördüğü mücevher namına ne varsa cebine attı. Yukarıda yerinde söylediğim gibi bu tıynette adamlar bilhassa seçilmişti. Yoksa normal askerlerin böyle hizmetleri yapamayacakları muhakkaktır.

Bundan sonrasını tasvir edebilmek için, benim kalem kudretim zayıf, hattâ âciz kalır. Efsaneler çağının büyük kalemlerine, Homeroslara, Sofokleslere, Evripideslere ihtiyaç vardır.

Vâlide-Sultan kendine gelince, oğlunun kanlı ölümüyle aklı başından gitmiş ve daha 5 gün evvel Türkiye imparatorluk protokolünün ikinci şahsiyeti olan ihtiyar kadına, kendisinin Topkapı Sarayı'na götürüleceği söylendi. Torunları şehzâdeler ve sultanlar, çevresini almışlar:

- Vâlidemizi vermeyiz, nereye götürüyorsunuz? diye feryat ediyorlardı. Askerler, zorla Vâlide-Sultan'ı torunlarının kollarından çektiler. Binbaşı Necib Bey, Sultan'ı kollarından tutup sürükleyerek götürdü. Bu Necib Bey, Şehzâde Nureddin Efendi'ye satılmış bir Gürcü köle idi. Nureddin Efendi ona köle değil, arkadaş muamelesi etmiş, okutmuş, Harbiye'ye gönderip subay yapmıştı. Şimdi, Osmanoğulları'na sadakat ve şükran borcunu ödüyordu! Yarbay İzzet Bey'in muavini ve şer âleti bir vicdan yoksulu idi.

Pertevniyâl Sultan, yalınayak ve ferâcesizdi. Üzerindeki beyaz entari değiştirilemediği için, oğlunun kanları ile rengi -Osmanoğulları'nın Hanedan rengi ve oradan alınarak Türk bayrağının rengi olan- al'a dönüşmüştü... Saraydan itilip çekilerek çıkarıldı... Sarayın bahçesine, karakol binasının önüne getirildi. Orada kendisini Hacı Râşid Paşa ile İzzet

Bey bekliyordu. Paşa, çatana ile Topkapı Sarayı’na götürüleceğini söyleyince devlet düşkünü kadın:

Ben vapura binmem, dedi; oğlumu öldürdüğünüz gibi beni de denize atacaksınız. Çok rica ediyorum paşa, beni burada bırakınız!

Mirliva Râşid Paşa’nın cevabı şu oldu:

Vapura bineceksin! Milleti batırdınız, daha gitmek istemiyorsun!

Bu -her iki mânâda- yüksek üsluplu cevapla paşa ve arkasında baykuş gözleri ile bakan Yarbay İzzet, bu suretle İkinci Mahmud’un eşine minnet borçlarını ödüyorlardı. Türkiye’yi XIX. asır başlarında batarak Türkistan durumuna gelmekten kurtaran, modern Türkiye’nin ve modern Türk Ordusu’nun ve Harbiye’nin kurucusu İkinci Mahmud Hân’ın, sıradan asker gibi yıllarca kışlaların taş odalarında yatıp kar ve çamur içinde alaylarının önünde talime çıkarak yeni Türk Ordusu’nu kuran, ilk Harbiye mezunlarına albay maaşı vererek teşvik eden Sultan Mahmud’un...

Fakat Vâlide-Sultan, nedense denize atılacağı sabit fikriyle[5] o derecede direndi ki, kendisini çatanaya bindirmek değil, rıhtıma sürüklemek kabil olmadı. Rıhtıma sürükleniyor, sonra askerlerin ellerinden kaçıp bahçeye doğru koşuyordu. Râşid Paşa, araba ile köprüden geçerek Sarayburnu’na gitmeyi kabûl edip etmeyeceğini sordu. Vâlide-Sultan:

5 Osmanlı saraylarında padişaha ihanet eden câriyeler Marmara Denizine atılırdı. Zirâ kadınlara idam cezası yoktu.

Araba ile gitmeyi kabûl ederim, dedi; ama biliyorum beni götürüp öldüreceksiniz! Bunun üzerine Binbaşı Necib:

Sus behey büyücü! hitâbıyla, Osmanlı Sarayı terbiyesini ne derecede benimsediğini açığa vurdu.

Pertevniyâl Sultan’ın yanına, ibrikdar ustası olan kalfa (rütbeli câriye) katılarak kapalı arabaya bindirildi. Başlarına muhafız olarak bir harem ağası verildi. Topkapı Sarayı’na sevkedildi.

Aynı gün, Tiryâl Hanımefendi tevkif edildi. Tiryâl Hanım kimdi?

Tiryâl Hanımefendi

Tiryâl Hanımefendi, İkinci Sultan Mahmud Hân'ın baş-ikbâl'i yani eşlerinden biri idi. Çocuğu olmamıştı. O tarihte 66 yaşında idi. Sultan Abdülaziz'in şehzâdeliğinde, onun üzerinde bu üvey annenin, öz annesi Pertevniyâl Sultan kadar emeği geçmişti. Bu yüzden Sultan Aziz, kendisini sever, sayardı. Bütün Sultan Aziz saltanatı boyunca, İkinci Vâlide-Sultan muamelesi gördü. Çok zengindi. Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın da teveccühünü ve arkadaşlığını kazanmıştı. Esasen İkinci Sultan Mahmud'la, Pertevniyâl Sultan'dan daha önce evlenmişti. Bir tesadüfle, her ikisi de 1883'te 73 ve 71 yaşlarında ölmüşlerdir ki, anlattığımız Sultan Aziz vakasından 7 yıl sonradır.

Hikâye edilen alçaklığı, adı geçen adamlarla beraber Şevk-Efzâ Vâlide-Sultan paylaşmaktadır... Zira Pertevniyâl Valide ile Tiryâl Hanım'a yapılan baskıların onun emriyle, hiç olmazsa teşvik veyâ telkiniyle yapıldığı sabittir. Pertevniyâl Sultan ve Tiryâl Hanım, Şevk-Efzâ Sultan'ın üvey kayınvâlideleri oluyorlardı. Sultan Aziz saltanatı boyunca bu iki hanım da saltanat sürmüş, Şevk-Efzâ Vâlide, veliahdin annesi olduğu halde genç yaşta gölgede kalmıştı. Şimdi bunun intikamını alıyordu ama Hânedân şuuru içinde değildi. Osmanoğulları'nın şerefini ayaklar altına aldığının farkında olmayacak derecede kin ve ihtiras dolu idi...

Tiryâl Hanım, kendi konağında otururdu. Dârüssaâde ağası ve Şevk-Efzâ Sultan'ın şer aleti Süleyman Ağa, kendisine bir harem ağası ile haber göndererek Vâlide Pertevniyâl Sultan'ın çağırdığını bildirmişti. Fer'iyye Sarayı'na giden Tiryâl Hanımefendi, orada tevkif edilmiş, padişahın emriyle kendisinin de Topkapı Sarayı'na gönderileceği bildirilmişti ama Pertevniyâl Sultan'la aynı arabada gönderilmemiş, Pertevniyâl Sultan'ı götüren araba geri dönünce o da aynı araba ile aynı gün Topkapı Sarayı'na sevk edilmişti.

Pertevniyâl Sultan'la Tiryâl Hanım, servetleri ellerinden alınmak, Şevk-Efzâ Sultan ve cuntacılar hesabına soyulmak üzere, Topkapı Sarayı'na gönderilmişlerdi. Böylece hem Sultan Aziz taraftarı iki kudretli kadının servetleri ellerinden alınacak, hem de cuntacılar biraz daha zenginleşeceklerdi.

Her iki hanıma da, padişahın emriyle tevkif edildikleri bildirildi. 39 gün Topkapı Sarayı'nda kaldılar. İlkel şartlarda yaşıyorlardı. Üstlerindekileri değiştiremediler. İlk üç gece karanlıkta bırakıldılar ve bir

tek mum verilmedi. Sonra iki hanımdan her birinin odası için birer kandil verdiler. Odalarda her türlü haşere, yılan ve fareler cirit atıyordu. 10 gün sonra Dârüssaâde Ağası Süleyman Ağa geldi, Pertevniyâl Sultan'a:

Zât-ı Şâhâne, siz efendimiz'e selâm gönderdiler, dedi. O zamana kadar sedirde oturan Vâlide-Sultan, Osmanlı protokolü icabı padişah selâmını dinlemek üzere derhal ayağa kalktı ve:

İnşallah arslanım âfiyettedirler ağa? diye sordu.

İyidirler. Efendimiz için Fer'iyye'de daire döşetiyorlar, yakında oraya nakil buyurulacağınızı bildirmek için kulunuzu gönderdiler.

Tiryâl Hanım'la da görüşen ve aslında padişahtan değil Şevk-Efzâ Vâlide'den emir alan -rütbesi vezir, müşîrlerle eşit olan ve protokolde onlardan evvel gelen- dârüssaâde ağasının ziyaretinden sonra, tazyikler azaldı. 39. gün sonunda Süleyman Ağa tekrar geldi. Sultanla Hanımefendiyi alıp Ortaköy Sarayı'na getirdi. Birer odaya kondular. Pencereleri kapatılıp mıhlandı. Kapılar kilitlendi. Yani hapis hayatları devam ediyordu. İsmet ve Emin Ağalar, iki harem ağası, Pertevniyâl Sultan'ı, mevcut bulunmayan gizli hazînesinin yerini söyletmek için, hayli tazyik ettiler. Torunlarından hiçbir şehzade ve sultan bu üç ay müddetle Vâlide-Sultan'ın yanına sokulmadı. İsmet Ağa'nın işkencesi, sekiz gün sekiz gece sürdü. İsmet Ağa, Vâlide-Sultan'a:

- (Şevk-Efzâ) Vâlide-Sultan'dan sizin hakkınızda, "mutlaka Vâlide-Sultan'ı öldür, öldürmeden dönme!" emrini aldım. Hazînenizin yerini söylerseniz öldürmem, şeklinde sözler söylüyor:

- Ne hazînem, ne malım vardır, yaşmaksız, feracesiz Topkapı Sarayı'na sürüldüğümü bilmiyor musunuz? cevabını alınca:

- Madem söylemiyorsunuz, mutlaka kendi kendinizi öldürünüz, ben sizi öldürmeyeceğim ama ölünüzü görmeden de saraya dönemem, diye zırvalıyor, Pertevniyâl Sultan:

- Hayır, ben Müslüman'ım, kendi kendimi öldürmem, sen öldür de bu iş bitsin! diyordu.

Sekizinci gün pencereler açıldı. Temmuz sıcağından kurtulup, kendini Boğaz'ın rüzgârına atan Valide, biraz ferahladı. Fakat manevî baskılar devam ediyor, hâlâ gizli hazînesinin yeri (!) söyletilmek isteniyordu. Bu işkence, Topkapı Sarayı'na sevk edildiği oğlunun şehid olduğu günden itibaren tam 88 gün devam etti. 88 gün sonra Sultan Abdülhamid tahta çıktı.

Şevk-Efzâ Sultan, vâlidelik tahtından indi. Pertevniyâl Sultan serbest kaldı, İkinci Abdülhamid'e şu dikkate değer mektubu yazdı:

Pertevniyâl Sultân'ın Mektubu

"Sultan Murad'ın kemâl-i lutf-ü kereminden olarak (!) fermân-ı şâhâneleriyle beni Topkapı Sarayı'na sürdükleri vakit, (Sultan Murad'ın) mürüvvetlerinden (!) üzerimde bulunan ve yanımda olan eşya ne ise, siz arslanıma gönderiyorum. Bir padişah vâlidesinin ne hâle düştüğünü ileriki nesillerin görmesi için bu eşyanın (müzede) hatıra olarak saklanmasını istiyorum. Üç padişah (kocası İkinci Mahmud, üvey oğlu Sultan Mecid, oğlu Sultan Aziz) sayesinde nail olduğum büyük servetin mühim kısmını cami, mektep kütüphane, çeşme, türbe gibi hayır eserlerine, yardım isteyen muhtaçlara harcadım. Gerisi, Sultan Abdülaziz arslanımın tahttan indirildiği gün Dolmabahçe Sarayı yağma edilirken alındı. Birkaç parça, oğlumun şehid edildiği gün kulaklarımdan ve parmaklarımdan koparılıp odamdan çalındı. Şimdi üç yüz câriyemden yanımda üçü kalmıştır. Bütün eşyamı da gönderiyorum, on üç parçadır. Ancak incili tesbihin bir değeri vardır. Dünya malından arınarak Cenâb-ı Hakk'ın huzuruna çıkacağım için bahtiyarım. Yolladığım beyaz Hint keteninden entari, göreceğiniz gibi kızıla boyanmıştır. Bu boya, amcanız Sultan Abdülaziz'in mübarek ve mukaddes kanıdır... Bu entari üzerimde olduğu halde Topkapı Sarayı'na gönderildim ve 33 gün bu entariyi sırtımdan çıkarıp değiştirme imkânım olmadı. Hayatımda kimse hakkında kötü niyet eseri göstermedim... Bu eşyamı görenler Allah aşkına benden ibret alıp, Fâtiha okumak mürüvvet ve merhametinde bulunsunlar! Başıma gelenleri bilmeyen kalmamıştır. Kanımı deryalara akıttılar. Hüküm, Allâh'ındır.

Pertevniyâl."

Bu devir Osmanlı iç tarihinin gelmiş geçmiş en büyük mütehassısı olan büyük tarihçi merhum İbnülemin Mahmud Kemâl İnal şöyle yazıyor:

“Sultan Abdülaziz’in üzerine kapanmış zavallı annesini, zabitlerden Nazif namında bir mel’un, oğlunun odasından alırken, küpesini ve yüzüğünü zorla gasb edip def olduğu gibi, diğer zabitler de karakol-hâne meydanına çıkarıp orada bıraktılar. Yaşına ve mevkiine hürmet, bahusus uğradığı musibete merhamet edilmesi gereken muhterem kadının gördüğü hakaret ve mihnet, bu kadarla kalmadı. Saklı mallarının yerini bildirmesi için de çeşitli tazyikler ve tahkirlere hedef oldu. Karakol önünde uğradığı hakaretleri uzaktan o sırada karakola Sultan Aziz’in cesedini görmeye gelen bazı nazırlar ses çıkarmadan seyrettiler. Saraydan ise, Şehzadelerin ve Sultanların feryatları yükseliyordu. Gûyâ Kerbelâ idi ve gûyâ bu zulümleri yaptıran Yezîd idi!”

Sultan Aziz’in son Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtibi şâir Âtıf Bey’in ifâdesi:

- O facia günü Avni denen Yezîd, yeniden mal derdine düştü. Daha beş gün önce Dolmabahçe Sarayı yağma edildiği halde şimdi de Ortaköy Sarayı’nda yağma başladı. Askerlere emir verildi. Câriyelerin şalvarlarına kadar her yerde mücevher, altın ve değerli şey arandı. Bir padişah annesinin mücevher saklamak tenezzülünde bulunabileceğini sanacak kadar Osmanoğulları’nın vekarından habersiz bir mel’un, Pertevniyâl Sultan’ın ağzının içine parmağını sokarak, ağzına cevher saklamış mıdır diye araştırdı. Avni Paşa hakkında oğlunun birkaç defa dikkat nazarını çektiği için, yalnız kini için yaşayan Serasker, Valide Sultan’a münfail idi. Eline fırsat geçince, dakika fevt etmedi. Alçak sadrâzam (Mütercim Rüşdü Paşa) ve mahalle imamı tabiatlı bir denî olan şeyhülislâm ve diğer köpekler Avni Paşa’ya uydular... Sultan Aziz’in raporunu aldıktan sonra her biri saraya girdi. Sultan Aziz Efendimizin ve Vâlide-Sultân’ın yatak odalarına girip pis vücutları ile yataklarına oturdular. Bir padişahın yatak odasına cebren girmek hangi faninin haddi olmuştu? Devlet nizamını böylesine şîrâzesinden çıkardılar! Pis gözleriyle etrafta cebe indirecek bir şey var mı diye bakarlardı. Sultan Aziz’in hizmetinde bırakılmış eski dârüssade ağası (vezir pâyesindeki) Cevher Ağa nâzırların önüne çıkıp *“Bu âna kadar nice padişah tahttan indirildi, bunlardan hiçbirinde nazırların harem dairesine girdiği, uşak makulesi adamların efendilerine böylesine hakaret ettikleri işitilmedi, maksat mal ise, padişahın nesi varsa hazîne-i hümâyûn defterinde yazılıdır, padişah yatak odasında hazîne olur mu?”* dedi.

Mütercim Rüşdü Paşa, Cevher Ağa'nın azarlamasına karşı pişkinlik gösterip, *"Ağa hazretleri"* dedi, *"Yirmi beş milyon altın varmış, onu arıyoruz ve elbette devlet için arıyoruz, bize kolaylık gösteriniz!"* Cevher Ağa büsbütün kızdı, *"Paşa hazretleri"* dedi, *"bunca defa nâzırlık ve sadâret yaptınız, hiç söylediğiniz mikdar para yatak odasında saklanır mı?"* Tabii tek altın bulunamadı. 25 milyon altın gibi akıl almaz bir paranın tahttan indirilmiş bir padişahın yatak odasında bulunabileceğini sanan güya devletin en tecrübeli vezirine, bazı âzâsı (organları) eksik ve vezirlerce aklı da eksik sayılan bir harem ağasının verdiği cevap utandırıcıdır. Fakat hiçbirinde utanacak yüz yoktu... 25 milyon altının 175 ton olduğunu ve bu kadar altının iki yüz seneden beri hiçbir padişahın hususî hazînesinde bulanmadığını da bilmiyorlardı...

İbnülemin Mahmud Kemâl Bey, 1940'ta Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan büyük eserinde ilâve ediyor:

Bu mel'ûnâne işleri yapanlar ve yaptıranlar, pek az müddette perişan oldular. Namlarından iz kalmadı. Zira dağlarda gezen en dehşetli haydutların tel'în edecekleri vahşiyâne muameleleri irtikâb etmişlerdi.

Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Paşa'nın ifâdesi:

Beş gün ara ile sarayda yapılan bu ikinci yağmada yalnız mal değil, can da yağmalandı... Sultan Abdülaziz ailesinin peri çehreli câriyelerinden bazıları çekilip alındı ve darbecilerin evlerine götürüldü. Rüşdü, Midhat, Avni Paşa'larla Şeyhülislâm, evlerine Sultan Aziz câriyesi kaçıranlar arasında idi!

Osmanlı Sarayında Câriyelik

O sırada 30 yıldan beri Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik ilga edilmişti ama Saray'ın da seçilmiş, unvanlı, resmî câriye ihtiyacı vardı. Halkın sandığı gibi bu câriyeler, padişah odalıkları değildir. Padişah eşleri, bir sürü protokolden geçtikten sonra seçilmiş, unvanlı, resmî câriyelerdir.

Her birinin dairesinde otuzar kırkar câriye hizmet eder. Câriyeler, saray hizmetlerini gören genç kızlardır. Saray Harem-i Hümâyûn hizmetleri Osmanlı'da sadece genç kızlar tarafından görülür. Erkekler ve evli yahut evlenmiş kadınlar hareme sokulmazdı. Saltanatın başından sonuna kadar bu iş böyle yapıldı. Câriyeler eğitim yılları dışında, 7 yıl haremde çalışmaya mecburdu. Küçük yaşta, yüz ve vücut bakımından çok güzel kız çocuklar bu maksatla saraya alınırdı. 7 yıllık hizmetten sonra her câriye, Harem'in başı olan Vâlide-Sultan'a, o ölmüşse Baş-Kadın-Efendi'ye müracaat ederek *"çırağ edilmesini"* yânî saraydan çıkarılmasını isteyebilirdi. Sarayda hizmette iken evlenmek mümkün değildi. Saraydan çıkarılan câriyeye Vâlide-Sultan, zengin çeyiz vererek ileri gelen bir devlet görevlisi veya onun oğlu ile evlendirirdi. Sarayda hizmet gördüğü en az 7 yıl içinde câriyeler zâten yüksek maaşlar aldıkları, bunları harcayacak yerleri olmadığı, her şey saraydan sağlandığı, çok sık da atıyye (hânedan mensuplarının verdiği değerli hediye) aldıkları için, zâten zengin genç kızlardı. Fevkalâde terbiye ve protokol öğrenmiş, istidatlarına göre çeşitli sahalarda yetirilmiş güzel kızlar oldukları için, birçok devlet görevlisi oğluna bir *"saraylı hanım"* almak isterdi. Bunların manevi anneleri Vâlide-Sultan sayılırdı. Evlendikten sonra, bayramlarda saraya gelip sultanların, kadın-efendilerin eteklerini öperlerdi. Bâzıları saraydan çıkarılıp evlendikleri zaman çok yüksek rütbeli olurdu. Halk bunların sarayda rütbe taşıdıklarını, meselâ "başhazînedâr kalfa" denen en büyük câriyenin rütbesinin vezîr-müşîr'e eşit olduğunu ve vezîr maaşı aldığını bilmezdi. Bunlar anlı şanlı hanımlardı. Cumhuriyet devrinde birçok kişi bu saraylı hanımları, Hânedan mensubu yani Osmanoğulları'ndan sanmıştır. Son defa birkaç ay önce gene böyle sanan bir hâtırâtı, bir gazete tefrikasında okumuştum.

İkinci Sultan Abdülhamid'in ifâdesi:

Fer'iyye dairesinde erkek ve kadın ayırmaksızın bilcümle Hânedân câriyeleri üzerinde icra edilen zulümler, gayr-ı kabil-i tariftir. Harem ağaları ve görevliler, mücevher bulmak ümidiyle, mahremiyete yakışmayan yerlere kadar aradılar... Yıllarca hizmet eden câriyelerin biriktirdikleri birkaç altına ve ufak tefek mücevherlere kadar tenezzül ederek aldılar...

Ama, amansız Sezar'ın sahneye çıkmak üzere olduğunu, piyeste başrolü alanlardan figüranlarına kadar kimse bilmiyordu. Hepsini silip süpürecek ve sahnede tek başına kalmaya çok dikkat edecek olan Sezar,

hepsine “Allah’ım, keşke doğmasaydık!” dedirtecektir. Öbür dünyadaki azabın provasını onlara bu dünyada yaptıracaktır.

Bununla beraber Sultan Abdülhamid, âdeti olduğu üzere, “ceza şahsîdir” hukuk prensibine çok sadık kalacaktır. Mücrimleri mahvedecek, fakat çoluk çocuklarının rızkı ile oynamayacaktır. Zira halife, âdil olmaya mecburdur.

Pertevniyâl Sultân’a Düşmanlığın Sebepleri

Ancak Pertevniyâl Sultan’a revâ görülen, Yunan trajedilerindeki sahnelere rahmet okutan muamelenin tek sebebi Avni Paşa değildir. Pertevniyâl Sultan ve oğlu Sultan Abdülaziz, Hanedan’ın büyük kanadı tarafından tutulmayan şahsiyetlerdir. Şimdiye kadar -Osmanoğulları’nın iç durumları iyi bilinmediği için- hiçbir tarihçinin üzerinde durmadığı bazı gerçekler vardır. Bunları açıklamak, tarihçi olarak görevimizdir:

Günümüze kadar gelen Osmanoğulları’nın hepsi, 1808-1839 arasında saltanat süren İkinci Sultan Mahmud’un (1785-1839) neslidir, başka hiçbir istisna yoktur. İkinci Sultan Mahmud’un nesli, yalnız iki oğlu tarafından yürütülmüştür (diğer hiçbir oğlu bülûğ yaşına kadar yaşamamıştır): 1839-1861 arasında saltanat süren Birinci Abdülmecid (1823-1861) ve 1861-1876 arasında saltanat süren Abdülaziz Hân (1830-1876). Bugün bütün Osmanoğulları, ya Abdülmecid Han, ya Abdülaziz Han’dan inerler. Hânedanın bu iki büyük dalına “Mecîdîler” ve “Azîzîler” denir.

Sultan Mecid öldüğünde geriye kalan 9 zevcesi mühim bir mevzu teşkil etti. Çünki bunlardan 4’ü, kraliçe protokolünde idiler: Servet-Sezâ Baş-Kadın-Efendi, Şevk Efzâ İkinci Kadın-Efendi, Verd-i Cinân Üçüncü Kadın-Efendi ve Perestû Dördüncü Kadın-Efendi. Bu 9 dul padişah eşinin en genci 19 ve en yaşlısı (Şevk-Efzâ Kadın) 41 yaşlarında idiler. Sultan Aziz tahta geçince, ağabeyi Sultan Mecid’in ailesi, yani oğulları, kızları ve dul eşleri için nasıl bir statü değişikliği oldu?

Sultan Mecid'in ölümünde, 8 kızının ancak ilk 4'ü evli, diğer 4'ü genç kız, daha doğrusu çocuktu. -Odalıklar dışında- 24 hanımla evlenen Sultan Mecid, 22 yıllık saltanatında bunların birçoğunu genç yaşında kaybetmiş, bir ikisini de boşamıştı... Kendisinden dul kalan 9 hanımın çoğu, çocuklarının annesi, yani çocuklu idiler.

Sultan Aziz, dul yengelerini, yeğenlerinin dairelerine gönderdi. Her dul, çocuğu ile beraber oturmaya başladı. Bunlardan 4 evli Sultanın kendi sarayları vardı, anneleri, onlar ve Sultan zevci Dâmad Paşalarla beraber oturmaya başladılar. Şehzâdelerden yetişmiş olanların da padişah sarayında daireleri, fakat ayrıca her birinin saray dışında köşkleri, küçük şahsî sarayları, yalıları, çiftlikleri vardı.

Sultân Mecid zamanında 8 sultân (imparatorluk prensesi) düğünü oldu. Sultan Aziz zamanında ise hiçbir sultan düğünü olmadı. Şehzâdelere ise sultanlar tarzında debdebeli düğünler yapılmak âdeti yoktu. Onlar basit törenlerle sarayda evlenirlerdi.

Bu bilgilerden sonra şimdi, her iki kardeş padişah devrinde Hânedan'ın yaşama tarzını mukayese edebiliriz:

Sultan Abdülmecid, kadınlarına ve çocuklarına mukavemet edemez, onlar ne isterlerse yerine getirirdi. Oğullarının sünnet ve kızlarının düğün şenlikleri, binbir geceden nümûne idi, bütün İstanbul halkı günlerce eğlenmişti. Kızlarına ve kadınlarına, akıl almaz değerde mücevherler hediye ederdi. Onları çok şımarttığının da farkındaydı, bir teessür ânında *"Beni kadınlarım ve kızlarım bitirdi"* demiştir. Oğullarını da çok severdi, fakat onlar babaları ile yüzgöz olamıyorlardı.

Sultan Abdülmecid böyle bir hayat içinde veremden öldü... Babası gibi, Rus harbinin verdiği üzüntüyle gelmiş verem değildi. Büyükbabası (Birinci Abdülhamîd) gibi Ukrayna'da bir Türk kalesine (Özü) Ruslar girip Türkler'i kılıçtan geçirdiklerini öğrendiği anda beyin damarları çatlayıp da ölmemişti. Yaşadığı dikkatsiz hayat ile nazik bünyesini tahrib etmiş, o fevkalâde yakışıklı ve güzel adam, kırk yaşını bulamamıştı.

Ama halk, tuhaftır. Birinci Abdülhamid, milletin hâfızasında fazla yer etmemişti. İkinci Mahmud ise, inkılâpları ile halkın canını sıkmış, *"gâvur padişah"* denmişti. Millet böyle bir padişah olmayaydı, Türkiye'nin Avrupa'dan Asya'ya çekileceğinin farkında değildi. Böyle bir hizmet yapmayan fakat babasının ekolünü devam ettirmek için karşı tarafa tâviz de

vermeyen Sultan Abdülmecid ise, çok sevilmişti. Çünki yakışıklı idi, çok nâzikti, merhametliydi, mütevazı idi, halkın arasına karışırdı. Üstelik devri refah devri idi, millet hiçbir mağlûbiyet acısı tatmamış, şanlı şerefli yıllar yaşamıştı. Bugün de bu sıfatları dolayısıyla bazı yeni tarihçiler Sultan Mecid'e, "büyük hükümdar" demektedirler.

Sultan Aziz devrinde durum değişti. Sultan Aziz de, annesi de, koyu birer Türk; Doğu ve İslâm geleneklerine çok bağlı idiler. Hâlbuki Sultan Mecid ve annesi (Bezm-i Âlem Vâlide-Sultan) Batı'dan çok şey getirmişlerdi... Sultan Aziz'in havsalası, kadınlara dedikodu mevzuu olacak derecede yüz verilmesini almazdı. Kızları zaten çocuk yaştaydı. Yalnız büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'ye zaafı vardı. Buna karşılık, birçok saray inşa ettirdi ve muhteşem şekilde döşetti. Demiryolu siyasetine başladı. Ağabeyi devrinden pek az demiryolu kalmıştı. Dört bin kilometreden fazla demiryolu yaptırdı. Orduya ve donanmaya ise akıl almaz bütçeler tahsis etti. Bu siyasetin sonu ne oldu?

Halk, kendi içine fazla karışmayan, daha çok ordusunun birlikleri ve zırhlı gemilerinde dolaşmayı seven bu hâkandan korkuyordu, ona gerçek bir saygı duyuyordu ve herhalde seviyordu ama ağabeyi derecesinde değil... Büyük devlet adamları, Sultan Mecid devrindeki debdebeyi arıyorlardı. Bu ordu, donanma ve demiryolu politikasından gittikçe yaka silkmeye başlamışlardı... Hele Âlî Paşa'nın ölümünden sonra, son 5 yılda padişahın devlet işlerine bizzat karışması karşısında memnuniyetsizlikleri gittikçe büyüyordu. Eskiden sadece sadrâzama hesap verirlerdi ama o da nihayet kendilerinden biriydi. Şimdi padişaha hesap verip Sultan Mahmud devrine dönmekten nefret ediyorlardı.

Ama daha büyük memnuniyetsizlik, Sultan Mecid ailesinde oldu. Sultan Aziz, ağabeyinin eşlerinin ve çocuklarının malına, mülküne, parasına, mücevherine tabiatıyla dokunmadı. Fakat onlara maaşları dışında, babaları devrinde alıştıkları büyük atıyyeler ve mücevherler de vermedi Hele politikaya karışmalarını önledi. Veliahd Murad Efendi politikaya boğazına kadar batmıştı ama, ona karışmayı da doğru bulmuyordu. Çünki ağabeyi Sultan Mecid de veliahd iken, kendi yaşayışına karışmamıştı ama bütün memnuniyetsizler, şu veyâ bu yafta altında Veliahd Murad Efendi'nin çevresinde toplandılar.

Sultan Mecid'in dulları, başlarında Şevk-Efzâ Kadın olmak üzere Sultan Aziz'den de, annesinden de nefret ediyorlardı. Eski muhteşem yaşayışlarını bırakmış, mesire âlemlerine gidemez olmuş, daha muhafazakâr giyinmeye mecbur kalmışlardı. Eski serbest vur patlasın, çal oynasın hayat yoktu artık. Ciddî bir yaşama tarzı vardı. Sultan Mecid devrindeki davranışları dolayısıyla, Vâlide Pertevniyâl Sultan tarafından sevilmedikleri ve beğenilmedikleri de artık kendilerine anlatılmıştı.

Binâenaleyh Sultan Mecid şehzâdeleri anneleri tarafından, Pertevniyâl Vâlide kendilerine kötülenerek, bu ninniyi dinleyerek büyümüşlerdir. Sultan Aziz'e doğrudan doğruya dil uzatılamıyordu. Çünki Osmanlı Saray'ında bu, irtikâb edilemeyecek bir terbiyesizlikti. Onun için Sultan Mecid'in sulbünden gelen Osmanoğulları yani "Mecîdîler" -Sultan Murad dalı müstesna- Sultan Aziz'e saygılıdırlar, fakat Pertevniyâl Vâlide'yi pek tutmazlar. İkinci Abdülhamid, amcasının ailesine yapılanlara kan ağladığı halde, Pertevniyâl Vâlide hakkında sadece saygılı davranmıştır. Gene onun gibi Sultan Mecid'in oğlu olan Altıncı Mehmed Vahîdeddin de Pertevniyâl Vâlide'ye sempati duymaz. Sultan Murad ailesi ise Pertevniyâl Vâlide-Sultan'a karşı düşmandır.

Abdülaziz Hân'ın Şahsiyeti Hakkında...

Abdülaziz Hân'ın şahsiyeti hakkında evvelce fazla temas edilmeyen bazı noktaları söyleyip, bu bahsi tamamlayacağız- Bilhassa padişahı yakından tanıyan veyâ bu devri çok iyi inceleyen tarihçilerin ve şahitlerin ifadelerini nakledeceğim.

Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa'dan:

- Merhum hâkan Abdülaziz Han, güzel yüzlü idi. Güzel konuşurdu. Çabuk kavrayışlı idi, yapılan imaları derhal anlardı... Azametli olmakla beraber, tavırları ve söz söylemesi nazikti... Yüksek ruhlu ve yüksek ahlâklı idi.

Son başkâtibi Âtıf Bey'in ifâdesi:

- Türkçe'yi iyi yazar ve kullanırdı. Hatt-ı hümâyûnlarının çoğu kendi ifâdesidir ve güzel bir hatla lâl (kırmızı) mürekkeple yazmıştır. Yazdığı bir risale, kendi yazısı ile Dolmabahçe Sarayı Kütüphanesi'ndedir (şimdi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde). Her sazı bilir ve az çok çalardı. Fakat ney'i üstâdâne üflerdi. Mevlevi muhibbi idi. Ne içki, ne tütün kullanırdı. Hattâ bunların aleyhine bir güzel makale kaleme almıştı. Resimdeki istidadı çok büyüktü. Meşhur Rus deniz ressamı Ayvazofski ile konuşurken, bir kâğıda rastgele çizerek sandal resmi yapmış, bu kâğıdı ressam rica ederek almış, Çar İkinci Aleksandr'a hediye etmişti. Bu resim *Mecmû'a-i Ebü'z-Ziyâ'*da neşredilmiştir. Resimden anlayanlar, çizgilerdeki orijinalliği hayranlıkla seyrederler. Diğer resimleri de öyleydi. Bilhassa gemi resimleri çizmeyi severdi. Arada güzel levhalar da yazardı... Aksaray semtinde annesi Pertevniyâl Sultan Camii'ndeki celî sülüs levha onun eseridir. Son derece derin zekâlı idi. Çok kuvvetli konuşur ve nutuk söyler, çok tesir ederdi ve hazırcevaptı.

Ünlü edip Sadullah Paşa'nın ifâdesi:

Dîvân-ı Hümâyûn tercümanı olduğum yıllarda, merhum Sultân Abdülazîz yabancıları kabûl ettiği zaman, tercümanlık ederdim. Doğrusu güzel konuşurdu. Hiç düşünmeden en münâsip cevabı söylerdi. Bazı konuşmalarda sadrâzam da bulunurdu. Padişahın bazı cevaplarından o kadar millî bir haz duymuşuzdur ki, memnuniyetimizden benim ve sadrâzamın yüzlerimiz kızarmıştı. Konuşurken çok vakurdu, ecnebilerle konuşurken vekarı artardı... Askerlikten çok iyi anladığı şüphe götürmez. Hakkıyla müşîr (mareşal) ve bahriye müşîri (büyükamiral) üniformalarını giyer, ordusunun, donanmasının içinde bulunmaktan gerçek bir zevk duyardı. Ordu dışında iken üniforma giymez, hepimiz gibi pantolon, ceket giyerdi. En büyük Prusya kumandanlarından Prens Karl da bir defa bana Almanya'da *"Padişahınızın hem askerî bilgisi, hem askerî değerlendirmesi çok kudretli"* dedi... Avrupa seyahatinde Fransız İmparatoru Üçüncü Napoléon, şerefine askerî bir manevra yaptırmıştı. Ondan aşağı kalmamak için Prusya Kralı Birinci Wilhelm de Koblenz'de Sultan Aziz önünde manevra yaptırdı ve Sultan Aziz'e Prusya Ordusu'nu teftiş ettirdi. O sırada (1867) Prusya, 30 Alman devletinin sadece en güçlüsü idi. Kimse Prusya'nın Fransa'dan üstün olduğunu söyleyemez, belki hatırından geçirmezdi. Hele bizim bütün paşalarımız, Fransız Ordusu'nun dünyanın

birinci ve en kudretli ordusu olduğunu söylerlerdi. Hâlbuki Sultan Aziz, bütün bu mütalâaların tesirinde kalmaksızın seyahatinden dönüşte şöyle dedi: *"Fransa ve Prusya orduları arasında esaslı fark var. Bir Fransa-Prusya harbinde Prusya'nın kazanacağına şüphem yoktur..."* Padişahın -3 yıl sonra gerçekleşecek- bu kehânetini birçok kimse hatırlar. Çünki birçok devlet adamı arasında söylemişti.

Cevdet Paşa'dan:

- Merhum, millî gayret sahibi ve vatanı için hamiyet duygusu ile dolu idi.

Mehmed Emin Paşa'nın ifâdesi:

- Mühürdarı olduğum sırada merhum Sadrâzam Yusuf Kâmil Paşa bir gün bana, Sultan Abdülaziz'in kendisine çok mahremâne *"Donanmamızın tekemmülüne gayret edişim, Kırım'ı geri almak içindir"* dediğini nakletti.

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın değerlendirmeleri:

- Ordu ve deniz manevralarına bizzat katılırdı. Yeni silâhların hepsini edindi. Yeni usul istihkâmlar yaptırdı. Ordu için fabrikalar ve tersaneler kurdurarak askerî ihtiyaçların mühim kısmının dâhilde yapılmasını temin etti. Hem askerî, hem sivil mekteplerin ıslahı ile maarifin terakkisine çok çalıştı. Telgraf hatlarını her tarafa yaydı. Her yerde postahâneler açtırdı. Demiryolları ve şoseler yaptırdı. Birçok şehir ve kasabada belediye teşkilâtı kurdurdu. Mülkî idareyi ıslah etti. Şûrây-ı Devlet'i ve Mahkeme-i Temyîz'i kurdu. Atası Yavuz'un fethinden beri üç buçuk asırdır hiçbir padişahın adım atmadığı Mısır eyaletine giderek ahalisinin saltanata bağlılığını pekiştirdi. İlk ve son defa Avrupa devletlerini resmen ziyaret eden padişah oldu. Hükümdarlar ve o ülkelerin büyük devlet adamları ile konuşarak devletin şan ve şerefini liyakatle artırdı. Devletin yükselmesi için pek çok çalıştı, zamanını şahsî zevklerine harcamadı. Değerli, hamiyetli, gayretli, ince bir padişah idi.

Âtıf Bey'den:

- Türk ve İslâm âdetlerini takib etmekte titizdi. Bu hususta adetâ ağabeyine aksülamel gösteriyordu. Frenk âdetlerini taklid edenlerin arkasından alay ettiğini birkaç defa duydum. Çok sofu ve işi gücü ibadet

değildi... Zaten olamazdı, zira devlet, bilhassa ordu işlerinden çok az vakti kalırdı. Fakat samimî dindar olduğunda kimse şüphe edemez.

Devrin Müşîr Kâzım Paşa, meşhur maarif nâzırı vezîr Kemâl Paşa, Hakkı Bey, Sâdî Bey gibi birçok ünlü şâiri ardından uzun ve güzel mersiyeler yazdılar. Başına gelenler Kerbelâ vak'ası ile mukayese edildi ve Hüseyin Avni hakkında "Yezîd" lâkabı fazlasıyla kullanıldı. Kemâl Paşa'dan:

Dîn-ü devlet hâinî birkaç melâîn-û Yezîd
Eylemişler Hazret-î Abdü'l-Aziz Hân'î şehîd

Sâdî Bey'in müseddes mersiyesinin nakarat beyti:

Ağlasın şâh-î şehîde halk-ı âlem, ağlasın
Çağlasın hûn-âb-ı çeşm-î ehl-i matem çağlasın

KARŞI EYLEM

Meşrûtiyet ve Avni Paşa

İhtilâl niçin yapılmıştı? Meşrûtiyet için... İngiltere gibi taçlı demokrasi olacak, meclisler açılacak, o zamana kadar devletin anayasası mâhiyetinde olan Tanzimât ve Islâhât hatt-ı hümâyûnları artık gerçek bir anayasa hâline dönüştürülecekti. Seçimler yapılacak, meclisler icrâyı (hükûmeti) kontrol edecekti.

Sultan Murad'ın meşrûtiyet istediği biliniyordu ama onun İngiltere Kraliçesi kadar bile nüfûzu yoktu ki... Kâtibini tayin edemiyor, her şeye Avni Paşa karışıyordu. Her şeye Avni Paşa hâkimdi. Her şey onun elindeydi. O istemeden değil anayasa yapıp meclis açmak ve seçim yaptırmak, kuş uçurmak kabil değildi. O andaki Avni Paşa'nın durumunu büyük tarihçi İbnülemin Mahmud Kemâl İnal şöyle anlatıyor:

- Sultan Abdülaziz'i hal' etmenin asıl sebebi, gûyâ istibdadı ortadan kaldırmak, meşrûtiyet ilân ederek devletin geleceğini ve milletin saadet ve selâmetini temin edecek sağlam bir idâre kurmaktan ibaretti. Hâlbuki, askerî kuvvet elinde bulunmak ve muazzam bir padişahı bir anda ve kolayca mahvetmiş olmak itibariyle, kendini herkesin âmiri ve manevî hükümdar mevkiinde görmeye ve herkese azamet ve ceberût göstermeye kalkışan Hüseyin Avni Paşa, istibdada mâni olacak tedbirlere tevessül etmek şöyle dursun, meşrûtî idâreyi hararetle arzu edenlerin fırsat düşünce ocaklarını söndürmek tasavvurunda bulunuyordu. Hâlbuki Avni Paşa, Murad Efendi'nin cülûsu ile beraber meşrûtiyeti kurmaya çalışacağını -meşrûtiyetçilerin bayraktarı olan- Midhat Paşa'ya vaad etmişti. Bu vaad, Midhat Paşa'nın, hal' işinde kendine muhalif bir vaziyette bulunmamasını temin etmek içindi. Zira kîni dîni olan garazkâr Avni Paşa'nın en büyük emeli, Sultan Abdülaziz'i ortadan kaldırmaktı. Nitekim kendi ağzıyla Sultan Murâd'm cülûs ettiği gün dîvân-ı hümâyûn âmedcisi Mahmud Bey'e, "*Bu işe muvaffak olduğum sırada istihsâl eylediğim ferah ve memnûniyet kadar dünyâda hiçbir şey ile mütelezziz olmadım*" demişti. İşte bu en büyük emeline nail olunca, Midhat Paşa ve arkadaşlarına olan vaadini unuttu. Esâsen Sadrâzam Rüşdü Paşa da Avni Paşa gibi istibdad heykeli idi. Bu iki müstebit, her şeyde aldanan Midhat Paşa'yı bu işte atlattılar. Sultan Aziz'in başına getirilenlerin, durumu ıslah etmek emelinden değil, kin ve garazdan ileri geldiğini, bütün aklı başında olanlarla beraber, fakat onların hepsinden sonra Midhat Paşa da anladı...

Cuntacıların bir toplantısında Midhat Paşa, Meşrûtiyet meselesini açtı. Rüşdü Paşa, hükûmetin ve icranın başı olarak şöyle buyurdu:

- Padişahımız millet meclisi teşkil etmek istemiyor (pâdişâha da iftira atıyor!). Milletimizin vukuf ve terbiyesi, meclise müsait değildir. Ancak yeni kanunlar yapar, mâliyeyi de ıslâh edersek, emniyetsizliği ortadan kaldırırız!

Avni Paşa, sadrâzamın sözlerini başka kelimelerle tekrarladı. Midhat Paşa:

- Bir meclis teşkili şarttır, dedi.

"Sultan Aziz'in hal'i için çarşaf kadar fetvâ yazarım" tarihî cevherini yumurtlayan yobaz fetvâ emîni Kazasker Kara Halil Efendi:

- Öyle meclise falan lüzum yoktur! buyurdu.

Sadrâzam Rüşdü Paşa:

- Biz millet meclisi yapamayız, yapmayacağız, şeklinde kesin konuştu. Zira arkasında Avni Paşa'nın bütün ceberûtuyla bulunduğunu ve isteseler de kendilerine meclis falan açtırtmayacağını biliyordu. Sadrâzam Hazretleri şöyle devam etti:

- Mâliyeyi düzeltelim kâfidir. Kim meclis istiyor ki? Padişahımız da meclis için ısrar etmez...

Darbeyi şahsen yapan Ferik (Korgeneral) Süleyman Paşa'nın tepesi attı:

- Çünki meram bu imiş ve kaanûn-i esâsı (anayasa) yapılmayacakmış, biz niçin bu işe âlet olduk? Eski hâlin ne fenalığı vardı? deyince, Avni Paşa sözünü keserek:

- Sen sus, asker siyasete karışmaz! diye bağırdı.

Kumandanının bu paylaması ile Süleyman Paşa'nın şüphesiz korkudan değil, teessürden dili tutuldu. Bize bu şekilde azarlandığını bizzat kendisi anlatmaktadır. İşte insanı gırtlağına kadar batırarak şahsî menfaatlerine âlet ederler, vatan ve millet diye kandırırlar, işlerine gelmeyen en ufak bir şey zuhur ederse bir kenara atıverirlerdi. Siyasetten nefret etti. Yaptığına pişman oldu. Sadrâzam Rüşdü Paşa'dan da şu zılgıtı yedi:

- Paşa oğlum, siz askersiniz. Hiçbir memlekette asker olanın lisanından böyle lakırdılar çıkmaz ve asker olan, bizim devlet nizamımızda sadece verilen emirleri yapar, siyasete karışamaz!

Gene Süleyman Paşa'nın yazdığına göre, toplantı dağılırken Midhat Paşa onu durdurmuş:

- Müteessir olmayınız, demiştir; bu iki müstebide (Avni ve Rüşdü Paşalar) karşı ne yapabilirdim? Hâlbuki üçümüz, Meşrûtiyet için (darbeden önce) birbirimize söz vermiştik...

Süleyman Paşa:

- Efendim, demiştir; madem beni böyle bir meclise (toplantıya) çağırdınız, elbette fikrimi almak içindir. Niçin susturuldum, tekdir ve tehdit edildim? Dinlemek üzere çağrıldı isem, buna lüzum yoktu. Serasker veyâ sadrâzamın bana şahsen emir vermeleri kâfi idi...

Ancak Süleyman Paşa, şu mütalâaları ilâve etmektedir:

- Darbeden sonra Avni Paşa, benden gittikçe uzaklaşmaya ve şüphelenmeye başladı. Birinci Ordu zâbitlerinin bir derece terfii için kendisine liste takdim etmiştim. Orduda (Sultan Aziz olayı dolayısıyla) memnuniyetsizlik vardı ve biz, serasker paşadan fazla ordunun içindeydik. Ona söylenemeyenleri biz duyuyorduk. Bu memnuniyetsizliği yatıştırmak icab ediyordu. Önce teklif ettim. Çok kızdı, fakat imzaladı. Artık tabiatını öğrenmiştim (biraz geç öğrenmiş!). İlk fırsatta beni başından atmasını ve hattâ tabiatı icabı beni bir tehlikeye uğratmasını her an beklemeye başladım ve iki hafta müddetle bekledim, çok ihtiyatlı hareket ettim...

Bu mütalâalara tarihçi ne diyebilir? Darbenin zavallı kahramanı Süleyman Paşa'ya sadece acınır ama ona acımak, sebep olduğu felâketi telâfi eder mi? Süleyman Paşa bu sırada, edebiyat ve tarihe ait kitaplarıyla ünlü idi. Asker olarak halk arasında bir şöhreti yoktu. Bir sürü mirlivâ ve ferik'ten biri idi. Henüz "Şıpka Kahramanı" ve millî kahraman değildi. Rus harbinin Gazi Osman ve Gazi Muhtar Paşalar'dan sonraki üçüncü kahramanı olarak şöhret yapmamıştı.

Sultan Aziz'in son mâbeyn başkâtibi Âtıf Bey'in ifâdesi:

- Eğer Hüseyin Avni Paşa hayatta kalsaydı, Midhat'ı ve onunla beraber hareket eden meşrûtiyetçileri mahvedeceğine şüphe yoktur. Zira kendisinden başka kimseye iktidar hakkı tanımayacağı bütün davranışlarından açığa çıkıyordu.

Cuntanın İngiliz üyesi, İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot'un mütalâası:

- Hüseyin Avni Paşa ölmese idi,mutlaka Midhat'la çatışacak ve kötü şeyler olacaktı.

Durumu iyi anlayabilmek için, dış politika bakımından değerlendirmek icab eder. Şöyle ki:

Aslında meşrûtiyeti, Türkiye'de tek vatandaş istemiyordu. Hiç kimse hürriyetsizlikten şikâyetçi değildi. Meşrûtiyetçiler, bir avuç aydın ve gazeteciden ibâretti. Bunların kahir ekseriyeti meşrûtiyeti, yeni rejimde külah kapmak için istiyorlardı. Meşrûtiyet içe değil, dışa dönük olarak kullanılmak isteniyordu. Bilhassa Midhat Paşa, meşrûtiyeti ilan ettirirse, hem Avrupa'da –zâten yerinde olan- itibarının çok artacağını, hem de devletler üzerindeki bazı baskıların, hem liberal devletler (İngiltere, Fransa), hem müstebit devletler (Rusya, Avusturya) tarafından hafifletileceğini, hâtta kaldırılacağını sanıyordu. Bu düşünceler tamamen yanlıştı ve devleti Rus harbi felaketine sürükledi. Yanlış olduğu felâketten sonra anlaşılabildi. Delikanlılığından beri meşrûtiyetçi olan ve en ateşli en cesur kaleme sahib bulunan Namık Kemâl bile, meşrûtiyetten vazgeçti.

Dış yazışmaların ve gelişmelerin içinde olan Hâriciye Nâzırı Râşid Paşa, nâzırlara mahsus makam vapurunda o günlerde sadâret mektupçusu (başbakanlık genel sekreteri) Memduh Bey'e (Paşa) tesadüf etti. Şunları söyledi:

- Beyefendi dış politikada başımız dertten kurtulmuyor. Padişahı niçin indirdiğimizi bir türlü Avrupa'ya izah edemedik. Avrupa matbuatı, sarayları, hükûmetleri ve meclisleri bu işin dedikodusu ile aleyhimizde çalkanıyor. Ordunun siyasete karıştığı söyleniyor. Tanzimat'ın sona erdiği yazılıp çiziliyor. Şimdi padişahın ölüm şekli bizi büsbütün müşkül durumda bıraktı. Ölüm şeklini bir türlü izah edemiyoruz (yani intihar olduğu iddiasını yutmuyorlar!). Avusturya matbuatı acayip şeyler yazıyor. Çar çok müteessir olmuş ve teessürünü bir çok kişiye söylemiş. Zira önümüzdeki inkişaflardan, bir Türk-Rus harbini durduramayacağını hissetmiş. Hâsılı her yeni gün ne yapacağımızı şaşırıyoruz.

Râşid Paşa, belki ihtilâlin her yeni gün yeni sürprizlerle geldiğini bilmiyordu. İhtilâl, olağan düzen değildir. Olağan dışı düzensizliktir. Düzenin yeniden kurulmasına kadar geçecek müddet içinde ne gibi gelişmeler kaydedileceğini şimdiye kadar hiçbir ihtilâl ve fikir adamı kestirememiştir.

15 Haziran Gecesi

Sultan Aziz’in hal’inden 16 ve ölümünden 11 gün geçmişti. 15 Haziran gecesi için kabine toplantısı kararlaştırıldı. Karadağ ve Girit’te çıkan isyanlar ve Avrupa devletlerinin bu isyanlar karşısında tavrı gündemde idi.

Yaz dolayısıyla hükûmet toplantıları Bâb-ı Âlî’de değil, nâzırların konaklarında yapılıyordu. O geceki toplantının Şûrây-ı Devlet Reîsi Midhat Paşa’nın Beyazıt’ta, Soğanağa’daki konağında olacağına dair nâzırlara sadrâzamın imzasını taşıyan davet tezkereleri gitmişti. Sadrâzam, yazlığa geçmiş ve Boğaz’ın üst taraflarında oturan ve mevzu ile de pek ilgisi olmayan birkaç nâzıra, rahatsız olmasınlar diye davet tezkeresi göndermemişti. Nâzırlar, birer ikişer Midhat Paşa’nın konağına geldiler.

Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Kapdân-ı Deryâ Kayserili Ahmed Paşa, Hâriciye Nâzırı Râşid Paşa, Maârif Nâzırı Cevdet Paşa, Defter-i Hâkânî Nâzırı Yûsuf Paşa, “mecâlis-i âliyye’ye me’mûr nâzır” denilen nezaretsiz kabine üyesi devlet bakanları olan Hasan Rızâ Paşa, Hâlet Paşa ve Şerif Hüseyin Paşa, Sadâret Müsteşarı Kabzımâl-zâde Saîd Efendi, âmedî-i divân-ı hümâyûn Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Bey, sadâret mektupçusu Memduh Bey, teker teker makam arabaları ile teşrif buyurdular. Konak sahibi Midhat Paşa tarafından karşılandılar. Devlet nâzırlarından eski sadrazam Yusuf Kâmil Paşa, hem hasta olduğu, hem gördüğü yerde Avni Paşa’ya yüzüne karşı hakaret ettiği, Avni Paşa da cevap veremediği için, davet edilmeyenler arasında idi. Davet edilmeyenlerden bir diğeri, Adliye Nâzırı Safvet Paşa, bir diğeri Şeyhülislâm Hayrullah Efendi idi.

İçkili akşam yemeği yendi. Birçok nâzırın neş’esi yerine geldi, birçoğunun da neş’esi gayrıtabiî şekilde arttı. Bu kafa ile imparatorluğun mühim bir dış meselesi müzakere edilecekti. Tabii Cevdet Paşa gibi nâzırlar ellerini içkiye sürmüyorlar, fakat masada oturuyorlardı. Alt (zemin) katta, paşaların ağalarına (baş uşak) yemek çıkartılmış, onlar da içerek kafayı bulmuşlardı, sonra bazıları kumar oynamaya başladılar.

Saat gece 10.30’a (22.30) gelmişti. Sultan Abdülaziz Hân’ın şehîd olması üzerinden tam on bir gün ve on iki saat geçmiş bulunuyordu.

Müzakereler ilerlemiş, fakat henüz noktalanmamıştı. Mecliste tuhaf bir durgunluk vardı. Hava da sıcak ve esintisizdi. Ecnebî devletlere verilecek bir notanın metnini iki defa kaleme almış, beğenmemişlerdi. İkincisini Midhat Paşa kaleme almış, okuduktan sonra kendi yazdığı metni beğenmeyip "şurası, burası iyi olmadı!" demiş:

- Ne acâyib hâl, zihnimizi toplayamıyoruz! diye ilâve etmiş, nâzırlar hafif tebessümle tasdik etmişlerdi. Bazıları, içkinin zihinlerine verdiği kesâfeti dağıtmak için fincan fincan kahve yudumluyorlardı. Bazıları sigara içiyorlardı.

Böyle bir durumda hünkâr (hassa) yâveri kordonları takınmış genç bir subay, yıldırım gibi bulundukları salona daldı.

Bu subay "Çerkes Hasan Bey" diye tanınıyordu. Şimdi "Çerkes Hasan Vak'ası"nı anlatmadan önce, bu subayı yakından tanıyalım.

Çerkes Hasan Bey Kimdi?

Gazi İsmail Bey, Rus zulmünden Kuzey Kafkasya'yı bırakıp Osmanlı topraklarına iskân edilen ve Silivri'ye yerleşen bir Çerkes beyi idi. Üç çocuğu oldu: 1848'de Nesteren (Nesrin) Hanım, 1850'de Hasan Bey ve 1851'de Osman Bey. Soylu Çerkes kız çocuklarının saray hizmetine alınması âdetti. Nesteren Hanım da küçük yaşta saraya verildi. Saray usûlüne göre adı "Neş'erek" olarak değiştirildi. 1868'de Dolmabahçe Sarayı'nda Sultan Abdülaziz ile evlendirildi. Daha önce padişah 3 hanımla (Dürr-i Nev Baş-Kadın-Efendi, Edâ-Dil İkinci Kadın-Efendi ve Hayrân-ı Dil Üçüncü Kadın-Efendi) evlendiği için Neş'erek Hanım, o anda "Dördüncü Kadın-Efendi" unvanıyla kraliçe protokolüne girdi. 7 yıl sonra, 1875'te, Şehzâde Mahmud Celâleddin Efendi'nin annesi olan Edâ-Dil İkinci Kadın-Efendi, 28 yaşında öldü. Hayrân-ı Dil İkinci ve Neş'erek Üçüncü Kadınlığa yükseldi. Padişahın 1873'te evlendiği Seyfeddin Efendi'yi doğuran Baş-İkbâl Gevherî Hanımefendi de Dördüncü Kadın-Efendi oldu.

Neş’erek Üçüncü Kadın-Efendi, 24 Ağustos 1874’te Emine Sultan’ı (ölümü: 29 Ocak 1920) ve 5 Haziran 1872’de Şehzâde Mehmed Şevket Efendi’yi (ölümü: 22 Ekim 1899) doğurdu (Şevket Efendi’nin bugün torunu Sâdeddin Efendi ve onun iki çocuğu hayattadır.) Bu Neş’erek Kadın-Efendi, Sultan Aziz’in hal’ edildiği gün ateşli hasta idi, omzundaki şal alınarak hakarete maruz kaldı. Çıplak omuzlarına Boğaz’dan geçerken yağmur yedi. Topkapı Sarayı’nda bakımsız kaldı. Başlarına gelen büyük felâketin de tesiriyle 11 Haziran 1876 günü 28 yaşında öldü.

Sayın okuyucularımın dikkatlerine sunuyorum: Neş’erek Kadın-Efendi’nin ölümü, Sultan Aziz’in ölümünden bir hafta sonra ve yukarıda anlatmaya başladığım Midhat Paşa Konağı’ndaki kabine toplantısından sadece 4 veyâ 5 gün öncedir.

Neş’erek Kadın-Efendi’ye nasıl ve kimin tarafından hakaret edildiği yerinde anlatılmıştı, burada tekrarına lüzum yoktur. Yalnız hatırlanması zarûrî idi.

Gazi İsmail Bey’in oğulları Hasan ve Osman ise, ilköğretimden sonra bahriye (deniz) rüşdiyesini (ortaokul) ve îdâdîsini (lise) okudular. Son sınıfta Hasan Bey, askerî îdâdîye geçti. Sonra Hasan, Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne’yi (Harb Okulu), Osman da Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne’yi (Deniz Harb Okulu) bitirerek teğmen oldular. Osman Bey, uzun yıllar Osmanlı bahriyesinde hizmet etti ve amiral oldu.

Gazi İsmail Bey’in kız kardeşi, yani Neş’erek Kadın’la Hasan Bey’in halası olan hanım, vaktiyle Kapdân-ı Deryâ bahriye müşîri (büyükamiral) Ateş Mehmed Paşa ile evlenmişti. Olayımızın geçtiği 1876 yılında Trabzonlu Ateş Mehmed Paşa ölmüştü ve dul hanımı, onun konağında yaşıyordu. Çerkes Hasan Bey de bekâr olduğu için halasının -eniştesinden kalma- bu konağında ikamet ediyordu.

Neş’erek Kadın-Efendi ölünce, kızı Emîne Sultan’ı 2 ve oğlu Şevket Efendi’yi 4 yaşında oldukları halde anasız bırakmış, zaten zavallı çocuklar, bir hafta önce de babaları Abdülaziz Hân’ı kaybetmişler, babaanneleri Pertevniyâl Valide de tevkif edilip Topkapı Sarayı’na sürülmüştü. Çocuklar, Ortaköy Fer’iyye Sarayı’nda, ağabey ve ablaları ile hizmetlerindeki câriyelerle yaşıyorlardı.

Çerkes Hasan Bey, Şûrây-ı Askerî’ye yâver oldu. Sonra ablasının iltimasıyla padişahın büyük oğlu olup müşîr rütbesi taşıyan Yusuf İzzeddin

Efendi'nin yâveri oldu. Saraya serbestçe girip çıkmaya, hünkâr yâveri kordonları takınmaya başladı. Sultan Aziz, beğendiği asker tipinde olan bu genç kayın biraderini seviyordu. Hasan Bey, kolağası (kıdemli yüzbaşı) idi. Yaşı 26'ya gelmişti.

Ve darbe oldu. Avni Paşa, Çerkes Hasan'ı yakından tanıyordu. Memduh Paşa'nın *Mir'ât-ı Şüûnât*'da yazdığına göre, Avrupa ve Amerika'dan yeni silâhlar geldiği zaman Hasan Bey'i çağırır:

Şu silâhı eline alıp bir tecrübe et bakalım, sen iyi nişancısın, iyi vuruyorsun, at, vur, göreyim! dermiş.

Padişah kayın biraderi, kadın-efendi kardeşi, şehzade ve sultan dayısı olan böyle bir subayı Avni Paşa'nın değil sarayda, İstanbul'da ve Birinci Ordu'da bırakmayacağı aşikârdı. Kendisini Altıncı Ordu merkezine, yani Bağdat'a tâyin etti ve gücenmemesi için, Bağdat'a gönderilirken rütbesinin binbaşılığa çıkarılmasını emretti. Esasen darbeden sonra birçok subaya bir rütbe terfi verilmişti.

Başka niyetleri olan ve Bağdat'a gitmeyi aklından geçirmeyen Hasan Bey emri savsakladı. Bunun üzerine tevkif edildi. Askerî tevkifhâneye kondu. Orada, Birinci Ordu Kumandanı ve Şûrây-ı Askerî Reîsi Müşîr Redif Paşa'yı görmek istediğini bildirdi. Redif Paşa, Hasan Bey'i kabûl etti:

Sen asker değil misin? diye bağırdı; şehzâde veya sultan-zâde misin? İstanbul dışına gitmem dersin? Askerî emre muhâlefet ettin. Vazife yerine zamanında hareket etmedin. Dîvân-ı harbe çıkacaksın...

(Ablamın ölümünden dolayı) ailevî teessürüm ve mazeretim vardı Paşa Hazretleri, diye cevap verdi Hasan Bey; eğer beni bugün salıverirseniz yarın Bağdat'a hareket edeceğime askerî ve şahsî namusum üzerine söz veriyorum. Bugün serbest kalmam lâzım. Yapacak mühim işim (!) var. Gene emr-ü ferman zât-ı devletlerinindir...

Redif Paşa bir saniye tereddüd ettikten sonra, Hasan Bey'in salıverilmesini nöbetçi subaya işaret etti. Padişahla akraba bir subayı dîvân-ı harbe verip yahut mahfûzen Bağdad'a gönderip dünyâ kadar dedikoduya sebebiyet vermektense, sessizce halletmek çok daha akıl işiydi.

Hasan Bey, Beyazıt'tan Cibali'ye indi. Halasının konağı burada idi. Halası ve merhum Kapdân-ı Deryâ Ateş Mehmed Paşa'nın büyük oğlu sadâret mektûbî kalemi halifesi (başbakanlık özel kalemi kâtibi) Ali Rızâ Bey gibi, Çerkes Hasan Bey'in de ikametgâhı burası idi. İhtilâlden sonra,

saraydaki yâver odasını kaybetmişti. Fakat hâlâ hassa yâveri kordonlarını takıyordu. Konaktaki odasına çıktı. Bir müddet arka üstü uzanıp dinlendi. Akşam olmuştu. Yavaş yavaş, hiç telâş ve acele etmeden hazırlanmaya başladı. Dört beş ay önce ölen Sadrâzam Müşîr Es'ad Paşa'nın -ki Hüseyin Avni'nin can düşmanı idi ve onun da genç yaşında Avni Paşa tarafından zehirlettirildiği kanaati hâkimdi- terekesinden bir çift altıpatlar revolver almıştı. Mükemmel silâhlardı. Çok denemiş, hiç tutukluk yapmamıştı. Bu iki tabancayı kuşandı. Şurasına burasına iki veyâ üç küçük tabanca daha sokuşturdu. Teker teker gözden geçirdi. Hepsi dolu idi. Her zaman taşıdığı Çerkes kamasından başka iki kamayı daha üzerinde gizli yerlere yerleştirdi. Hazırdı. Konaktan çıktı.

Cibali iskelesinden kiralık kayıkla Kuzguncuk'a geçti. Hüseyin Avni Paşa'nın yalısına gitti:

- Paşa Hazretleri buradalar mı? diye sordu.

Uşaklardan biri:

- Hayır, dedi; Midhat Paşa'nın konağına gitti, bu gece hükûmet orada toplanacakmış. Nişanlarını da taktı. Çünki halkın arasından geçecekmiş!

Hasan Bey, kayığa atlayıp Sirkeci'de karaya çıktı. Beyazıt'a Midhat Paşa konağına geldi. Kapıdaki ağalara:

- Serasker Paşa Hazretleri buradalar mı? diye sordu.

Saraydan bir haber getirdiğine şüphe etmeyen ağalardan biri:

- Yukarıdalar, diye cevap verdi, ama çok acele değilse (!) şimdi girmeseniz iyi olur. Hükûmet müzakere hâlinde. Serasker Paşa'nın âdetidir, sıkça abdest-hâneye çıkar. Sofada beklerseniz, çıkınca yakalarsınız...

Yalnız Çerkes Hasan Bey'in işi acele, hem çok acele idi. Öyle seraskerin sofaya çıkmasını falan bekleyecek hâli yoktu.

Bu sırada nâzır paşalar hazretleri; sıcak, içki ve fazla yemekten bunalmışlar, herkese rehavet çökmüştü. Ekserisi de yaşlıca adamlardı. Hüseyin Avni Paşa oldukça şişman idi. Halet Paşa sıkılmış, koltuğunda oturmuyor, ayakta dolaşıp boyuna koltuk değiştiriyordu. Pencerenin önünde Râşid Paşa vardı. Cevdet Paşa, kapı tarafına düşmüştü, yanındaki koltukta eski Serasker Rızâ Paşa oturuyordu. Onun yanında da Midhat Paşa. Karşıda Şerif Hüseyin Paşa ile Yusuf Paşa yan yana idiler. Başköşede Rüşdü Paşa, Avni Paşa, altlarında Ahmed Paşa bulunuyordu (oturuş şekli, Cevdet Paşa'nın yazılı ifâdesine göredir). Cevdet Paşa'nın tarafı rüzgâr almıyordu,

çok terlemeye başlamıştı. Bu sırada pencerenin önündeki Hâriciye Nâzırı Râşid Paşa rüzgârdan sıkılmıştı; Cevdet Paşa'ya, yer değiştirmeyi isteyip istemediğini sordu: "Canıma minnet bildim" diyen Cevdet Paşa, Hâriciye Nâzırı ile yer değiştirdiler. O gece Râşid Paşa hükûmet toplantısına evvelâ çağırılmamıştı. Çünki yazlığı Boğaz'da uzak yerde idi. Fakat gündüz, Dîvân-ı Hümâyûn âmedcisi Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Bey'i (Paşa) görüp "Biz nâzır değil miyiz?" demesi üzerine Mahmud Bey, ona da sadrâzam imzalı bir davetiye çıkartmıştı.

Ve saat 22.30 olmuştu. Hâlâ bazı Avrupa devletlerine, Karadağ ve Girit isyanlarına müdahale etmemeleri için verilecek notanın metni üzerinde mutabakat hâsıl olmamıştı. Çerkes Hasan Bey, nâzırların toplandığı salonun kapısını açtı. Ayağı ile kapıyı sertçe kapayıp, elindeki altıpatlar Amerikan yapısı tabancayı Hüseyin Avni Paşa'ya doğru çevirip:

- Davranma serasker! diye bağırdı ve bütün salondakileri:

- Davranmayınız (kıpırdamayınız)! Şeklinde ihtar etti. Fakat ihtara az kişi kulak astı. Salon bir anda karmakarışık oldu. Nazırların çoğu ayağa kalkmıştı.

Katliâm

Çerkes Hasan Bey, uzaktan Avni Paşa'ya iki el ateş etti. Kurşunlardan birini göğsüne, diğerini karnına yiyen amansız diktatör, hemen can vermedi. Dokuz canlı idi. Elini şiddetle dizine vurdu. Can havliyle sofaya atıldı. Fakat yere serildi. Henüz ölmemişti, fakat yediği kurşunlar amansızdı. Bilhassa karnına isabet edeni barsaklarını parçalamıştı, müthiş ıstırap veriyordu. Hasan, seraskerin arkasından atıldı ki, yetişen ihtiyar Kapdân-ı Deryâ Kayserili Ahmed Paşa, genç subayı arkasından kucakladı. Bir defa şiddetle silkinen Hasan kuvvetinin, Ahmed Paşa'nın kollarını çözmeye kâfi gelmeyeceğini hemen anladı. Her saniyesi de sayılı idi. Uzunca bir mücadeleyi göze alamazdı. Sağ elindeki tabancayı bırakmaksızın, sol eliyle kamasını çıkardı. Ahmed Paşa'nın bir kulağına kamayı dokundurdu.

Kulağının dibi şiddetle kanamasına ve yüzü gözü kan olmasına rağmen Kapdân-ı Deryâ, Hasan Bey'i bırakmadı. Hasan, arkadan göğsüne uzanan Ahmed Paşa'nın koluna kamayı sapladı. Gene bırakmadı. Bunun üzerine Kapdân-ı Deryâ'nın parmaklarını pastırma keser tarzda dilimleyerek kesmeye başladı. Mecâli kalmayan Ahmed Paşa, Hasan Bey'i bıraktı. Bu mücâdele yarım dakikadan az sürmüştü.

Hasan Bey, sofada kanlar içinde yatan Hüseyin Avni Paşa'yı gördü. Serasker ölüm hâlindeydi. Fakat ne olur ne olmaz, işi şansa bırakamazdı. Ahmed Paşa'nın parmaklarını doğradığı kamayı, diktatörün üzerine çökerek vücuduna sapladı. Serasker, son defa titredi. Kasıldı kaldı. Çerkes Hasan, hıncını alamamıştı. Kamasını birkaç defa daha Hüseyin Avni'nin leşine batırıp çıkardı. Bu arada nümayiş olsun diye bir iki kurşunu havaya sıktı (ertesi gün attığı kurşunlardan toplayabildiğini, bir İngiliz gazetesinin muhabiri tanesini bir altına satın almıştır).

Ancak Ahmed Paşa ile mücâdele ve baş hedef olan seraskeri sofaya kadar takip etmek mecburiyeti, Hasan Bey'e çok değerli bir veya iki dakika kaybettirdi. Sofadan salona döndüğü zaman, Râşid Paşa dışında tek kişi göremedi. Diğer bütün nazırlar salonu terk edip kaçmışlardı. Yalnız Hâriciye Nâzırı Râşid Paşa, oturmakta devam ediyordu. Hasan Bey, başını nişan alarak Râşid Paşa'ya kurşun attı. Paşa, oracıkta hemen öldü.

Mamafih bir rivayet de şudur: Baskın sırasında Râşid Paşa korkmuş ve kalp sektesinden oturduğu yerde ölmüştür. Çerkes Hasan, nâzırın zâten ölmüş vücuduna kurşunu sıkmıştır. Diğer bir rivâyet, Râşid Paşa, herkes kaçıştığı halde şu sebepten yerinden kımıldamamıştır ki, cunta ile hiçbir ilgisi yoktu. Cunta ile Sultan Aziz'in hal'i ve şehâdeti ile hiçbir ilgisi olmayan bir nâzırı Çerkes Hasan'ın, heyecanla kurşunladığı muhakkaktır. Dehşet vermek ve o kabine (hükûmet) hakkındaki kanaatini kurşunlarla belirtmek istediği de düşünülebilirse de, bizzat kendisinin ifâdesi şudur: Ne pahasına olursa olsun serasker Avni Paşa'yı öldürmek gayesiyle bu işe girişmiş, Kayserili Ahmed Paşa ile Midhat Paşa'yı da öldürmeye kararlıdır. Fakat bu ikisinin öldürülmesi, seraskerin hayatını kurtarma şansı bahasına gerçekleştirilmeyecektir. Yalnız seraskeri de öldürse, bütün hükûmeti de katletse cezası değişmeyeceği ve giriştiği iş de tarihin akışını değiştirecek mahiyette bulunduğu için, kurunun veya yaşın yanması kendisi için eşittir.

Bir dakika içinde, devletlü paşalar hazretleri, nereye savuşmuşlardı? Midhat Paşa, konak sahibi sıfatıyla hemen harem kısmına geçtiği için, kendini en iyi şekilde teminata almıştı. Bu arada arkadaşlarını kurtarabilmek için en küçük jest yapmamıştır. Bunu korkaklığından değil, egoistliğinden yapmamıştır. Midhat Paşa, egosu ve egoistliği ile çok meşhurdur ama ihtiyar Serasker Müşîr Rızâ Paşa, akıllı ve tecrübeli idi. Hemen hâne sahibinin peşine takılmış, o da Midhat Paşa ile beraber hareme geçerek canını kurtarmıştır.

Yûsuf ve Şerîf Hüseyin Paşalar, salonun yanındaki odaya kaçmışlar, Cevdet Paşa da onları tâkib etmişti. Fakat kaçtıkları odanın mahfuz olmadığı anlaşıldığından, karşı taraf kapısından odayı terk edip her biri bir yere savuştular. Cevdet Paşa, kendini kiler merdiveninin başında buluverdi. Hükûmeti bir karşı ihtilâl kuvveti basmış sanılıyordu. Dışarıda asker müdâhale etmediğine göre, başka türlü olması düşünülemezdi. Fakat Sadrâzam Rüşdü Paşa, bir bakışta durumu anlar gibi olmuş, Çerkes Hasan'ı tanıyınca, bunun şahsî ve münferit bir sûikasde benzediğine karar vermişti.

Maliye Nâzırı Yusuf Paşa, merdivenlerden birinden avluya inmiş, bir arabanın altında bir müddet saklandıktan sonra kimsenin gelmediğini görünce, sokağa çıkıp canını kurtarmıştı. Birkaç saniye sonra Cevdet Paşa da kendini sokağa attı ve Yusuf Paşa ile sokakta buluştu. Yusuf Paşa bir şeyler söyleyip konağına gitmek üzere savuştu. Cevdet Paşa, sokakta bekleyip ne olacağını görmek istedi.

Sadrâzam Rüşdü Paşa ise, Hâlet Paşa ile beraber, salonun mukabil tarafına açılan odaya sığınmış ve kapısını kilitlemişti. Bu sırada işini bitiren Çerkes Hasan, Midhat ve Ahmed Paşalar'ı öldürmek ümidiyle, Rüşdü Paşa'nın bulunduğu odaya geldi ve omuzlayarak kapıyı aralamaya muvaffak oldu. Fakat aralıktan Rüşdü Paşa soba demiri ile Hasan Bey'in koluna vurup taarruzu püskürttü. Odanın diğer kapısına koşan Çerkes Hasan, Hâlet Paşa'nın muhafazasındaki bu kapıyı zorladığı halde açamadı, tekrar Rüşdü Paşa'nın bulunduğu kapının önünde şansını denemeye karar verdi:

Aç paşa, dedi; sana bir şey yapacak değilim. Rızâ Paşa da eski seraskerimdir. Kayserili'yi verin, gideyim! Sadrâzam:

Hasan Bey oğlum, şimdi hiddetin üzerindedir, yarın gel görüşelim, şeklinde mantık dışı bir cevap verdi. Zira bu işin yarını olmayacağı

muhakkaktı. Şahitler bu sırada Rüşdü Paşa’nın çok korktuğunu ve ecel terleri döktüğünü kaydediyorlar.

Hasan Bey, arkadan kendisine sarılan Ahmed Paşa’nın kollarını kamasıyla çözdükten sonra ona bir kurşun sıkarak öldürebilirdi. Fakat bütün ruhu ile sofada can çekişmekte olan Avni Paşa’ya karşı son vazifesini yapmak istediği için, Ahmed Paşa’ya bir sâlise zaman ayırmamış, vücudunu Ahmed Paşa’dan kurtardığı an, Avni Paşa’nın üzerine atlamıştır.

Kayserili Ahmed Paşa’nın darbeye katılması, meşrûtiyet taraftarı olanlarca lânetlenmişti. O yaşta bu gibi dünyevî işlere girmesi, o devirde “hırs-ı pîrî = ihtiyarlık hırsı” diye anılır ve karaktersizlik şeklinde görülürdü. O devrin telâkkisine göre o yaşta bir adam, Cenâb-ı Hakk’ın huzuruna çıkmaya çok yaklaşmıştı. Ya yüzde yüz müsbet ve hayırlı dünya işleri ile uğraşır, yahut ibadet eder, âhıretini hazırlardı. Üstelik devlet, Ahmed Paşa’ya, alaydan yetişmiş olmasına rağmen, büyükamirallik ve bahriye nâzırlığı vermişti Cahil, fakat cesur ve iyi denizci idi ama Sultan Aziz kendisini donanmanın başında tutmamıştı. Zira zırhlı donanma, başka bir şeydi. Eski alaydan yetişmiş amirallerin değil, derin mühendislik bilgisi olan, bu işin tahsilini yapmış subayların harcıydı. Ahmed Paşa, karakterindeki alçaklık saikasıyla bunu anlayamadı ve sanki devletin kapdân-ı deryâlığı babasından kalan malmış gibi, padişahın kendisini aynı makamda tutmaması dolayısıyla ona kinlendi. Darbe’ye, hayâtının sonuna kadar kapdân-ı deryâ veya bahriye nazırı (aynı şeydir) kalmak için katıldı. Kendisini o derece yücelten denizciliğe, Türk donanmasına zerre kadar sevgisi ve saygısı olsaydı, devletin deniz kuvvetlerini ihya eden bir padişaha karşı sûikasde katılmazdı. Devrinin geçtiğini anlayıp köşeye çekilir, çubuğunu yakar, ibadetini yapardı. Bu derecede karaktersiz olan adam, Çerkes Hasan’ın elinden kurtuldu. 2 yıl sonra 72 yaşında öldü. Yıldız Mahkeme-si’nin cezasından da kurtuldu. Cenâb-ı Hakk’ın mücâzâtından kurtulamadığı muhakkaktır. Tarihçilerin nefretine ve Türk’ün lanetine hak kazanmış olanlardandır.

Midhat Paşa bu vak’ada ölseydi, 93 felâketinin önlenebilmesi mümkün olabilirdi. Midhat Paşa umumî vâli olarak hayatını tamamlasa idi, nâzır ve sadrâzam yapılmasa idi, ne kendi şahsı, ne devlet zarar görürdü. Ahmed Paşa, zamanında emekliye sevk edilseydi, gene aynı şeydi.

Midhat Paşa'nın mühtedî uşağı Ahmed Ağa, bu sırada Çerkes Hasan Bey'e bir rivayete göre ekmek bıçağı, diğer rivayete göre bir yatağanla arkadan saldırdı. Fakat bu işleri bilmediği için, sadece Hasan Bey'i ensesinden yaralayabildi. Ağır yara değildi. Hasan Bey, bir kurşun sıkarak onu da öldürdü.

Bu sırada katliâmın geçtiği salona asker gelmeye başladı. İlk gelenlerden biri, Çerkes Hasan'ın kurşunu ile öldü. Bir zabtiye (polis) eri idi. Hasan Bey ertesi günkü sorgusunda:

- Bîçâre bir zabtiyeyi öldürdüğüme, fakat bilhassa Midhat Paşa'yı öldüremediğime teessüf ediyorum! demiştir.

Vak'anın hayrete şayan tarafı, iki hafta önce meşrû bir imparator - halîfeyi hileyle tahtından indiren, öldürten veyâ ölümüne sebeb olan, bu işleri dolayısıyla iki haftadan beri dünya basınında manşette ve dünya kabinelerinde gündemde olan bir hükûmetin, hiçbir ciddî muhafaza altında olmadığının anlaşılmasıydı. Zira hükûmet toplantısı sırasında konağın zemin katında ve bahçesinde yâver, emir çavuşu, ağa, uşak olarak 30 ilâ 40 kişinin bulunduğu muhakkaktır. Bunlardan hiçbiri zamanında yetişememiştir. Hattâ hiçbiri müdâhalede bulunmamıştır. Ancak Hasanpaşa Karakolu' ndan asker gelip üst kata çıkınca onlarla beraber çıkan sadâret yâverlerinden Bahriye Kolağası (deniz kıdemli yüzbaşısı) Şükrü Bey, Çerkes Hasan'ı askerlere tevkif ettirmiş, silâhlarını aldıktan sonra ağır şekilde tahkir etmiştir. Bunun üzerine Çerkes Hasan, çizmesine eğilmiş, oradan minyatür bir tabanca çıkarıp deniz subayını vurmuştur. Şükrü Bey, derhal ölmüştür. Bu suretle vak'ada Çerkes Hasan, 5 kişi öldürmüştür. Yaraladıklarının sayısı çeşitli şehâdet ve kaynaklara göre 2 ilâ 10 arasında değişik rakamlarla ifade edilmektedir. Fakat bunların hepsini Hasan Bey yaralamış değildir. Bir kısmı aşağıdan ateş edilirken yaralanmıştır, şöyle:

İlk yetişen askerlerin başındaki yüzbaşı, hükûmet üyelerinin bulunduğu zemin katından sonraki birinci kata, konağın bahçesinden ateş emri vermiştir. Askerler tüfekle, birinci katın pencerelerine ateş etmişlerdir. Bu emri veren yüzbaşının aklından şüphe edilir, hattâ sonradan onun da hükûmete suikast için Çerkes Hasan'a yardımcı olduğu iddia edilmiştir. Sonra hemen bir binbaşı yetişmiş, ateşi durdurmuş, askerleri merdivenlere sevk ederek birinci kata çıkartmış ve ateş emri veren yüzbaşıya çok ağır şekilde hakaret etmiştir.

Çerkes Hasan Bey'in Sorgusu

Çerkes Hasan Bey, Beyazıt'ta Bâb-ı Seraskerî denen seraskerlik binasının (İstanbul Üniversitesi Merkez Binası) yanındaki Süleymâniye kışlasında bir odaya götürüldü. Sorgusuna başlandığı zaman saat takriben 0.30, yani gece yarısından sonra yarımdı. Vak'anın üzerinden sadece 2 saat geçmişti.

Hasan Bey'in odasına önce bir operatör girdi. Ensesinden, başından, sırtından yaralı olan eylemciyi tedavi etmek istiyordu. Hasan Bey:

- Teşekkür ederim cerrah bey, dedi; tedavinize lüzum yoktur! Beni ya asarlar, ya kurşuna dizerler. Bu işi hemen yapacaklardır. Yaralarıma baktırmak abestir.

Doktor çıktı. Askerî sorgu başladı. Sorgu zabıtları elimizdedir. Çerkes Hasan Bey'in bu sorguda söyledikleri içinde dikkate değer bulduğum birkaç cümleyi naklediyorum:

"- *Avni ve Ahmed Paşalar'ı vurmaya kesin kararlı idim. Fırsat bulursam Midhat Paşa'yı da vuracaktım. Başka kimseyi vurmayı düşünmüyordum. Sultan Abdülaziz, hal' edilir edilmez bunu tasarladım. Sultan Abdülaziz'in yeniden tahta çıkması lâzımdı ama hâkan öldü. Bunu haber alır almaz, söylediğim paşaları Sultan Aziz'in cenâze merâsiminde, Sultan Mahmud Türbesi'nde vurmaya karar verdim. Fakat böyle mukaddes bir merâsimde kan dökmenin yakışık almayacağını düşündüm, vazgeçtim. Fırsat kollamaya başladım. O günden beri fırsat arıyordum. Öyle bir şey yapmalıydım ki, ibret olsun, bundan sonra kimse padişah hal' etmek falan gibi şeylere cesaret edemesin! Aynı zamanda, devlet büyüklerinin kâfi derecede muhafaza edilmediklerini de fiilen isbât ettim. Gerek Zât-ı Şâhâne (Beşinci Murad), gerek nâzırlar, sanırım bundan sonra maiyetlerinde bulunanlara ve muhafaza edilmelerine ziyâdesiyle dikkat edeceklerdir. Sorgum bitince telef edileceğimi biliyorum…* "

Bu sözlerdeki ehemmiyetli noktalar şunlardır: Sultan Aziz daha ölmeden, tahttan indirildiği an, bunu yapanları öldürmek kararını verdiğine göre Çerkes Hasan Bey, meşruiyeti savunmak için bu işe girmiştir. Bunda, tahttan indirme günü ablasının gördüğü hakaretin de elbette tesiri vardır.

Sultan Aziz öldürülüp ardından ablası da ölünce, herhalde kararını keskinleştirmiştir. Diğer taraftan, padişahın dahi kâfi muhafazada olmadığını söylemiştir. Bu ihtarı Beşinci Murad değerlendirecek zaman bulamamıştır. Fakat bu ihtarı şahane şekilde 33 yıl boyunca değerlendirecek olan İkinci Abdülhamid'dir. Biraz formaliteyi tamamlamak meselesi olduğu anlaşılan kısa sorgunun en mühim tarafı şudur:

Askerî savcı, nereden telkin ve emir almışsa, Hasan Bey'e, bu işi kimin emir ve teşvikiyle yaptığını, kendisinden başka kimlerin şu veya bu suretle iştiraki olduğunu sormamıştır. Böyle bir tahkikata lüzum görülmemesi, meselenin derhal kapatılmak, karıştırılmamak istendiğini açık şekilde gösterir ve muhtemelen Sadrâzam Rüşdü Paşa'nın emriyle olmuştur. Çerkes Hasan Bey'in derhal öldürülmesi bunu gösterir. Gerçek bir dîvân-ı harbe çıkarılıp muhâkemesi yapılmadan ortadan kaldırılıverilmesi, sonradan çok kınanmış ve çok mânâlı da bulunmuştur.

Çerkes Hasan sorguya çekilirken, gece yarısı olmasına rağmen, Midhat Paşa konağındaki ve konağın bulunduğu sokaktaki kargaşa bitmemiş, büyük kalabalık toplanmış, her tarafa askerî birlikler yığılmıştı. Cevdet Paşa, sokaktan tekrar konağa girdi. Kanlar içinden ilerleyerek hareme geçti. Midhat ve Rızâ Paşalarla görüşdü. Rızâ Paşa soğukkanlı idi, teessür de göstermiyordu. Onun bu durumunun şüpheli olduğunu Rızâ Paşa ile dünür olan Cevdet Paşa ima ediyorsa da, bu ima bize göre yersizdir. Zira Rızâ Paşa 67 yaşında bir mareşal, harb ve darb görmüş bir askerdi, birçok defalar serasker, kapdân-ı deryâ, tophâne müşîri, ticaret nazırı olarak kabineye girmişti. Böyle bir adamın kan gördü diye, -ilmiyye'den yetişmiş Cevdet Paşa gibi- telâşa kapılmayacağı muhakkaktı.

Ancak sonradan Çerkes Hasan'ın arkasında bu mareşalin bulunduğu söylenmiştir. Zira olaydan iki gün önce Hasan Bey'in, "Cihan Seraskeri" denen bu Rızâ Paşa'nın konağından çıktığı görülmüştür. Nitekim ertesi gün, -yedinci defa olarak- bu Rızâ Paşa, serasker (savunma bakanı ve genel kurmay başkanı) olmuştur (eylem sırasında kabinede Tophâne Müşîri sıfatıyla bulunuyordu). Rızâ Paşa'nın eşi, Sultan Mahmud sarayından çıkmış bir "saraylı hanım" idi. Ertesi gün eylemi duyunca bu hanımefendinin, ziyaretine gelen bazı nâzır hanımlarına:

Çerkes Hasan'ın elleri nûrdan kopsun! dediği duyulmuştur. Bütün bu sözler ve bu sözlerin ardında yatan gerçekler araştırılmamıştır. Avni

Paşa'nın yerine geçen Rızâ Paşa böyle bir şeye izin vermediği gibi, Rüşdü Paşa'nın da işine gelmemiştir. Midhat Paşa ise, Avni Paşa'nın ölümüyle büyük bir sevince ve ümide düşmüş, artık meşrûtiyeti ilân ettirip ölesiye sadrâzam olabileceğini hesaplamıştır. Rızâ Paşa, Sultan Mahmud'un şahsen yetiştirdiği askerlerden olduğu için, düzeni koruyacağı ve orduda her türlü sızıntıyı önleyeceği hesâb edilmiş, nitekim öyle de olmuştur.

Çerkes Hasan Bey hakkında dîvân-ı harb, askerlikten ihraç edilerek idam hükmü verdi. Askerlikten ihrâc edilmeyerek idam hükmü verse kurşuna dizilecekti. Fakat kumandanını öldürmek gibi askerliğe aykırı bir iş yaptığı gerekçesiyle, askerlik silkinden tard edilmesi kararlaştırıldı. Bu şekilde asılarak idamı sağlanmış oluyordu. Bir gün sonra, 17 Haziran Cumartesi günü yeni başlarken, henüz sabah karanlığında alelacele Beyazıt Meydanı'nda büyük kapının yanındaki dut ağacına asılarak idam edildi.

İstisnasız herkes, Çerkes Hasan Bey'i millî bir kahraman olarak gördü. Halk, kendi hissettiklerini eylem hâline dönüştüren bu kahramanı tebcîl etti. Cuntacı nâzırlar dâhil herkes, neşe ve sevinç içindeydi. Çünki Avni Paşa belâsı artık yoktu.

Darbeyi vuran ve ihtilâli yapan adamın saltanatı ancak 16 gün sürmüştü. Hâlbuki Avni Paşa, 54 yaşını henüz tamamlamıştı. Kendisine biçtiği saltanat asla 16 yıldan az değildi. Dünyanın en büyük imparatorluklarından birinde ölesiye, Ali kıran baş kesen olmaya kesin kararlı idi.

Şimdi artık ihtilâlin başı, eylemin ardındaki fikrin gerçek temsilcisi olarak ortaya çıkan Midhat Paşa idi. Askerin, askerlikten başka bir şeyden, politikadan anlamadıkları kesin kanaatinde idi. Zaten sivillerin içinde de kendi çapında hiçbir kişinin bulunmadığına -samimiyetle- inanıyordu. Şimdi onun devri başlıyordu. Şimdi o, devletin ve şahsen kendi varlığının başına belâlar sarmaya başlayacaktı.

Çerkes Hasan Bey, Edirnekapı Mezarlığı'na gömüldü. Mezar taşı bir rivayete göre Pertevniyâl Sultan, diğer rivayete göre İkinci Abdülhamid tarafından yaptırıldı. Taşa *"Genç yaşında veliyyünnîmeti uğrunda fidây-ı cân eden merhûm ve mağfûrünleh Çerkes Hasan Bey'in rûhiyçün Fâtiha"* diye yazıldı. İkinci Abdülhamid, Çerkes Hasan'ın asıldığı dut ağacını da kökünden söktürerek imha ettirdi. Senâî, Naîm, Hilmî Efendiler, Müşîr Eşref Paşa gibi şâirler, Hasan Bey hakkında mersiyeler yazıp onun ne

büyük bir kahraman olduğunu terennüm ettiler. Eşref Paşa'nın mersiyesinden:

Rabb-i izzet Cennet etsin kabrinî Çerkes Hasan
Kaamet-î Avnî'ye ol/esnâda biçmişdî kefen

Mehmed Hilmi Efendi ise, mersiyesinin bir mısraında Sultan Aziz'in kolunu mıkrâz (makas) ile keserek intihar ettiğini savunan resmî görüşle şu mısra ile alay ediyordu:

Var mıdır dünyâda hiç mıkrâz ile kolun kesen

Âtıf Bey şöyle yazıyor:

- Sultan Abdülaziz'in o kadar ihsanını gören kimse vardı. Bunların içinde yalnız Çerkes Hasan Bey canını feda etmek şerefini kazandı. Gerçek bir gazi idi (yani Avni Paşa'yı öldürerek gaza yapmıştı)...

Çerkes Hasan'ın sorgusu sırasında:

- Nefsim için bu işi yapmadım, millet için yaptım! demesi, bütün millet tarafından onaylandı.

Ama Çerkes Hasan'ın misyonu ve Avni Paşa'nın âkıbeti hakkındaki en kesin hükmü Süleyman Paşa vermektedir:

- *Avni Paşa'nın niyeti, cellâdâne idi. Arkadaşlarını da, kendisine direnen kumandanları da ortadan kaldırmaya çekinmeyecekti. Diktatör olmaya azimli idi. Buna, Cenâb-ı Hakk mağfiret etsin, Çerkes Hasan mani oldu. Ne olurdu, Avni Paşa, Sultan Aziz'i tahttan indirmeden evvel öldürülse idi... Bütün bu musibetler olmayacaktı. Ne çare ki milletin mukadderatı böyle imiş!*

Bu müthiş cümleler, Süleyman Paşa'nın kendisini âlet gibi kullanarak eyleme iten ve sonra o eylemin üzerine oturmak isteyen Avni Paşa hakkında verdiği en ağır hükmü teşkil etmektedir. Şüphesiz olaydan sonra ve olayın getirdiği akıl almaz millî felâketleri yaşadıktan sonra birkaç cümle yazarak pişmanlık göstermek, Süleyman Paşa'nın haksız eylemini asla mâzur gösteremez.

Hüseyin Avni Paşa'nın Cenazesi

Hüseyin Avni'nin cenazesi, Çerkes Hasan'ınkinden bir gün önce kaldırıldı. Süleymaniye Camii hazîresinde Sadrâzam Âlî Paşa'nın ayakucuna gömüldü. Hâlbuki Âlî Paşa'nın ayağının tırnağı değildi. Muhteşem bir mezar taşı dikildi. Dostu eski zabtiye nazırı Hüsnü Paşa'nın söylediği şiir bu taşa kazılmıştır. Bu manzûmede Avni Paşa'nın taktiğe ait bir telif kitabı ile askerliğe dâir Fransızca'dan üç tercüme kitabı bulunmasına kadar her şey yazılmıştır ama diğer şâirler, Avni Paşa'nın ölümünden ne kadar sevinç duyduklarını anlatan şiirler yazmışlardır ki, şüphesiz bu da her faniye nasîb olmaz. Avni Paşa'yı aşağılayan pek çok şiirden buraya örnek almaya lüzum görmüyorum. Ancak Avni Paşa üzerinde onunla beraber çalışmış devlet adamlarının, askerlerin, sonradan gelen tarihçilerin hükümlerinden örnekler vermek, sonra bu Avni Paşa bahsini kapatarak, ihtilâlin Midhat Paşa safhasına geçmek icab eder.

Hüseyin Avni Paşa'nın Şahsiyeti

Murassâ Osmânî ve Mecîdî nişânları ile birçok yabancı devletin nişânlarını alan Avni Paşa; iyi, bilgili, otoriter, teşkilâtçı, cesur bir askerdi. Büyük bir harbe girerek bir zafer kazanmış falan değildi. Fakat askerî harekâtta başarıları görüldü, hiç birinde de mağlûb olmadı. Kendisine yapılan hücumlar, kötü asker olduğu için değil, nâdir gelen bir psikopat olması dolayısıyladır. Nefsini ve şahsî duygularını devletin her türlü menfaati üstünde tutması, bu yolda hiç kimseyi harcamaktan çekinmemesi dolayısıyladır. Merhamet eskilerin "ulüvv-i cenâb" dedikleri karakter yüceliği gibi vasıfların yanından geçmemişti. Vicdansız değildi. Sadece kendisi için vicdan denen bir şey mevcut değildi. Müşîr Süleyman Paşa, Avni Paşa hakkında şöyle diyor:

- Hüseyin Avni Paşa, karakter bakımından bencil ve müstehzi, her işinde istibdada sapan, inatçı bir adamdı. Bir makama gelince, ilk işi, sevmediği insanları alçaltmak olurdu. En büyük zevki bu idi.

Her şahsı tanıyan, her şeyi araştıran İkinci Abdülhamid, Yıldız Mahkemesi hazırlık sorgusu için -padişah olduğu halde- yazılı ifâdesinde şöyle diyor:

- Büyük Rus harbi belâsının başlangıcı, bilindiği gibi Hersek sancağımızda -ecnebî devletlerce- çıkartılan isyandır. Sultan Abdülaziz, sancağa derhal asker sevkini istedi. Hüseyin Avni Paşa, bu emre itaat etmedi. Hâlbuki bir fırka (tümen) asker göndererek bu mesele oracıkta bitirilebilirdi. Öyle olmadı, milletlerarası mesele hâline getirildi. Zâten Balkanlar'ı karıştıran devletlerin (Rusya ile Avusturya) maksadı bu idi. Hersek hâdisesinden cesaret alan bu devletler, bunun üzerine Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan'da isyanlar çıkartıp işi büyüttüler. Sultan Murad cinnet hâlinde idi. Avni Paşa, padişahın oğlu Salâhaddin Efendi'yi saltanat naibi ilân edip kendisi devlete hükmetmek sevdasında idi...

Sadrâzam Rüşdü Paşa'nın ifâdesi:

- Sultan Abdülaziz'in hal' edilmemesi için Hüseyin Avni Paşa'ya ihtar ettim, "İş fena olur!" dedim, dinlemedi. Hakikaten iş fena oldu. Sultan Murad daha cülûsunun ilk günü garip haller göstermeye başladı. Halk, tahttan indirmenin şahsî garazlara dayandığını her yerde söyler oldu. Avni Paşa aleyhindeki dedikodular, ayyûka çıktı. Bir musibete uğramamak için sadâretten istifa etmeyi düşündüm, olmadı...

Ferik (Korgeneral) Selâmi Paşa'nın ifâdesi:

- Avni Paşa, ferik olduğum halde beni oturtmaz, ben de ayakta emir telâkki ederdim. Hâlbuki diğer seraskerler, ferikleri oturtarak emir verirlerdi...

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'dan:

- Avni Paşa'nın son derece kibirli, azametli, fevkalâde kindar, hırslı ve tamahkâr, inatçı, gaddar ve fesada düşkün, şehvetine mağlûb, af ve merhamet duygularından mahrum, emsalsiz ve görülmemiş derecede garazkâr olduğunda, kendisini pek yakından tanıyanlar, müttefiktirler. Pespâye bir baba ile annenin sulbünden gelmiş, çocukluğu sefalet içinde

geçmiştir. Bunlarda şüphesiz şahsî kusuru yoktur ama tahsil ve terbiye gördükten sonra, cehâletten aydınlığa çıktıktan sonra da karakterini değiştiremedi. Yaratılışındaki ve nesebindeki kötülük, ruhunun aydınlanmasına mani oldu. Kötü huylarını bırakamadı. Hazret-i Alî'nin *"Sefillerin çocuklarına ilim öğretmeyiniz; onlar tahsil edince yüksek işler isterler; istediklerine erişince şerefli insanları alçaltmaya itina ederler"* mânâsındaki sözünün, gerçeğin ta kendisi olduğuna Avni Paşa misali kâfidir. Nitekim Fuzûlî de, *"Kılma ehl-î zulme tâlîm-î maârif zînhâr"* der...

Ölümünden sonra, yabancı basın "*Osmanlı kavimleri kendisinden memnun değillerdi, onun için ölümüne kimse teessüf etmedi"* şeklinde yorumlar yaptı.

XIX. asrın en büyük Türk tarihçisi ve hukukçusu olan Cevdet Paşa'dan:

- Avni Paşa, Sadrâzam Şîrvânî-zâde Rüşdü Paşa'yı Tâif'te zehirletti. Sadrâzam Müşîr Es'ad Paşa'yı da onun zehirlettiği pek çok söylendi. Sultan Aziz'i zehirletmek istedi, muvaffak olamadı. Tarsus Müftüsü Ahmed Hilmi Fiendi'yi de zehirli şerbetle -Sultan Aziz hakkındaki tasavvurunu Vâlide-Sultan'a söylememesi için- öldürttüğü bilinmektedir. Sadrâzam Mahmud Nedim Paşa'yı Çeşme'ye sürdükten sonra orada zehirleteceğini söylemesi üzerine Midhat Paşa: "Bunu yapamazsınız, muhâlefet ederim ve eğer böyle bir fiili irtikâb ederseniz bütün dünyaya kaatil olduğunuzu ilân ederim, isbâta da muktedirim" demiş ve vazgeçirmiştir.

Evet sayın okuyucularım, Borgialar devrinde Rönesans Roması'nda değil, Tanzimat Türkiyesi'ndeyiz.

Midhat Paşa'nın hazırlık sorgusundaki ifâdesinden:

- Evet, Hüseyin Avni Paşa'nın Mahmud Nedim Paşa'yı zehirletmek istediği doğrudur. Kayserili Ahmed Paşa'yı da ikna etmiş. Fakat ben mani oldum. Gerçekten Avni Paşa da, Ahmed Paşa da fena adamlardı. Avni Paşa cezasını çekmiştir. Bunu o zaman Rüşdü Paşa'ya da söylemiştim, belki hatırlar. Avni Paşa aynı zamanda büyük meblağlar rüşvet almıştır. Biri Mısır Valisi İsmail Paşa'dan aldığı rüşvettir ki ona, istediğinden geniş imtiyazlar tanıyan ferman temin etmiştir.

Cevdet Paşa'dan:

- Büyük hırsızlıkta Avni Paşa, Mahmud Nedim Paşa'dan ileri idi. Avrupa'dan satın alınan silâhlar için yapılan mukavelelerde, büyük meblağlar almıştır...

Âtıf Bey'den:

- Amerika'dan 600 bin Martini tüfeği alınan partide Avni Paşa, Azaryan vasıtasıyla hayli para kazandı. Bu Azaryan'ı Avni Paşa, kardeşi gibi severdi. Zaten kendisi gibi şişman ve hırsızlıkta birbirlerine ortak idiler. Krupp fabrikalarından da çok para aldılar.

Ebüzziyâ Tevfik Bey'in *Yeni Osmanlılar Tarihi*'ndeki ifâdesi:

- *Hüseyin Avni Paşa'ya göre Mısır hıdivi İsmail Paşa, yağlı kuyruktu; epey sızdırmıştır.*

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'dan:

- *Mahmud Nedim Paşa ilk defa sadrâzam olunca, Hüseyin Avni Paşa'nın devlet hazînesinden 10 bin keseden fazla (10 milyon altın) çaldığı hakkında aleyhinde tahkikat açtırdı. Sonra Mahmud Nedim Paşa düşünce, bu tahkikat durduruldu (zira bu kadar büyük meblağın Avni Paşa tarafından tek başına çalınması mümkün değildir, başka devlet adamlarına da mutlaka hisse vermiştir). Avni Paşa'nın Mahmud Paşa'ya düşmanlığının sebebi budur...*

Başmâbeynci Lûtfî Simâvî Bey'den:

- *Avni Paşa'nın silâh satın alınmalarında birçok paralar aldığı söylenmiştir...*

Müşîr Nusret Paşa'nın ifâdesi:

- *Avni Paşa, çaldığı paralarla çok mal mülk edinmişti. Bu paraların bir kısmını sonradan devlet ve milletin baş belâları olan rezillere dağıttı. Velînîmeti olan Sultan Abdülaziz hakkında cesaret ettiği hıyanet ve cinayet, herkesi ondan nefret ettirdi... Onun konağındaki döşemeler, kütüphâne, antikalar, gümüş eşyalar, silâhhâne hiçbir vezirde yoktu...*

Âtıf Bey'den:

- *Şehvetine çok mağlûbdu. Irz düşmanı idi. Birtakım fâhişeleri konağına getirtir, geceleri içki içerdi. Güzel hanımları olan zabitleri taşraya gönderir, karılarının ırzlarına tasallut ederdi...*

O yılları yaşayan ve Türkler'in yetiştirdiği en büyük tarih bilginlerinden olan Süreyyâ Bey'den:

- *Avni Paşa, kelimenin bütün mânâsıyle ırz düşmanı bir canavardı.*

Mahmud Celâleddin Paşa'dan:

- *Şehvetine mağlûb, namus hissinden uzak, milletin haklarını çiğnemekte tereddüt bile etmeyen bir sefihti...*

General Halil Sedes'ten:

- *Avni Paşa devrine yetişen paşalardan dinledim, gece yarılarına kadar kumar oynar ve oynatırmış...*

Cevdet Paşa'dan:

- *Askerî bilgisi tamdı. Mülkî işleri hiç bilmezdi... Askerî kuvvet, Avni Paşa elinde idi. Kapdân-ı Derya Kayserili Ahmed Paşa dahi onun gölgesi hükmünde olmakla, deniz kuvvetleri de onun elinde gibiydi. Rüşdü ve Midhat Paşalar'ı aradan çıkarıp da kendisi diktatör olmak sevdasında idi. Zâten korkunç ve kötü huylu bir adamdı. Biz diğer nâzırların hükmümüz ise solda sıfırdı. Bizi hiç dikkate almazdı.*

Ebuzziyâ Tevfik Bey'den:

- *Avni Paşa diktatör olmak istedi. Cenâb-ı Hak mağfiret etsin, Çerkes Hasan'ın yaptığı güzel iş, buna mâni oldu...*

Süleyman Nazif Bey'den:

- *Çerkes Hasan'ın tabancasından çıkan kurşunlardan Hüseyin Avni'ye isabet edeni, memleket için musibet olmamış, bilâkis hayır ve isabet olmuştur...*

Âtıf Bey'den:

- *Avni Paşa, gürültü çıkarmaksızın padişahı tahttan indirdikten sonra, bıyığını balta kesmez oldu. Askerin ve kuvvetin elinde bulunduğunu görünce, alçak tabiatının icabı olan kibir ve gururu bir kat daha arttı. Meclislerde müzakere olunurken artık söz söylemeye bile tenezzül etmeyip, arkadaşı nâzırların sözlerini başını ve kaşını kaldırıp indirerek kabûl veyâ reddetmeye başladı... Devletin temellerini tahrîb eden mel'unlardan biri Serasker Avni'dir. İstediği mel'aneti icra etmekten kendisini alıkoyan*

velînîmetini ortadan kaldırdıktan sonra, azamet ve ceberûtu büsbütün artmıştı. Hayâtının sonuna kadar seraskerlikte kalacağını sanırdı...

Eski kapdân-ı deryâlardan bahriye müşîri (büyükamiral) Hacı Vesim Paşa'dan:

- Sultan Aziz'in tahttan indirilmesinden birkaç gün son ra, şâir Ziyâ Bey (Paşa) ve Mansûrî-zâde MustafaEfendi (Paşa) ile beraber Hüseyin Avni Paşa'nın yalısına gittik. Bizi bir buçuk saat beklettikten sonra kabûl etti. Akıl alır küstahlık değildi ama artık o günlerde gemi azıya almıştı.Benden nefret ederdi. Zira bir defa Sultan Abdülaziz'i ona karşı ikaz etmiştim, duymuş olabilirdi. Sultan Aziz birmanevradan sonra bana "Serasker Avni Paşa askere iyi bakmış, kıyafetleri mükemmel, pek beğendim" dedi. Yalnızdık, mevzu da açılmıştı. Fırsatı kaçırmadım: "Padişahım" dedim, "Avni Paşa değerli bir askerdir. Fakat gayet kindardır. Fırsat bulsa efendimizden bile intikam almaya kalkar. Onu İstanbul'da bulundurmayınız. Ordu kumandanlığı inzimâmiyle Bağdat'a vâli olarak gönderiniz. Oraları ıslah etsin. İstanbul'da nefs-i hümâyûnunuzu ona teslim etmeyiniz." Ama bilirsiniz Sultan Aziz, böyle lâflara kulak asmazdı. Sonunda Avni, diktatör bile oldu. Neyse Çerkes Hasan geldi de, hepimizin askerî şerefimizi kurtardı... Şeyhülislâm Hayrullah Efendi de Avni kadar alçaktı. Fâhişeye benzer bir sesi ve edası vardı, kırıta kırıta konuşurdu. Tahttan indirme vak'asından sonra o nankör yobaz bile büyüklük taslamaya kalkmasın mı? Deli olmak doğrusu işten değildi. Kötü huylu bir adamdı. Sultan Aziz'in israfından şikâyet ederlerdi. Hal'inden sonra padişahın malı olan o kadar altın para, mücevher, değerli eşya ve tahviller ne oldu? Onun israfından şikâyet edenler aşırdılar, kapanın elinde kaldı. Devlet hazînesine girmedi...

Âtıf Bey:

- Sultan Abdülaziz tahttan indirilince nâzırlar, Dolmabahçe Sarayı'na geldiler. Efendimizin daima oturduğu kanepeye Avni Paşa, edepsiz bir şekilde çöktü. Bilhassa yapmıştı…

Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan:

- Avni Paşa'da şeker olduğunu Midhat Paşa yazmaktadır. Şeker, delilik yapar. Avni Paşa'nın bazı hareketlerini buna bağlamak lâzımdır...

İkinci Abdülhamid Han:

- Sultan Aziz'i hal' etmek fikri en evvel Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya gelmişti. Midhat Paşa ile diğer hal' erkânı, Hüseyin Avni Paşa tarafından bu işe âdetâ sürüklendiler, karıştırıldılar. Seraskeri, padişaha düşman yapan sebep, bir aralık rütbe ve nişanları alınarak doğduğu memlekete sürülmesidir. Bu şekilde doğduğu yere sürülerek rezil edildiğine kani oldu. Eline geçen ilk fırsatta intikamını aldı. İsraflar falanlar hep yalandır, bahânedir. Martini Henry tüfeklerinin satın alınmasında Hüseyin Avni Paşa, hazînenin zararı karşısında köpüren bir mutaassıp olmadığını, âleme göstermişti.

Ali Fuad Türkgeldi:

- Avni Paşa gâyet azamet taslar, inatçı ve kindar idi. Niyetinden dönmek ve kin bağladığı bir kimseyi afvetmek ihtimali yoktu. Mahmud Nedim Paşa sadrâzam olunca Hüseyin Avni Paşa'yı sürdü ve sûiistimallerini açığa çıkartmak için tahkikat komisyonu kurdurdu. Onu intikama sevkeden sebep budur...

Süleyman Nazif Bey:

- Sultan Aziz'i hal' edenler arasında meşrûtiyete taraftar olanlar yalnız Midhat Paşa ile Süleyman Paşa idiler. Ordunun padişahtan sonra gelen ikinci büyük kumandanı sayılan serasker (Avni Paşa) ise, tahttan indirdiği hâkanın mutlakıyetini kendi eline almak azminde bulunuyordu...

Basiret gazetesi sahibi Ali Efendi:

Avni Paşa çok kindardı. Konağına gittiğim bir gün ba na Midhat Paşa hakkında burada yazamayacağım kelimeler söyledi. Gazetemde yazdığım bir yazıyı Cennet-mekân Sultan Aziz mütalâa ederek Avni Paşa'yı azarlamıştı. Bunun üzerine Avni Paşa beni bir hafta habse attırdı. Fazlasına cesaret edemeyerek yakamı bıraktı...

Ord. Prof. Yusuf Akçura:

Avni Paşa, değerli, iktidar sahibi adamları çekemez, onların kuyusunu kazardı. Henüz 44 yaşında ve mirliva (tümgeneral) rütbesinde bulunan Mustafa Celâleddin Paşa'yı, 1870'te sırf kitaplarıyla şöhret yaptı diye emekliye sevketmişti. Hâlbuki bu paşa, sonra yeniden askere alındı, ferik oldu, muhaberelerde muvaffakiyet gösterdi ve düşman karşısında şehîd oldu...

Sâdullah Paşa:

Ticaret nâzırı idim. Avni Paşa, Sultan Murad'a mâbeyn-i hümâyûn başkâtibi olduğumu bildirdi, şaşırdım. Şâir Ziyâ Bey'in (Paşa) yerine bu vazifeye gelmek bana yakışmazdı. Özür diledim. Kaşlarını çatarak "Ne söylüyorsunuz, böyle lakırdıların şimdi sırası mı?" diye sert şekilde konuştu. Hâlbuki ben onun nâzır bulunduğu hükûmette bir nâzır idim. Bir padişahın başkâtibinin serasker tarafından -hem de hükûmetin bir âzâsı alınarak- tayin edildiğini hiç duymamıştım...

Lutfi Simâvî Bey:

Avni Paşa, Sultan Murad'ın yakınlarına bile kendi adamlarını tayin etti. Midhat Paşa'nın yazdığı, padişahın tasvip ve tasdik ettiği cülûs hatt-ı hümâyûnunu okutmadı ve oradan meşrûtiyetin ilân edileceği cümlesini tehdîd ederek çıkarttı. Midhat Paşa, asker süngüsünden ürkmezdi, fakat bir şey yapamadı ve beklemeye başladı. Hüseyin Avni Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın ilk sadâretinde kendisini rezil ederek sürgüne göndermesine kinlenmişti. Geri kalan hayatını denilebilir ki, bu vak'a idâre etmiştir. Süngü göstererek ikbâl mevkiine yükselmek istedi ve bunu yaptı. Fakat rüşvetle lekelenmişti. Hem de bu paraları milletin haklarının muhafazasıyla vazifeli ordunun silâhlarından çalarak edinmişti. Belki meşrûtiyetten, bu eski defterler açılır diye çekiniyordu. Maamâfih meşrûtiyeti istememek hususunda Sadrâzam Rüşdü Paşa, ondan ileri idi...

Ebuzziyâ Tevfik Bey:

- Avni Paşa sadrâzam iken, Mahmud Paşa'nın bile vermeye cesaret edemediği geniş imtiyazları Mısır valisi Hıdîv İsmail Paşa'ya verdi. Bunun için İsmail Paşa'dan 40 bin altın rüşvet aldı. İsmail Paşa bu işini yaptırmak için Midhat Paşa'ya 20 bin altın teklif etmiş, Midhat Paşa ise İsmail Paşa'yı ağır şekilde azarlamıştı. Bu defa bir misli meblağı Hüseyin Avni Paşa'ya vererek işini yaptırdı... Avni Paşa, Süleyman Paşa olmasaydı, Sultan Aziz'e diş bilemekle ömrünü tamamlar, asla onu tahtından indirmeye muvaffak olamazdı. Süleyman Paşa'yı öğleyin Dolmabahçe'yi basmaya ikna etmek istemiş, fakat edememiştir. Zira öğle üzeri serasker, hükûmet toplantısında olacaktı. Süleyman Paşa muvaffak olursa ne âlâ... Olamazsa, Süleyman Paşa ile 300 Harbiye talebesini ve birkaç subayı kendi eliyle tevkif edip kendi emriyle kurşuna dizdirecek, bu hizmetine karşılık Sultan

Aziz'in kendisini uzun müddet seraskerlikte bırakacağını ümid edecekti. Avni Paşa işte böyle bir inkılâbçı, böyle bir hamiyyet sahibi idi...

Albay İsmail Hakkı Bey:

- *Avni Paşa'nın hususî hayatı rezaletti. O yüksek rütbedeki asker, ayak takımının devam ettiği genelevlere gider, fâhişelerle eğlenirdi. Bilhassa, "Acem'in Umumhânesi"ne dadanmıştı. Ana ve babası cihetinden çok aşağı bir aileden olması bir yana, hanımı da iyi bir aileden değildi.*[6]

6 Eşi Huriye Hanım, Beşiktaş iskelesi hamallarından İbrahim'in kızıdır.

Abdurrahman Şeref Efendi:

- *Veliahd Murad Efendi, saltanat makamına karşı hırs göstermiş, acele etmiş, sabırsızlanmıştır. Bir müddet sonra Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın da kendisini tahta çıkarmak isteyenler arasında bulunduğu, Veliahd'e haber verildi. Murad Efendi inanamadı. Avni Paşa'nın amcasının kendisini yoklamak için bir tertibi sandı. Hiç sadrazamlık yapmış bir serasker, padişaha ihânet eder miydi? Fakat haber getirenler ısrar ettiler. Avni Paşa'nın ciddî olduğunu tekrarladılar. Bunun üzerine Murad Efendi, dostu Nâmık Kemâl Bey'i, Avni Paşa'ya gönderdi, paşanın iyice ağzını aramasını istedi. Nâmık Kemâl Bey, Avni Paşa'ya gidip gizlice görüştü. Avni Paşa büyük fikir adamını, Sultan Murad'çı olduğuna ikna etti. Hâlbuki Avni Paşa derecesinde kindar adamlara bel bağlamak, saltanat makamına namzet bir insan için çok büyük hata idi. Zira bu karakterde bir adam, padişah olduğu zaman kendisine de kolayca ihânet edebilirdi...*

Cevdet Paşa:

Hüseyin Avni Paşa ile Midhat Paşa'dan her türlü hareket beklenirdi. Rüşdü Paşa ise ağır ve tedbirli olup, saltanat makamına bağlı idi. Gerçi riyâkârdı. Fakat riyâsı ile yıllardır herkesi aldatmaya muvaffak olmuştu. Şimdi yıllar sarf ederek yaptığı bu iyi şöhreti kendi eliyle mahvetmesi, hatıra gelir işlerden değildi. Hal'den birkaç gün sonra zevcem, Rüşdü Paşa'nın hanımını ziyarete gitmişti. "Hanımefendi" demiş zevcem, Rüşdü Paşa'nın hanımına, "Keşke Paşa efendimiz (Rüşdü Paşa) bu işin içinde bulunmasa idi. Midhat Paşa savruk bir adamdır. Avni Paşa'nın ise ırz düşmanı hain bir herif olduğunu herkes biliyor, zâten yüzünden de belli. Rüşdü Paşa

efendimizden ise erkek kadın herkes emindi.” Rüşdü Paşa’nın yaşlı hanımı, bizim hanıma “A kızım yavrum” demiş, “Rüşdü Paşa hiç onlarla beraber bulunmak istemedi. Avni Paşa, zevcin Cevdet Paşa’yı da, Müşîr Derviş Paşa’yı da, Sultan Aziz’e bağlılıklarından dolayı İstanbul dışına tayin etmek istiyordu. Hattâ o gün sana Ayşe Hanım’la haber göndermiştim. Bu sürgüne Rüşdü Paşa çok güç engel olabildi ama Rüşdü Paşa’yı tehdit ettiler, seni sağ bırakmayız dediler. Mecbûren işin içinde bulunup bulaşmıştı.”

Cevdet Paşa şöyle devam ediyor:

- Sultan Aziz tahttan indirildikten sonra Rüşdü Paşa, her şeyin halledildiğini sanacak bir budalalığın içine girmedi. İhtilâllerin sonunu kimsenin kestiremediğini bilecek kadar okumuş ve görmüştü. O günlerde kendisini ziyarete gelen birçok kişiye “Keşke bir sene evvel Allah canımı alaydı da bu işin içinde bulunmasaydım” gibi lâflar söylemiştir. Hâlbuki darbeyi yapanların içinde en yüksek mevkide bulunan kendisi idi, fiilen sadrâzamdı ama gene iki tarafı kollamak siyasetini yürütüyordu. Zira Avni ve Midhat Paşalar gibi ihtilâlciler, Rüşdü Paşa’da istidat görmeseler, sadrâzam olması için Sultan Abdülaziz’i tazyik etmezlerdi ve gene Rüşdü Paşa isteseydi bu fitneyi defedebilirdi, darbeyi yaptırmazdı. Hâsılı gene riyakârlığa devam ediyordu ama bu darbeye onun gibi ihtiyar, devlet görmüş bir adamın iştirakini kimse iyi görmedi. O kadar yılda kazandığı hürmeti kaybetti, bir daha da kazanamadı. Midhat Paşa ise başka âlemdi. Aksine, o günlerde ziyarete gelenlere, yaptığı işle öğünen lâflar ediyordu. Hattâ darbeyi yapanların başı olduğunu iddia ediyordu. Hâlbuki bu baş olmak meziyetini Hüseyin Avni Paşa kimseye vermek istemezdi. Tavrından, Midhat ve Avni Paşalar gibi müfritleri defederek saltanat makamını da nüfûzu altına almak hayalinde bulunduğunu anlıyordum. Rüşdü Paşa’nın bu son kabinesinde üçüncü defa maârif nâzırlığına getirilmiştim. Ondan önceki Mahmud Nedim Paşa kabinesinde ikinci defa adliye nâzırı idim ama nüfûzum, darbeye katılmamış diğer bütün nâzırlar gibi solda sıfırdı. Buna rağmen bizi hükûmetten çıkarmak istemiyorlardı. Zira darbenin bütün hükûmetin birleşmesiyle yapıldığını ilân etmişlerdi ama gerçeği bilmeyen yoktu. Gerçeği bilmeyenler belki darbeyi yapanlardan ibâretti. Avni Paşa, Kayserili Ahmed Paşa’yı, Müşîr Redif Paşa’yı, darbenin ertesi günü ferik (korgeneral) yaptığı Süleyman Paşa’yı pençesinde tutuyor ve işini onlarla

yürütüyordu. Hattâ tavrıyla anlatmak istiyordu ki bu iş, ordunun işidir. Rüşdü ve Midhat Paşaları ancak âlet gibi kullanmıştır. Fakat Rüşdü Paşa, hattâ Midhat Paşa gibi hatip değildi, onlar gibi güzel ve ikna edici konuşamazdı. Onun için umûmî yerlerde susmayı tercih eder, sadece azametle kurulur, otururdu. Bir gün bana "Cevdet Paşa Hazretleri" dedi, "siz tarihçisiniz. Daha birkaç gün önce yapılan işler için saçma sapan yazılar hem bizde, hem Avrupa'da yazılmaya başlandı. Aradan zaman geçtikçe kim bilir ne yanlış şeyler yazacaklardır. Siz otoritesiniz. Bu vak'ayı yazmak isteseydiniz, herkes sizin yazdıklarınızı doğru olarak kabûl eder, diğer yazanlara inanmazdı. Şunu arz etmek isterim, bu işe hayli seneler önce niyet ettim. Birkaç defa da teşebbüs ettim, lâkin tahakkuk etmedi. Sonra Rüşdü ve Midhat Paşaları ikna ettim." Bu minvâl üzere -herkesin bildiği- birçok lâf söyledi. Her türlü tafsilât için de emrime âmâde bulunduğunu ve bu mesele üzerindeki bütün vesikaları da verebileceğini beyan etti. Fakat Çerkes Hasan Vak'ası oldu. Kendisiyle bir daha baş başa görüşemedik...

Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Paşa:

- Avni Paşa tehdîd eder ve tehdîdini merhametsizce yerine getirirdi. Midhat Paşa ise sadece tehdîd eden bir palavracı idi. Midhat Paşa, darbeden az evvel Rüşdü Paşa'ya "Eğer bu işte ittifaktan ayrılırsan, Beyazıt Meydanı'nda milletin seni pâre pâre edeceğini düşünmelisin" demiş. Rüşdü Paşa Midhat Paşa'nın bu tarz boş lâflar ettiğini bilmesine rağmen korktu. Korkmakla beraber, Sultan Abdülaziz'e duyurmak istedi, muvaffak olamadı...

Hukukçu Abdurrahman Âdil Bey:

- Hüseyin Avni Paşa sadrâzam iken hükûmet, Fransa'dan bir istikraz işinde hata yaparak bir milyon frank (50 bin Osmanlı altını) hazîne kaybına sebep oldu. Dikkate şayandır ki, Sultan Aziz'i müsriftir diye fetvâ alıp hal' etmiş olan Hüseyin Avni Paşa, bir milyon franklık bir zarar ve zayiatın bile Sultan Aziz'i gazaplandıracağını bilerek, durumu arz etmekten çekinmiş ve meseleyi örtbas etmiştir...

Sayın okuyucularımın daha fazla midelerini bulandırmamak için, bu Hüseyin Avni Paşa bahsini burada kesiyor ve olayların akışına devam

ediyorum...

Meşrûtiyet Meselesi

Avni Paşa ortadan kalktıktan sonra meşrûtiyet için ümitler ciddî şekilde arttı. Sadrâzam Rüşdü Paşa nasıl olsa bertaraf edilirdi. Cunta dışında kalanların ise henüz nüfuzları yoktu.

Meşrûtiyet meselesi için hem Sultan Murad'ın cülûs hatt-ı hümâyûnunda, hem 3 Haziran'da Sultan Murad'ın başkanlık ettiği hükûmet toplantısında, hem de Avni Paşa'nın katlinden az önce Bâb-ı Meşihat'te, yani Süleymaniye'deki şeyhülislâmlık makamında yapılan toplantıda bir netice alınamadığı gibi, Avni Paşa yaşadıkça bu işin olmayacağı da açığa çıkmıştı. Sonuncu toplantıya bütün hükûmet üyeleri dışında; Müşîr Redif Paşa, Ferik Süleyman Paşa, Kazasker Kara Halil Efendi gibi 3 cuntacı ve cunta dışından Kazasker Seyfeddin İsmail Efendi, âmedci Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Bey (Paşa), sadâret mektupçusu Memduh Bey (Paşa) çağırılmışlardı. Bu toplantıda, Avni Paşa'nın hayatta oldukça meşrûtiyet ilân ettirmeyeceği ortaya çıkmakla beraber, daha sonraki gelişmeleri anlamak bakımından, fikirlerin ne şekilde dağıldığını söylemek lâzımdır.

Midhat Paşa: Kaanûn-i Esâsî (Anayasa) derhal hazırlanıp ilân edilsin ve millet meclisi kurulsun. Bu fikri hâriciye nâzırı Râşid Paşa, devlet nâzırları Halil Şerif ve Server Paşalar ve çok şiddetle Ferik Süleyman Paşa destekledi.

Devlet nâzırlarından Müşîr Nâmık Paşa: Midhat Paşa'nın fikirleri aynen uygulanmalı, şu şartla: milletvekilleri yalnız Müslümanlar'dan seçilsin. İmparatorluğun Hıristiyan kavimlerine böyle bir politik güç tanınamaz, imparatorluk aleyhine kullanırlar. İngiltere ve Fransa, millet meclislerine -milyonlarca Müslüman tebaaları olduğu halde- Müslüman milletvekili kabûl ediyorlar mı?

Maârif Nâzırı Cevdet Paşa, Adliye Nâzırı Safvet Paşa ve Kazasker Seyfeddin Efendi: Tanzimat-ı Hayriyye (1839) ve Islâhât (1856) fermanları bir anayasa hâline dönüştürülebilir ve 1876 şartlarına göre böyle de yapılmalıdır. Zaten imparatorlukta Fâtih ve Kanûnî anayasaları asırlarca hükümran olmuştur. Millet meclisi ise çok tehlikelidir. Kurulmamalıdır demiyoruz, fakat üzerinde pek çok düşünülmelidir. İngiltere ve Fransa'da vardır ama İngiliz ve Fransız milletvekillerinden mürekkeptir. Bizde ise nüfusa göre yapılacak bir seçimde üçte bir gibi çok kudretli bir Hıristiyan azınlık milletvekilleri grubu doğar. Belki imparatorluğun Müslüman kavimleri arasına da zıddiyet girer.

Bu fikirleri ileri süren Cevdet Paşa devrinin, belki bütün XIX. asrın en büyük Türk âlimidir. Mustafa Reşid Paşa yetiştirmesi bir Tanzimatçı'dır. Tarihçi olduğu için Osmanlı toplumunu da çok iyi tanımaktadır.

Safvet Paşa ise, Ali ve Fuad Paşalar'm arkadaşı ve onlar gibi Mustafa Reşid Paşa yetiştirmesi bir diplomattır... Bilhassa Avrupa devletlerinin idâre şekillerini ve politik dengelerini çok iyi bilmektedir; çok uzun yıllar Avrupa'da elçilikler yapmış en değerli devlet adamlarından biridir, o sırada Cevdet Paşa'nın yerine adliye nezaretine getirilmiş, Cevdet Paşa tekrar maârife alınmıştır. Bu iki şahıs aynı zamanda çok meşrûiyetçi ve devlete çok bağlı karakterleri temsil ederler. Devlet adamları arasında bir ihtilâl sonrasında pek çok görülen bölünmelerle devletin zarara uğrayacağından ödleri kopmaktadır. Her iki ucu birleştirebilecek formüller ileri atmalarının ikinci sebebi de budur.

Sadrâzam Rüşdü Paşa: Bu meclise katılan devlet adamlarının en kıdemlisiyim. Böyle bir imparatorluk usûl-i meşrûta (demokrasi) ile yönetilemez, derhal dağılır. Mecliste her kavim imparatorluğu değil, kendi kavmiyetini savunur. Her kavmin arasına da Avrupa devletlerinden biri geçiverir.

Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, Müşîr Redif Paşa, Mahmud Celâleddin Bey, Memduh Bey, Ticaret Nâzırı Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa, Tophâne müşîri (kabineye dâhildir) Cihan seraskeri Rızâ Paşa, Maliye Nâzırı Yusuf Paşa, Evkaf Nâzırı Ahmed Kemâl Paşa: Sadrâzam Paşa Hazretleri ile aynı fikirdeyiz. İmparatorluğun 1876 yapısı bakımından bu fikrin büyük ağırlığı vardı.

Kazasker Kara Halil Efendi: Şeyhülislâmlıkça seçilmiş kişilerden bir Müslüman meclisi kurulsun, hükûmet istediği zaman bu meclise danışsın...

Serasker Hüseyin Avni Paşa: Meşrûtiyet ilân edilemez!

Kapdân-ı Deryâ Ahmed Paşa: Serasker Paşa Hazretleri ile aynı fikirdeyim!

Böyle bir meclisten tek fikir etrafında birleşmesini istemek muhâl ile uğraşmak olduğundan başka; zaten tek bir gerçek vardı: Bütün nâzırlar ve padişah meşrûtiyet istese, sadece Avni Paşa istemese, meşrûtiyet ilân edilemezdi. Avni Paşa'nın ise meşrûtiyet ilân ettirmemek hususundaki azim ve kararı kat'î idi. Hattâ Çerkes Hasan Bey'in, meşrûtiyet taraftarlarınca harekete geçirildiği bile o günlerde söylenilmişse de doğru değildir.

Çerkes Hasan Vak'asına kadar asıl mücâdele Avni ve Midhat Paşalar arasında geçti. Midhat Paşa için çok ümidsiz bir mücâdeleydi ve ısrar ederse eninde sonunda Avni Paşa'nın onu bertaraf edeceği ayan beyan belli idi. Fakat Çerkes Hasan buna hacet bırakmadı ve mücâdelenin Midhat Paşa tarafından kazanılmasını -bu işle hiç alâkası olmamasına rağmen- sağlamış oldu. Çerkes Hasan vak'asından önceki Avni-Midhat Paşa çekişmesinin birkaçını aşağıda anmak istiyorum:

Midhat Paşa, Sultan Murad'ın huzurunda yapılan toplantıda, meşrûtiyet lüzumunu, büyük mübâlâğa ve o tip şarlatan politikacılara has bir ateşle, fakat hitâbet sanatının parlak bir örneğini vererek izah etti. Sultan Murad'ın mütebessim çehresi ve küçük mimikleri konuşmayı çok beğendiğini, meşrûtiyete ise samimî bir şekilde taraftar bulunduğunu gösteriyordu. Meşrûtiyet padişahın selâhiyetlerine "şart" koymak demekti. Bu şart zâten Tanzimat Fermanı ile 37 yıl önce konmuştu. Şimdi İngiltere ve Fransa kralları gibi bir Türk Padişahı yapılmak isteniyordu. Yani padişahın yetkileri; Avusturya-Macaristan İmparatorundan, İspanya Kralından, Rusya İmparatorundan daha az, bu son ikisinden pek çok daha az olacaktı. Sultan Murad da buna muvafakat ediyordu. Osmanoğulları, yukarıda anılan hânedanların hepsinden daha fazla devletin kurucusu olduğu halde… Böyle bir padişah bulunamazdı. Midhat Paşa da çok memnun oldu. Fakat Sultan Murad'ı atalarının selâhiyetlerinden kimin lehine olduğu pek de belli olmayacak şekilde feragat ettiği için biraz küçümsedi.

Avni Paşa:

- Bu mes’ele dedi; ileride etrafıyla müzakere edilecek mes’elelerdendir. Şimdi düşünülmesi lâzım gelen daha mühim şeyler vardır…

Sultan Murad’ın cülûs hatt-ı hümâyûnunda meşrûtiyete ve ıslahata dair mutat yuvarlak lâflar dışında, bir vaatte bulunmasına Avni Paşa izin vermedi. Artık halk, Sultan Aziz’in tamamen şahsî kin ve ihtiraslar için tahtından edildiğine kanaat getirdi. Halk meşrûtiyet ve meclis nedir pek bilmiyordu. Hele Türk asıllı olanlar, Hristiyanların da katılacakları bir millet meclisinden şiddetle ürküyorlardı ama bir şeyler de bekliyorlardı. Koskaca anlı şanlı bir asker padişah, yok yere mi tahtından edilmişti? Midhat Paşa bunu az çok hissediyordu. Çerkes Hasan vak’asından önce gene bir gün kendi konağında nâzırlar toplandığı zaman şunları söylemişti:

- Padişahı hal’ etmekten maksadımız, meşrûtiyeti ilan ile devlet ve milletin her veçhile hayatî selâmetini temin edebilmektir. Yoksa yine istibdât idaresini devâm ettirmeye çalışmak, istibdâtı yaşatmak değildir!

Midhat Paşa’nın bu tarz konuşmalarının yaldızından artık tamamen bıkan Avni Paşa, sadrâzamları bile azarlayacak şekilde burnu büyümüş Midhat Paşa’yı şu sözleri ile dehşet içinde bırakıp mes’eleyi kesip attı:

- (Kılıcını göstererek) Millete ıslahat işte bu kılıçtır ve padişahların idâresi ise devletin başında bulunanlara aittir.

Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa’nın ifâdesi:

- Avni Paşa’nın ölümünden sonra bir hey’et Kaanûn-i Esâsî’yi hazırlamaya başladı. Bütün evrâkı âmedci Mahmud Bey’e verdim. Artık karışmadım. Onlar da bana sual etmediler. Zira meşrûtiyetin devlete muzır olduğunu biliyordum…

Cevdet Paşa’nın ifâdesi:

- O vakit devlet, Avni, Rüşdü ve Midhat Paşalar’ın eline düştü. Gerçi hükûmet şirket kabûl etmez. Fakat bunlar diğer nâzırları tahakküm altına aldılar. Her biri, diğer ikisini ortadan kaldırıp tek başına kalmak emelindeydi. Gerçi kuvvet Avni Paşa’nın elindeydi. Fakat İngiltere, Midhat Paşa’ya pek fazla sahip çıkıyordu. Rüşdü Paşa ise fiilen sadrâzamdı. Benim de dâhil olduğum sair nâzırlar ise, sol taraftaki sıfır gibi idi...

Sultan Murad'ın Hastalığı

Sultan Aziz'in ölümünden iki gün sonra, 6 Haziran'da Sultan Murad'ın hastalığı, açıkça belli oldu. Hususî hekimi Dr. Kapolyon, yanlış bir tedavi uyguladı, büsbütün zarar gördü. Hükûmet, dünyanın en meşhur akıl hastalıkları mütehassısı olan Dr. Liedersdorfu Viyana'dan İstanbul'a davet etti. Ancak Çerkes Hasan Vak'asını öğrenmesi üzerine Sultan Murad, hemen hemen tamamen çıldırdı. Padişahın hastalığından bahsetmek büyük suçtu. Nâzırlar, kendi aralarında bile bundan bahsetmemeye karar verdiler. Ancak halk, durumu hızla öğreniyordu. Hüseyin Avni, öldürülmesinden bir iki gün önce padişah hakkında:

Hânedânın içinde en değerlisi bu idi, o da böyle oldu! demişti. Bununla, artık kendi diktatörlüğünün meşrûlaşacağını da ihtar etmiş oluyordu. Hüseyin Avni gibi bir adamın, kimin değerli, kimin değersiz olduğunu takdir edebileceği şüphesiz renk köründen renkleri ayırmasını istemek gibi bir şeydir.

Çerkes Hasan Vak'ası üzerine hükûmet, padişahın oturduğu Yıldız Kasrı çevresine çepeçevre birlikler koydurdu. Zira eylemin kimin tarafından, kime karşı yapıldığı, hedefler arasında hükümdarın da bulunup bulunmadığı, şümûlü, ordunun hangi parçalarının eyleme tarafdar olduğu tamamen meçhuldü. Padişahın, Yıldız'a kapanması da doğru görülmeyip kapalı araba ile gene Dolmabahçe Sarayı'na getirildi.

O sırada Mâbeyn başkâtibi olan Sâdullah Bey'in (Paşa) ifâdesi:

- Hükûmetin Çerkes Hasan Vak'ası hakkında bildirdiği bütün mahrem malûmatı, Mâbeyn-i Hümâyûn Müşîri âmirim Dâmad Nûri Paşa'ya ve Dârüssaâde ağası Süleyman Ağa'ya naklettim. Halk, Çerkes Hasan'ın yaptığı işi beğendiğini anlatır taşkınlıklar yaptığı için, vaziyet çok keyifsizdi.

Osmanoğulları'nda taç giyme töreni karşılığı olan kılıç kuşanma töreninin, yeni padişahın tahta geçmesinden sonraki ilk cuma günü yapılması lâzım geliyordu. Bu merasim yapılmadan, hükümdarın hâkan ve halife sıfatlarının tamamlanmadığına inanılırdı. Sultan Murad'ın hastalığı sebebiyle kılıç alayının geciktirildikçe geciktirilmesi, halk arasında büyük dedikodulara sebep oluyordu.

Topkapı Sarayı'ndan Eyüp'e giden cadde (Divanyolu - Bayezid - Fatih - Edirnekapısı - Defterdar - Eyüp) üze-rindeki bütün binalar, bazıları ağır kiralarla kiralanmış, arsa ve mezarlıklara salaşlar yapılmış, velhâsıl halk, padişahını seyretmek için kendi hesabına bütün tedbirleri almıştı. Önce, amcasının ölümü üzerine Zât-ı Şâhâne'nin teessürü dolayısıyla kılıç alayının ertelenmesini irâde ettiği bildirildi. Sonra sırtında çıkan bir çıban dolayısıyla gömlek ve ceket giyemeyeceği için kılıç alayının belirsiz bir tarihe bırakıldığı ilân edildi. Halk:

- Padişahsız devlet idaresi paşaların hoşuna gitti, demeye, Rüşdü ve Midhat Paşalar hakkında ağır sözler söylemeye başladı. Ulemâ:

- Halîfe cinnet hâlinde olduğundan cuma namazı kılınmaz! diye konuşuyordu. Veliahd Abdülhamid Efendi'nin tahta çıkarılması icab ettiği gittikçe daha sık söyleniyordu.

Midhat Paşa'nın ifâdesi:

- Sultan Abdülhamid lâfı ortaya atılınca en ziyâde Sultan Murad'ın annesi olacak cadı telâşa düştü. Zira gayetle muhteris bir kadındı ve oğlundan başka bir padişahın kendisinden hesap soracağından korkardı...

İç durumun karışıklığı, dış duruma aksetti. Rusya, iç durumu ihtilâl içinde bulunan Türkiye'yi karıştırmaya başladı. Türkiye imparatorluğunun birer parçası olan Sırbistan ve Karadağ prenslikleri, 2 Temmuz'da isyana başladılar. Sınırlarını tecavüz ettiler. İkisi de Sırp ve Ortodoks olan bu prenslikler, Rusya tarafından kışkırtılıyorlardı. Hattâ Sırp kuvvetlerine, bir müddet önce Doğu Türkleri'nden Taşkend'i aldığı için "Taşkend Fatihi" denen Rus orgenerali Çernayef kumanda ediyordu. Böylece 1877-78 Türk-Rus savaşının mukaddimesi başlamış oldu.[7]

7 Sırbistan prensliği 43.555 km2 ve 1.384.000 nüfuslu, Karadağ ise 4.427 km2 ve 120.000 nüfuslu, iç idarelerinde otonom iki ülke idi.

Sultan Murad'ın hastalığı, halktan saklanmayacak hâle geldi. Viyana'dan getirilen Dr. Leidersdorf, padişahın Viyana'daki kliniğinde birkaç ay tedavi görmesi icab ettiğini, bu tedaviden sonra iyileşmesinin kesin olduğunu, aklî dengesinin geçici olarak bozulduğunu ve daimî olmadığını bildirir raporunu verdi. Hükûmetin, böyle uzun bir tedaviyi göze almasına ve hele padişahı Viyana'ya göndermesine imkân yoktu. Bu cuma selâmlığından dönen Sultan Murad'ın kendisini pencereden üniformasıyla havuza atmak istemesi, bardağı taşıran son damla oldu. Adamları,

hükümdarı pencereden çekip almak için, parmaklarını zorla açmak istediler. Manzarayı seyreden kardeşi Veliahd Abdülhamid Efendi, padişahı zorlayan saray adamlarını ağır şekilde azarladığı gibi, durumu Rüşdü Paşa'ya da bildirdi.

Veliahd Abdülhamid Efendi'nin Durumu

Ticaret Nâzırı Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa, kayınbiraderi Beşinci Murad'ın hal'i ile diğer kayınbirâderi Veliahd Abdülhamid Efendi'nin tahta geçirilmesi lüzumunu ileri sürdü ve bu iş için hayli çalıştı. Mahmud Paşa, İkinci Abdülhamid'in en sevgili kız kardeşi olan Cemile Sultan'la evli idi. Fakat buna rağmen Abdülhamid Efendi, bu Mahmud Paşa'yı mimlemişti. Zira amcası Sultan Abdülaziz'in hal'i ile pek ilgisi yoksa da, katli ile ilgisi olduğunu, bunu evvelden bildiği veya sezdiğini gösterir epey delil vardı. Sonradan Cemile Sultan'ın kocasının afvı için Sultan Abdülhamid'e yaptığı bütün ricaları neticesiz kalacaktır. Sultan Abdülhamid'in ise, amcasının katline az veyâ çok nisbette katıldığına kanaat getirmeden, böyle bir adamı feda etmesine imkân yoktu.

Bu sırada Müşîr Redif Paşa, serasker vekili olarak ordunun başında idi. Asıl serasker Abdülkerim Nâdir Abdi Paşa, Sırbistan isyanını yerinde görmek için Tuna boyuna gitmişti. Yeni bir hal' ve yeni bir cülûs (tahttan indirme ve tahta çıkarma) için ordunun muvafakatini almak lâzımdı. Hüseyin Avni Paşa'nın yerine serasker olan Abdülkerim Nâdir Paşa, cuntadan değildi. Avni Paşa kendisine Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi lüzumunu açtığı zaman şu cevabı vermişti:

- Ne yaparsanız yapınız, fakat askeri bu işe karıştırmayınız, askersiz yapınız. Askeri karıştırırsanız, sonra yeniden yeniçeri olurlar. Biz yeniçeriliği 51 sene geride bıraktık...

Bu, Sultan Aziz Vak'ası üzerinde söylenmiş en kudretli ve en ileri görüşlü cümledir... Bir mareşal tarafından söylendiği için ehemmiyeti artmaktadır. Halkın "Abdi Paşa" dediği bu Abdülkerim Nâdir Paşa, 69

yaşında yaşlı bir askerdi. İkinci Mahmud'un şahsen uğraşarak yetiştirdiği subaylardandı. 1835-40 arasında 5 yıl Viyana'da kurmaylık tahsil etmiş, çok iyi Batı ve Doğu dilleri öğrenmişti. Fakat 1876 dünyasında Abdi Paşa'nın askerlik görüşlerinin modası geçmişti. Çok atılgan bir kumandan da olmayan Abdi Paşa, nâzırlıklarda bulunmuştu. Sultan Aziz hakkındaki sûikasdı önceden bildiği halde pasif vaziyette kaldığı için Sultan Abdülhamid'ce mimlenmişti.

Redif Paşa, Abdülhamid Efendi tahta çıkar çıkmaz asaleten seraskerliğe gelmeyi ümid ediyordu (öyle de oldu). Fakat bu iş, Rüşdü ve Midhat Paşalar'ın bu mevzuda anlaşmalarına bağlı idi.

Abdülhamid Efendi, kolları sıvamanın zamanı geldiğine inandı. Ağabeyi hasta idi. Bir çeşit nâibe-i saltanat şeklinde Kösem Sultanlık oynayan Şevk-Efzâ Vâlide-Sultan, Abdülhamid Efendi'nin en hoşlanmadığı üvey annesi idi. Devlet başkanı ortada yoktu. Rüşdü Paşa ihtiyar ve allâk, Midhat Paşa palavracı idi. Dışarıda kara bulutlar, Türkiye'ye doğru geliyordu. Aklı yerinde olmayan bir hükümdarın makamında kalamayacağına hiçbir şüphe yoktu. Tahta geçmesi icab ediyordu. Midhat Paşa'yı hiç sevmiyordu. Bu adamın eninde sonunda imparatorluğun başını belâya sokacağını kesin şekilde hissediyordu. Rüşdü Paşa'nın ise devri çoktan geçtiği gibi, hiçbir şekilde itimat edilecek adam değildi ama bu ikisiyle anlaşmadan, onları ikna etmeden tahta çıkmak da mümkün değildi. Hiç olmazsa pek zordu. İşin uzamasına, deli bir hükümdarın daha aylarca tahtta kalmasına sebep olurdu. Bu iki paşadan kurnaz ve zeki olduğuna emindi. Onları ikna için çalışmaya karar verdi. Fakat tabiatiyle davet ve teşebbüs karşı taraftan gelmeliydi... Karşı tarafa da bu davet ve teşebbüsü yapmaya mecbur bulunuyordu.

Abdülhamid Efendi bu kararı ile bir karar daha verdi. O yaşına kadar padişah olmayı pek ümid edememişti. Amcası da, veliahd olan ağabeyi de gençti... Muhtemelen kendisine sıra gelmezdi. Ancak amcası tahttan indirilip ağabeyi de dengesizlik alâmetleri gösterince, bu işi düşünmeye başladı. İnsan olarak ağabeyi Sultan Murad'ı severdi. Çocukluklarından beri iyi geçinir ve sevişirlerdi. Aralarında kötü hiçbir şey geçmemişti. Fakat ağabeyinin, amcalarına karşı en pis entrikalara karıştığına veyâ karıştırıldığına şahit olan Abdülhamid Efendi, ağabeyinin karakterinden nefret etti. Ağabeyinin, Osmanoğulları'nın 650 yıllık şerefini lekelediğine

kanaat getirerek müteessir oldu. Ağabeyinin annesinden ise eskiden beri hoşlanmaz, çok muhteris bulurdu. Fakat bunu belli etmemişti. Zira bir şehzâdenin üvey annesine kötü davranması, Osmanoğulları geleneğinde büyük terbiyesizlik sayılırdı.

Sultan Murad, denilebilir ki Cenâb-ı Hakk'ın cezasına, daha bu dünyada uğramıştı. Peygamberin meşrû halefi ve vekili de olan Türkiye hâkanı amcasına delilik isnad ederek tahttan indirmeye zemin hazırlaması, çok beddua almasına sebep olmuştu. Milletin menfaatleri ve bu menfaatlerin başında gelen silâhlı kuvvetlerin üzerine titreyen bir hükümdarın, ortada belli başlı bir sebep bulunmaksızın haksız yere ve zulmedilerek tahttan uzaklaştırılmasının büyük felâketler getireceğini, belki devlet adamlarından çok defa daha hassas olan halk hissetmişti. Sultan Murad'ın durumu, ağustos ayında artık açıkça ortaya çıkınca herkes, bu deliliğin, Allah'ın bir mücâzâtı olduğunda ittifak etti. Sultan Murad, mutlaka Allah'ın gücüne giden bir şey yapmıştı. Halk, bu şekilde değerlendirmişti.

Cuntacıların değerlendirmesi ise şüphesiz ve her zaman olduğu gibi, halktan farklı idi. Kudretli adam pozundaki Midhat Paşa, yeniden bir saltanat değişikliğini sadece can sıkıcı buluyordu. Hiç kimseyi sevmeyen bir mizaçta olduğu için Sultan Murad'a da gerçek bir sevgisi yoktu. Bütün megalomanyaklar gibi de, kendi şahsından başka kimseye karşı gerçek bir saygı duymuyordu. Ha Murad, ha Abdülhamid... Böyle düşünüyordu. Veliahd Efendi'nin ağabeyi gibi meşrûtiyet taraftarı olmadığı söyleniyordu ama bunun da fazla ehemmiyeti yoktu. Zira Sadullah Bey (Paşa), Nâmık Kemâl Bey, Ali Suâvi Efendi gibi edipler bu sırada, Midhat Paşa'yı kesin şekilde iktidara getirecek bir anayasa üzerinde çalışıyorlardı... Bu anayasa ile Midhat Paşa hayat boyu ve ölesiye sadrâzam olacak, kafa tuttuğu takdirde padişaha haddini bildirecek, dostu sandığı İngiltere'yi yanına alıp diğer devletlere bile kafa tutabilecekti. Hele ilk fırsatta Rusya'ya haddini bildirip, Mustafa Reşid Paşa'nınkini geçen bir şöhret kazanacaktı. Reşid Paşa'nın yaptığı işi o neden yapamasındı?

Rüşdü Paşa'nın değerlendirmesi ise, tek noktası doğru olmayan Midhat Paşa'nınkinden çok daha gerçeklere yatkındı. O, şahısları anlamaya itina ederdi... Yani Midhat Paşa'nın hiç ehemmiyet vermediği bu husus, onun siyâsî hayatında esas prensipti. Bu Veliahd Abdülhamid Efendi'nin,

ağabeyi Sultan Murad'dan hemen hemen tamamen ayrı bir karaktere sahip olduğunu hissediyordu. Bir bakıma amcası Sultan Aziz'e benziyordu ama Sultan Aziz'de olmayan ve Sultan Aziz'in küçüklük saydığı kurnazlık, bu veliahd efendide var gibiydi. Belli etmemesine rağmen, fevkalâde zeki, faal ve çalışkan olduğu söyleniyordu. Ağabeyinin kusur ve iptilâlarının bir tekinin bile Abdülhamid Efendi'de bulunduğunu işitmemişti. Abdülhamid Efendi az konuşuyor, çok dinliyordu. Kapalı kutu idi. Herhalde böyle bir adamın Sultan Murad gibi uysal bir hükümdarın yerine tahta çıkarılması şahsı ve cunta için hayırlı değildi. Abdülhamid Efendi'nin tek müsbet tarafı, meşrûtiyete taraftar olmadığının söylenmesiydi. Fakat Allah kahretsin, bu bile Rüşdü Paşa'yı sinirlendiriyordu. Demek Abdülhamid Efendi, saltanat süreceği imparatorluğu bu derece iyi tanıyordu. Yani şu Midhat Paşa'dan çok daha iyi tanıyordu. Böyle bir adamı tahta çıkarmamak lâzımdı ama bu mümkün müydü? Hayır, değildi...

Rüşdü Paşa için meseleyi dalgalanmaya bırakmak da icab ediyordu. Abdülhamid Efendi ile Midhat Paşa'yı karşı karşıya bırakıp aradan fırlamaya karar verdi. Bunun şahsı için en münâsip politika olduğuna emindi.

Velîahd-i Saltanat Abdülhamid Efendi, Rüşdü ve Midhat Paşaları, Maslak Köşkü'ne dâvet etti. Gayet maharetli cümlelerle Rüşdü Paşa'yı ölünceye kadar sadârette bırakacağından bahsetti. Midhat Paşa'ya da meşrûtiyete taraftar gözüktü. Hattâ Midhat Paşa'yı elde etmek için pırlanta kol düğmelerini kolundan çıkarıp paşanın koluna taktı. Bu düğmeleri Midhat Paşa sonradan Avrupa'da 4 bin İngiliz altınına satacaktır. Rüşdü ve Midhat Paşalar'ın Abdülhamid Efendi'ye tamamen kandıklarını söylemek doğru olmaz. Fakat kanmış görünmeye mecburdular. Sultan Murad'ı tahtta tutmak imkânı kalmamıştı. Abdülhamid Efendi tahta çıkınca, olayların gelişmesine göre şahsî politikalarını devam ettireceklerdi.

Rüşdü Paşa, kabineyi topladı. Hal' ve cülûsun üzerinde bütün nâzırlar -tek istisna ile- birleştiler. Tophâne müşîri Cihan Seraskeri Rızâ Paşa, muhalif rey verdi. Sultan Murad'ın tedavi ettirilmesini, hastalığının geçici olduğunun Dr. Leidersdorf tarafından beyan edildiğini, o zamana kadar Abdülhamid Efendi'nin saltanat nâibi sıfatıyle vekâleten devlet başkanlığını yürütebileceğini, Abdülmecid Hân'ın sevgili büyük oğlu Sultan Murad'a

kıyılmamasını söyledi; o, Sultan Mahmud Hân Cennet-mekânın büyük oğlunun büyük oğlu idi.

Rüşdü Paşa cevap verdi: Nâib olması Abdülhamid Efendi Hazretleri'ne teklif edilmiş, kesin şekilde red buyurmuşlar, devletin başına bir de niyâbet meselesinin ağırlık vermemesini söylemişlerdir. Bu fikrin ağırlığına şahsen katılırım. Başka bir şehzâdeyi nâib yapmak ise, işleri artık fevkalâde karıştırır. Eski asırlardaki gibi Vâlide-Sultân'ı da nâibe yapamayız. İçimizden birkaç nâzırdan müteşekkil bir niyâbet meclisi kursak, zaten dedikodu ayyûka çıktı, halk bizi tefe koyar, hiç haysiyetimiz kalmaz. Tek yol, Velîahd-i Saltanat Hazretleri'ni cülûs ettirmektir (tahta çıkarmaktır).

Diğer kabine üyeleri o yolda oy kullandılar. 31 Ağustos 1876 günü Beşinci Sultan Murad Hân, Osmanlı tarihinin en kısa saltanatından sonra tahttan indirildi. Hakkında *"muhtellü'ş-şuûr"* fetvâsı alınmıştı ve bu defa bu sıfat doğruydu, amcası hakkında verilen gibi alçakça bir isnat değildi.

Sultan Murad'ın Tahttan İndirilmesi ve İkinci Abdülhamid'in Tahta Çıkması

İşte o kadar ümidlerle beklenen, Ziyâ Bey'in sadrâzam ve Nâmık Kemâl Bey'in hâriciye nâzırı olmak üzere yıllarca bekledikleri, bu derecede anlı şanlı şahsiyetler tarafından ümid hâline getirilen Sultan Murad'ın saltanatı böyle hüzünle sona erdi ama amcasının uğradığı felâkete asla uğramadı. Ne hakaret gördü, ne öldürüldü, ne ailesi efradına bir şey yapıldı. Saltanatı 3 ay ve 1 gün veyâ tahttan indirildiği gün de hesaplandığı takdirde 93 gün sürmüştü. Nitekim şu beyit meşhur oldu:

Doksan üçde doksan üç gün pâdişâh-î dehr olup
Göçdü uzlet-gâhınâ Sultan Murâd-î nâ-murâd

İlk "93", olayın geçtiği 1293 yılını işaret eder. Beytin mânâsı şöyledir:

“93’te 93 gün zamanın padişahı olup -muradı gerçekleşemeyen- Sultan Murad yalnızlık köşesine çekildi!”

35 yaşını 11 ay ve 11 gün geçiyordu. Diğer bir deyişle, 36 yaşından 19 gün eksik olarak tahttan çekiliyordu. Şevk-Efzâ Vâlide-Sultân ise, “Makaam-ı Mehd-i Ulyâ” denilen Türkiye imparatoriçelik tahtını bırakıyordu. Bu tahta şimdi, Sultan Abdülmecid’in Şevk-Efzâ Sultan’dan 10 yaş genç diğer bir eşi, Perestû Dördüncü Kadın-Efendi oturuyordu; 46 yaşındaki Perestû Vâlide-Sultan, Sultan Abdülhamid’in asıl annesi değildi ama asıl annesi Tîr-i Müjgân Kadın-Efendi ölünce, çocuksuz olan Perestû’nun dairesine Şehzade Abdülhamid’i elinden tutarak babası Sultan Abdülmecîd bizzat getirip oğulluğa kabûl edip etmeyeceğini sormuştu. Henüz 23 yaşında olan Perestû Kadın, on buçuk yaşındaki yetim şehzâdeyi, ondan sadece 12 yaş büyük olmasına rağmen, gerçek anne sevgisinden farksız bir şefkatle kucaklamış ve öyle yetiştirmişti. Şimdi mükâfatını görüyordu: Osmanlı tarihinde ilk ve son defa olarak bir padişah, kendisini doğurmayan ve aslında üvey annesi olan manevî annesini, Vâlide-Sultanlık tahtına oturtuyordu. Perestû Vâlide-Sultan, imparatoriçelik tahtında selefi olan ortağı Şevk-Efzâ Sultan’dan tamamen farklı bir karakterde, çok tatlı ve yumuşak huylu, politika ile asla meşgul olmaz, şefkatli ve hayır sahibesi bir kadındı. 28 yıl şan ve şerefle, sessizce ve hiçbir şekilde ismini duyurmayarak Türkiye imparatoriçelik tahtında oturdu ve bu makamda iken 1904’te öldü. Ondan sonra da bu makam boş kaldı. Zira sonra tahta çıkan padişahların anneleri hayatta değildi.

İkameti için amcasının yaptırdığı muhteşem Çırağan Sarayı kendisine, annesi, tek oğlu Mehmed Salâhaddin Efendi, kızları ve yüzlerce hizmetkârı ile oturmak üzere tahsis edilen Sultan Murâd-ı Nâ-Murâd, 28 yıl sürecek acıklı hayatına başladı. Bu müddet içinde Çırağan Sarayı’ndan çıkmadı. Bu suretle, amcasına ihânet ederek Türk milletinin başına tarihin gördüğü en büyük felâketlerden birinin açılmasına zemin hazırlamanın cezasını yaşadı.

1977 yılından beri Osmanlı Hânedânı’nın başı -yani en yaşlı şehzâdesi- olan Ali Vâsıb Efendi (1984’te öldü), Sultan Murâd’ın oğlu Salâhaddin Efendi’nin torunudur. Sultan Mahmûd’un büyük oğlu Sultan Mecîd’in büyük oğlu Sultan Murâd’ın tek oğlu Salâhaddin Efendi’nin büyük oğlu Ahmed Nihâd Efendi’nin tek oğludur.

İkinci Abdülhamid'in Şahsiyeti

İkinci Abdülhamid, sonradan İttihatçılar'ın Türk düşmanları ile aynı paralelde propaganda ettikleri gibi cahil değil, İttihatçılar'ın hemen hepsinden daha bilgili ve kültürlü, İttihatçıların istisnasız hepsinden daha zeki ve kabiliyetli idi. İbrahim Edhem Paşa, Ahmed Kemâl Paşa ve Fransız olan Gardet'den Fransız, Gerdankıran Ömer Efendi'den Türk, Ali Mahvî Efendi'den Fars, Ferid Efendi ile Şerif Efendi'den Arab dillerini mükemmel şekilde öğrenmişti. Vak'anüvis Kazasker Lutfi Efendi'den Osmanlı tarihi, Guatelli Paşa ile Lombardi'den Batı musikîsi ve piyano öğrenmiş, Türk musikîsi öğrenmemişti. Diğer sahalardaki hocalarını saymıyorum. Uzun saltanat devrinde çağdaşı olan dünyanın bütün hükümdârları içinde en zekisi ve dış politikaya en çok aklı ereni idi.

İkinci Abdülhamid, XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında, dünyanın üzerinde en çok konuşulan birkaç şahsiyetinden biri olmuştur. Hakkında her devirde yapılan neşriyat, vagonlar dolusudur. İkinci Meşrûtiyet'ten sonra gelen yeni rejim, İkinci Abdülhamid'i mahkûm etmiş, bundan sonra, hattâ nedense bu güne kadar, bu hükümdarın lehinde, hattâ tarafsız yazmak ve konuşmak, yazan ve konuşanın istikbali için tehlikeli sayılmıştır. Bunun sebebi, İkinci Abdülhamid'in, asla mürteci olmamak şartıyla, muhafazakâr olması ve imparatorluğu 30 yıldan fazla şahsen, muhafazakâr bir siyasetle idâre etmesidir. İkinci Abdülhamid'den sonra gelen rejimler birbirinden inkılâpçı oldukları için, bu hükümdarın muhafazakârlığını beğenmemek durumunda kalmışlardır. Ancak tarih, siyaset değildir. Tarihçi siyâsî cereyanları tarafsız şekilde incelemeye alışmış adam demektir. Bu alışkanlığı edinememiş, günün modasına göre söz söyleyen yazar, tarihçi değildir. Çünki siyâsî rejimler ve fikir modaları, daima değişir. Bu değişiklikler içinde ve gelecekte tarihçi, tarafsız kalmasını ve gerçekleri aksettirmesini bilmiş olmalıdır. Kaldı ki, bir şahsı veyâ devri beğenmek ve delil getirerek lehinde bulunmak, bazı cahil budalaların sandığı gibi, o şahsın ve devrin günümüzde hasretini duymak değildir. Bugün tek kişi, değil İkinci Abdülhamid, Kanunî Sultan Süleyman devrinde bile yaşamak istemez. On yıl öncesinin, hattâ geçen yılın şartları içinde yaşamak istemez. Zira -haklı olarak- beğenmez. Çünki verilen lehte veyâ aleyhte hükümler, beğenip beğenmemek, o günün dünya şartları

içindir. Başka bir devre uygulanamaz. Onun için, tarihin gerçeklerini değiştirerek içinde yaşanılan rejimi ve şartları savunmak en sakat yoldur. İki bakımdan çok sakattır: Önce tarihin gerçeklerini değiştirmeye Hitler ve Stalin bile muvaffak olamamıştır. Gerçek kadar merak edilen ve cazip hiçbir şey yoktur. İnsan tabiatinin bu hassası, daima gerçeği bulur. İkincisi, ancak zayıf rejimler ve şartlar, iyi olan devirleri kötü, kötü olanları iyi göstererek güçlenmeye ihtiyaç duyarlar.

Bu hususta Cumhuriyet döneminde yetişen en değerli tarihçilerden biri Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, 1941'de *İktisat Fakültesi Mecmuası*'na yazdığı bir makalede şöyle demektedir:

"Tanzimat tetkiklerinin karşılaştığı müşkillerden biri, bertaraf edilmesi daha kolay bir anlayış tarzına taalluk etmektedir. Gerçekten memleketimizde olduğu gibi, büyük inkılâplara sahne olmuş bir memlekette yakın mazinin tarihi tedkik edilirken hususî bir vaziyet takınmak ve halkta bu mazi hakkında mümkün olduğu kadar fena intibâlar hâsıl etmeye çalışmak, uzun müddet için zarurî addedilebilir. Hâlbuki, birtakım siyâsî düşüncelere ve pratik zarûretlere dayanan bu hissî görüş tarzı, hakikaten ilmî olmak karakterini haiz tetkiklerin yapılmasına manidir. Çünki bu vaziyette, muayyen siyâsî maksatların hizmetinde çalıştırılan tarih tedkikleri, kendilerini gerçekten verimli kılan zihnî tarafsızlıktan mahrum kalarak, eski devrin çarklarının nasıl işlediğini ve niçin öyle işlediğini tedkikten fazla, sadece fena işlediğini tespit için çalışır. Bu anlayış tarzında, bugünkü şartlardan uzak, ayrı bir devir ve düzenin zaruretleri, bugünkü anlayışlarımızla çarpıştırılır ve mahkûm edilir.

"Fakat unutmamak lâzım gelir ki, herhangi bir devri ilmî bir şekilde inceleyebilmek için, o devrin hususiyetleriyle sempatize olmak, yani devrin içine girmek, anlamak ve mazur görmek lâzımdır. Diğer taraftan, bazı sathî görüşlü kimseler, bugünkü oluşları küçültür, gölgede bırakır diye, eski devirlerdeki reform hareket ve hamlelerinin bazı tarihî anlarda aldığı kahraman ve azametli vaziyetleri ve bu gibi tarihî dönüm noktalarında milletin geleceğini yönetenlerin oynadığı rolü küçültmeye taraftar gözükürler. Fakat fikrimizce, bizim memleketimizde kamuoyunun olgunluğu ve inkılâp prensiplerimizin hususî mahiyeti icabı, bu prensiplerin bu çeşitten bir geçmiş kin ve nefret içinde uzun müddet muhafaza edilmeye ve beslenmeye ihtiyaçları yoktur. Elimizin altında, onların gerçek kuvvetini

yapan daha müsbet kıymetler mevcut olduğu için, onların hesabına, tarihî realiteden korkmamız mânâsızdır.”

Bu satırlar, 1941’de ve amansız bir tek parti yönetiminde ve sansürü altında ve amansız bir savaş içinde yazılmıştır. Hâlâ aynı çizgide sayıklıyorsak, millet olarak çok düşünmemiz gerekir...

Zira bugün de İkinci Abdülhamid aleyhindeki yalanları nakletmek modası yürürlüktedir. Bir kısım yazarlar ve ilimle uğraştıkları iddiasında bulunanlar, mensûb oldukları tarafın resmî görüşleri cenderesinden çıkamamışlardır.

Bunları niçin yazıyorum? Zira son devir Türkiye tarihi, tarafsızlıkla ele alınmamaktadır. Bu da gerçek tarihçiliği, gerçeği bulmak aşkıyla vicdanı yanan, beyni feveran eden gerçek fikir adamını yaralamakta, bir bakıma bu işi irtikâb edenleri pek çok küçültmektedir.

13 Şubat 1878’e kadar İkinci Abdülhamid’in ilk 1 yıl, 5 ay, 13 günü, bu hükümdarın şahsî idaresiyle ilgisiz bir zaman parçasıdır. Şahsî idare, 13 Şubat 1878’de Meclis-i Meb’ûsân’ın süresiz tatili ile başlar ve İkinci Meşrûtiyet’in ilân edildiği 23 Temmuz 1908’e kadar 30 yıl, 5 ay, 9 gün sürer. İkinci Meşrûtiyet’ten sonraki 9 ay, 5 günlük saltanatı da, İkinci Abdülhamid’in şahsî idâresine dâhil değildir. Böylece bu hükümdar, ancak 30 yıllık şahsî idâre devresinden 1878-1908 yıllarından sorumludur.

İkinci Abdülhamid’in Taht’a Oturması ve İlk Günleri

İkinci Abdülhamid, 31 Ağustos 1876 günü saat 12’de (öğle), Topkapı Sarayı’nda, altın tahta oturarak cülûs etti. 7 Eylül’de kılıç alayı yapıldı. Rahatsızlığından dolayı, Beşinci Murad’ın kılıç alayı yapılamamıştı. İkinci Abdülhamid, saltanat kayığı ile denizden Dolmabahçe Sarayı’ndan Eyübsultan’a gitti. Orada kılıç kuşandıktan sonra, at üzerinde Topkapı Sarayı’na geldi. Oradan gene kayıkla Dolmabahçe’ye geçti. Dönüşte, âdet olduğu üzere, atalarından bazılarının türbelerini ziyaret etti, sadakalar

dağıttı. 14 Eylül’de şimdi üniversite merkez binası olan seraskerlik makamına gitti. Subaylarla yemek yedi. Bir nutuk söyledi. Nutka serasker vekili Müşîr Redif Paşa cevap verdi. 15 Eylül akşamı Yıldız Sarayı’nda nâzırlar, devlet ve saray erkânı ile yemek yedi. Aralarındaki bütün anlaşmazlıkları unutup, devlet hizmeti görmelerini tavsiye eden bir nutuk söyledi. 18 Eylül’de Kasımpaşa’da bahriye nezâretine (eski kapdân-ı deryâlık) gitti. Amiraller ve subaylarla beraber karavana yedi. 5 Ekim’de Süleymâniye’de Meşîhat’i ziyâret etti, ulemâ efendilerle iftar etti. 9 Kasım’da Haydarpaşa Askerî Hastahanesi’nde gazilerin hatırını sordu. Şehzâdeler ve nâzırlarla beraber Marmara, Boğaz ve Karadeniz’de deniz gezintileri yaptı. Camilerde halkın arasında namaz kıldı. Bu sûretle, Osmanlı tarihinde görülmemiş derecede demokrat bir hükümdar şahsiyetiyle ortaya çıkan Sultan Hamid’i az zamanda Yıldız’a kapanmaya mecbur eden ortamı aşağıda göreceğiz.

İkinci Abdülhamid, tahta çıkınca, harem ağalarını protokolden çıkardı. Törenlere katılmalarını yasakladı. Başta vezir pâyesindeki dârüssaâde ağası (kızlar ağası) olmak üzere, harem ağaları eski rütbelerini İkinci Meşrûtiyet’e kadar muhafaza ettilerse de, harem dışına çıkmaları artık tarihe karışmıştı.

Ağabeyinin başkâtibi Sâdullah Bey (Paşa) yerine, sonradan 9 defa sadrâzam olan gazetecilikten gelme Küçük Saîd Bey’i (Paşa) getiren İkinci Abdülhamid, Büyük (Eğinli) Saîd Paşa’yı da mâbeyn feriki yaptı. İngiltere’de 9 yıl deniz makine mühendisliği tahsil ettiği için “İngiliz” denen bahriye feriki (sonra müşîri = büyükamiral) Saîd Paşa’ nın mâbeyn müşîri olarak âmiri, Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa idi. Dâmad Nûri Paşa yerine sarayın en büyük görevine getirilmişti.

Mütercim Rüşdü Paşa, 19 Aralık 1876’da istifa etti. Üç padişah zamanına rastlayan bu 4. sadareti 7 ay, 9 gün süre- bilmişti. Yerine Şûrây-ı Devlet Reisi Midhat Paşa, 2. defa sadrâzam oldu. Nasıl?

Hüseyin Avni belâsından kurtulduktan sonra Midhat Paşa için sadâret ve mutlak iktidar yolunu kapatan tek engel, ihtiyar bir bunak saydığı, aslında kendisinden çok daha zeki olan Mütercim Rüşdü Paşa idi. Rüşdü Paşa’yı, henüz tahta ayak basmış padişaha şöyle kötüledi:

- Biz efendimizin haini miyiz? Bu adama (Rüşdü Paşa) niçin tahammül buyuruyorsunuz? Her ne emr-ü fermanınız olursa bendenize

irâde buyurunuz, can fedâ ederek işlere bakarım...

İkinci Abdülhamid'in sonraki yazılı mütalâası:

- Rüşdü Paşa, Midhat Paşa'nın entrikaları kadar, ilânına hazırlanılan meşrûtiyetten de ürkerek istifa etti.

Cevdet Paşa'nın mütalâası:

- Hüseyin Avni Paşa ölünce, bütün devlet işleri Rüşdü Paşa'nın eline kaldı. Ancak görünüşte sadrâzam, gerçekte manevî hükümdar gibi idi. Midhat Paşa şu bakımdan ona ortak idi ki, İngiltere ve Türk matbuatı Midhat Paşa'yı pek fazla tutuyordu. Ancak Rüşdü Paşa padişah ile anlaşsaydı, Midhat Paşa'yı defedebilirdi, bu iktidarı haizdi. Ama istifayı tercih etti...

Tersâne Konferansı

(23 Aralık 1876-20 Ocak 1877)

Bu sırada Bosna-Hersek eyâletindeki dışa bağlı ayaklanma devam ettiği gibi, Girit de huzursuzdu. Üstelik Sırbistan ve Karadağ prenslikleri de Osmanlı Devleti'ne isyan ettiler. Mısır Valisi Hıdîv İsmâil Paşa'ya bile Balkanlar'da kullanılmak için asker göndermesi emredildi ve gönderilen Mısır askeri de Balkanlar'a sevk edildi. 29 Ekim'de sonradan "Gazi" diye meşhur olan Ferik Osman Paşa, Rus generali Çernayefin kılık değiştirerek kumanda ettiği âsî Sırp kuvvetlerini Aleksinaç meydan muharebesinde kolayca dağıttı, Belgrad'a girmek üzereyken Rusya, Bâb-ı Âlî'ye ültimatom verdi. Savaşı göze alamayan Bâb-ı Âlî, Osman Paşa'ya emir vererek ileri harekâtını durdurduğu gibi, âsî Sırp ve Karadağlı tebeasına 2 aylık bir mütareke bahşetti...

Ancak Rusya'nın Türkiye'nin iç işlerine karışması, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa devletlerini kuşkulandırdı. 23 Aralık 1876'da İstanbul'da Tersâne Konferansı toplandı. Hâriciye nâzırı Safvet Paşa'nın başkanlığında açılan bu konferansta, Türkiye, İngiltere, Almanya, Rusya, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya, İstanbul'daki büyükelçilerinden

başka, ayrıca birer başmurahhas ile temsil ediliyorlardı. İkinci Türk murahhası, az sonra sadârete yükselen Berlin Büyükelçisi İbrahim Edhem Paşa idi. 29 gün içinde, 29 Ocak 1877'ye kadar 9 defa toplanan konferanstaki en mühim diplomat, İngiltere başmurahhası olan Hindistan nâzırı Lord (Marki) Salisbury idi. Türk dostu ve Rus düşmanı olan bu zât, bir savaşı önlemek istiyordu. Yalnız başına Rusya'ya karşı girişeceği bir savaşta Türkiye yenilirse, Rusların nerede durdurulabileceklerini bilememe endişesinde idi. Böyle bir savaşta İngiltere'nin Türkiye'yi desteklemesi de mümkün değildi. Zira bu takdirde savaş, Avrupa harbine dönüşecek, Rusya'yı destekleyen devletler de çıkacaktı. Ancak Midhat Paşa ile birkaç Türk devlet adamı ve askeri, tamâmen yanlış olarak, İngiltere'nin yanımızda savaşa katılacağı zannı ile hareket ediyor, Rusya'ya bu şekilde muamelede bulunuyorlardı. Bu suretle Rusya'yı ezerek (!) hayatlarının sonuna kadar Türkiye'de iktidarda kalacaklardı...

Lord Salisbury, savaşı önlemek için bazı fedakârlık yapılmasını Türkiye'ye gizlice tavsiye etti. Zira Rusya'da "panslavist" denen akım, Çar İkinci Aleksandr'ın savaşı pek istememesine rağmen, Rus halkını Türkler aleyhine fevkalâde kışkırtmıştı. Balkanlar'daki Ortodoks Slav tebeaya verilecek bazı tavizler, Rusya'da tansiyonu düşürecekti.

20 Aralık'ta huzür-ı hümâyûna kabûl edilen ve İngiliz Saîd Paşa'nın tercümanlığı ile İkinci Abdülhamid ile konuşan Lord Salisbury, Safvet Paşa'ya evvelce anlattığı yukarıdaki mütalâaalarını padişaha da tekrarladı. Sultan Hamid, savaş istemiyordu. Fakat savaş isteyen devlet adamlarının, İstanbul basınının, Midhat Paşa'nın kışkırttığı mihrakların baskısı altında idi. Henüz böyle bir savaşa engel olacak nüfûzu edinememişti. Bu nüfûzu, devlet adamlarının yanıldıklarının ispatı bahasına elde edecek ve devlet büyük felâketlere uğradıktan sonra tesis edebilecektir.

Savaşı isteyenlerin başında Midhat Paşa geliyordu. Savaşı Türkiye'nin kazanacağına emin idi. Çünki kendisini o kadar seven İngiltere, onu yalnız bırakmazdı! Böylece Midhat Paşa, üstâdı Reşid Paşa'nın Kırım Harbi'nde Rusya'ya oynadığı oyunu tekrar ederek daha büyük bir zaferle harbi kapatacaktı. Hâlbuki bütün şahidlerin, vesikaların ve olayların müttefikan söyledikleri, Midhat Paşa'nın dış politika hakkında hiçbir şey bilmediği, sadece eyâletlerin yönetiminden ve eyâletleri bayındır ve âsâyişli hâle getirmekten anladığı merkezindedir. Gafil serasker kaymakamı Müşîr Redif

Paşa ile Mâbeyn müşîri Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa da, savaşa girilmesi için Midhat Paşa'yı teşvik ediyorlardı.

Birinci Meşrûtiyet'in İlânı

(23 Aralık 1876)

"93 Meşrûtiyeti" de denen ve hayatı çok kısa olan Birinci Meşrûtiyet, Midhat Paşa'nın eseri sayılabilir. Ancak Midhat Paşa, bir hukukçu olmadığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda demokrasinin nasıl yürütülebileceğini düşünmüş, düşünebilmiş, düşünmeye fırsat ve lüzum görmüş değildi. Hayran olduğu ve destek gördüğü İngiltere, o zaman dünyanın mukayese kabûl etmez derecede en ileri ve üstün devleti olduğu için, Türkiye'de de İngiltere'deki gibi bir rejim uygulanırsa, bütün pürüzlerin hallediliverecеğini sanıyordu. Gerçek zekâdan mahrumdu. Safdil ve megalomandı. Mağrur ve ataktı. Tecrübesiz ve kültürsüzdü. Hesapsız ve duygusuzdu. Vefasız ve egoistti. İkinci Abdülhamid'in Midhat Paşa hakkındaki mütalâaları:

Midhat Paşa, öteden beri meşrûtiyet taraftarı idi. Lâkin ismini ve bazı kitaplarda medhini işitmekle hâsıl olmuş bir taraftarlıktı. Hiçbir devletin kaanûn-i esâsîsini (anayasasını) tetkik etmemiş ve bu bapta esaslı bir fikir edinmiş değildi. Rehberi, nafia müsteşarı Odyan Efendi idi... Odyan Efendi ise, o zaman bile bizde en seçkin hukukçu değildi. Hele memleketi hiç bilmezdi. Zannederim bu vukufsuzluk, Midhat Paşa ile Tâif kalesine kadar beraber gitti...

Midhat Paşa'nın başkanlığında, Ziyâ Bey (Paşa) ve Nâmık Kemâl Bey'in de katıldığı bir komisyon tarafından hazırlanan ve "kaanûn-i esâsî" denen anayasanın 113. maddesi, hükümdâra, hükûmetin tavsiyesiyle siyâsî bakımdan mahzurlu gördüğü bir şahsı sürmek hakkını tanıyordu. Hâlbuki böyle bir hak, daha 1839 Tanzimatı ile kaldırılmış olduğu için, tam bir irtica mâhiyetinde idi. Bu maddenin Midhat Paşa tarafından mahsus koydurulduğu söylenmektedir. Çünki yeni rejimde ölünceye kadar iktidarda

kalacağından emin bulunan paşa, bu suretle muhaliflerini sürebilecekti. Nitekim meşrûtiyetin zararlı olabileceği görüşünde bulunan bir paşa, iki kazasker ve birkaç devlet adamını, yaptığı bu işin Tanzimat'a aykırı olduğunu ihtar edenlere rağmen, İstanbul'dan sürgüne gönderdi. İkinci Abdülhamid de muhâkemesiz insan sürmenin Tanzimat'a aykırı olduğu hakkında Midhat Paşa'nın dikkatini çekince, istifa tehdidi ile cevap aldı. İlk sadâretinde de en büyük destekçilerinden ve taraftarlarından biri olan Nâmık Kemâl'i Gelibolu'ya sürmek vefasızlık ve nankörlüğünden çekinmeyen Midhat Paşa, işte böyle bir demokrasi kahramanıdır!... Yukarıda anılan devlet adamlarını gece yarısı evlerinde tevkif ettirip bazılarını Akdeniz adalarına, bazılarını doğdukları kasabalara sürüverdi. Bu devlet adamları Kazasker Şerif Efendi, Kazasker Dağıstanlı Muhyiddin Efendi, Râmiz Paşa, Rızâ Bey ve birkaç müderris idi...

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın mütalâası:

- Sultan Hamid, Midhat Paşa'nın bu hareketini mimledi. Sürgün cezasının ne kolay tatbik edildiğini kendisine öğreten üstâdının bu dersini unutmadı... Bu dersi, evvelâ üstadı hakkında kemâl-i mahâretle tatbik etti... Mahâretine hayran kaldığı üstâdını, ailesiyle vedâ etmeye bile vakit bırakmadan, memleketten çıkartıverdi...

Midhat Paşa anayasaya, imparatorluktaki her milletin kendi dillerini resmen kullanabileceklerini koydurmak istemişse de, bu feci madde, İkinci Abdülhamid'in emriyle Türkçe'nin tek resmî dil olduğu şeklinde düzeltilmiştir. Gene de padişah endişelerini ünlü: *"Türk'ün hakkı mahfuz (saklı) kalır mı?"* suâliyle açığa vurmuştur.

Midhat Paşa, hükümdarın nüfûzunu ortadan kaldırmak ve icabında kendisini sadâretten uzaklaştırması ihtimalini önlemek için anayasayı, Avrupa büyük devletlerinin ortaklaşa ve zincirleme kefaleti altına koymak istemiştir. Türk devletinin istiklâlini tamamen ortadan kaldırabilecek bu feci madde de çıkarılmıştır.

İmparatorlukta şahsî idâresine tek engel gördüğü hükümdara ve hanedana karşı İngiltere'ye dayanmak isteyen Midhat Paşa, Londra'nın Türk anayasasına kefil olması için akıl hocası Ermeni hukukçu Odyan Efendi'yi İngiliz başkentine bile gönderdi, fakat netice alamadı. Bunun üzerine Midhat Paşa, İstanbul'da Tersâne Sarayı'nda toplanan konferansa bu meseleyi getirdi ve bu anayasa ortadan kaldırılacak olursa, büyük

devletlerin müdahale haklarını kullanmalarını istedi. Az sonra devletin bütünlüğüne ve anayasaya aykırıdır diyerek, bir kazâyı Karadağ'a bırakmamak için Rusya ile savaş çıkaran ve muazzam ülkelerin kaybına zemin hazırlayan paşanın, Türk imparatorluğunun istiklâli hakkındaki görüşü, bu merkezdedir.

İkinci Abdülhamid'in tasdik ettiği anayasayı, 23 Aralık 1876 günü, Mâbeyn Başkâtibi Küçük Saîd Bey (Paşa) getirdi. Midhat Paşa anayasayı, âmedci (âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn) meşhur tarihçi, hukukçu ve bestekâr Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Bey'e (Paşa) okuttu. Avrupa siyâsetini bilmeyen Midhat Paşa, anayasa ilânının Tersâne Konferansına murahhas gönderen büyük devletleri şiddetle etkileyeceğini ve Balkanlar'da Hıristiyanlar lehine reform istemekten vazgeçireceğini sanıyordu. Hâlbuki bu devletler içinde, hiç anayasası olmayan, koyu istibdat ile yönetilen başta Rusya olmak üzere; imparatorluklar mevcuttu ki, yalnız bu husus Türkiye'de demokrasi ilânını bu devletlerin soğuk karşılamaları için büyük bir sebepti. Anayasa, toplar atılarak ilân edildi. Türk başmurahhası ve konferansın başkanı hâriciye nâzırı Safvet Paşa; murahhaslara, bunların anayasa topları olduğunu bildirdi. Sonra Safvet Paşa, Bâb-ı Âlî'ye geldi. Kendisini heyecanla bekleyen Sadrâzam Midhat Paşa mutadı olduğu üzere aceleyle:

Ne dediler, ne dediler? diye sorunca, Safvet Paşa'dan:

Ne diyecekler, “çocuk oyuncağı” dediler, cevabını alarak bozuldu. Fakat hiç ehemmiyet vermedi. Tükenmez iyimserlikle dolu ve kendi dışında geçenleri küçümseyen bir mizacı vardı.

Gerçekten Tersâne Konferansı, Bâb-ı Âlî'yi Bosna-Hersek ve Tuna eyâletlerinde reform yapmak için zorluyordu. Çıkacak bir Türk-Rus harbinin kıvılcımlarının nereye kadar sıçrayacağı meçhûldü. Konferansın tekliflerini incelemek için 18 Ocak 1877'de Bâb-ı Âlî'de 60'ı Hıristiyan 240 kişilik fevkalâde bir meclis, Midhat Paşa tarafından toplantıya çağırıldı. Paşa ve yardakçısı Mahmud Celâleddin Paşa, Rusya'ya harb ilânı için heyecanlı nutuklar çektiler. Bir yıl sonra Türk imparatorluğundan parçalar istemek için büyük devletlere başvuracak olan Ermeni ve Rum rûhânî liderleri, kutsal Türk imparatorluğundan bir karış toprak bırakılmayacağını, Hıristiyanların keyif ve refah içinde yaşadıkları için reform da gerekmeyeceğini heyecanla anlattılar.

Midhat Paşa için, Rusya'ya haddini bildirecek (!) bir savaşa tek engel kalmıştı: Savaş istemediği için küçümsediği İkinci Abdülhamid... Onun da çaresini buldu, padişahın Rus dostu olduğu rivayeti yayıldı. Çarla içtikleri su ayrı gitmiyordu! İkisi de halklarını ezen müstebiddi! Midhat Paşa, öğrencilere para dağıtmak oyununu tekrarladı. Yüksek medrese talebesi, padişahın penceresi altına kadar gelerek "Harb!" diye bağırdılar. Harbi, İstanbul kaldırımlarında kabadayılık etmek gibi bir şey sanıyorlardı. Bir taraftan da Midhat Paşa, Beşinci Murad'ın iyileştiği haberini -ki bu gerçekti- etrafa yayıyordu. Basın, paşanın teşvikiyle ciddî bir harb kundakçılığına başladı. Rusya ile harbin faziletlerinden (!) bahseden makaleler döşendi... Rusları ağır şekilde tahkir eden yazılar yazıldı. Lord Salisbury telâşa düştü, bir mektupla Midhat Paşa'yı uyardı, Türkiye harbi kazansa bile bir şey elde edemeyeceğini, sadece asker ve servet kaybedeceğini anlattı...

Bu lord da kim oluyordu? Hindistan nâzırı, ikinci derecede bir devlet adamı idi! Midhat Paşa ancak İngiltere kraliçesine, veliahdine, başbakanına, haydi diyelim hâriciye nazırına muhâtab olabilirdi. Lord'un İngiltere başbakanı adına konuştuğunun farkına bile varmadı. Hiç İngiltere, Türkiye'yi Rusya'ya ve yardakçısı devletlere karşı tek başına bırakır mıydı? Bu hususta İngiltere'den ima yoluyla olsun bir işaret almış değildi. Sadece Kırım Harbi'nde böyle olduğunu, Türkiye harbe girdikten sonra İngiltere ile Fransa'nın onun yanında yer aldıklarını, bir gençlik hâtırası şeklinde düşünüyordu. Büyük Reşid Paşa'nın bu işi, Türk diplomasi tarihinde Fâtih ve Kanûnî devirlerinden beri görülmemiş bir incelik ve maharetle yıllardan beri ve büyük dehâsını bu konuya hasrederek hazırladığını incelememişti bile... Zira bazı derslere düşkün, bazılarından nefret eden bir lise talebesi gibiydi. Dış politikadan hoşlanmadığı için meşgul olmazdı. Aklı fikri hayat boyu iktidarda kalmak, eyâletleri kalkındırmak, rakiplerini aşağılamak, onları iktidardan uzak kılmak, zenginleşmek gibi şeylerde idi. Bunun için de sloganı meşrûtiyet yahut anayasa idi.

İkinci Abdülhamid, Bâb-ı Âlî'de toplanan büyük meclisin Tersane Konferansı'nın tekliflerini reddetmesindeki neticeleri hesaplayacak uzak görüşlülükte, dış politikaya ölesiye meraklı ve kabiliyetli bir mizaçta idi... Fakat karara karşı gelecek gücü yoktu, tasdik etti. Konferans dağıldı. Büyük Devletlerin büyükelçileri, İstanbul'da yerlerine birer maslahatgüzar

bırakarak protesto makamında ülkelerine çekilip gittiler. Türkiye, yapayalnız kaldı. Rusya'ya gün doğmuştu...

Bu durumda olsun Midhat Paşa ve avenesinin akılları başlarına gelmek gerekmez miydi? Fakat mevcut bulunmayan bir şey nasıl yerine gelirdi? Harb propagandası devam etti, İstanbul'dan eyâletlere taştı...

İki Ayrı Kutub: Midhat Paşa ve İkinci Abdülhamid

Midhat Paşa, padişahı sadece sevmiyordu, zâten kimseyi sevememekle maruftu... Fakat padişah ondan nefret ediyordu. İki padişahın, amcası ile ağabeyinin tahttan üç ay ara ile indirilmelerinde birinci derecede rol sahibi tehlikeli bir adamdı. Bir padişahın ölümü hâdisesine, bir serserinin katledilmesi kadar bile ehemmiyet vermeden geçiştirmiş adamdı. Hattâ bunu olağan, basit bir hâdise gibi muhâkeme etmişti. Padişahların hukukunu gözetecek ve onlarla işbirliği yapabilecek bir adam değildi. Demokrasi âşıkı rolü oynayan bir müstebiddi. Hoşuna gitmeyen adamları belki Hüseyin Avni Paşa gibi öldürtmüyordu, fakat kim olduklarını bir an düşünmeden sürüveriyor, azlediveriyordu. Kendi nefsinden başka Türk imparatorluğunda hiçbir şahsiyetin ehemmiyeti olabileceğini kavrayamayacak bir havsalaya sahipti...

Genç bir hükümdar ve orta yaşlı bir sadrâzam... İşbirliği yapabilmeleri için mizaçlarında ortak bir çizgi, bir asgar-ı müşterek bulmak, Diyojen'in fenerle adam aramasına benzeyen boşuna bir çaba idi...

Ama Paşa'nın kuyusunu asıl kazan padişah değildi, bizzat kendisi idi. Padişahın istihbaratı, öyle amcasının gafletine benzemiyordu, kuş uçsa anında haber alıyor, her şeyi merak ediyor, her şeyi araştırıyordu. Midhat Paşa, her gece rakı ve konyak sofrasında devletin en gizli sırlarını, gönlünün en mahrem arzularını ifşa ediyor, bu sırlar ertesi gün bütün İstanbul'a yayılıyordu. Nerede kaldı ki İkinci Abdülhamid karakterinde bir adam öğrenmesin...

Ziyâ ve Kemâl Beylerin de katıldıkları bu meclislerde Midhat Paşa'nın telâffuz etmediği saçmalık kalmamış gibi gözüküyordu. Bir defasında cumhuriyet ilânından, Üçüncü Napoléon gibi önce cumhurbaşkanı, sonra imparator olacağından bahsetmiş *"Niye 'Âl-i Osmân' olur da, 'Âl-i Midhat' olmaz?"* diyecek kadar işi ileri götürmüş, ertesi gün herkes bu *"Âl-i Midhat = Midhatoğulları, Midhat Hânedânı"* sözünü duymuştu.

Şüphesiz meşrû hânedanın düşürülmesini düşünmek ve konuşmak, demokrat bir monarşide bile çok ağır suçtu. Hele böyle bir şeyi o devir Osmanlı imparatorluğunda yürürlüğe koymaya kalkışmak, imparatorluğun derhal ayrışmasını göze almaktı.

Midhat Paşa'nın hususî asker yazmaya kalkışması, artık İkinci Abdülhamid'in sabrını taşırdı... Bu yeni asker *"Millet Askeri"* namıyla müstakil bir ordu teşkil edecek ve paşanın şahsına bağlı bulunacaktı. Artık Fransız İhtilâli'nden ilham alındığı âşikârdı... Hıristiyan ve Müslümanlardan gönüllü yazılanlar, başkumandanları Midhat Paşa lehine nümâyişler yapıp, İstanbul caddelerinde huzûru bozuyorlardı. Paşa'nın böyle bir şeye hiç ihtiyacı yoktu. Çünki Tanzimat sisteminde de, Meşrûtiyet sisteminde de, eski klasik Osmanlı düzeninde de ordu ve donanma zaten sadrâzamın emrinde idi. İkinci Abdülhamid, sadrâzamını, bu gönüllülerin seraskerliğe başvurarak Birinci Ordu'ya yazılmaları hususunda uyardı. Ancak Midhat Paşa, Ziyâ ve Kemâl Beylerin teşvikiyle bu kendilerine "Millet Ordusu" diyen gönüllüler:

Bâb-ı Seraskerî maiyyetinde askerliği kabûl etmeyiz, biz milletin askeriyiz! şeklinde gösteriler yaptılar.

Böylece çok daha kötü bir yeniçeri ocağı hortlatmak isteyen Midhat Paşa, şahsına ve devlete bağlı olmak üzere, iki bağımsız kuvvetin teşkiline girişti... Eh bu imparatorluğu İkinci Abdülhamid, Midhat Paşa'dan devralmış değildi, sokakta da bulmamıştı... Atalarından kalmıştı. "Millet Askeri" meselesi, hükümdarın, sadrâzamına zerre kadar itimadı varsa, onu da silip süpürdü...

Midhat Paşa'nın İkinci Abdülhamid'e kullandığı dil de, düşmesinin başlıca sebeplerinden biridir. Bugün bile hiçbir devlet başkanının tahammülüne imkân olmayan, şahsen tahammül etse bile, temsil ettiği

devletin şerefinin tahammül etmemesi gereken bu sözler, bardağı taşırdı... Bir yazısında padişaha şöyle yazdığı iddia edilmektedir:

- Evvelâ Zât-ı Mülûkânelerine âid olan vezâif-i hükümdârânenizi mutlaka bilmelisiniz; zîrâ bi'l-cümle harekâtınızdan, millet nazarında mes'ûl olacaksınız. Usûl-i meşveretle (demokrasi ile) idâre olunan bir millette nizâm nedir bilir misiniz?... Binây-ı devleti tâmîre çalıştığımız sırada, siz âdetâ yıkmak istiyorsunuz.

Gerçi bu devrin en büyük mütehassısı olan İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, bu yazının Midhat Paşa düşmanları tarafından uydurulduğunu, padişaha böyle yazı yazılamayacağını -mantık yoluyla- ileri sürüyorsa da, bu yazı tertip olsa bile, Midhat Paşa'nın söylediği kesinleşmiş sözlerdeki üslûba çok benzemektedir. Meselâ Midhat Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılırken:

"Teessüf ederim ki, İstanbul'a avdetimde (dönüşümde), ne şevketlü efendimizi bu saraylarda ve ne de mülkü (devleti) yerinde göremeyeceğim!" dediğinde tarihçiler arasında anlaşmazlık yoktur.

Bir defasında da Paşa, hükümdarın yüzüne karşı aynı manâda şeyler söyleyince, İkinci Abdülhamid kendisini derhal huzûrundan çıkarttı. Demek artık, bir arada çalışmalarına imkân kalmamıştı ve bütün kusur İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın "önünü, ardını gözetmez, yaptığı işi düşünmez bir adam" şeklinde tarif ettiği Midhat Paşa'da idi.

Midhat Paşa, millî geleneklere aykırı davranışlarda da bulundu. Birini burada anmak kâfidir: Bosna-Hersek eyâletinde, Türk bayrağındaki ay yıldızın yanına bir haç ilâve edilmesini emretti. Ancak bu suretle bu eyâletteki Hıristiyanların isyanını durdurmak şöyle dursun, bu sefer Müslüman Boşnakları müteessir etti... Devlet bayrağının bir tek eyâlette olsun sadrâzam emriyle değiştirilmesi de Midhat Paşa'nın demokrasi anlayışı hakkında örnektir. Bu haçlı Türk bayrağını taşıyan ve Hıristiyanlar'la Müslüman gönüllülerin karışık teşkil ettikleri bir tabur asker, İstanbul'a da geldi, bu bayrakla geçit resmi yaptı, Niş'teki tümene gönderildi.

Midhat Paşa'nın ikinci sadâreti ancak 47 gün sürdü. Bu kısacık müddet içinde, akla gelen ve gelmeyen her türlü hatayı irtikâb etti. Şahsî felâketine zemin hazırladı. İki sadâretinin toplamı 4 ay ve 6 günden ibarettir. Yerine Şûrây-ı Devlet reisi ve İkinci Abdülhamid'in

şehzâdeliğinde Fransızca hocası olan İbrahim Edhem Paşa, sadrazamlığa getirildi. Meclis-i Meb'ûsân'ın 19 Mart 1877'de açılması, bu sadrâzamın zamanındadır. Dârülfünûn (Üniversite) için yapılan ve 1933'te Adliye (adalet sarayı) iken yanan muhteşem bina, ilk Osmanlı parlamentosuna tahsis edildi... Ayân üyeleri (senatörler), kayd-ı hayat şartıyle atanmışlardı. Meb'us (milletvekili) seçimi iki dereceli idi. Yemen, Libya, Bosna-Hersek gibi uzak eyâletlerden bile milletvekilleri geldiler. Ahmed Vefik Efendi (Paşa), meclisin ilk reisi oldu. Böylece esas bakımından 1961'e kadar yürürlükte kalacak olan 93 Anayasası, mer'iyyete girmiş oldu.

Midhat Paşa'nın Düşmesi

Midhat Paşa, meclisin açıldığını Avrupa'da öğrenebildi. Paşadan mühr-i hümâyûnu, Mâbeyn-i Hümâyûn müşîri Büyükamiral Saîd Paşa aldı. Derhal İzzeddin vapuruna bildirildi. Parası olmadığını söylemesi üzerine kendisine 500 altın verildi. İzzeddin vapuru, İtalya'nın Brindisi limanına yanaşarak Midhat Paşa'yı çıkartıp geri döndü. Sürüleceğini öğrenince:

Eğer beni sürerseniz memleket mahvolur! dediği meşhurdur. Hattâ Çanakkale Boğazı'ndan geçerken, İstanbul'da ihtilâlin başlayıp başlamadığını sormuştur. Midhat Paşa sürüldü diye ne İstanbul'da, ne taşrada tek itiraz yükselmedi. Yalnız bazı İngiliz ve Fransız gazeteleri padişaha veriştirdiler.

Midhat Paşa'nın dâmâdı Vefik Bey'in, Servet-i Fünûn dergisinde yayımladığı bir hâtırası:

- Bir gece Kaanûn-i Esâsî (anayasa) komisyonu Midhat Paşa'nın konağında toplandı. Ziyâ Bey (Paşa) ve Kemâl Bey (Nâmık Kemâl), paşaya küfür derecesinde ağır sözler söylediler, paşa da karşılık verdi. Artık samimiyet de, birarada çalışmak ihtimali de kalmamıştı...

Zira gerçekte meşrûtiyet (taçlı demokrasi) ve bunun temelini oluşturacak kaanûn-i esâsî (anayasa) fikri bilindiği gibi, önce Midhat Paşa'dan değil, Yeni Osmanlılardan çıkmıştır, mazisi de on yıldan öncelere

gidiyordu. Yeni Osmanlıların liderleri de Ziyâ-Kemâl ikilisi idi. Midhat Paşa onlar için sadece geçici bir sadrâzam adayı idi. Midhat Paşa, Yeni Osmanlıların demokrasi fikrine yapışarak hayat boyu iktidarda kalacağını planlayan adamdı...

Nitekim hazırlanan taslağı Nâmık Kemâl okuyup düzeltti. Padişahın emri üzerine bir de Mahmud Celâleddin Bey (Paşa) kanun tekniğini çok iyi bildiği için okuyup düzeltti ve son şeklini aldı. Bâb-ı Alî'de yağmur altında anayasa metnini halka gene Mahmud Celâleddin Bey okudu. Midhat Paşa nutuk söyledi. Midhat Paşa, anayasanın yayımlanması için çok acele etti. Bu aceleyi duyan eski kurt Mütercim Rüşdü Paşa konağında, misafirlerine:

- Pek iyi ama paşamız emin olsun ki, bu kanun en evvel kendisinin başını yiyecektir! dedi...

Rüşdü Paşa'nın sözlerini Midhat Paşa'ya yetiştirdiler. Bunak saydığı Rüşdü Paşa'nın ihtarına en küçük bir ehemmiyet vermedi.

Az sonra çok büyük bir savaşa ve Türk tarihinin gördüğü en büyük birkaç felâketten birine sebep olacak Rusya ile ipleri koparma meselesinde de Midhat Paşa, padişahın uyarılarına kulak asmadı. Nâdiren sesini yükselten İkinci Abdülhamid, sinirlenip yüksek sesle Lord Salisbury'nin bir savaşta Osmanlı'nın yalnız kalacağını hükûmeti namına resmen beyan ettiğini söyleyince Midhat Paşa şu cevabı verdi:

Salisbury (Selzböri), efendimize yalan söylemiştir. İngiltere behemehal bize yardım edecektir. Biz politikaya me'mûruz, mesleğimiz (tutacağımız yol) tâyin edilmiştir.

Son cümlede padişahın dış politikadan anlamadığını îmâ ettiği açıktır. Bu îmâ, dış politikada dâhî olan İkinci Abdülhamid'e yapılmıştır. Asrın en büyük tarihçisi ve hukukçusu olan Cevdet Paşa'nın mütalâası:

Rusya imparatoru, muharebe kapısının açılmasını istemiyordu. Midhat Paşa, Çarı harb ilânına mecbur etti...

Lord Salisbury bu sırada 47 yaşında ve Hindistan nâzırı idi, 4 yıl sonra Muhafazakâr Parti lideri ve İngiltere başbakanı olacaktır. Onun mütalâası:

Midhat Paşa, tekliflerimizi Bâb-ı Âlî'de topladığı fevkalâde meclise o tarzda ifade etti ki, meclis için bu teklifleri reddetmekten başka çare kalmadı. Şöhret kazanmak için bu yolu tutan paşa, kendi milletinin geleceğini feda etti...

Midhat Paşa'nın damadı Vefik Bey'in mütalâası:

Büyük Devletlere öyle cevaplar verildi ki, yalnız Rusya'ya değil, hepsine harb ilânı mânâsına idi. Nitekim Büyük Devletlerin hepsinin büyükelçileri yerlerine maslahatgüzâr bırakıp İstanbul'u terk ettiler...

O kadar güvendiği Meclis-i Meb'ûsân açıldıktan sonra da tek milletvekili, Avrupa'da bulunan Midhat Paşa hakkında tek söz söylemedi, kendilerinin varlığına sebep olan anayasanın babasına tek cümle ile teşekkür edilmedi. Paşanın saflığına örnek (İngiliz Saîd Paşa'ya hitâben):

Birkaç yıl sadârette kalmamı bile çok dikkatli hareket etmeme bağlıyorsunuz. Bu sabah falcılıkta usta olan bir adam evime geldi, sadârette on altı yıl kalacağımı söyledi, sizin ifadeniz bu müddeti kısaltıyor...

Belki bu sözleri Saîd Paşa ile alay etmek için söylemiştir. Fakat buna benzer başka sözleri de vardır. Şeyhülislâm Sâhib Efendi'nin sözleri:

- Midhat Paşa, bana hürmet ederdi. Ah niçün elime bir sopa alarak evine gidip masasının üstündeki konyak şişelerini kırmadım, meclisinde bulunan aşağılık adamları kovmadım, paşaya; "Be adam, aklını başına topla, gaflet uykusundan uyan" demedim...

Yeni Osmanlılar denen gayri resmî partinin veya fikir akımının lideri Ziyâ Bey, Midhat Paşa ile anlaşamayacağına karar verdi. Arkadaşı Nâmık Kemâl'in itirazlarına rağmen padişahtan taşra görevi istedi. Ziyâ Paşa'ya 1. derece Osmânî nişânı ve rütbesi yükseltilerek vezir pâyesi (mareşal'e eşit mülkiye rütbesi) verilerek ayda 350 altın maaşla Suriye eyâleti valisi olarak Şam'a yollandı, bir daha asla İstanbul'a dönmedi.

Tanzimat'a aykırı yüksek yargı kararı olmaksızın bir hâkimi görevinden almak isteyen ve adliyeyi bozmaya niyetlenen Midhat Paşa'nın bu husustaki arzını padişah imzalamadı. Tanzimat, hele meşrûtiyet düzeninde sadrâzam arzının saraydan çevrilmesi nâdir bir olay olduğu halde Paşa gene uyanmadı. Mehmed Emin Paşa'nın mütalâası:

- Midhat Paşa'nın sadrâzam yapılmasında padişah da kusurludur. Midhat Paşa belirli işlerde ehliyetli ve çok çalışkandı. Fakat kibir ve gururu görülmemiş derecede idi. Sadâret gibi devletin en mühim makamına getirmemek gerekirdi. Bazı nezâretlerde, hele eyâlet valiliklerinde kullanılsa idi, pek büyük işler yapabilirdi...

Midhat Paşa'nın azline *Times*, *Manchester Guardian, République Française* gibi gazeteler "Türkler adam olmaz" mânâsına sözler yazarak

edebsizlik ettiler. Devrin en büyük diplomatı sayılan Almanya imparatorluğu şansölyesi (federal başbakan) Prens von Bismarck, şu sözleri söylemekle yetindi:

Midhat Paşa bir büyük adam olduğu için, iktidar mevkiinden düşmesi de elbette büyük bir sebebe dayanmaktadır.

Midhat Paşa, İskoçya'da Sunderland dükünün şatosunda misafir kalırken, İkinci Abdülhamid, Avrupalı devlet adamları ile temasından ürkerek kendisini Türkiye'ye çağırdı. Bin beş yüz altın gönderdi. Girit'in Hanya şehrinde ayda 200 altın maaşla ailesiyle oturmasını, kendisine lâyık bir eyâlet açılır açılmaz tayin edeceğini bildirdi (28.9.1878). 1 yıl, 7 ay, 21 günlük Avrupa'da ikameti bu suretle sona erdi.

Diğer taraftan, Midhat Paşa'dan sonra İstanbul'da siyâsî hayat, meclisin açılması dolayısıyla daha da karıştı. Her kafadan bir ses çıkıyordu. Ahmed Vefik Efendi, milletvekillerini kaynaştırmaya, demokrasi tecrübesini yürütmeye çalışıyordu.

Disipliniyle meşhur olan büyük devlet adamı, kargaşaya engel olan başlıca şahsiyet hâlinde çalıştı. Milletvekilleri içinde iyi Türkçe bilmeyenler vardı. Tek müzakere dili Türkçe olduğu için, bunlar sadece parmak kaldırıyorlardı. Meclislerin, hükûmet düşürmek hakkı yoktu. Almanya İmparatorluğu meclisleri bile 1918'e kadar hükûmet düşüremedikleri için, bu hususu, bugünkü anlayış ölçülerimize vurup, ilkellik şeklinde telâkki etmemek lâzımdır.

Meclisi bizzat Abdülhamid Hân, kurulan tahtına oturarak açtı. Yanına kardeşlerinin iki büyüğünü Veliahd Mehmed Reşâd Efendi ile ikinci Veliahd Kemâleddîn Efendi'yi almıştı. Hükümdar nutkunu, Sadrâzam Edhem Paşa vasıtasıyla, başkâtibi Saîd Bey'e (Paşa) verdi. Pek parlak olan nutku, o okudu.

93 Harbi'nin Başlaması

28 Şubat 1877'de Sırbistan isyânı sona erdi. Ancak Karadağ, Bosna-Hersek ve Girit'te -bu sonuncusunda nüfusun ancak yarısını bulan- Ortodoks Hıristiyanların isyan ve huzursuzlukları sürüp gidiyordu.

31 Mart'ta İngiltere, Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında Londra Protokolü imzalandı. Bu protokol Bâb-ı Âlî'ye, Tersâne Konferansı kararlarından daha hafif ıslahat şartları teklif ediyordu... Birkaç Balkan eyâletinde Hıristiyan tebea lehine yapılacak bu ıslahat karşılığında büyük devletler, Rusya'ya karşı Türkiye'nin sınırlarını garanti ediyorlar, bizzat Rusya, bu garantiye katılıyordu. Rusya için de büyük fedakârlıkları mucip olacağı muhakkak bulunan bir savaşı Çar İkinci Aleksandr göze almak istemiyordu. Rus devletinin bünye zaafını ve Rus milletinin geriliğini bilen bu reformcu hükümdar, Rusya'nın Balkanlarda fütuhata atılmasını mevsimsiz görüyordu. II. Aleksandr'ın Rusya'da 20 milyondan fazla toprak kölesini (serf) hür vatandaşlar olarak tanımasının üzerinden ancak 16 yıl geçmiş ve bu büyük reform henüz hazmedilmemişti. Ancak nasıl İstanbul'da savaş isteyen bir zümre ve devlet adamları varsa, Petersburg'ta da aynı adamlar ve zümre mevcuttu. "Panslavizm" denen ve bütün Slav ırkları, Slav olmayan milletlerin (ki bunların başlıcaları Türklerle Almanlardı) boyunduruğundan koparıp Rus boyunduruğuna almayı amaçlayan fikir akımı, kudretliydi ve Rusya'da devlet idâresinin her dalında temsilcileri, ateşli taraftarları vardı.

Londra Protokolünün başlıca şartları, Karadağ'a Hersek sancağından Ortodokslarla meskûn iki kazânın (ilçe) verilmesi, Karadağ'ın gene Türkiye'ye tâbi olmakta devam etmesi, Tuna ve Bosna-Hersek eyâletlerinde bizzat Bâb-ı Âlî'ce ıslahat yapılması idi. Aynı zamanda Tuna boylarında son zamanlarda toplanan Türk ordularının sulh zamandaki mevcutlarına indirilmesi isteniyordu. Buna mukabil Rusya da, son yıl içinde silâh altına aldığı birliklerini terhis edecek ve bu kuvvetleri Türk sınırından uzaklaştıracaktı.

10 Nisan'da Bâb-ı Âlî, Londra Protokolü'nü reddetti. Bilhassa Karadağ'a arazi bırakılamayacağı büyük devletlere bildirildi. Bunun üzerine Çar, Karadağ'a sadece Nikşik ka- zâsının bırakılması şartıyla savaşı önleyebileceğini Bâb-ı Âlî'ye tebliğ ettirdi. Bu kazâyı olsun iç yönetiminde Ortodokslara vermeden savaşı önleyemeyeceğini, halkın muhâlefetini yatıştıramayacağını, millî gururu muhafaza edemeyeceğini söylüyordu.

İngiltere’nin savaşa katılma ihtimalini de hesab ediyordu. 1853 savaşında Türk orduları tek başlarına Tuna üzerinde Rusları birçok defalar bozguna uğratmışlardı. 1876 Türk ordusu ise, daha kalabalık, daha moderndi... Ancak Ruslar da Kırım Harbi’nden sonra çok hazırlanmışlardı.

Çar’ın son teklifi, Sadrâzam İbrahim Edhem Paşa tarafından hoyratça reddedildi. Petersburg’a bildirildi ki, tâbî bir prensliğe dahi tek kazanın terkedilmesi, “kanûn-i esâsiye mugayir” yani, anayasaya aykırıdır. Bu tutum, Türkiye için, bütün tarihi çapında bir felâket oldu. Hıristiyan ve düşman halkla meskûn ehemmiyetsiz ve sefil bir kazâ terkedilmemek için göze alınan bu savaşta Türkiye’nin verdikleri, akıl almaz şeyler oldu.

Rusya’nın İstanbul büyükelçisi ve panslavistlerin başı General Kont İgnatiyev, Avrupa’da idi... İstanbul’da maslahatgüzar olarak Nelidof vardı. 24 Nisan’da bu Nelidof, hariciye nâzırı Safvet Paşa’ya, Çar’ın harb ilânı notasını verdi. Aynı gün, Petersburg’taki maslahatgüzârımız Tevfik Bey’e (son Osmanlı sadrâzamı Tevfik Paşa) pasaportları tevdi edildi. “93 Harbi” denen ve 1877-78 Türk-Rus savaşı olan büyük harb başlamıştı. Bu savaş, 1870-71 Alman-Fransız savaşı ile 1904-1905 Japon-Rus savaşı arasındaki dünyanın en büyük harbidir.

Harb, Rusların 22 Haziran 1877’de Tuna’yı geçmesi ile fiilen başladı. Harbin ilânından 2 ay geçmişti. Osmanlı İmparatorluğu’nun birer parçası olan Romanya, Sırbistan ve Karadağ prenslikleri, metbûları olan devlete baş kaldırarak -istiklâl ümidiyle- Rusların yanında harbe katıldılar. Yunanistan krallığı da (bugünkünün üçte biri kadardı) Türkiye’ye hasmane bir tutum aldı ve birçok Türk birliğini bağlamış oldu. Türkiye’nin tek müttefiki yoktu ve olmadı. Avrupa (Tuna) cephesinde Serdâr-ı Ekrem (Başkumandan) Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa liyâkatsizlik gösterip azledildi. Yerine gelen Müşîr Mehmed Alî Paşa durumu düzeltemedi. Bu defa cüretiyle tanınan ve az önce müşîr olan meşhur eylemci Süleyman Paşamız, başkumandan oldu. Müşîr Gazi Osman Paşa’nın üç Plevne zaferine rağmen kış geldiği zaman galibiyet, Ruslarda idi. Kafkasya (Doğu Anadolu) cephesinde ise, Müşîr Gazi Ahmed Muhtar Paşa’nın (sonradan sadrâzam olmuştur) Rus ordularını birkaç meydan muharebesinde yenmesine rağmen Kars düştü. Destanî bir savunma neticesinde Aziziye tabyalarını geri alan Türkler, düşmanı Erzurum’a sokmadılar.

Harb başladığı zaman müşîr olan Süleyman Paşa, Hersek Sancağı'nın merkezi Mostar'da idi. 25.000 kişilik bir kolordu ile buradan Karadağ'ın güneyindeki Adriyatik üzerinde Bar (Antivari) limanına geldi. Buradaki Türk filosu, kolorduyu aldı ve Otranto Boğazı, Yunan (İyonya) Denizi, Mora ile Girit arası ve Adalar Denizi(Ege Denizi)'nden geçirerek, Batı Trakya'da Dedeağaç limanına, Meriç'in az batısına çıkardı. Dedeağaç'tan trene bindirilen kolordu ve bütün teçhizatı, Temmuzun 26. günü Kızanlık yakınlarında trenden indirildi ve Şıpka geçidinin güney eteklerine vâsıl oldu. Şıpka geçidinin kuzeyinde başlayan asıl Bulgaristan'da üç Türk ordusu vardı. Süleyman Paşa, bunlarla birleşmek için geçidi 7 gün, 7 gece zorladı, fakat muvaffak olamadı (20-26 Ağustos 1877).

Türk mareşalleri arasındaki çok çirkin rekabet,harbin kaybını hızlandırdı. Sonunda Ruslar, İstanbul'un banliyösü Aya Stefanos'a (Yeşilköy) kadar gelip buraya bir heykel diktiler. Türkiye, mütareke istedi. 31 Ocak 1878 Edirne Mütarekesi, İngiltere kraliçesi Victoria'nın aracılığı ile imzalandı. Savaş sadece 9 ay, 7 gün sürmüş, fakat bu müddet, bütün Türk tarihinin en büyük felâketlerinden biriyle neticelenmek için kâfi gelmişti. 11 ay, 4 günlük bir sadâretten sonra Edhem Paşa azledilip büyükelçi olarak Viyana'ya gönderildi; 60 yaşındaydı. Dâhiliye nâzırı Ahmed Hamdi Paşa, sadrâzam oldu. 24 gün iktidarda kalabildi. Aydın (İzmir) valiliğine gönderildi. 51 yaşında idi. Ahmed Vefik Paşa "başvekil" unvanıyla sadrâzam oldu. 55 yaşında, ünlü bir diplomat ve edîb idi, altı yedi dil bilmesiyle tanınmıştı. Senatör ve Meclis-i Meb'ûsân reîsi idi. İşte Meclis-i Meb'ûsân, onun zamanında kapatıldı.

Meclis-i Meb'ûsân'ın Süresiz Olarak Kapatılması ve Birinci Meşrûtiyet'in Fiilen Sona Ermesi

(13 Şubat 1878)

Meclis-i Meb'ûsân, 13 Şubat 1878'de müddeti belli olmayacak ve aslında 30 yıl, 5 ay, 9 gün sürecek şekilde tatil edildi. Bu suretle Birinci

Meşrûtiyet, hukûken olmasa bile fiilen sona erdi, *“Devr-i İstibdâd”* olarak tarihe geçen İkinci Abdülhamid’in şahsî idare dönemi başladı. Meşrûtiyet 1 yıl, 1 ay, 21 gün sürmüş, Meclis-i Meb’ûsân ise sadece 10 ay ve 25 gün açık ve toplantı hâlinde kalabilmişti. İkinci Abdülhamid, irâde-i seniyye ile muvaşşah meclis-i vükelâ (bakanlar kurulu) karar-nâmesi ile Meclis’i ancak tatile sevk etti. Meşrûtiyet’i ve onun dayandığı 93 Anayasası’nı ilgaya lüzum girmedi. Devletin resmî salnamelerinin (yıllık) en başına her yıl bu anayasa derc edilmiş ve 1908’de İkinci Meşrûtiyetin ilânına kadar bir tek yıl ihmâl edilmemiştir. Fakat gerçekte bu 30,5 yıl, bir mutlakıyyetle, daha açık tâbirle parlâmentosuz bir idare ile geçmiş, üstelik devlet yönetimi her yıl Bâb-ı Âlî’den Saray’a, Yıldız’a doğru kayarak Tanzimat’ın esas yapısı da ortadan kalkmıştır.

Meşrûtiyet, 1878 Türkiye’sinin gerçeklerine asla uygun değildi. Bugün nasıl Türkiye demokrasiden gayrı bir rejimle idâre edilemezse, o yılların Türk imparatorluğu da demokrasi ile yönetilemezdi. Yoksa bazı budalaların ileri sürmek istedikleri gibi, Midhat Paşa’yı tutmamak demokrasi düşmanlığı, İkinci Abdülhamid’i tutmak gene demokrasi düşmanlığı değildir. Böyle eblehçe ithamlardır ki, tarih gerçeklerinin üzerine şal atmıştır.

Osmanlı Türk İmparatorluğu’nda bir *anavatan* ile o *anavatan çevresinde toplanmış ülkeler* ayırımı yoktu. Bu durum, gerileme ve Batı emperyalizminin azgınlaşma yıllarında, imparatorluğa çok zarar verdi. İngiltere ise bu yıllarda, geniş anavatan dışındaki topraklarını, tam bir sömürge gibi idare ediyordu. Örnek demokrasi olan İngiltere böyle olduğu gibi, diğer devletler de böyleydi. Rusya gibi Türkiye’den daha batılılaşmış ve ileri bir imparatorlukta değil yabancı unsûrlara, Ruslara bile seçim hakkı tanınmamıştı. İlk Rus parlamentosu 1905’te açılmıştır. Yani Türkiye’de ilk parlamentonun açılmasından 28 yıl sonra ve Türkiye’de İkinci Meşrûtiyet’ten 3 yıl önce... Kaldı ki, Rusya’da 1990’da bile parlamenter idare yoktur. Almanya İmparatorluğu gibi, Alman’dan başka nüfusu pek az olan homojen bir devlette bile parlamentonun rolü, bugünkü anlayışımıza göre, devletin idaresine iştirak etmekten çok uzaktı. Meselâ hükûmeti düşüremezdi. İmparatorluğu doğrudan doğruya kayzer (imparator) ve onun itimadına mazhar olan şansölye (federal başbakan), mutlak yetkilerle idâre ederlerdi 1918’e kadar da böylece devam etmiştir.

Birinci Meşrûtiyet'in ilk parlamentosunda ana dili Türkçe olan milletvekilleri azınlıktı. Hakkı Târik Us'un yayınladığı Birinci Meclis-i Meb'ûsân zabıtları okunursa görülür ki, müzakerelerde, yalnız Rum, Bulgar, Ermeni, Yahudi, Romen, Makedon, Sırp, Mârûnî gibi gayrimüslim milletvekilleri değil, Arab, Arnavut, Boşnak gibi Müslüman milletvekilleri de garip isteklerde bulunmuşlardır. Bu isteklerde bulunan milletvekilleri de, arkalarına daima en az bir yabancı devleti almayı ve onlardan çok defa para kabûl etmeyi unutmamışlardır. Kendi dillerinin Türkçe yanında, resmî dil olmasını istemekten tutun da, muhtariyet (otonomi), hattâ istiklâl (bağımsızlık) isteklerine, Yunanistan'a Girit ve Epir ve Tesalya verilirse ne çıkacağını soranına kadar azınlık milletvekilleri, Türk devletine zararlı konuşmalarda ve taleblerde bulunmuşlardır.

Meclisteki Türk milletvekillerinin de, biraz da parlamentonun ne olup ne olmadığını bilmemek ve tecrübesizlik yüzünden, müsbet bir çalışma içinde bulundukları iddia edilemez. Bir kumaş taciri olan İstanbul milletvekili Ahmed Efendi, padişahı dahi ağır şekilde tenkit etmekten çekinmemiş ve savaşın milletvekillerince idare edilmesini istemiştir. Azınlık milletvekilleri, doğrusu bu kadarına asla cesaret edememişler, hele padişah-halife'ye dokunur bir şey söylememeye hususî itina göstermişlerdir.

Bu durumda ilk Meclis-i Meb'ûsân'ın feshini, İkinci Abdülhamid'in büyük hizmetlerinden biri şeklinde değerlendirmek lâzımdır. Zira Türkiye İmparatorluğu'nu, Avrupa'da kızgın ve saldırgan bir emperyalizmin hüküm sürdüğü o yıllarda tasfiye edilmekten kurtarmıştır. Bu tasfiye o tarihte olsaydı, 1922'de İstanbul'u ve İzmir'i değil, ancak Konya ve Sivas'ı savunmak mecburiyetinde kalabilirdik. Nitekim 30 yıl sonra, 1908 Meşrûtiyeti, imparatorluğu ancak 10 yıl muhafaza edebilmiştir. Almanya şansölyesi, Alman imparatorluğunun kurucusu ve devrinin en kudretli devlet adamı olan Prens Bismarck, Müşîr Ali Nizâmî Paşa'ya bu münasebetle:

Bir devlet, millet-i vâhideden mürekkeb olmadıkça, demiştir; parlamentosunun faydasından ziyade mazarrâtı olur.

Ve Türkiye'de meclisin dağılmasını yerinde görmüştür. Zira bizim 93 Meclisimiz, Midhat Paşamız'ın zan buyurduğu gibi imparatorluğa şifa

değil, zehirdi. Paşamıza hayat boyu iktidar da temin edemedikten sonra ne faydası kalmıştı ki? Sultan Hamid, tatile sevk ediverdi.

Bu suretle ilk milletvekillerinin görevleri sona erdi. Ancak senatörlük, hayat boyu idi. Sultan Hamid "Ayân âzâsı" denen senatörlerin bu bakımdan görevlerine son vermedi. Bunlar ölümlerine kadar bu unvanı taşıdılar ve maaşlarını aldılar. Resmî devlet sâlnâmelerinde her yıl isimleri ilân edildi. 1877'de seçilen senatörlerden 1908'de hayatta kalan ancak 3 kişi idi. Bu 3 senatör, 1908 parlamentosuna da dâhil oldular.

Ruslar, Yeşilköy'de karargâh kurdular. Türk'ün boğazına bıçak dayayarak, akıl almayacak fecaatteki Aya Stefanos (Ayastafanos = Yeşilköy) Muâhedesi'ni 3 Mart 1878'de imzalattılar. İşi oldu da bittiye getirmek istiyorlardı. Fakat Dolmabahçe'de, Türk'ün yetiştirdiği son diplomasi dehâsı oturuyordu. Bu feci anlaşma asla yürürlüğe girmedi. İkinci Abdülhamid, bütün Avrupa'yı Rusya aleyhine ayaklandırmaya muvaffak oldu. İngiltere ve başka devletlerle bir savaşı göze alamayan Rusya, bu muâhedenin keenlemyekûn olduğunu ve yeni bir anlaşma imzalamak için Berlin'de toplanması kararlaştırılan konferansa murahhaslarını göndermeyi kabul etti. Şahsî diplomasisi eseri, her oluşma ve gelişmeyi değerlendirerek, bu derecede büyük bir millî başarı elde eden İkinci Abdülhamid, Meclis-i Meb'ûsân'ı kapadıktan sonra, böyle felâketli bir ortam içinde şahsî idâre devresini açtı.

Sezar gelmişti.

93 Felâketinin Bilançosu

"93 Harbi" denen 1877-78 Rus-Türk Savaşı'nı ana çizgileriyle olsun anlatmak, mevzuumuzu taşırır. Fakat bu harbin bilânçosunu burada sayın okuyucularıma sunmaya mecburum. Ancak bu şekilde Midhat Paşa ve avenesinin verdiği zararın, açtığı belânın derecesi anlaşılabilecektir. Sultan Hamid Hân'ın, nasıl bir felâketin neticesinde imparatorluğun dizginlerini eline almak iktidarına sahip olabileceği kavranacaktır.

Türk milleti bu bilânçoyu, bir tek olay, Sultan Abdülaziz Hân'ı tahttan düşüren darbe uğruna ödemiştir. Tahtın sahibi Sultan Abdülaziz yerinde otursaydı, bu felâketler olmayacaktı. İşte bilânço, rakamlar sözlerden çok daha belâgatlidir:

Savaşı tasfiye eden Berlin Muâhedesi 13 Temmuz 1878'de imza edildi. Ayastafanos muâhedesinin; Türkiye'yi âdetâ Balkanlardan tasfiye eden en feci maddeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun lehine olarak kökünden değiştirilmişti. Bu muâhede, Türkiye'nin Balkanlardaki hayatını 35 yıl daha uzatıyordu. Türk savaş tazminatını pek çok azaltıyordu. Berlin Muâhedesi, 1815 Viyana, 1856 Paris ve 1871 Versailles muâhedelerinden sonra, Avrupa'nın siyâsî coğrafyasını tadil eden son mühim anlaşma oldu. Muâhede 64 madde idi. Toprak değişiklikleri dışında en mühim maddeler, Türkiye'nin, Doğu Anadolu'da Ermeniler ve Makedonya'da Hıristiyanlar lehine ıslahat yapmasını isteyen hükümlerdi. Her iki maddeyi de İkinci Abdülhamid, bin bir politik kombinezonla asla tatbik etmeyecektir.

Berlin muâhedesi Türkiye'yi, Rusya'ya 350.000 altın taksitler hâlinde 40 milyon altın savaş tazminatı ödemeye mahkûm ediyordu. Ayastafanos Anlaşması'na göre tazminat 245 milyon Osmanlı altını iken, bu dereceye indirilmişti. Bu tazminatı İkinci Abdülhamid 30 yıl boyunca ödedi.

Gene bu muâhedeye göre Romanya, Sırbistan ve Karadağ, Türk İmparatorluğu'ndan ayrılıp müstakil devletler hâline geliyorlardı. Bu suretle Balkanlarda Yunanistan'dan sonra 3 yeni devlet daha ortaya çıkıyordu.

Kars, Artvin ve Ardahan sancakları ve bu arada Batum kazası, Rusya'ya terkediliyordu.

Kıbrıs'ın idaresi, geçici olarak İngiltere'ye bırakılıyordu. İleriki yıllarda Tesalya sancağının Yunanistan'a ve Tunus eyâletinin Fransa'ya bırakılması kararlaştırılıyordu. Bulgaristan'a iç işlerinde otonomi veriliyordu.

Türk İmparatorluğunun yalnız Avrupa'da kesin kayıpları 237.298 kilometrekare toprak ve 8.184.000 nüfustu ki bu topraklarda bugün 30 milyon insan yaşamaktadır.

Bu şekilde Türkiye, dev donanmasını devam ettiremeyecek, ordusundan kısıntı yapmaya mecbur, demiryolu ve iktisâdî kalkınma hamlelerini yavaşlatmaya mahkûm bir hâle getiriliyordu. Buna karşılık İkinci Abdülhamid, maârif, eğitim politikasına pek ağırlık verecektir.

Harbin en büyük meselesi göç ve göçmen idi. Bir milyon kişi, bugünkü Bulgaristan topraklarından kovuldu. Devlet bunları, İstanbul ve Anadolu başta olmak üzere, tâ Libya'lara, Yemen'lere kadar iskân etti. Yarım milyon sivil de harb içinde Ruslar ve Bulgarlar tarafından katliâm edildi. Bu suretle savaştan önce bugünkü Bulgaristan topraklarında, yani Tuna eyâletindeki Türkler, Bulgarlar'a nispetle hafif bir nüfus üstünlüğüne sahipken, savaştan sonra bu topraklarda Bulgarlar ekseriyet oldular. Bugün Bulgaristan'da Türk nüfus onda bire kadar düşmüştür.

Rusya'ya da ümid ettiği kazancı sağlamayan bu savaş milyarlarca altınlık ve 500 yılda elde edilmiş Türk servetlerinin mahvolmasına, düşman eline geçmesine, harcanmasına sebeb oldu.

İşte Hüseyin Avni Paşa'nın darbesi bu neticeyi verdi. Gerçi savaşı çıkartanlar başta Midhat Paşa olmak üzere, Mahmud Celâleddin Paşa, Redif Paşa, İbrahim Edhem Paşa'dır. Harbi kötü yönetenler birkaç Türk müşîridir. Fakat bunların ardında yatan ve bu zemini hazırlayan Hüseyin Avni Paşa'dır ve onun sorumluluğu müstakildir. Midhat Paşa'nınki ile bile kıyas kabûl etmeyecek büyüklüktedir.

Ali Suâvi Vak'ası

(20 Mayıs 1878)

18 Nisan 1878'de Ahmed Vefik Paşa, 2 ay, 9 günlük bir sadâretten sonra azledilerek yerine 52 yaşındaki Mehmed Sâdık Paşa, gene "başvekil" unvanıyla getirildi. Meşhur Ali Suâvi Vak'ası, Hüseyin Avni darbesinin bir neticesi olarak, bu sadrâzamın zamanındadır. Ali Suâvi kimdir ve Ali Suâvi Vak'ası nedir?

Batı ve Doğu dillerine olan vukufuna, başarılı bir edib, gazeteci ve fikir adamı olmasına rağmen Ali Suâvi Efendi, muvazenesiz bir tiptir. Ahlâksızdır. Hiçbir işte tutunamamıştır. Bir İngiliz hanımı ile evlidir. Sultan Hamid tahta oturunca, bu adamın zekâ ve kültüründen faydalanmak için saraya almış, Ali Suâvi Efendi burada kalamamış, o zaman çok önemli bir

eğitim görevi sayılan Galatasaray Sultânîsi müdürlüğüne getirilmiş, burada da tutunamamıştır. Ziyâ Paşa ve Nâmık Kemâl gibi eski arkadaşlarının hepsiyle, kanlı bıçaklı denecek şekilde bozuşmuştur. 39 yaşında bulunan Ali Suâvi, en eski Yeni Osmanlılar'dandır. Sultan Hamid, kısa bir teveccühten sonra Suâvi Efendi'nin ne mal olduğunu anlayıp kendi hâlinde bırakınca, bu padişah zamanında bir baltaya sap olamayacağını anlamıştır... En büyük hırsı, çok yüksek devlet görevlerinde bulunan eski arkadaşları Ziyâ ile Kemâl'den daha mühim mevkilere gelmektir... Hâlbuki belirli bir branşta en üstün dereceye çıkamamak ve dengesiz olmak gibi iki vasfı dolayısıyla, Ziyâ ve Kemâl'den ayrılmaktadır ve onların derecesinde bir şahsiyet değildir. Şöhreti de onlarla mukayese edilememektedir.

Sultan Hamid, tahta geçtikten az sonra Ziyâ Bey'e vezir pâyesi vererek, onu Suriye umumî valiliğine, Şam'a göndermiştir. Vezir pâyesi, askerî rütbelerden müşîre (mareşal) ve ilmî rütbelerden kazaskere eşit, en yüksek mülkî (sivil) rütbedir. Genç padişah böylece, sadrâzam olmak isteyen bu -kendince- tehlikeli adamı İstanbul'dan uzaklaştırmıştır (Ocak 1877). Ağabeyi Sultan Murad'ın arkadaşları olduğunu bilmesine ve doğrudan doğruya cuntadan olmamakla beraber, Sultan Aziz'in hal'ine müncer olan olaylar silsilesinin belki ilk halkası olmalarına, Âlî Paşa gibi artık mâziye karışan bir ırka mensup tamamen istisnaî bir devlet adamının en büyük muhalifleri bulunmalarına ve kendi gayeleri için -her ikisi de muzır şahıslar olan- Mahmûd Nedim ve sonra Midhat Paşalar'ı desteklemelerine rağmen Sultan Hamid, Ziyâ Paşa ile Nâmık Kemâl Bey'e, diğer cuntacılara yaptığı muameleyi yapmamış ve yapmayacaktır. Bunun iki sebebi vardır: Bu ikisi, imparatorluğun en şöhretli adamlarıdır. O devirde şâir ve fikir adamlarının değeri, bugünkü gibi değildi. Toplumun kremasını teşkil ederler ve çok büyük saygı görürlerdi. Ziyâ ile Kemâl'in aleyhinde bir tutum, halkı hükümdar aleyhine bile müteessir ederdi. Midhat Paşa'ya metelik vermeyen halk, Ziyâ ve Kemâl'in incinmesine çok üzülürdü. Zira Midhat Paşa me'mûrdu, politikacı idi. Ona yapılacak muameleyi tayin etmek hakkı –o devir Türk telâkkisine göre- pâdişâha âiddi, pâdişâhın hakkı idi. Ziyâ ve Kemâl ise müstesna şahsiyetlerdi. Onları himaye etmek, padişahın vazifesi idi. Gelenek ve görenek buydu. Diğer bir sebep, bu iki şahsın "Osmanlıcılık" yaftası altında çok kudretli bir "vatan" edebiyatı ile Türk milliyetçiliği yapmaları, İslâm dinine pek çok ağırlık vermeleri,

Osmanoğulları'nı hem imparatorluğun, hem Türk milletinin birliği için vazgeçilmez bir unsur şeklinde görmeleriydi. O devir ve ondan sonra gelen fikir akımları içinde en kudretlisi olduğu kadar, devletin ve toplumun en işine yarayanı da Ziyâ-Kemâl ekibinin bu fikirleri idi. Üstelik Nâmık Kemâl, damarlarında Osmanlı Hânedânı'nın kanı da bulunan, birkaç kuşak Osmanoğulları'nın yakın bendeleri olmuş bir ailenin çocuğu idi. Ziyâ Paşa ise, daha delikanlılığında Sultan Hamid'in babası Sultan Mecid'in himayesine ve sevgisine mazhar olmuş, kâtibliğini yapmıştı. Nâmık Kemâl'in babası -ki oğlundan sonra ölmüştür- Mustafa Asım Bey, ûlâ (korgenerale eşit mülkî rütbe) rütbesinde ve Meclis-i Mâliye üyesi idi; hayatının sonuna kadar Sultan Abdülhamid'in müneccimbaşısı olmuştur. Onun babası Şemseddin Bey, Üçüncü Sultan Selim'in başmâbeyncisi idi. Onun babası şâir Ahmed Râtib Paşa, vezir (büyük-amiral), kapdân-ı deryâ ve Üçüncü Sultan Ahmed'in dâmadı idi. Onun babası Topal Osman Paşa, sadrâzam ve XVIII. asrın ikinci çeyreğinin büyük askerlerindendir. Onun babası ise Konyalı Ebû-Bekr Ağa'dır. Nâmık Kemâl'in annesinin babası ise, Sofya mutasarrıfı (valisi) Abdüllatif Paşa olup Arnavut asıllıdır.

Nitekim ileride Nâmık Kemâl ölünce tek oğlu şâir Ali Ekrem Bey'i (Bolayır) Sultan Hamid, mâbeyn kâtibi olarak yanına almış, bâlâ rütbesine (orgenerale eşit mülkî rütbe) yükseltmiş, sonradan umûmî vali olmuştur... Nâmık Kemal'in mezarını da muhteşem şekilde Sultan Abdülhamid yaptırmış ve onu Rumeli Fatihi Velîahd Şehzâde Gazi Süleyman Paşa'nın (Orhan Gazi'nin büyük oğlu ve Birinci Murad'ın ağabeyi) karşısına gömdürmüştür.

Bu sırada Sultan Hamid, Nâmık Kemâl'in hâlâ Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmak hayalinde olduğunu görerek müteessir oldu. Nâmık Kemâl, Şûrây-ı Devlet üyesi ve bu sırada (1878) 38 yaşında idi. Henüz bâlâ rütbesini almamıştı, ûlâ rütbesinde (korgenerale eşit mülkî rütbe) idi... Midilli mutasarrıfı (valisi) olarak o da İstanbul'dan uzaklaştırılmış oldu. Ne Ziyâ Paşa, ne Nâmık Kemâl, bir daha İstanbul'a dönemeyecek, biri Adana umûmî valisi, diğeri Sakız valisi olarak bu şehirlerde hayatlarını tamamlayacaklardır. Yıldız Mahkemesi sırasında Ziyâ Paşa ölmüştü. Nâmık Kemâl'in ise mahkemeye adı bile karıştırılmadı.

İşte geçmişte aynı grubun (Yeni Osmanlılar) üyesi olan Ali Suâvi Efendi, öyle bir şey yapmaya karar verdi ki, arkadaşlarının erişemedikleri

en yüksek makamları kapabilsin... Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmaya kalkıştı...

Bu karar, Rus orduları, Yeşilköy'de büyük karargâhlarını kurdukları an tatbik edilecekti. Sultan Aziz'in hal'i Ali Suâvi'ye cesaret veriyordu ama, Sultan Aziz'i hal' eden adam, Türk ordularının başı idi, üstelik yanına sadrâzamı, birkaç nâzır ve kumandanı almıştı. Ali Suâvi'nin Avni paşacılık oynamak için hiçbir şeyi yoktu. Buna rağmen işe girişti.

Bu sırada İstanbul'a on binlerce Balkanlı göçmen yığılmıştı... Ali Suâvi bunlardan birkaç yüzünü kandırdı. 20 Mayıs günü öğle üzeri, Sultan Murad'ın oturduğu Çırağan Sarayı'nı bastı... Bu yüzden bu olaya *"Çırağan Vak'ası"* da denir. Derhal yetişen ve sonradan müşîr olan Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa, elindeki sopayı Ali Suâvi'nin kararsız ve dengesiz kafasına indirdi. İlk bakışta onun şef durumunda olduğunu anlamıştı. İhtilâlci gazeteci derhal öldü. Ayrıca ihtilâlcilerden 23 zavallı göçmen öldü ve 15'i yaralandı. Olay iki saat içinde bastırıldı.

İki saat... Fakat âh o iki saat... O iki saatin cezasını Türk milleti çekti, hem de tam 30 yıl...

Zira Abdülhamid Han, bu vak'anın tesirini hiçbir zaman üzerinden atamadı. 3 ay içinde iki selefi padişahın hal' edilmesini, amcasının feci ölümünü gören Sultan Hamid, hiç beklenmedik bir zamanda, hiç beklenmeyen bir şahsın öncülüğünde yapılan böyle bir darbe teşebbüsünden sonra, vehim ve kuşkusunu son derecede artırdı. Bu bakımdan Ali Suâvi'nin Türk milletine yaptığı kötülük pek büyüktür. Düşman orduları, sarayından birkaç kilometre mesafede karargâh kurmuş, imparatorluğun mümkün olabildiği derecede ülkelerini ve menfaatlerini koruyabilmek ve Ayastafanos anlaşmasını bozabilmek için diplomatik yolla bütün bir Avrupa ile mücadele hâlinde bir padişahı, bir gazetecinin tahtından indirmek ve yerine şuuru bozuk ağabeyini çıkartarak koca imparatorluğu eline almak istemesi, fevkalâde şaşırttı. Latin Amerika'nın muz ve kakao cumhuriyetlerinde bile örneğine az rastlanacak derecede fantastik ve eksantrik bir darbe teşebbüsünü, uçurumun eşiğine gelmiş bir dudağı yerde, bir dudağı gökte koca bir imparatorlukta tatbik etmek isteyen Ali Suâvi Efendi, bunu başaramadı. Başarsaydı, herhalde Türkiye'ye birkaç eyâlete mal olurdu.

Ali Suâvi Olayı'nın sarsıntısını Türk milleti 30 yıl boyunca sırtında hissetti. Sultan Hamid'in şahsına bağlı gizli bir emniyet teşkilâtı kurması ile

bu teşkilâtın "hafiyye" denen meşhur ve sevimsiz ajanları, ortalığı istilâ etti. Basın hürriyeti mahvoldu. Zira Ali Suâvi, mesleğine de ihânet ederek çok büyük bir halt etmiş, gazetesinin bir gün evvelki nüshasına manşette bir haber vererek bütün okuyucuların; yarın olacak çok büyük ve hayırlı bir işi beklemelerini bildirmişti. Hâriciye ve maârif nezaretlerinde sansür hey'etleri kuruldu. Basın hürriyeti yok oldu. Hattâ kitaplar, ancak bu hey'etlerin okumasından sonra basılabilir hâle geldi.

Sultan Hamid'in, bir gazetecinin böylesine bir işe cür'et etmesini aklı bir türlü kesmedi... Sadrâzam Sâdık Paşa'yı bunaltırcasına sıkıştırdı ve darbe teşebbüsünün arkasında hiç olmazsa bir iki nâzırın bulunması icab ettiğini söyledi. Bunalan Sadrâzam:

- Hiç biz yapsaydık, netice böyle mi olurdu? diye eblehçe bir cevap verince derhal azledildi...

İşin ardında nâzır bulunup bulunmadığı bugüne kadar anlaşılamamıştır. Sultan Hamid vehim mi etmiştir, yoksa meşhur derin zekâsıyla gerçeğe çok mu yaklaşmıştır, elimizde hiçbir vesika ve şehâdet yoktur. Zira Yıldız Sarayı'ndaki sandıklar dolusu evrakı İttihatçılar, Bayezid Meydanı'nda yaktırdıkları için, tarihin birçok tarafı karanlıkta kalmıştır... Elimizde delil olarak şu tek olay vardır:

Ali Suâvi darbesi başarılınca, bir işaretle karşı tarafa bildirilecekti. Bu işareti almadığı takdirde Suâvi'nin İngiliz hanımı, bütün evrakı yakıp kaçacak ve kocasının tevkif edildiğini anlayacaktı. İngiliz kadını bütün evrakı yaktıktan sonra limanda evvelce anlaştığı bir ecnebi gemisiyle Avrupa'ya savuştu ve bir daha asla Türkiye'ye dönmedi. Suâvi'nin evine geç baskın yapılıp gizli evrakın ele geçirilememesi; Sultan Abdülhamid'i pek çok kızdırdı ki, Sâdık Paşa'yı azletmesinin sebeplerinden biridir.

İşin içinde bir İngiliz kadınının bulunması, midelerimizi bulandırmaya kâfidir, şu sebeple:

Çağımızda CIA ve KGB neyse, o çağda ve asrımızın ikinci yarısına kadar "*Intelligence Service*" denen İngiliz Gizli İstihbarat Teşkilâtı o idi. Çalışması cihanşümûldü, her ülkede her mevkide adamlar arasında ajanları vardı. Mason locaları, bankalar vasıtasıyla nüfuz ederdi ve bunları kullanırdı. Çok büyük meblağda paralar harcardı. Dünyanın her ülkesinde darbeler, ihtilâller, sûikasdler hazırlayacak güçte idi.[8] İmdi: Ali Suâvi Vak'ası,

Midhat Paşa’nın düşmesinden ve Türkiye dışına atılmasından bir yıl üç buçuk ay sonradır. Bu müddet içinde Midhat Paşa, Avrupa’da idi. İtalya, İspanya, Fransa ve İngiltere’yi gezdi. Paris ve sonra Londra’da oturdu. İngiltere devlet adamları ile görüştü. Türkiye’ye dönmek için onlardan teşvik aldığı kesindir. İngiltere ise Midhat Paşa’nın yönettiği bir Türkiye görmekte ısrar ediyordu. Sultan Aziz’in ve Sultan Hamid’in “halife” unvanlarına verdikleri ağırlıktan ve panislam politikalarından dehşetli ürküyordu. Zira İngiltere hükümdarı, Hindistan imparatoriçesi idi ama, Hindistan’ın on binlerce camiinde halife adına her cuma günü hutbe okunuyordu. Demek Hindistan’ın mânevî hükümdarı padişahtı. Dünyanın en kalabalık Müslüman cemaati Hindistan’da idi (bugünkü Pakistan ve Bengaldeş, Hindistan’a dâhildi). Müslüman nüfus bakımından İngiliz Hindistânı’nı Türkiye izliyordu. Dünyada en büyük Müslüman nüfusu bakımından Türkiye’yi takip eden devletler ise; Çin, Holanda (İndonezya’yı elinde tutuyordu), Rusya, İran, Fas, Türkistan, Afganistan, Bornu, Fransa, Zengibar, Habeşistan, İspanya idi. Başka hiçbir devletin bir milyonun üzerinde Müslüman tebeası yoktu. Bu halifelik meselesi çok mühimdir. Burada Cemaleddin Afganî ve saireden bahsetmek konuyu dağıtmak olur. Fakat halifelik, emperyalizmin karşısına dikilmiş, denilebilir ki; Türk ordusundan sonra, ikinci büyük engeldi. Halifelik, bizde bazı kimselerce telkin edilmeye çalışıldığı gibi küçük, ufak, hurda, gülünç, çağdışı bir mesele sayılmıyordu...

8 Mareşal Lord (Kont) Kitchener (1850-1916) 1874-1882 yılları arasında İstanbul’da İngiltere sefaretinde BIS (British İntelligence Service) ajanı olarak çalışmıştır. 1876 darbesinde ve 1877 Çırağan darbe teşebbüsünde birinci dereceden rolü olduğu muhakkaktır. Fakat BIS’e âid arşiv vesikalarını incelemek biz târihçiler için mümkün değildir. Kitchener büyük Türk ve İslâm düşmanlarından birisi idi, biyografisi mâlûmdur.

Sâdık Paşa’nın yerine -beşinci defa olarak- Mütercim Rüşdü Paşa, sadrâzam oldu. Sâdık Paşa’nın sadâreti 31 günden ibaret kaldı. Fakat Rüşdü Paşa’nınki sadece 7 gün sürebildi. Zâten Rüşdü Paşa, tamamen isabetsiz bir seçimdi. Çünki 67 yaşındaki Sadrâzam’la 36 yaşındaki padişah arasında en küçük bir itimat yoktu. Rüşdü Paşa artık 1878 Türkiyesi’nde sadâret makamını doldurmaktan çok uzak bir şahsiyet hâline gelmişti. Yerine -hâriciye nâzırlığını da muhafaza etmek şartıyla- 63 yaşındaki büyük

diplomat Safvet Paşa sadrâzam oldu. İsabetli seçimdi. Ortam, tam böyle bir sadrâzam istiyordu, henüz Berlin Muâhedesi imza edilmemişti. Safvet Paşa, Büyük Reşid Paşa'nın yetiştirmesi, Âli ve Fuad Paşaların akranı ve arkadaşı olduğu halde, 6 defa hâriciye nâzırı olmuş, fakat sadârete kadar yükselememişti.

Abdülhamid Hân, Sadık Paşa ile beraber Mâbeyn-i Hümâyûn-i Cenâb-ı Mülükâne Müşîri Büyükamiral İngiliz Eğinli Saîd Paşa'yı da azletti. Dehşetli bir meşrûiyetçi olan ve inkılâpçılık taslayanlardan, hele orduyu siyâsete karıştıran askerlerden nefret eden Gazi Osman Paşa'yı, mâbeyn müşîri yaparak Saray'ının en yüksek âmirliğine getirdi (7 ay sonra Gazi Osman Paşa serasker = harbiye nâzırı olacak, fakat sonra tekrar mâbeyn müşîrliğine getirilerek, 1900 yılından ölünceye kadar bu makama çok büyük şan ve şeref verecek, öyle ki ondan sonra bu makam açıkta bırakılacak ve kimse tayin edilmeyecek, Gazi Osman Paşa, Osmanlı tarihinin son mâbeyn müşîri olacaktır).

Ali Suâvi Vak'ası Hakkında Bazı Şehâdetler

İbnülemin M. Kemâl İnal'dan:

Düşman ordularının pâyitaht kapısında durduğu öyle dehşetli bir zamanda büyük bir ihtilâl çıkarıp memleketi, ahaliyi ve devleti çeşitli belâya uğratacak hareketlerde bulunmak, ya cinnet yahut ihanet eseridir... Milletin yıllarca istibdat elemleri içinde kalmasına, hafiyelik belâsının feci surette vatanın her köşesinde yayılmasına, matbuatın dilsiz hâle gelmesine birinci sebep, bu vak'adır. Sultan Abdülhamid'in doğuş eseri olan vehim ve vesvesesinin ve herkes hakkındaki sû-i zannının artmasına sebep olanların en ileri gelenlerinin birincisi, Sultan Abdülaziz'i hal' ve ifnâ edenler ve bilhassa Avni Paşa, ikincisi de Ali Suâvi Efendi'dir...

Sultan Abdülhamid'in bu vak'a üzerinde söyledikleri çok ilgi çekici ve çok şümullüdür... Fakat vesikalar yandığı için bu iddiaların gerçeğe ne

kadar yakın bulunduğunu tayin edemiyorum. İkinci Abdülhamid şöyle diyor:

Suâvi Vak'ası'nın ardında Sadrâzam Sâdık Paşa, bir aydan beri seraskerliğe getirdiğim (eniştem) Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa ve isimlerini söylemeyi münasip görmediğim sair şahıslar vardır. İngilizler'in işin içinde bulundukları ise kat'îdir. Vak'a sırasında kalabalık arasında (Intelligence Service'in ajanı) Sandison görülmüştür. Onun arkasında da İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Layard vardı. Hasan Paşa'nın uyanıklığı sayesinde ayaklanma hemen bastırıldı ve ben de vak'a yerine geldim. Yoksa Birinci Ordu'dan nizâmiye kıt'alarının gelmesi beklenseydi, Sultan Murad'ı kim bilir nereye götürmüşlerdi. Zira Ali Suâvi koluna girmiş, Sultan Murad'ı dairesinden çıkarmıştı. Bunun üzerine vak'anın üçüncü günü benim tarafıma bir kurşun atıldı, atan tespit edilemedi. Rus askeri Yeşilköy'de bulunduğu için, vak'ayı süratle örtbas etmeye mecburdum. Uzun uzun adlî tahkikat falan yaptıramazdım... Sâdık Paşa'yı Suriye valisi yapmak istedim, kabûl etmedi, sonunda Cezâyir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları) umûmî valiliği ile İstanbul'dan çıktı ve bir daha İstanbul'a dönmedi. Mütercim Rüşdü Paşa'nın durumu da şüpheli idi. Bir hafta sadârette kaldı. Bu kısa müddet içinde tek yaptığı iş, Kıbrıs idâresinin İngiltere'ye bırakılması hakkındaki mukaveleyi bana gönderip tasdik etmemi istemesidir (burada İkinci Abdülhamid, Ali Suâvi Vak'ası'nın ardında İngiltere'nin Kıbrıs'ı kapmak istemesi olayının da yattığını ima etmektedir).

Ali Suâvi'nin Sultan Hamid'e çok kısa müddet -ne idü- ğünü padişaha anlatacak kadar- çatmasının sebebi, Midhat Paşa ve meşrûtiyet aleyhinde makaleler yazmasıdır. Aslında Suâvi, pek çok fikrin lehinde ve aleyhinde yazmış bir adamdır. Midhat Paşa ve meşrûtiyet aleyhinde yazması ise, osırada Ziyâ ve Kemâl'in bunların lehinde yazmaları dolayısıylaydı. Yoksa Midhat Paşa da, meşrûtiyet de, iyi veyâ kötü olsun, Suâvi'nin umurunda değildi. Bu yüzden Sultan Hamid kendisine, hiçbir devlet görevlisi rütbesi taşımamasına rağmen defaten mütemâyiz pâyesi verdi ki, albaya eşit mülkî rütbedir ve Galatasaray Müdürlüğüne getirdi... Fakat okulun program ve disiplinini alt üst etmesi için birkaç hafta fazlasıyla yetti. Hele İngiliz hanımıyla okulda yatması dedikoduyu mûcib oldu. Bu hanım[9], gösterişli tuvaletlerle ve Avrupalı kadın kılığında okulun bahçesinde dolaşıp

öğrencilerle sohbet etmeye başladı. O zamanın anlayışına göre değil Türkiye'de, İngiltere'de bile skandal sayılan bir davranıştı. Okulda birkaç hafta içinde öylesine disiplin bozuldu ki, maârif nâzırı Suâvi'yi alıp yerine, hayret etmeyiniz, bir askeri, sonradan müşîr olan ferik (korgeneral) Ali Nizâmî Paşa'yı getirdi ki, bu üniformalı müdür, çok iyi Fransızca bilirdi.

9 Adı Mary olan bu hanım Londra'ya kaçtı, bir Ermeni ile evlenip Paris'e yerleşti. Abdurrahmân Bey'in yazdığına göre, çok güzel ve pek şık idi.

Bu sırada hem Ali Suâvi, hem Sâdık Paşa, İstanbul milletvekili seçildiler. Bu kombinezon Sultan Hamid'i çok kızdırdı. Suâvi'nin mebusluğu onu ilgilendirmiyordu. Fakat - henüz sadrâzam olmayan- Sâdık Paşa hakkında:

Vezir pâyesinde bir devlet memûru meb'ûs olmaz, meb'ûslar me'mûrlar dışından ve halktan seçilir, hemen istifa etsin! dedi.

Ancak az sonra böyle bir adamı ve onun ardından da Rüşdü Paşa'yı Sultan Hamid gibi bir şahsiyetin nasıl olup da sadrâzam yaptığını anlamak, biraz fazla derin düşünmeye ihtiyaç gösterir. Ben bunun ardından bir İngiltere tazyiki ve Büyükelçi -meşhur arkeolog- Lord Henry Layard Cenabları'nın telkinlerini hissediyorum. Bu hissimi vesikalandıramam. Zira bu devir vesikaları İkinci Meşrûtiyet ilân edilince -nice hacının hac yolunda koltuğu altında haç görünmemek için- yakılmıştır. İngiltere ise, çok mahrem arşiv vesikalarını yayınlamamaktadır. Fakat bu sırada Ruslar, İstanbul'un kapısında durmuşlardır ve Ayastafanos Muâhedesi'nin şartları yerine getirilmediği takdirde -ki Sultan Hamid'in bu şartları yerine getirmeye zerre kadar niyeti yoktur, nitekim getirmemiştir- şehre gireceklerini iddia etmektedirler. Padişah ise, tabiatiyle dünyanın birinci devleti olan İngiltere'den pek çok şey beklemekte ve Londra'ya karşı - aslında İngilizlerden Ruslardan fazla nefret etmesine rağmen- güler yüz göstermektedir.

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'dan:

Mühim siyâsî meselelerde sarayca reyine müracaat edilen Ali Suâvi'nin, memleketin en muntazam mekteplerinden birini bile idâre edememesine şaşılmamalıdır. Asıl şaşılacak şey, onun gibi her kalıba girip çıktığı bilinen bir şahsa yüzlerce vatan yavrusu teslim edenlerin zihniyetidir.

Suâvi Vak’ası sırasında serasker (savunma bakanı ve genelkurmay başkanı) olan padişahın eniştesi Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa’nın ifâdesi:

Ali Suâvi, Sultan Murad’ı tahta geçirmeye muvaffak olamazsa, o sırada (Ruslar, İstanbul’a giremesin diye) İstanbul sularında bulunan İngiliz harb gemilerine götürüp Londra’ya nakledecek ve bir oyuncak gibi kullanacaktı (asıl hepsini oyuncak gibi kullanmak isteyen İngiltere’dir). Böylesine mecnun bir adamdı. Rumeli muhacirlerine de, padişahın kendilerine para vereceğini söylemişti...

Suâvi’nin ertesi gün yapacağı darbeyi bir gün evvelki *Basiret* gazetesinde halka *“yarını bekleyiniz!”* şeklinde kısa bir fıkra ile bildirmesi de, Türk basınını berbat etmiştir. *“Basîretçi”* denen Ali Efendi’nin vak’aya iştirakine dair hiçbir delil bulunamamış, fakat gazetesi kapatılmış, kendisi de Kudüs şehrine sürülmüştür...

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal’dan:

- Bir fitne ihdâsı kararlaştırıldığını ilân eden ve o âna kadar gazetelerde misli görülmeyen bu acayip fıkraya hükûmetçe dikkat ve her ihtimale karşı sakınma tedbirleri alınmasına itina edilmemesine şaşılır. Matbuatın tazyikini, hafiyeliğin büyük ehemmiyet verilerek kurulmasını ve herkesin zan, şüphe altında bulundurulmasını mûcib olan hallerin en mühimlerinden biri, bu fitne çıkarıcı gazete fıkrasıdır ki, o fıkrayı yazan Suâvi, her türlü kınamaya müstehaktır.

Suâvi göçmenleri, Kuzguncuk’tan bir mavnaya doldurup Çırağan Sarayı rıhtımına çıkartmıştır. Başlarında kendisi vardır... Kendi evi de Üsküdar, Ayazma’da “Direkli Yalı” denen konaktır. Diğer bir göçmen grubu da kendisini Beşiktaş-Ortaköy Caddesi’nde bekliyordu...

İbnülemin M. Kemâl’den:

- Galiba o zaman pâyitahtta zabıta kuvveti yokmuş! Yahut herkes istediği her şeyi yapabilmek imtiyazını haiz imiş. Bir zabtiye neferi, bir mahalle bekçisi, bir kayıkçı, ahaliden bir kişi, merak edip de bunca şahsın -harb gemisiyle muharebeye gidiyormuş gibi- hiçbir ihtiyat ve çekingenliğe lüzum görmeksizin, tam bir serbestlikle karşı yakaya geçmesinin sebebini anlamaya davranmamıştır. Sultan Murad’ın her türlü temastan men

edilmesi, Sultan Hamid'in en büyük emeli iken, eski padişahı muhafazaya memûr olan askerî kıt'alar pek zayıf imiş ki, saraya hücum edenler ve onların başındaki Suâvi, bir lahzada tepelenmemiştir. Doğrusu bu noktalar çok şüphe vericidir.

Bu suretle Hüseyin Avni Paşa'yı da bir Hasan (Çerkes Hasan Bey), Ali Suâvi Efendi'yi de bir Hasan (Hasan Paşa) öldürmüşlerdir. Suâvi'yi öldürdüğü sopayı Hasan Paşa, hayatının sonuna kadar makam odasında başucuna asmıştır. Bu sopayı, Çırağan Sarayı'na girerken, kapıdaki bekçilerden birinin elinde görüp ihtiyaten almıştı.

Çırağan Sarayı'nın karşısında Mes'ûdiye zırhlısı demir atmıştı. Gemide Amiral Hasan Paşa vardı (sonradan uzun yıllar bahriye nâzırı olmuştur). Saraydan gürültüler gelmesi üzerine filika indirtip sahile çıktı ve yanındaki bahriyelilerle derhal sarayı işgal etti ve düzeni sağladı. Sultan Murad'ın Suâvi'nin yanı başında iken öldürülmesinden fevkalâde müteessir olduğu ve çok kan görmekten bunaldığı anlaşılıyordu. Sultan Murad derhal Yıldız Sarayı'na nakledildi.

Suâvi'nin adamlarıyla asker arasında tüfek ve tabanca ateşi teati edilirken, bazı kurşunların Yıldız Sarayı'na kadar ulaştığı görüldü. İhtilâlcilerden sağ kalanlar dîvân-ı harbe sevkedilip cezalandırıldı. Olay sırasında Sultan Hamid, Çırağan Sarayı'na hassa birliklerinden asker sevk etti.

Sultan Murad, birkaç gün Yıldız'da Malta Köşkü'nde ağırlandıktan sonra Çırağan Sarayı'na iade edildi.

Sarayların muhafazası, her türlü selâhiyetle donatılmış olan mâbeyn müşîrinin görevi idi. Bu muhafazanın da, düşman Yeşilköy'de olduğuna göre, eksiksiz yapılması lâzımdı. Bunu yapamayan Büyükamiral Saîd Paşa'yı Sultan Hamid derhal görevinden aldı ve Konya valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırdı.

Halk, silâh seslerinden çok telâşa düştü. Esasen herkes harb fâciasıyla kan ağlıyordu. Ruslar, İstanbul'a indi sanıldı. Çarşılar ve dükkânlar kapatıldı.

Mâbeyn müşîri Büyükamiral Eğinli İngiliz Saîd Paşa'nın ifâdesi şöyledir:

- Huzûr-ı Hümâyûn'da idim (yani padişahla görüşü- yormuş). Bir yâver gelip beni dışarı çağırınca mühim bir şey olduğunu anladım. Zira padişahın huzurunda iken bana bir şey söylenmesi mutat şeylerden değildi. Derhal selâm verip çıktım. Padişah dikkatle bana ve yavere baktı, fakat çalışmasına devam etti. Yavere kapıda "ne istiyorsun?" dememe kalmadı, kapının dışında İkinci Mâbeynci Osman Bey (İstanbul'daki ünlü semte adını veren) ile Hazinedar Hâfız Behrâm Ağa telâşla; *"Çırağan'ı bastılar, Sultan Murad'ı iclâs edeceklermiş!"* dediler. Padişah haberi alır almaz bir an hareme gidip üniformasını giydi ve silâhlandı. Bu dakikalardan istifade edip, iki bölük askeri Çırağan Sarayı'na sevk ettim. Bir yâveri de donanmaya gönderip, Çırağan sahilinden kuş uçurtulmamasını emrettim. Yıldız bahçesini de askerle doldurdum. Bu sırada padişah çıktı, ata binip Çırağan'a gidecekti. Bana, "yanımdan ayrılma, tertibatını burada yap!" şeklinde iradesini bildirdi. Çırağan'daki hâdisenin bastırıldığı, Suâvi'nin öldürüldüğü, Sultan Murad'ın Yıldız'a sevk edildiği haberi gelince padişah, Çırağan'a gitmekten vazgeçti... Malta Köşkü'ne gidip biraderi Sultan Murad'ı gördü.

Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Paşa'nın ifâdesi:

Suâvi, otuz dokuz buçuk yaşında idi. Medresede okumuş, yüksek kısmını bitirememişti... Sofya, Simav, Filibe ve Bursa rüşdiyelerinde (ortaokul) muallimlik yaptı. İstanbul gazetelerindeki makaleleri, Ayasofya ve Beyazıt camilerindeki kışkırtıcı vaizleri ile şöhret kazandı. Her renge boyanmıştı. Paris ve Londra'da devleti aleyhine gazeteler çıkarttı. Orada, "Yeni Osmanlılar" denen sefihler cemiyetindeki diğer arkadaşlarını aldattığı için onlarla bozuştu (Ziyâ ve Kemâl'i imâ ediyor). Avrupa'ya kaçmak suretiyle gitmişti. Zira bir makalesi dolayısıyla Âlî Paşa kendisini Kastamonu'ya sürmüştü (esasen Çerkes'in bir köyünde doğmuştu. Orada "Artin" adına bir pasaport çıkartıp Avrupa'ya savuştu. Eski arkadaşları (Ziyâ ve Kemâl) onun hakkında öyle makaleler yazdılar ki, ne adam olduğunu anlamak için onları okumak kâfidir. Abdülhamid Hân'ın cülüsunda affedilip Avrupa'dan İstanbul'a -İngiliz madaması ile- geldi. Sarayda, sonra Galatasaray müdürü olarak vazife verildi. İrtikâbı ve kötü davranışları sebebiyle azledilmişti...

Bağdatlı Süleyman Bey

Suâvi'nin darbe teşebbüsü, yani Çırağan Vak'ası'nı, harb içinde bulunulduğu için Mustafa Paşa başkanlığında dîvân-ı harb (askerî mahkeme) muhakeme etti. Yalnız Hafız Nûri Efendi idama mahkûm olup cezası Akkâ'da müebbed kürek mahkûmluğuna çevrildi. Filibeli Ahmed Paşa, Hâfız Ali Efendi ve Hacı Mehmed Efendi, sırasıyla Kütahya, Ankara ve Kastamonu'da hayat boyu ve habsedilmelerine lüzum görülmeksizin sürgüne hüküm giydiler. Üsküdarlı Nûri Bey, 3 yıl Rodos'ta, İzzet Paşa-zâde Süleyman Bey'le Kethudâ-zâde Süleyman Bey ise, gene 3'er yıl Sakız'da habsedileceklerdi. Es'ad Efendi, 3 ay hapis yatacak, *Basiret* gazetesi sahibi Ali Efendi ise hayat boyu Kudüs şehrinde oturacak, şehirden dışarı çıkamayacaktı; ayrıca gazetesi kapatılıyor ve 25 altın ödemeye mahkûm oluyordu. 10 yıla mahkûm Pazarcıklı Ahmed hasta olduğu için afvedildi. 5 yıla mahkûm Pazarcıklı Molla Kara Hasan ise firâr ettiğinden cezası yerine getirilemedi. Filibeli Şevki ve Filibeli Sâlih 4'er, diğer 30 zavallı Rumeli göçmeni 3'er yıl habse mahkûm oldular. Temyiz kâtiblerinden Hakkı Efendi 3 yıl yedi. Sultan Murad'ın kilercibaşısı Çankırılı Ali Ağa, aşçıbaşısı Bolulu Hasan Ağa, Şehzâde Salâhaddin Efendi'nin lalası Ali Efendi ve yardımcısı Ahmed Ağa, aileleriyle beraber hayat boyu oturmak ve hapislerine lüzum görülmemek üzere memleketlerine sürüldüler (Çankırı, Bolu vs.).

İşte Suâvi, bu kadar adamın başını ateşlere yaktı. Fakat benim bu kadar mahkûm arasından tabir caizse cımbızla seçip tanıtmak istediğim, Sakız hapishanesinde 3 yıl habsine hükmedilen Bağdatlı Kethudâ-zâde Süleyman Fâik Bey'dir.

Bu Süleyman Bey, Bağdat'da doğmakla beraber, Arab aslından değildir. Çerkes ve daha kuvvetli ihtimalle Gürcü olduğu ileri sürülmekle beraber, Kuzey Kafkasya ırklarından olan Çeçenler'den olması ihtimali en kuvvetlisidir (Çeçenler, Türk yahut Çerkes falan değil, müstakil dilleri olan müstakil bir küçük ırktır). Kuzey Kafkasya'dan göç eden veyâ köle olarak getirilen Tiflis doğumlu Tâlib adında birinin oğludur. Bağdat valilerinin sarayında Türk olarak, Türkçe öğretilip tahsil ettirilerek -1826'dan önceki Osmanlı sistemine göre- yetiştirilmiştir. Devlet görevlisi ve Bağdat valisine

kethüda olmuş, iyi Arapça ve Türkçe öğrenmiş, Türkçe'yi ana dili kabûl etmiştir. Basra mutasarrıflığına yani valiliğine kadar yükselmiş, devletin yüksek me'mûrlarından biri olmuştur. Müntefik mutasarrıflığında da bulunmuştur. Suâvi mel'anetine karıştığı zaman açıkta ve İstanbul'da me'mûriyet bekliyordu. Gözlüklü ve şişmanca idi.

İşte bu Süleyman Bey'in, 1857 yılının ilk aylarında Bağdat'da iken Ayşe Hanım'dan bir oğlu doğmuştu... Suâvi Vak'ası sırasında 21 yaşında olan bu çocuğun adı Mahmud Şevket'tir. Ve vak'a sırasında İstanbul'da Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne'de, yani Harb Okulu'nda öğrenci idi. O yıllarda İngiltere, Almanya, Rusya gibi birbirinden farklı çeşitli rejimlerle yönetilen büyük devletlerde babası, hükümdara karşı, hükümdarı tahtından etmek isteyen bir suçla mahkûm olan bir çocuk, derhal askerî okuldan çıkarılırdı.

Ama Osmanlı saftır. Babasının suçu yüzünden oğlunun zarar görmesine çok üzülür. Böyle bir halt edeni çok ayıplar. İdam ettiği adamın oğlunu sadrâzam yapar ki, Osmanlı tarihinde hayli örneği vardır.

İşte bizim Mahmud Şevket Efendi de bu suretle vak'adan az sonra yüksek derece ile Harbiye'yi bitirdi ve kurmay sınıflarına ayrıldı. Sınıfının birincisi olarak da Mekteb-i Erkân-ı Harbiye-i Şâhâne'den 2 Temmuz 1882'de kurmay yüzbaşı rütbesiyle diploma aldı. 25,5 yaşında idi ve Suâvi Vak'ası'ndan 4 yıl geçmiş, babası bir yıl önce cezasını tamamlayıp Sakız'dan dönmüştü. Bağdat'a gidip orada öldü.

Mahmud Şevket Efendi, Almanya'ya da gönderildi. Çok iyi Almanca, Fransızca, Arapça ve Farsça öğrendi. Girit'te bulundu. Fakat daha çok İstanbul'da görevlendirildi... 1884'te kolağası (kıdemli yüzbaşı), 1886'da binbaşı, 1889'da kaymakam (yarbay), 1891'te 34 yaşında mîralay (albay) oldu. 9 yıl Almanya'da görevlendirildi. Bir ara Fransa'da kaldı. Oralardaki Türk subaylarının stajlarında, yeni silâh ve tâbiyeleri öğrenmelerinde, başlarında bulundu.

Seraskerin imzasıyla alınabilecek son rütbe albaylıktı. General olabilmek için Osmanlı düzeninde padişahın tasdiki ve imzası şarttı. Herhangi bir tarafını beğenmediği albayı generalliğe yükseltmemek, padişahın hakkı idi.

1895'te İkinci Sultan Abdülhamid'in önüne, Mîralay Mahmud Şevket Bey'in sicil dosyası kondu. Serasker Rızâ Paşa, bu subayın generalliğe yükseltilmesini, padişahın takdirlerine sunuyordu. Sultan Hamid sicili tetkik

etti: 38 yaşında bir albay. Çok iyi yetişmiş. Esasen kendisini tanıyor ve görevlerini takip ediyordu... Tek kusuru vardı: Babasını da tanıyordu. Ali Suâvi Vak'ası'na katılmış, kendisini devirmek istemişti. Fakat böyle bir suçu oğluna teşmil etmek, bir Osmanoğlu için küçüklük sayılırdı. İmzaladı.

Mahmud Şevket Paşa, 44 yaşında ferik (korgeneral) (18 Mayıs 1901), 48 yaşında birinci ferik (orgeneral) (Nisan 1905) oldu. Bir yıl Hicaz'da hizmet görmüştü. 1908 Meşrûtiyet'i ilân edildiği zaman 51 yaşında, Sultan Hamid'in hemen ileriki günlerde müşîr rütbesi vermeyi kararlaştırdığı bir generaldi. Sultan Hamid, Mahmud Şevket Paşa'sını, üç buçuk yıldır Kosova eyâlet valisi (merkezi Üsküb idi) olarak, Makedonya'nın en hassas bir kesiminde kullanıyordu (Meşrûtiyet'in ilânında merkezi Selânik'te olan Üçüncü Ordu kumandanlığına getirildi). Padişah kendisine Birinci Mecîdî ve murassâ Osmânî nişanları vermişti. Abdülhamid Hân'ın en itimadına mazhar generallerden sayılıyordu. Sultan Hamid'e sürüyle jurnal takdim etmiş generallerden biri idi.

İşte Meşrûtiyet'in ilânından daha bir yıl geçmeden, "Hareket Ordusu" adı verilen ve Türkler'in azınlıkta bulunduğu bir Balkanlı eşkıyâ sürüsünün başında, Sultan Abdülhamid'i 31 Mart âsîlerinin elinden kurtaracağını ilân ederek Selânik'ten çıkan, bu Mahmud Şevket Paşa'dır. Sultan Abdülhamid'i, Türklük için en karanlık ve pis dış ve iç emellere bilerek ve bir kısmını da bilmeyerek âlet olup tahtından indiren kuvvetin başında bulunan Mahmud Şevket Paşa'dır. Sultan Hamid'in kendisinden hırs içinde emir bekleyen Birinci Ordu'ya "vur" emri vermemesindeki asaleti ve vatanseverlik derecesini takdir edemeyen, gene bu Mahmud Şevket Paşa'dır. 33 yıl sonra Hüseyin Avni Paşa'yı tekrarlayıp aynı meş'um role çıkan, Sultan Hamid tahtta olsaydı asla çıkmayacak Balkan Harbi faciasına sebep olan, 550 yıllık Türk yurdu Rumeli'nin kaybı ve Türk sınırının Adriyatik'ten Meriç'e çekilmesini intâc eden olaylar silsilesinin baş halkasını elinde tutan, bu Mahmud Şevket Paşa'dır ve bu Mahmud Şevket Paşa, Hüseyin Avni'nin Dolmabahçe Sarayı'nı yağmalattığı tarihte 19 yaşında idi. O olayı unutmamıştır. Yıldız Sarayı'nı yağmalatmıştır...

1909 Yıldız Sarayı yağmasında, milyonlarca altın değerinde hazîneler Balkanlı çapulcuların eline geçmiştir. Sarayın papağanlarına kadar yağmalanmıştır. Sultan Hamid'in ecnebi hükümdarlarından aldığı nişanlarına, sultanların feracelerine kadar soyulup soğana çevrilmiştir.

Sultan Hamid'in altın arabası bile levhalar hâlinde parçalanıp bölüşülmüştür. Ve bu milletin serveti, "millet" adı kullanılarak işkembelere indirilmiştir...

Geçmişden adam hisse kaparmış ne masal şey
Beş bin senelik kıssa yarım hisse mi verdi
Târîhi tekerrür diye târîf ediyorlar
Hîç ibret alınsaydı tekerrür mü ederdi?

YARGI

A) Hazırlık Sorgusu

Siyâsî İstikrarsızlık

Siyâsî istikrar bir defa bozuldu mu; düzelmesi, zamana ve büyük gayretlere muhtaç olur. Sultan Abdülaziz Hân, Âlî Paşa ölünce, yerine Mahmud Nedim Paşa gibi bir veziri getirdiği için çok tenkit edilmiştir. Bu tenkitlere itiraz edecek değilim. Gerçek payı vardır. Fakat padişahın da mazeretleri vardır, şöyle:

Mahmud Nedim Paşa, "Yeni Osmanlılar" denen muhâlefetin adayı idi. Yeni Osmanlılar on yıldan beri Âlî-Fuad Paşalar ekibini yıkmaya uğraşıyordu. Bunun için yalnız imparatorlukta değil, Avrupa'da da çok şiddetli bir kampanya açmışlardı. İki buçuk yıl arayla Fuad ve Âlî Paşalar öldü. Bu sonuncusunun iktidar makamında ölümüne kadar padişah, Âlî

Paşa'yı yalnız muhâlefetin şerrinden muhafaza etmekle kalmadı, ağabeyinden öğrendiği Tanzimat hükümdarlığı terbiyesini devam ettirerek, sadrâzamın prestijini zedeleyecek bir harekette bulunmaktan -Âlî Paşa'nın otoriter tavırlarından sıkılmakla beraber- dikkatle kaçındı. Bu kadarında zâten Midhat Paşa ile de mutabıkız. O da aynı şeyleri söylemektedir.

Âlî Paşa ölünce Sultan Abdülaziz, Yeni Osmanlılar'ın, yani muhâlefetin adayı Mahmud Nedim Paşa'ya kendi mühr-i hümâyûnunu vererek, iktidara getirdi. Zira bir padişah için sadrâzamın şu veya bu partiden olmasının hiç bir ehemmiyeti ve şahsı yahut hânedânı bakımından sakıncası yoktur. Padişah tamamen gayr-ı mesul olduktan başka –Türk bayrağı gibi- kutsaldır. Üstelik Tanzimat prensiplerine göre saltanat sürmekte fakat hükûmet etmemektedir. "Hey'et i Vükela" denen bakanlar kurulu önüne ne koyarsa imzalamaktadır. Gerek Sultan Mecid'in gerek kardeşi Sultan Aziz'in, imzalamayı reddettikleri kararnâme sayısı bir düzineyi bulmaz. Âlî Paşa'dan evvel sadrâzam otoritesi öyleydi ki sâdece padişahın sarayında kullandığı yüksek görevlilerin tayinine karışmıyordu. Hattâ bunlardan, hükûmetle hâkanın yazışmalarını düzenleyen mâbeyn bâşkatibinin tayinine bile Tanzimat sadrazamları karışmıştır.

Tanzimat da bir çeşit meşrûtiyet ve demokrasiye merhaledir. Ortada bir şart vardır, karşılıklı verilmiş, devlet nâmına karşılıklı verilmiş tâvizler kombinezonudur. Padişah geleneksel bu kadar hakkından kendi irâdesi ile vazgeçiyordu ama hükûmet de padişahın –devlete ihanet, İslâm dininden sapıtma ve aklını bozma gibi üç hâlin dışında- saltanatını ölümüne kadar garanti altına alıyordu. Artık Osmanlı tarihinde olduğu gibi hâkan aleyhinde ayaklanma tahttan indirme falan olmayacaktı. Tanzimat zihniyeti bunları "yeniçeri devri" diyerek küçümseyip reddediyordu.

Sultan Aziz, Yeni Osmanlılar'ı yanına almak, icrâda ne yapacakları görmek için bazı teşebbüslerde de bulundu. Mesela Ziyâ Bey'i hâriciye nâzırı yapmak istedi, o sırada sadrâzam olan Rüşdü Paşa şiddetle karşı koydu. (19.10. 1872) Kaldı ki Sultan Aziz, Yeni Osmanlılar'ı - haklı olarak– kendi muhâlifi değil, iktidardaki Âlî-Fuad Paşalar ekibinin ve Bâb-ı Âlî yüksek bürokrasisinin muhâlifi sayıyordu. Nitekim Ziyâ Bey, Cenevre'de sıkıntıda olduğunu öğrenince Yûsuf İzzeddin Efendi bin altın göndermiştir ki, o tarihte şehzâde çocuk olduğu için babasının tasvibi olmaksızın böyle bir şey yapması mümkün değildi (Ziyâ Bey bir ara

Şehzâde'ye Türk edebiyâtı okutmuştu). Ancak gizli de olsa parayı oğlu adına göndermesi, padişahın Tanzimat bürokrasininden çekindiğini göstermektedir. Tanzimat bürokrasisinde artık liberal ve muhafazakâr olarak iki akımın oluştuğu görülmektedir. Liberallarin başı Midhat Paşa idi ama Yeni Osmanlılar'a içten sevgi ve inanç beslemiyordu. Nâmık Kemâl'e yaptığı muamele açıktır. Yeni Osmanlılar'ı, liberal akımın öncüleri olduğu için sadece kullanmak istiyordu. Eh, Yeni Osmanlılar'ın da paşayı âlet ve bir basamak olarak kullanmak istediklerini itiraf etmek gerekir. Binâenaleyh politik iklimde samimiyetsizlik hâkimdi ve bundan zarar gören devlet'ti.

Binâenaleyh Sultan Abdülaziz, muhâlefetin adayını, Mahmud Paşa'yı iktidar'a getirip muhâlefetin verdiği baş ağrısından kurtulayım diye düşünmüşse –ki bence düşünmüştür- kınanamaz. Zira muhâlefetin adayı da sokaktan gelmiyordu. Vezirdi, umumî valiliklerde ve Âlî Paşa gibi bir başbakanın kabilesinde nâzırlıklarda bulunmuştu, babası da (Mehmed Necib Bey) vezirdi. Efendim bir padişah vezîrini nasıl tanımaz? Evet, tanıması icab eder diye düşünülebilir. Fakat Ziyâ Bey, Nâmık Kemâl gibi dâhîlerin tanımayıp sadrâzam namzetleri ortaya attıkları Mahmud Paşa'yı, dâhî olmayan Sultan Abdülaziz evvelden kestiremediyse bu da bilerek işlenmiş bir cürüm değildir. Bu adamın sadrâzam olduğu zaman bütün liyakatsizlik ve ahlâksızlıklarını sergileyeceğini kestirmemiştir ama ne matah olduğunu anlayınca da on bir ayını doldurmadan yerinden alıvermiştir. Kimi yerine getirmiştir? Gene muhâlefetin, Yeni Osmanlılar'ın adayı olan Midhat Paşa'yı…

Bu defa, Yeni Osmanlılar, Mahmud Paşa hakkında yanıldıklarını, "vatanı kurtaracak" vezirin ancak Midhat Paşa olacağını, yeri göğü inletir biçimde propaganda etmişlerdir.

Ama yerinde anlattım, Midhat Paşa da üç ayını dolduramamıştır ve kabahat ve yetersizlik tamamen Midhat Paşa'dadır. Yeni Osmanlılar'ın asıl maksadının Ziyâ Bey'in sadrâzam olması idiğini, Sultan Abdülaziz elbette biliyordu. Fakat bu merhalede böyle bir tayini yapamamıştır. Zira bütün Bâb-ı Âlî ve o zaman devlete hâkim bulunan yüksek bürokrasi, ihtilâlci ve düzene karşı saydıkları Ziyâ Bey'e tepki gösteriyordu. Bu defa Sultan Aziz, eski bir sadrâzamı, Tanzimatçılardan Mütercim Rüşdü Paşa'yı iktidara getirdi... Kıdemi dolayısıyla bütün bürokrasiyi eline alacağını ümid ediyordu. Ancak o da 4 ayını dolduramayınca, ilk defa olarak Abdülaziz

Hân, kendi bir adamını, Müşîr Es'ad Paşa'yı sadârete getirdi. Bir saray adamının başlarına geçmesini Bâb-ı Âlî tepkiyle karşıladı... Es'ad Paşa'nın icraatına çomak koydu, esasen o da genç ve tecrübesizdi. İki ayını dolduramadı. Sonra bilindiği gibi Sultan Aziz, 10 ay için Şîrvânî-zâde Rüşdü Paşa'yı tecrübe etti. Muktedir bir Tanzimatçı idi. Fakat Avni-Midhat Paşaların entrikalarıyla düşürüldü. Hüseyin Avni Paşa 14 ay için sadrâzam oldu, seraskerliğini de muhafaza ederek... Ne oldum delisine dönüp çalıp çırpmaya başlayınca Sultan Aziz kızdı, tekrar Es'ad Paşa'yı sadrâzam yaptı ama Bâb-ı Âlî tepkisini devam ettiriyordu. 4 ay sonra alıp gene Mahmud Nedim Paşa'yı getirince Avni-Midhat ekibi kıyâmeti koparıp işi sokak nümayişlerine döktüler. 9 ay dolmadan Sultan Aziz, Mahmud Paşa'yı uzaklaştırıp, Avni-Midhat ekibinin namzedi olan Mütercim Rüşdü Paşa'yı sadrâzam yaptı.

İkinci Sultan Abdülhamid Hân'ın saltanatı birbirinden mühim krizlerle açıldı: Midhat Paşa'nın devleti ve hâkanı vesayetine almak teşebbüsleri, Meşrûtiyet ve meclisler, Balkanlardaki dış kaynaklı ayaklanmalar, korkunç bir Rus Harbi, bir buçuk milyon Türk'ün mahvolması, Ali Suâvi darbe teşebbüsü, hâkanın devlet idaresini Bâb-ı Âlî'den Yıldız'a almak istemesinin açığa çıkmasının tepkileri...

Bu atmosferde hükûmetler kurulup bozuluyordu. İstikrardan eser kalmamıştı. Bunu daha iyi görebilmek için, Âlî Paşa'nın öldüğü 7 Eylül 1871'den sonraki sadrâzamların hükûmet müddetlerini gözden geçirelim, sırasıyla:

Mahmud Nedim Paşa 10 ay 24 gün,

Midhat Paşa 2 ay 19 gün,

Mütercim Rüşdü Paşa 3 ay 27 gün,

Es'ad Paşa 1 ay 28 gün,

Şîrvânî-zâde Rüşdü Paşa 9 ay 29 gün,

Hüseyin Avni Paşa 1 yıl 2 ay 8 gün,

tekrar Es'ad Paşa 4 ay,

gene Mahmud Nedim Paşa 8 ay 17 gün,

gene Mütercim Rüşdü Paşa 7 ay 8 gün (Abdülaziz Hân'ın son, Beşinci Murad'ın tek, İkinci Abdülhamid'in ilk sadrâzamı olarak),

gene Midhat Paşa 1 ay 17 gün,
İbrahim Edhem Paşa 11 ay 4 gün,
Ahmed Hamdi Paşa 24 gün,
Ahmed Vefik Paşa 2 ay 9 gün,
Mehmed Sâdık Paşa 1 ay 10 gün,
gene Mütercim Rüşdü Paşa 7 gün,
Safvet Paşa 6 ay,
Hayrettin Paşa 7 ay 26 gün,
Ahmed Ârifî Paşa 2 ay 20 gün,
Küçük Saîd Paşa 7 ay 20 gün,
Mehmed Kadri Paşa 3 ay 3 gün,
gene Küçük Saîd Paşa 1 yıl 7 ay 30 gün,
Abdurrahman Nûreddin Paşa 2 ay 11 gün,
gene Küçük Saîd Paşa 4 ay 20 gün,
gene Ahmed Vefik Paşa 3 gün,
3 Aralık 1882'de 4. defa Küçük Saîd Paşa.

Demek 11 yıl, 2 ay, 26 günde tam 24 hükûmet... Bir hükûmetin ortalaması 5 ay, 17 gün...

Bu feci bir tablodur. Çağdaş İtalyan hükûmetlerine, Dördüncü Cumhuriyet'in Fransız hükûmetlerine, 971 sonrası Türk hükûmetlerine benzemektedir. Bu müddet içinde bir yılını dolduran Hüseyin Avni Paşa ile Küçük Saîd Paşa'nın ikinci hükûmetidir ve ünlü Yıldız Mahkemesi işte bu İkinci Saîd Paşa sadâreti zamanındadır ki, şeyhülislâm Uryânî-zâde Ahmed Es'ad Efendi, serasker Gazi Osman Paşa, Tophâne Müşîri Ali Sâib Paşa, bahriye nâzırı büyük-amiral Hasan Hüsnü Paşa, hâriciye nâzırı Mehmed Âsım Paşa, evkaf nâzırı Abdüllatif Subhi Paşa, dâhiliye nâzırı -eski sadrâzam- Mahmud Ne dim Paşa, adliye nâzırı Ahmed Cevdet Paşa, maârif nâzırı - müstakbel sadrâzam- Kıbrıslı Kâmil Paşa, Şûrây-ı Devlet reîsi Server Paşa, maliye nâzırı Ahmed Münir Paşa, nâfia nâzırı Hasan Fehmi Efendi (Paşa), ticâret nâzırı Râif Efendi (Paşa) idi. Yıldız Mahkemesi sırasında kabine üyeleri bunlardı.

1880 ve kesin şekilde 1882 sonunda İkinci Abdülhamid devri istikrârı başlamakta ve 1908'e kadar devam etmektedir.

Midhat Paşa Hakkında

Yıldız Mahkemesi Hazırlık Sorgusu'na girmeden önce, Midhat Paşa hakkında, yukarıda söylenmemiş birkaç söz daha söylemek icab etmektedir. Zira Yıldız Mahkemesi'nin baş aktörü Midhat Paşa'dır. Hattâ bu mahkemenin yalnız Midhat Paşa için kurulduğu, diğerlerinin figüran olduğu pek çok iddia edilmiştir.

Yıldız Mahkemesi, çok kişiyi ve halkı sevindirmiş, Sultan Abdülaziz'in hesabının sorulması büyük memnuniyet uyandırmıştır. Senîh'in Yıldız Mahkemesi dolayısıyle İkinci Abdülhamid'e hitaben yazdığı müsemmen'in bir bendi şöyledir:

Kimdir ol mâtûh Rüşdî-î dalâlet-intimâ
Yâ o Şerr'ullah ne Hayrullâh o müfti'l-eşkıyâ
Kim o müfsid Midhat-î mezmûm-ı bî-şerm-û hayâ
Hem diğer/eşhâs-ı nâ-Mahmûd-ü bî-Nûr-û Zıyâ
Eylesin de böyle bir cürm-î azıyme ictirâ
Görmesinler hîç mümkin miydi hakkıyle cezâ
Aldın elhak hûn-i amm-î ekrem-î zî-şânını
Arşa as şimden-gerû tîğ-î fürûğ-efşânını

Şiirde geçen isimler Rüşdü Paşa, Midhat Paşa, Hayrullah Efendi, Dâmad Mahmud ve Nûri Paşalardır. Rüşdü Paşa için "doğru yoldan sapmış bunak", Midhat Paşa için "âr ve hayâ duygusundan mahrum fesatçı", Hayrullah Efendi için "Allah'ın kötülüğü olan eşkıya müftüsü" denmekte ve Sultan Hamid, "şanlı ve keremli amcanın öcünü aldın" diye tebrik edilmektedir.

Midhat Paşa'yı yakından tanıyan, onunla yıllarca çalışmış olan ve büyük şöhrete sahip isimler, onun hiç de lehinde şeyler söylememektedirler. İkinci Abdülhamid'in hükmü:

Midhat Paşa ne yaptığını bilmezdi ve yaptığı işin zamanını (yani zamanı olup olmadığını) takdir edemezdi.

Sadrâzam Âlî Paşa'nın hükmü:

Okur yazar bir devlet adamıdır, bir işin nereye doğru gittiğini asla kestiremez.

Vak'anüvis Kazasker Lutfi Efendi'nin hükmü:

Midhat Paşa, gözünü budaktan sakınmazdı. Cesurdu... Rüşvet alıp vermekten çekinmezdi. Eğlenceye düşkündü. Büyük servet edinmişti.

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın hükmü:

Hiçbir şeyi gizlemeye tabiati müsâit değildi.

Midhat Paşa'nın kendi hakkındaki hükmü:

İhtimaldir ki, siyâsî hayatımda ben birçok hatalar etmiş olayım ve şüphesiz ki etmişimdir de…

Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Paşa'nın hükmü:

Çok cüretkârdı. Hiçbir işi ve fiili yoktu ki, şahsî menfaatine bağlamasın... Kendini çok beğenirdi.

İbnülemin'in ilâvesi:

Son derecede mağrur, bencil ve kendini beğenmişti. Ruh asâletinden ve yüksek duygulardan tamamen mahrûm bulunduğunu yalnız düşmanlarından değil, dostlarından ve taraftarlarından da işittik.

Yeni Osmanlıların son halkası olan Süleyman Nazif Bey'den:

Odyan Efendi, Aleko Paşa gibi kötü müşavirleri vardı ve bunların kötü tavsiyelerini dinlerdi ve onlara kanardı. Bu vezir Aleko Paşa, son derece hain ve Türk düşmanı idi ve çok Türk kanının akmasına sebep olmuş, keyiflenmiş, Osmanlı devletinden kovulmuş, yıllarca Avrupa'da serserilik ettikten sonra orada ölmüştür.

9 defa sadrâzam olarak Osmanlı tarihinde rekor kıran Küçük Saîd Paşa'nın hükmü:

Midhat Paşa'nın siyâsî ehliyeti yoktu. Üstelik karakter bakımından iyi adam değildi. Babası Eşref Efendi, Bağdat valiliğine giderken oğlunu uğurlamak için İstanbul'da oğlunun konağına gelmiş ve dostlarından birisini kendisine tavsiye etmişti. Midhat Paşa kalabalık içinde babasına *"Eşşek herif, sen benim işime karışma!"* demiş, herkes donup kalmıştır... Bunu çok kişi hatırlar. Zaten insanları çok iyi tanıyan Âlî Paşa "Midhat

Paşa'nın (sadrâzamlık) nöbeti gelirse devlet harâb olur" demiştir. Zira Şûrây-ı Devlet reisi yaparak kabinesine aldığı zaman Âlî Paşa'yı çok sukuut-ı hayâle uğratmıştı. Midhat Paşa hem mağrur, hem gafildi. Bu iki sıfatı dolayısıyle felâkete uğradı.

Midhat Paşa, hasm-ı cânı İkinci Abdülhamid'den tam 20 yaş büyüktür. Yani Abdülhamid Hân doğduğu zaman o, 20 yaşında idi. 21 Eylül 1842 günü Şehzâde Abdülhamid, Sultan Abdülmecid Hân'ın ikinci oğlu ve 3. veliahd olarak doğduğu zaman Midhat Efendi (Paşa) şu tarih beytini söylemiştir:

Geldi üçler söyledi târîh-i tamın Midhat'e
"Kıldı pür-nûr âlemî Şeh-zâde-î Abdü'l-Hamîd" (1258)

Midhat Paşa'nın doğumuyla "âlemi nûr içinde bıraktığını" söylediği şehzâde, 40 yıl geçmeden, onun hayatını karanlıklara boğacaktır.

Sultan Abdülaziz Hân'ın Ölümü Hakkında Adlî Araştırma

1880 yılı girdiği zaman İkinci Abdülhamid, devlet idâresinin dizginlerini artık tamamen ellerine geçirmiş bulunuyordu. 5 yıl önce geçen facianın hesabını devlet namına olduğu kadar, şahsen de sormaya yalnız kararlı değil, azimli idi. Başlıca fail Avni Paşa gerçi ölmüş, diğer faillerden de ölenler olmuştu. Fakat birçokları hâlâ hayatta idiler.

Midhat Paşa, sadâretten azledilip Avrupa'ya gönderilince, 1 yıl, 8 ay çeşitli ülkelerde dolaşmıştı. Londra'da İngiliz ileri gelenleri ile siyâsî konuşmalar yapması ve İkinci Abdülhamid'in aleyhinde bulunması üzerine içeride kalması, dışarıda olmasından daha hayırlı görüldü... Türkiye'ye çağırıldı. Bu suretle, paşa dilini tutmamak yüzünden başını bir defa daha belâya sokmuş oluyordu. İki defa sadârete yükselmiş bir devlet adamının da kendi devletinin başkanı olan hükümdarını bir yabancı devletin ileri gelenlerine çekiştirmesi, son derece münasebetsizdi. Hâlbuki akıllı uslu

Avrupa’da hayatını tamamlayabilirdi. 2 ay Girit eyâletinin merkezi olan Hanya’da oturduktan sonra, 10 Aralık 1878’de Suriye umûmî valiliğine atandı. Valilikteki büyük kabiliyetini kaybetmiş değildi. Bu görevde 1 yıl, 8 ay kalmasına rağmen, epey işlere girişti, 4 Ağustos 1880’de, en mühim eyâlet sayılan ve bütün Ege Bölgesi’ni içine alan Aydın (merkezi İzmir) eyâletine nakledildi. İşte Yıldız Mahkemesi hazırlık sorgusuna resmen Midhat Paşa, İzmir’de Aydın eyâleti valisi iken başlandı.

Şurasını kabûl etmelidir ki İkinci Abdülhamid, tahta geçer geçmez, amcasının hal’i ve ölümü hakkında el altından tahkikata başlamış ve yazılı birçok ifade almıştır. Bu hususta kendisine başkâtibi Küçük Saîd Bey (Paşa) yardım etmiştir ve İkinci Abdülhamid, Sultan Aziz Vak’ası’nın en gizli taraflarını, en vurucu gerçeklerini şahsen bilen insanların başında geliyordu. Araştırıcı zekâsı, mevkii, olgun yaşta ve hâdiselerin yanı başında yahut içinde bulunması, ona bu imkânları herkesten iyi sağlamıştı.

Diğer taraftan Midhat Paşa’nın, tahta çıktığı andan beri başına belâ kesilmesi, Sultan Abdülhamid’i tahrik eden bir unsur şeklinde kabûl edilebilir. Bu adamın devletin de başına belâ olduğu, dışarıda ve içeride yabancılara Türk devletini çekiştirdiği, nihayet Rus harbine zemin hazırlayarak felâketlerin en büyüğüne sebep olanlardan biri bulunduğu hakkında Abdülhamid Hân’ın kanaati tam ve samimi idi. Midhat Paşa hakkında gizli istihbarat raporları, padişahın önünden eksik olmuyordu. Midhat Paşa’nın Sultan Murad’dan hâlâ vazgeçmediğine dair deliller birbirini takip ediyordu. İşte Ali Suâvi Vak’ası... İşte Masonlardan Aziz Bey ile Kleanti Skalyeri’nin Çırağan Sarayı’na girmeleri ve Sultan Murad’ı sarayın su yollarından kaçırmaya kalkışırken tevkif edilmeleri... Birçok şahidin ifâdesinin altında Midhat Paşa teşviki vardı. Midhat Paşa’nın İngiltere’nin adamı olduğuna kanaat getiren padişah, onun Avrupa’nın en büyük diplomatı Bismarck’ın da teşhis ettiği gibi meşrûtiyet rejimi ile imparatorluğu dağıtacağından da korkuyordu.

Sultan Abdülaziz’in hizmetindeki “hazinedar” denen ve subay rütbesi taşıyan, fakat sıra numarası verilmeyen yüksek hizmetkârların içinde Pervîn-Felek Kalfa vardı. Sultan Aziz’in Fer’iyye Sarayı’ndaki son iki günlük hayatında da padişahın hizmetkârları arasında on beş yaşlarında bir genç kızdı. Bir iki yıl sonra bu saraylı genç kız, Sâlih Münir Bey’le evlendi. Sâlih Münir Bey, sonradan -1908 Aralık’ına kadar- 13 yıl Sultan Hamid’in

Paris büyükelçiliğini yapmış vezirdir. Babası Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Paşa, Sultan Hamid'e maliye ve nafia nâzırlığı yapmış olup, XIX. asrın en büyük Türk tarihçi, hukukçu ve bestekârlarındandır. Bu Mahmud Celâleddin Paşa, Sultan Aziz Vak'ası sırasında âmedî-i dîvân-ı hümâyûn sıfatıyle bütün kabine toplantılarına katılmış, çok uyanık bir adamdı ve vak'a sırasında 37 yaşında, Âlî Paşa yetiştirmesi çok değerli bir devlet adamı idi. İşte onun gelini olan Pervîn-Felek Hanım'ın savcıya verdiği ifade şudur:

Merhum Sultan Abdülaziz Hazretleri, Ortaköy (Fer'iyye) dairesine naklolundukta, hizmetlerine tayin olunmuş adamları istemezlerdi. Kendi emniyetleri bulunan eski adamlarını talep etmişlerdi. Fakat buna müsaade olunmamıştır. Vâkıa uğradıkları felâketten mükedder bir hâl içinde bulunuyordu. Fakat akıl ve şuurlarında zerre kadar fenalık ve kendilerine kasd edecek (intihar edecek) tarzda bir uygunsuzluk yoktu. İrtihalleri gününün akşamı ikinci hazinedar Arz-ı Niyâz Kalfa, benim gibi küçük hazinedarlara "efendimiz rahat edecekler, siz de rahat ediniz" diyerek aşağı kata inmemizi emretti. Bizi savdıktan sonra merdiven kapısını kapayarak efendimizin bulunduğu katla bizim katı tecrîd etti. Kendisi yukarıda, efendimizin katında kaldı. Hepimiz o gece alt katta yattık. Sabah olunca bir gürültü ve bir feryâd ile "Efendimiz canına kıydı!" diye haber veren yine Arz-ı Niyâz Kalfa oldu. Şu kadar gördük ki, merhumun vefat ettiği odanın köşe penceresi açıktı. Sonra işittik ki, merhuma kasdedenler, o pencereden içeri alınıp yine oradan aşırılmış imiş.

Pervîn-Felek Hanım'ın bu ifâdesi 1881 yılına âittir. Fakat Sultan Hamid daha yıllarca önce amcasının ölümünü tahkik ettirmeye kararlı idi. Nitekim 13 Nisan 1879 tarihli bir liste elimizde olup, Sultan Aziz Vak'ası'na karışanların 3 yıl sonra ne durumda olduklarını bize şu şekilde bildirmektedir:

Dolmabahçe Sâhil-Saray-ı Hümâyûnu'nu muhasara edenler:

Müşîr Redif Paşa: Vak'ada gene müşîr, Şûrây-ı Askerî reisi olup vak'a günü Birinci Ordu kumandanlığı da uhdesine verildi. Şimdi 93 Harbi suçlusu olarak hayat boyu Rodos'ta sürgündür (1905'te öldü).

Bursalı Kaşıkçı-zâde Topal Mehmed Redif Paşa, 8 Mayıs 1871'de müşîr rütbesine yükselmiştir. 93 Harbi sırasında, Meclis-i Meb'ûsân'da aleyhinde çok ağır tenkitler yapıldığı ve İstanbul'da halk aleyhinde nümayişlerde bulunduğu için azledilip Rodos'a sürüldü.

Ferik Kör Hasan Tahsin Paşa: O tarihte İstanbul'da mevki kumandanı olup vak'a sırasında merhum Hakan'a hürmetsizlik etmiştir. Şimdi müşîr rütbesiyle Yanya'da görevlidir.

Mirliva Mustafa Seyfi Paşa: Vak'a sırasında İstanbul Merkez Kumandanı olup darbenin ertesi günü ferik oldu. Şimdi bu rütbe ile Selanik'te görevlidir.

Mirliva Kasab Hüseyin Paşa: Hüseyin Avni Paşa'nın bacanağıdır. Vak'anın ertesi günü ferik oldu. 93 Harbi'nde Ardahan'daki kötü idaresi sebebiyle rütbesi alınıp askerlikten tard olundu ve Sinop'a sürüldü.

Mirliva Süleyman Paşa: Vak'ada mekâtib-i askeriyye nazırı (askerî okullar kumandanı) olup darbeyi Harbiye talebesi ve iki taburla bizzat yapmıştır. Darbenin ertesi günü ferik, ertesi yıl müşîr olmuştur. 93 Harbi'nde Tuna cephesinin son başkumandanı iken harekâtındaki kusurlardan ve diğer müşîrlere yardım etmemesinden dolayı dîvân-ı harbe verilmiş, Bağdat'a sürgün edilmiştir. Hâlen Bağdat'daki evinde oturup kitap yazmaktadır.

Mirlivâ Mösyö Necib Paşa: Vak'anın ertesi günü ferik oldu. Vak'ada telgraf muhaberatına el koymuştur. Hâlen seraskerlikte Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Dâiresi'nde dâire başkanıdır. Alafrangalığı ile meşhurdur.

Mîralay Tayyar Bey: Darbenin ertesi günü mirlivâ oldu. Sonra ferikliğe yükseldi. 93 Harbi'nde Kafkas cephesindeki başarısızlığı yüzünden dîvân-ı harbe verildi. Şimdi sürgündedir.

Mîralay Giritli Mustafa Bey: Darbede Hüseyin Avni Paşa'nın başyâveri idi. Sonra mirlivâ oldu. Şimdi Dördüncü Orduy-i Hümâyûn'da Erzincin'da görevlidir.

Binbaşı Edhem Bey: Darbede Birinci Ordu'nun birinci alayının ikinci taburu kumandanı olup, Süleyman Paşa'nın emriyle Taşkışla'daki taburunu çıkarıp Dolmabahçe'ye indi. Hâlbuki Süleyman Paşa onun âmiri değildi, ne alayının, ne tümeninin, ne de ordusunun kumandanı değildi. 93 Harbi'nde Ruslar'a esir düştü. Şimdi ferik (korgeneral) olup Yunan hududu kumandanıdır. Daha önce çok iyi asker olduğu için Birinci Tümen

kumandanı idi, fakat böyle bir adamın İstanbul'da bulunması tehlikeli görülüp uzaklaştırılmıştır. Darbe sırasında alayının kumandanı olan Albay Emin Bey'i tevkif ettiği için ayrıca suçludur.

Binbaşı Arnavut Osman Bey: Darbede birinci alayın dördüncü taburu kumandanı idi. O da taburu ile Beşiktaş'a geldi. Darbenin ertesi günü yarbay, sonra albay olup iki ay önce öldü.

Binbaşı Ahmed Bey: Darbede aynı alayın üçüncü tabur kumandanı olarak aynı işi yaptı. Ertesi günü yarbay sonra albay oldu. Rus harbine katıldı. Şimdi Edirne'de İkinci Ordu hizmetindedir.

Binbaşı İzzet Bey: Darbede beşinci tabur kumandanı olup ertesi gün yarbay, sonra albay oldu. Şimdi Kâğıthâne üstünde Uzuncaova'daki istihkâm alayının kumandanıdır. Vak'ada merhum hâkana en kötü muamelede bulunan subaylardan biridir.

Binbaşı Hoca Ahmed Bey: Darbede Yıldız'da ikinci tabur kumandanı idi. Ertesi gün yarbay, sonra albay oldu, yakınlarda öldü.

Kurmay Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı) Bedri Efendi: Süleyman Paşa'nın emrinde Harbiye'de talebe taburunun kumandanı idi. Darbeye bilfiil katılıp ertesi günü binbaşı, sonra yarbay oldu. Şimdi Karadağ sınırındadır.

Kurmay Kolağası Rifat Efendi: Bu da darbe sırasında Harbiye talebesini kandıranlardandır. Şimdi binbaşı rütbesiyle Harbiye muallimidir. Tanınmış ediblerdendir.

Binbaşı Tâhir Bey: Darbenin ertesi günü yarbay oldu. Şimdi albay ve Yunan sınırında görevlidir.

Kolağası Gürcü Necib Nazif Efendi: Hâkan hazretlerinin (İkinci Abdülhamid) biraderleri Şehzâde Nûreddin Efendi Hazretleri'nin kölesi iken Harbiye'de okutulmuş. Vak'a sırasında Sultan Aziz ailesine çok alçaklıklar etmiş, darbe ertesi günü binbaşı, sonra yarbay olmuştur. Şimdi albay rütbesiyle seraskerlikte erkân-ı harbiyye-i umûmiye (genelkurmay) dairesinde görevlidir.

Binbaşı Hâfız Ali Bey: Darbede casusluk işlerinde kullanılmış, ertesi günü yarbay olmuştur. Şimdi bu rütbe ile genelkurmay dairesindedir.

Kurmay Kolağası Beşiktaşlı Tâhir Efendi: Bu da Avni Paşa'ya casusluk işinde kullanılmıştır. Şimdi binbaşı ve genelkurmay başkanlığında vazifelidir.

Binbaşı Ali Bey: Vak'ada Avni Paşa'nın yâverlerindendi. Şimdi yarbaydır.

Mîralay Şükrü Bey: Darbede süvari birlikleri ile İstanbul sokaklarını tarassut etmiştir. Şimdi mirlivâ (tümgeneral) ve İstanbul'da görevlidir.

Yüzbaşı Kâmil Efendi: Darbede Harbiye öğrencilerinin başında bulunmuş, kolağası olmuştur. Şimdi de Harbiye'de görevlidir.

Yüzbaşı Kadri Efendi ile Yüzbaşı Besim Efendi, Kâmil Efendi ile aynı durumdadır.

Yüzbaşı Hüseyin Efendi: Topçu bataryası ile darbe sırasında -icabında Dolmabahçe Sarayı'nı bombardıman etmek için- Maçka'da bulunmuştur. Ertesi günü kolağası, sonra binbaşı olmuştur. Şimdi yarbay rütbesiyle Mekteb-i Harbiye'de görevlidir. Merhum kapdân-ı deryâlardan Büyükamiral Fosfor Mustafa Paşa'nın dâmadı ve dolayısıyle merhum şehid Çerkes Hasan Bey'in halasının damadıdır.

Kolağası Ali Bey: Serasker Müşîr Nâmık Paşa'nın oğludur. Ertesi gün binbaşı olmuş, darbe sırasında Sultan Aziz ailesine kötü muamelelerde bulunmuştur.

Yüzbaşı İsmet Efendi: Darbede Dolmabahçe'ye inenlerden. Şimdi Birinci Ordu İkinci Tabur Kumandanı ve binbaşıdır.

Kurmay Kolağası Kemâl Efendi: Darbede çalışanlardan. Şimdi albaydır.

Mirlivâ Ârif Paşa: Vak'ada donanma kumandanı idi. Ertesi gün bahriye ferîkı (koramiral) oldu. Vak'ada donanmayı, 'padişahın emridir' deyip saray önüne getirmiş ve mühim rol oynamıştır.

Miralay Hacı Râşid Bey: Vak'anın ertesi günü mirlivâ ve paşa olmuş, çok kötü bir rol oynamıştır. 93 Harbi'nde suçlu görülerek askerlikten tard edilmiştir. Şimdi sürgündedir.

Serasker Hüseyin Avni Paşa katledilmiş, bahriye nâzırı Kayserili Ahmed Paşa ise ölmüştür.

Sultan Aziz vak'asına karışan subaylar bunlardır.

Osmanoğulları'nın Bir Hânedân Geleneği

Osmanoğulları denen yüce hânedânın bir geleneği vardır: Padişah veya şehzade, bir Osmanoğlu tahtından indirildi veyâ öldürüldü yahut hakaret gördü ise, onun intikamını almak, ailenin başı olan padişaha aittir. Bunun hiçbir istisnası yoktur. Eski hükümdarın gördüğü zarar veya kötülük, yeni hükümdarın lehine olabilir, onu tahta çıkartmış olabilir. Bu hâl, durumda herhangi bir değişiklik yapmaz. Gene yeni hükümdar, eskisine zarar verenlerin canına okumaya, onları yok etmeye mecburdur. Türk hâkanlık geleneği budur. Bunu yapamayanın hâkanlık sıfatında eksiklik vardır, tahtını dolduramamıştır, Türk'ü temsil etmeye liyakatinden şüphe edilir. Hunlar'dan Tabgaçlar'a, Avarlar'a, Göktürkler'e, Uygurlar'a, Karahanlılar'a, Selçukoğulları'na ve onlardan Osmanoğulları'na geçen gelenek budur. Hânedân'ın yazılı olmayan anayasasının bir maddesi gibidir. İşte Osmanlı tarihinden birkaç misal:

8 Mayıs 1410'da Yıldırım Bâyezid'in büyük oğlu Birinci Süleyman, üzerine yürüyen kardeşi Mûsâ Çelebî'den kaçarken, Edirne-İstanbul yolunda köylüler tarafından -yeni padişah Mûsâ Çelebi'ye kolaylık olsun diye- öldürüldü. Tahta geçen Mûsâ Çelebi, ağabeyinin öldürülmesi işine uzaktan yakından karışanları diri diri yaktırttı.

17 Mart 1513'te, yeni tahta çıkan kardeşi Yavuz Sultan Selim'den canını kurtarmak için ağabeyi Korkut Hân, Mısır'a kaçmak üzereyken; yeri, Antalya'da, Türkmenler tarafından ihbâr edilip yakalattırıldı ve Yavuz tarafından idam edildi. Gene Yavuz, ağabeyini ihbâr eden 15 Türkmen'i derhal öldürttü.

20 Mayıs 1622'de "Genç" denen İkinci Sultan Osman, âsi kapıkulları tarafından şehîd edildi. Kardeşi Dördüncü Murad, tahta çocuk olarak ve niyabet altında geçti. Büyüyüp niyabetten kurtulunca, ağabeyinin ölümüyle yalnız ilgili olanları değil, ağabeyinin ölümüne sebep olan zihniyeti imha etti. Bu yolda öldürttüklerinin sayısı binleri bulmaktadır.

17 Ağustos 1648'de Sultan İbrahim Hân öldürüldü. Yerine geçirilen oğlu Dördüncü Mehmed 6,5 yaşında idi. Henüz doğru dürüst okuyup yazma bilmiyordu. Babasının tahttan indirilmesiyle uzaktan yakından ilgili olan her şahsın adını, emrindeki bir enderun subayına gizlice bir deftere

yazdırttı. Yıllar geçip büyüyünce, bu isimleri unutacağından korkuyordu. 15 yaşında, niyabetten kurtuldu. Deftere yazdırdığı bütün isimleri buldurup öldürttü.

22 Ağustos 1703 Edirne Vak'ası denen ihtilâl ile İkinci Sultan Mustafa tahttan indirildi, hayatına dokunulmadı. Yerine kardeşi Üçüncü Sultan Ahmed tahta çıkarıldı. Üçüncü Ahmed bir yıl geçmeden, ağabeyini tahttan indirenlerin hepsini öldürttü.

1 Ekim 1730 Patrona İhtilâli'nde bu defa Üçüncü Ahmed tahttan indirildi, hayatına dokunulmadı, hiçbir hakaret görmedi, daha yıllarca yaşayıp eceliyle öldü. Yerine ağabeyi İkinci Mustafa'nın büyük oğlu Birinci Sultan Mahmud çıkarıldı. Sultan Mahmud, amcasını -kendisini tahta çıkarmak için- tahtından indirenleri bir yıl geçmeden tamamen kılıçtan geçirdi.

28 Temmuz 1808'de bir yıl önce tahttan indirilmiş olan Üçüncü Sultan Selim Hân, amcaoğlu Dördüncü Mustafa'nın verdiği emirle öldürüldü ve olay, Dördüncü Mustafa'nın kardeşi İkinci Mahmud'un tahta çıkmasını temin etti. İkinci Mahmud, amcaoğlu Üçüncü Selim'in ölümüyle uzaktan yakından ilgili bin kadar şahsı derhal öldürttü. Bunların içinde birkaç saray câriyesi de vardı. Osmanlı düzeninde kadınlar idam edilemediği için, bu câriyeler sandala kondu, Marmara açıklarında kementle boğulduktan sonra ayaklarına taş bağlanıp denize atıldı.

Bu örnekler yeter. Padişahların, Osmanlı tarihini çok iyi bildiklerini, hânedân geleneklerine de çok bağlı olduklarını biliyoruz. Şimdi İkinci Sultan Abdülhamid Hân, amcasının başına gelenlerin hesabını sormadığı takdirde, bu yasayı, geleneği bozacak, şerefi lekelenecekti. Bu noktaya tarihçiler dikkat etmemişlerdir. Fakat bunu belirtmekte fayda vardır.

Sanıkların Tespiti

Midhat Paşa, *Mir'ât-ı Hayret* adlı basılı hâtıralarında - doğru olması ihtimali kuvvetli- şu iddialarda bulunmaktadır:

Serasker Müşîr Rauf Paşa, Rusya ile sulh yapılınca, Sultan Abdülhamid tarafından siyâsî bir görevle Petersburg'a, Çar Aleksander'a gönderilmiş. İhtilâlcilerden nefret eden Çar, Paşa'ya, *"Sultan Aziz'in katilleri hakkında en şiddetli cezalar gerekir, bu her hânedân için şeref meselesidir; biz Avrupa hükümdârları birbirimizin kardeşiyiz, harb ederiz, fakat şahsen düşman değiliz; şevketlü kardeşim Abdülhamid Hân'a lütfen arz ediniz"* demiş. Bunun üzerine Sultan Hamid, o âna kadar Sakız ve sonra Midilli Adaları'nda sürgün tuttuğu eski sadrâzam Mahmud Nedim Paşa'ya dâhiliye nâzırı olarak İstanbul'a getirtmiş ve kendisine Sultan Aziz dosyasının düzenlenmesine başlanmasını emretmiş...

Böyle bir olay olabilir. Ancak İngilizci Midhat Paşa, sırf Rusya'nın teşvikiyle Sultan Aziz olayının araştırılmaya başlandığını ima etmek ve böylece Sultan Hamid'i küçültmek istiyorsa, bu iddia mesnetten mahrumdur. Zira Sultan Hamid, gizli araştırmalara ve dosya tutmaya, tahta geçtiği an başlamıştır. Midhat Paşa'nın göremediği padişahın bu şahsî evrakı bugün arşiv malzemesi olarak bizim elimizdedir. Esasen Sultan Hamid'in amcasının ölümünü tahkik ettirmesi için birbirinden mühim yarım düzine sebebi olduğu muhakkaktır.

Asker olan sanıkların yerleri tespit edildikten sonra sivil sanıklar araştırılmaya başlanmıştır. Bunlardan Midhat Paşa, Aydın eyâleti vâlisi olarak İzmir'dedir. Emekli olan Mütercim Rüşdü Paşa, Manisa dışındaki çiftliğinde ve hastadır. Eski şeyhülislâm Hayrullah Efendi Hicâz'da, Dâmâd Nûri Paşa, Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa, İstanbul'da eşleri sultanların (Sultan Hamid'in ablası Fatma Sultan ve kızkardeşi Cemile Sultan) saraylarında oturmaktadır. Bunlar en yüksek rütbeli adamlar oldukları için, tevkifleri sonraya bırakılmıştır.

Buna mukabil Sultan Aziz'in ikinci mâbeyncisi ve katillerinden Fahri Bey, İstanbul'daki evinden alınarak Yıldız Sarayı'na hapsedilmiştir. Üç pehlivan da memleketlerine gönderilen bir binbaşı tarafından tevkif ettirilip Yıldız'a getirilip hapsedilmiştir. Bunlardan Pehlivan Mustafa Çavuş, Yozgat'ın Akdağmadeni köylerinden Cullalı'da, Elmacıoğlu Hacı Mehmed Pehlivan, Boyabad köylerinden Hurremşah'da, Cezayirli Üsküdarlı Mustafa Pehlivan da belediye çavuşluğu yaptığı İzmir'de tevkif edilmişlerdi.

Sonra Mâbeynci Seyyid Bey, Karabiber Reyhân Ağa, Râkım Nesib Ağa, Albay İzzet Bey, Binbaşı Gürcü Necib Nazif Bey, Binbaşı Nâmık

Paşa-zâde Ali Bey tevkif edilip mahfuzan Yıldız'a sevk edilmişlerdir. Bunlardan İzzet Bey, Altıncı Ordu (merkezi Bağdat) 40. alay kumandanı olarak bulunduğu Maraş'ta; Ali Bey, Üçüncü Ordu (merkezi Manastır) 24. alay üçüncü tabur kumandanı bulunduğu Tesalya'da Dömeke'de, Necib Bey, İkinci Ordu (merkezi Edirne) 15. alay birinci tabur kumandanı bulunduğu Selânik'te iken Çorum'da tabur kumandanlığına nakledilmiş olmasıyla Çorum'da tevkif edilmişlerdir. Sultan Murad'ın ikinci mâbeyncisi Seyyid Bey, Kastamonu'da oğlu İlhâmi Bey'in evinde yakalanmıştır. Sonra Müşîr Dâmad Nûri Paşa, eşi Fatma Sultan'ın Baltalimanı'ndaki muhteşem sarayında ve Müşîr Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa (eski serasker, mâbeyn müşîri, Tophâne müşîri, ticâret nâzırı) da eşi Cemile Sultan'ın Fındıklı'daki sarayından alınarak tevkif edilmişlerdir. Fatma Sultan Sarayı bugün Kemik Hastahânesi, Cemile Sultan Sarayı da sonradan Güzel Sanatlar Akademisi olan binalardır. Sonra Rüşdü ve Midhat Paşalar'ın tevkifleri için emir çıkmış, fakat Rüşdü Paşa'nın yerinden kımıldamasının mahzurlu olacağı doktor raporu ile te'yid edildiği için Manisa'da çiftliğinde savcı tarafından sorguya çekilip tevkif edilememiştir.

Sanıkların ve Şahitlerin Sorguları

Padişahın yanında yıllardan beri bulunduğu halde onun aleyhinde çalışan ve Avni Paşa'yla işbirliği yapan Arz-ı Niyâz Kalfa, tevkif edilip Yıldız'a getirilmiş, sorguya çekilmiş, Sultan Aziz'in öldürülmediği, intihar ettiği hakkında direnmiştir.

Hazinedarlardan Zevkyâb Kalfa'nın ifâdesinden:

Odaya hep beraber girdiğimiz zaman henüz hâkan hayatta idi ve "Allah" diye inliyordu... Odada kimse yoktu. Fakat bir adam pencereden atlıyordu...

Ferik Dr. Marko Paşa'nın ifâdesinden:

Kuzguncuk'ta yalımın penceresinden Ortaköy'e bakıyordum. Zira fevkalâde bir hâl vardı. Hâkanın hangi odada bulunduğunu biliyordum. Bu

odanın penceresinden pehlivan yapılı bir adam atladı. Atlayanı o zaman Sultan Abdülaziz zannetmiştim...

Râkım ve Reyhân Ağalar:

Katle iştirak ettiğimizi, hâkanın damarları kesilirken gözcülük ettiğimizi kabûl ediyoruz...

En çok üç pehlivanla Fahri Bey'in üzerinde durulmuştur. Zira bu dördü, fiilen kaatil olmakla itham edilmişlerdir. Bu üç pehlivan ayda 130 altın gibi en yüksek devlet görevlilerine verilen maaşla Sultan Aziz'in oturduğu Fer'iyye Sarayı'na gönderilmişlerdi. Hâlbuki birinin rütbesi çavuş, diğer ikisi rütbesiz nefer (er) idi. Katilden sonra Sultan Murad'ın ibrikdarlık, esvapçılık ve şamdancılık görevlerine getirilerek mükâfatlandırıldılar. Fakat üç ay sonra Sultan Murad tahttan inince Cezayirli Pehlivan ayda 5 altın ve diğer ikisi 2,5 altın emekli maaşı ile İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardı. Ayda 130 altın maaş verilen adamların bu kadar düşük emekli maaşı ile uzaklaştırılmalarındaki garabet ortadadır. Başları olan Mustafa Çavuş'un sorgusuna savcı Fındıklılı Mehmed Efendi tarafından 1 Nisan 1881'de başlanmıştır. Sorguda Şûrây-ı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Bey'le, Mâbeynci Ragıp Bey de bulunmuşlar ve onlar da soru sormuşlardır. İlk sorgularda Pehlivan Mustafa Çavuş direnmiştir. Fakat diğer arkadaşlarının itiraf ettikleri kendisine söylenmiş ve iddiaya göre işkence de yapılmış olduğu için 19 Nisan'da şu ifadeyi vermiştir:

- Dâmad Mahmud Paşa beni ve arkadaşlarım Cezayirli Mustafa ve Mehmed Ağa'yı, Mâbeyn-i Hümâyûn'da misafirlere mahsus olan odaya celp etti. Yalnızdı... "Sizi Fer'iyye Sarayı'na me'mûren göndereceğim; maaşlarınız yüzer liradır; fakat böyle yüzer lira maaşı niçin veriyoruz biliyor musunuz?" dedi. Biz de bilmediğimizi söyledik. Bunun üzerine Mahmud Paşa, "Şu işi bir an önce becermeniz içindir" dedi... İşin ne olduğunu sorduk. "Sultan Abdülaziz'in bir an önce öldürülmesidir" demesiyle, "Biz böyle şeyden korkarız" dedik. "Ne korkuyorsunuz, padişahımızın (Sultan Murad'ın) emridir, ben de size emir veriyorum" dedi. Bunu icra etmeyecek olursanız hakkınızda fena olur, mazarrat görürsünüz" diye ekleyip bize talimat verdi. Verdiği talimat içinde "Sultan Abdülaziz'in işini kimsenin anlamayacağı, intihar ettiğini sanacağı şekilde bitirin; önce sol kolunun damarlarını kesin, sonra sağ kolunun damarlarını dahi keserek

işini bitirin” tavsiyeleri vardı. Sonra bizi Dâmad Nûri Paşa, Mâbeyn Müşîrliği makamı odasında kabûl etti. O da “Sultan Aziz’e iyi hizmet edeceksiniz, her şeyini bana bildireceksiniz” deyip Mahmud Paşa’nın talimatını te’yîd etti ve ayrıca otuzar altın verdi. Sonra bir yâveri yanımıza katıp Fer’iyye karakoluna gönderdi. O gece karakolda yattık. Sabah Mâbeynci Fahri Bey geldi. Bizi saraya soktu. Beyaz saplı çakıyı da o bana verdi. Hep birden Sultan Abdülaziz’in odasına girip hâkanı ayağa kalkmadan kucakladık. Fahri Bey ellerini arkasından tuttu. Cezayirli Mustafa ile Mehmed birer ayağına oturdular. Ben de bana tarif edildiği veçhile önce sol kolun ve sonra sağ kolun damarlarını çakı ile kestim. Sol kolundan ziyâde, sağdan daha az kan aktı. Üç harem ağası kapının önünde, fakat odanın iç tarafında bizi seyrettiler.

3 harem ağasından biri ölmüştü. Diğer ikisinin ifâdesi:

Odanın içinde oturduğumuz yalandır, yahut vakit geçti, Pehlivan iyi hatırlayamıyor. Odanın dışında, fakat kapının önünde, kimse girmesin diye bakıyorduk ama ötemizde birkaç süngülü asker de vardı...

Savcının sorusu:

Harem ağaları odanın dışında imişler ve o sırada Sultan Aziz Hazretleri ne hâl ve muamelede bulundular? Hâkan merhum bünyece çok kuvvetli olduğundan nasıl zaptedebildiniz?

Harem ağaları odanın içindeydiler. Bir an çıkmış olabilirler. Onlara değil, işimize bakıyorduk. Hâkan Hazretleri’ni gafil avlamıştık. Henüz giyinmemişti. Gecelik kıyafetle idi ve oturuyordu. Galiba Kur’ân okuyordu. Yanında Kur’ân-ı Kerîm açıktı. Odada kaldığımız bütün müddet en az beş, en çok on dakikadır...

Diğer iki pehlivan, arkadaşlarının ifâdesi paralelinde ifade vermişlerdir. Onların ifadelerini nakletmeye lüzum görmüyorum.... Savcı:

- Valide Pertevniyâl Sultan ifâdesinde bir gün önce hâkanın kapısı önünde birkaç kişinin “Şimdi mi girelim, acaba yanında kimse var mı?” diye söyleştiğinin sonradan kendisine anlatıldığını söylüyorlar. Bu söyleşenler siz miydiniz?

- Hayır biz değildik. Biz doğrudan doğruya odaya girdik. Yalnız harem ağaları vardı. Ne odada, ne sofada kadın yoktu...

Fesâdın içinde bulunan Beşinci Murad’ın dârüssaâde ağası Süleyman Ağa’nın ifâdesi alınmamıştır. Zira harem ağalarını bir gün önce Fer’iyye’ye

gönderen odur ve Şevk-Efzâ Vâlide’den talimat almıştır. Beşinci Murad düşünce Süleyman Ağa, ayda 20 altın emekli maaşı ile Medine’ye gönderilmiştir. Sultan Murad’ın veliahdliğinde de, veliahdin baş harem ağası idi.

Dâmâd Nûri Paşa’nın Sorgusu

Savcının, Müşîr Dâmad Nûri Paşa’ya sorusu:

- Merhum Hâkan’ın bütün adamları yanından alındığı halde yalnız Fahri Bey’in yanında kalmasına izin verdiniz. Hâkanın hizmetinde 300 kadın, birkaç harem ağası, fakat erkek olarak yalnız Fahri Bey bırakıldı. Fahri Bey’e ne yolda talimat verdiniz?

- Fahri Bey’e talimat vermiş değilim. Gerçi mâbeyn müşîri olarak mâbeyncilerin âmiri idim... Sultan Aziz’in bulunduğu saray sûretâ benim emrimde idi. Gerçekte sâbık hâkanın muhâfazasına asker bakıyordu... Ben asker değilim. Hakan’ın tahttan indirildiği gün vezîr olan rütbem as kerî rütbelerden eşiti olan müşîre çevrilerek mâbeyn müşîri yapıldım. Asker üniforması giydim... Ancak asker Avni Paşa’nın ve onun adamı olan Râşid Paşa’nın emrindeydi. Fahri Bey’i kimin gönderdiğini bugün bile bilmiyorum. Pehlivanları evet ben gönderdim. Vâlide Şevk-Efzâ Sultan öyle emretmişti...

Nûri Paşa’nın ilâvesi:

Mâbeyn müşîri, normal zamanlarda bütün padişah saraylarının en büyük âmiri ve mes’ûlüdür. Bir padişahın tahttan indirildiği zaman ise, normal zaman değildir.

Nûri Paşa, harem ağalarını gönderenin de kendisi olmadığını ve olamayacağını, zira mâbeyn müşîrinin kadınların oturduğu Harem-i Hümâyûn’a karışmadığını, oranın âmirinin dârüssaâde ağası olduğunu, o sırada bu görevde de Süleyman Ağa’nın bulunduğunu söyledi. Mâbeyn müşîrinin âmirinin doğrudan doğruya padişah olduğunu, mâbeyn müşîrine padişahtan başka kimsenin emir veremeyeceğini, fakat Sultan Murad

rahatsız olduğu için mecbûren bazı emirleri Vâlide-Sultan'dan aldığını, dârüssaâde (kızlar) ağasının âmirinin ise Vâlide-Sultan, yoksa baş kadın-efendi olduğunu söyledi. Kendisi Sultan Murad'ın kızkardeşi ile evli olduğu cihetle esasen Vâlide-Sultan'ın kendi kayınvâlidesi sayılabileceğini ekledi.

Sonunda, Şevk-Efzâ Vâlide'nin bu sorguya karıştırılıp Hânedân'ın şerefiyle oynanamayacağı, Medine'deki Süleyman Ağa'nın ifâdesi alınsa emirleri Vâlide-Sultan'dan aldığını söyleyeceği anlaşıldığından, bu cihetle kapalı geçildi. Sultan Aziz'in katli için gönderilen dört harem ağasından Ken'an Ağa, bu sırada ölmüş bulunuyordu. Karabiber Rey- hân, Nazif ve Râkım Nesib Ağalar'ın sorguları yapılıp, üçü de hayat boyu Libya'ya sürüldüler ve orada ölünceye kadar nezaret altında, fakat kendi evlerinde yaşadılar.

Ancak sorgu derinleştirilince Nûri Paşa Hazretleri'nin üç pehlivana, biri âşikâr, diğeri mahrem iki türlü talimat verdiği ortaya çıktı. Açık talimat, Sultan Aziz'in hizmetine gönderildikleri, kimseyle görüşmemeleri ve saire şeklindeydi. 20 dakika süren ve ardından verilen gizli talimat, pazar sabahına kadar Sultan Aziz'in, intihara delâlet edecek şekilde öldürülmesini emrediyordu... Hiçbir tazyik altında yaptıklarını ifşa etmemeleri de söylenmişti. Nûri Paşa bu mahrem talimatını, sonuna kadar inkâr etmiştir. 3 Temmuz günü bile Nûri Paşa şöyle demektedir:

Efendim Sultan Murad'ın ve annesi Vâlide Sultan'ın ve Avni Paşa ile Kayserili Ahmed Paşa'nın Sultan Aziz merhum üzerine olan düşmanlıkları cümlenin ve ezcümle padişahımızın (İkinci Abdülhamid'in) malûmlarıdır. Böyle bir fiilde Seyyid Bey'den başka mahremleri de olamaz. Ben kim oluyorum da, bir hâkanın öldürülmesi için emir vereyim!..

Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa'nın Sorgusu

Sultan Abdülmecid'in büyük kızı Fatma Sultan ile evli olan Nûri Paşa'ya karşılık, Mahmud Celâleddin Paşa da aynı padişahın üçüncü kızı Cemile Sultan'la evli ve o da Sultan Murad'la Sultan Hamid'in enişteleri

idi. Nesebi, bulunduğu makamlar ve şahsiyeti bakımından Nûri Paşa'dan mühimdi. Sultan Aziz'in hal'i işine karışmamıştı. Katline iştirak etmekle itham ediliyordu. Babası Müşîr Dâmad Ahmed Fethi Paşa, bir ara "müsteşâr-ı saltanat = imparatorluk müsteşarı" denecek kadar nüfuz kazanmış meşhur Tanzimatçılardandır. 1858'de 57 yaşında ölmüştür. İkinci Mahmud'un 4 kızının üçüncüsü olan Atıyye Sultan ile evlenmiştir. Fakat Mahmud Celâleddin Paşa bu izdivaçtan değil, Fethi Paşa'nın daha evvelki izdivacından doğmuştur. Fethi Paşa'nın Sultan'dan doğan kızları Seniyye ve Feride Hanım-Sultanlar, Mahmud Celâleddin Paşa'nın -anne ayrı- kız kardeşleri olup Müşîr Hüseyin Paşa ve Müşîr Prens Mahmud Nedim Yeğen Paşa ile evlenmişlerdir. 1836'da İstanbul'da doğan Mahmud Celâleddin Paşa, darbe sırasında 40 ve mahkeme sırasında 45 yaşlarında idi. Eşi Cemile Sultan kendisinden 7 yaş küçüktür. Cemile Sultan, Mahmud Celâleddin Paşa'dan 3 hanım-sultan ve 2 sultan-zâde beyefendi doğurmuştur. Yıldız Mahkemesi sırasında Mahmud Celâleddin Paşa, Sultan ile 23 yıllık evli ve 3 prensesle 2 prensin babası idi.

Buna mukabil Dâmad Nûri Paşa, bu derecede ehemmiyet arz etmiyordu. Ferik Ârif Paşa'nın oğlu idi. 1840'ta İstanbul'da doğmuştu. Mahmud Paşa'dan 4 yıl kadar küçüktü. Fatma Sultan önce Büyük Mustafa Reşid Paşa'nın gelini olmuş, fakat ilk kocası hâriciye nâzırı Dâmâd Ali Galib Paşa, 29 yaşında Boğaz'da boğularak ölünce, Sultan 18 yaşında dul kalmış, 6 ay sonra kendisiyle aynı yaşta olan Nûri Paşa ile evlendirilmişti. Yıldız Mahkemesi sırasında Nûri Paşa, Sultan'la 22 yıldan beri evli idi. Sultan'dan çocuğu yoktu (3'er yaşlarında ölen birer kız ve erkek çocuğu olmuştu).

İkinci Abdülhamid, Nûri Paşa eşi ablası Fatma Sultan'la resmî olmasına rağmen, Mahmud Paşa eşi kızkardeşi Cemile Sultan'la çok sevişirlerdi. Zîrâ ikisi bir arada üvey ve mânevî anneleri Perestû Kadınefendi tarafından büyütülmüşler, çocuklukları berâber geçmişti. Sultan Hamîd'in ilk aylarında Mahmud Paşa, fevkalâde nüfuz kazanmıştı. Eniştesi Amiral İngiliz Eğinli Said Paşa, yeni padişaha önce mâbeyn ferîkı, sonra müşîri, Mahmud Paşa'nın adamlarından gazeteci Said Bey (Sadrâzam Küçük Said Paşa) ise, mâbeyn başkâtibi olmuştu. Mahmud Celâleddin Paşa seraskerliğe getirilmişti. Ancak asabî, sabırsız bir adam olan Mahmud Paşa, Midhat Paşa ile işbirliği ettiği için Sultan Abdülhamid'i sinirlendirmiş,

Libya eyâleti valiliğine gönderilmişti. Sonra Çeşme'de oturtulmuş, nihayet Sultan Abdülaziz'in katlinde suçlu olduğu ithamiyle İstanbul'a getirilmiştir.

Mahmud Celâleddin Paşa, Sultan Abdülaziz'in ölü-münde rolü olduğunu sonuna kadar inkâr etmiştir. Şunları söylemiştir (özet):

- Abdülaziz Hân'ın ölümünden iki gün sonra Şevk-Efzâ Vâlide'nin emriyle Fer'iyye Sarayı'na gittim. Sultan Abdülaziz'in hizmetindeki 10 yaşından yukarı câriyelerin Fer'iyye'den çıkartılıp diğer saraylara nakline ve çıkarlarken yanlarında bir şey götürmemelerine nezaret ettim. Sultan Aziz'in ölümünü, Çamlıca'da köşkümde iken duydum. Hemen Sadrâzam Rüşdü Paşa'nın yalısına giderek o gece tafsilâtı öğrendim. Pehlivanlara talimat verdiğim, külliyen yalandır...

Mahmud Paşa'nın yukarıdaki ifâdesi çelişkiler ve yalanlarla doludur. Bunların açıklamasına girmeyi lüzumsuz sayıyorum.

Dârüssaâde ağası Hâfız Behrâm Ağa'nın, Yıldız Mahkemesi reisi Sürûrî Efendi'ye ifâdesi:

- O tarihte, Mahmud Paşa'nın zevcesi Cemile Sultan Hazretleri'nin baş harem ağası idim. Sultan, Mahmud Paşa ile beraber yazlığa, Fındıklı'dan Çamlıca'ya geçmişti. Ben de beraberdim. Fakat Sultan Aziz'in vefâtı günlerinde paşa, Çamlıca'ya gelmedi. Bazı nâzırlarla beraber Fındıklı'daki sarayında görüşmelerde bulunmak için Fındıklı'da kaldı. Bunu kat'î suretle hatırlıyorum ve kat'î surette beyan ediyorum.

Mahkeme sırasında dârüssaâde ağalığına yükselen vezir pâyesindeki, dindarlığı ve dürüstlüğü ile tanınmış Hâfız Behrâm Ağa'nın ifâdesi budur. Mahkeme ayrıca Paşa'nın eşi Cemile Sultan'ın ifâdesine müracaat etmeye lüzum görmemiştir. Zira Cemile Sultan'ın iddiası şudur: Amcam Sultan Abdülaziz öldürülmüş olabilir, elbet öldürülmüştür, fakat paşa zevcimin bu işle hiçbir alâkası yoktur, olamaz.

Buna mukabil Cemile Sultan'ın 3 yaş büyük ablası ve Sultan Abdülmecid'in büyük kızı Fatma Sultan'ın düşüncesi şöyledir: Amcam Sultan Abdülaziz öldürülmüştür… Bu alçakça işe maalesef hiç karışmaması icab eden bir şahıs zevcim Nûri Paşa da karışarak, hânedânımızın şerefini ayaklar altına almıştır.

Ancak bu Sultanlar'ın ifâdelerine resmen başvurulmamıştır. Sebebi şudur: Herhangi bir kadının kocası aleyhine olabilecek şehâdette bulunması,

usul bakımından kanuna uygundur; ancak kanunların ruhu bakımından ve ahlâkî bakımdan mahzurlar taşır...

Nûri Paşa, Mâbeynci Seyyid Bey gibi sanıkların ve bazı şâhitlerin ifâdesinden şunlar da öğrenilmiştir: Cuntacılar, hakaret olsun diye Sultan Abdülaziz'i, Ayasofya avlusunda Sultan İbrahim'in türbesine gömmek istemişler. Ancak Sultan Murad müdâhale ederek amcasının, büyük babası ve amcasının babası Sultan Mahmud'un yanına Cağaloğlu'ndaki türbeye gömülmesini kesin şekilde irâde etmiş...

Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın ifâdesi, sarayına Savcı Latif Bey'le Mâbeynci Râgıb Bey gönderilerek alınmıştır. Vâlide- Sultan ifâdesinde, oğlunun ölümünü feryadlar yükselip koşuşmalar başlayınca öğrendiğini ve o sırada saray yâverlerinden Binbaşı Gürcü Necib Bey'in yanına gelip "Cennet- mekân şehîd oldu" cümlesiyle durumu resmen kendisine bildirdiğini söylemiştir. Sonra palanın ne gibi tehditlerle alındığını hikâye etmiş; bir gün önce, oğlu ile son görüşmesinde, oğlunun kendisini öldüreceklerini söylediğini nakletmiştir. Oğlunun odasının anahtarı olduğunu, fakat içeriden sürgüsü bulunmadığını da bildirmiştir.

Abdülaziz Hân'ın büyük oğlu ve o sırada müşîr rütbesini taşıyan Yusuf İzzeddin Efendi'nin ifâdesinden:

- Cennet-mekân'ın şehîd edildiği her hâl ve hareketinden his olunuyor ve anlaşılıyordu... Cennet-mekân haklarında asker tarafından hürmetsizlikler huzurlarında sigara içmek derecesinde hakaret hâline geldi. Fakat kendileri asla tavırlarını değiştirmediler ve görmezlikten geldiler...

Savcı, 28 Mayıs 1881 günü Dr. Marko Paşa'ya, nasıl olup da Sultan Aziz'in resmî ölüm raporuna imza attığını sorduğunda Paşa, ezcümle şöyle ifade vermiştir:

- Evet, dediğim gibi bu rapor, fennen nâkıstı. Avrupa'da da etıbbâca beğenilmedi, ilmî bulunmadı...

- Bu raporu imzaladıktan sonra Müşîr Redif Paşa'dan murassâ (elmaslı) bir enfiye mahfazası aldığınız doğru mu?

- Evet aldım, fakat bu bir şey ispat etmez. Almamazlık edemezdim. Çünki Redif Paşa âmirimdi. Üstelik kutunun padişahın ihsânı olduğunu söyleyerek verdi. Kimse padişah ihsânını geri çeviremez. Sonra yalnız bana değil, başkalarına da verildi. Meselâ bana verilen murassâ kutunun aynısı Dâmad Nûri Paşa'ya da verildi...

Sultan Murad'ın başmâbeyncisi Edhem Bey'le ikinci mâbeyncisi Seyyid Bey'in ifâdeleri alındıktan sonra ilki serbest bırakılıp mahkemeye sevkine lüzum görülmemiş, ikincisi tevkif edilmiştir.

Eski Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin Durumu

Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi, 26 Temmuz 1878'de azledilmişti. Başına bir şeyler geleceğini bildiği için İstanbul'da bulunmayı nefsi için tehlikeli saymış, Medine'de Ravza-i Mutahhara'da şeyhu'l-harem-i Hazret-i Nebevi hizmetini istemiştir. Padişah, arzusunu yerine getirmiştir. Yıldız Mahkemesi sırasında bu görevle Medine'de idi. Kendisi Yıldız Mahkemesi için İstanbul'a getirilmemiş, gıyabında hüküm verilerek Medine'de tevkif edilip Tâif kalesine sevk olunmuştur.

Şimdi, Yıldız Mahkemesi safhalarına geçmeden önce Midhat Paşa'nın İzmir'de ve Rüşdü Paşa'nın Manisa'da nasıl sorguya çekildiklerini, ne dediklerini, nasıl davrandıklarını anlatmam icab ediyor:

Midhat Paşa'nın İzmir'de Fransa Başkonsolosluğu'na Sığınması

Sultan Abdülhamid, Midhat Paşa'yı sorguya çekmek üzere, bizzat adliye nazırı Ahmed Cevdet Paşa'yı memûr etti. 19. asrın en büyük Türk hukukçusu ve tarihçisi, ilmiye'den mülkiyye'ye geçmiş ve her iki branşta da en yüksek rütbelere erişmiş (kazasker ve vezir), imparatorluğun medenî kanunu olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'yi tedvîn etmiş, Sultan Aziz Vak'ası sırasında maârif nâzırı olduğu için olayın bütün tafsilâtını yakından yaşamış, şahsiyeti ve ahlâkı bakımından nüfuz edilemez ve devlet menfaati

aleyhine herhangi bir harekete sevk edilemez mizaçta bulunan Cevdet Paşa, aynı zamanda imparatorluk adâletinin başı olarak, bu işle görevlendirilmişti. Midhat Paşa ile birçok kabinede beraber bulunmuştu. Gerçi tam tarafsız olduğu söylenemez. Zira devletin başına açtığı belâlar dolayısıyla Midhat Paşa'dan nefret ettiği muhakkaktır. Fakat Midhat Paşa ile şahsî bir meselesi de yoktu. Üstelik bir çeşit fevkalâde savcılık yapacak, sorguya çekecek, mazbatayı Midhat Paşa'ya imzalatacaktı. Hiçbir yargı yetkisi yoktu. Vapurla İstanbul'dan İzmir'e gelirken, yanında eski şûrây-ı devlet reisi Alî Paşa da vardı ki, Midhat Paşa'nın yerine Aydın eyâleti valiliğine gönderiliyordu.

Midhat Paşa, haberalma hizmetlerinde kullandığı ve her üçü de zabtiye onbaşısı rütbesi taşıyan Yahudi Bohor, Rum Ancilos ve Ermeni Karabet'ten, İstanbul'dan kendisini sorguya çekme selâhiyetiyle bir hey'etin geldiğini öğrendi. Bilhassa Bohor'u, en gizli işlerinde kullanırdı. Sorguya çekilmeye falan niyeti yoktu. Avrupa'ya kaçmaya karar verdi. Fakat İstanbul'da seraskerlikten telgrafla İzmir'e bir askerî birliğe tevkif edilmesi için emir verildiği şüphesi üzerine, rıhtıma kadar inip bir vapurla anlaşıncaya kadar, İzmir'deki konsolosluklardan birine sığınmaya karar verdi. Normal olarak, İngiltere Konsolosu B. Dennis'e sığınması lâzımdı. Fakat Fransa başkonsolosu de Pellissier de Reynaud'ya sığınmaya mecbur oldu. Şu sebeplerden:

İzmir'de; Fransa başkonsolos, fakat İngiltere konsolos bulunduruyordu. Fransa başkonsolosluğu daha yakındı. İngiltere konsolosu o sırada sayfiyede idi; aynı zamanda ihtiyar ve mütereddit bir adamdı.

Hakkında tevkif emri çıktığını öğrenir öğrenmez, 18 Mayıs 1881 gecesi Midhat Paşa, Fransa konsolosluğuna gidip başkonsolostan siyâsî sığınma hakkı aldı. Eski bir sadrâzam ve hâlen devletin en mühim eyâletinin başındaki bir umûmî valinin bu hareketi, son devir Türkiye tarihinin en çirkin olaylarından biridir ve Midhat Paşa için gerçek bir lekedir. Bunun şahsı için çok alçaltıcı bir olay olduğunu Midhat Paşa da kabûl etmekte ve hâtıralarında *"Yalnız bana değil, evlâdıma da kalacak târîh-i ömrümün lekesidir"* şeklinde itiraf ile ancak can kaygısına düştüğünü ileri sürerek, şahsını savunmaya çalışmaktadır.

Abdülhamid Hân, Fransa büyükelçisi Tissot'yu çağırarak tehdîd etti. Fransa'nın, Türkiye'nin iç işlerine karışmak niyetinde olup olmadığını

sordu. Büyükelçi, Midhat Paşa'nın siyâsî mülteci olduğunu, bir konsoloshânenin Türk toprağı olmadığı için siyâsî mülteci kabûl edebileceğini - haklı olarak- ileri sürdü ve Paris'ten talimat isteyeceğini söyledi. Paris'ten uygun talimat alınca, İzmir'deki başkonsolos Pellissier'ye telgraf çekerek, Midhat Paşa'yı konsolos haneden çıkartmasını emretti. Bu emir, Fransa için bir leke teşkil eder. Ancak o sıralarda Fransa, Bâb-ı Âlî'yi tahrik edecek durumda değildi. Zira bir iki ay önce Tunus'u işgal eden Fransa, Türkiye'nin ciddî bir müdâhalesinden çekiniyordu. Üstelik İngiltere'nin adamı saydığı Midhat Paşa'yı tutmuyordu.

Cevdet Paşa, henüz konsoloshânedeki Midhat Paşa'ya şu yazıyı gönderdi:

- İzmir'de Fransa devleti başkonsoloshânesine firâr eylediğiniz hakkında resmî tebliğ vuku bulmamış olsaydı, kat'iyen inanmazdım. Hele bana, İstanbul'a ancak bir ecnebi gemisiyle gidebileceğiniz ve İstanbul'da da ancak büyükelçilerin taahhüdü altında bir mahkemede muhâkeme edilmeyi kabûl ettiğiniz hakkında yolladığınız haber, inanılacak gibi değildir. Başka tedbirlere hâcet bırakmadan derhal çıkarak teslîm olmanızı rica ederim.

Diğer taraftan Cevdet Paşa, başkonsolosa da, Midhat Paşa'nın siyâsî mülteci sıfatıyla kabûl edilemeyeceğini, zira Sultan Abdülaziz'in katlinden maznun bulunduğunu, âdî bir suçla itham edildiğini bildirdi.

İstanbul'daki büyükelçi Tissot'dan *"O suretle hareket ediniz ki, Midhat Paşa, bir saat daha Fransız bayrağı altında kalmasın! Fransa konsoloshânesinin kendisi için melce' olamayacağını paşaya bildiriniz"* şeklinde çok kesin ve keskin emir alan Başkonsolos Pellissier, Paşa'ya durumu bildirdi.

Cevdet Paşa'nın İzmir'e geldiği İstanbul vapurunda maiyetinde hünkâr yâverlerinden bahriye kolağası (deniz kıdemli yüzbaşısı) Osman Bey de bulunuyordu. Bu Osman Bey, meşhur Çerkes Hasan Bey'in bir yaş küçük kardeşi olup Yıldız Mahkemesi sırasında 30 yaşında idi. Ağabeyinin vak'asında sorguya çekilmiş ve tazyik edilmişti. Sonra Sultan Abdülhamid kendisini yâverleri arasına almıştı. Sonradan amiral olmuştur. Torunları hayattadır.

Midhat Paşa, konsoloshâneden çıkmış ve İstanbul vapuruna gelip Cevdet Paşa ile görüşmüştür. Cevdet Paşa, eski arkadaşına, kendisini bu vapurla beraberce İstanbul'a götüreceğini, orada mahkemeye çıkacağını, fakat vapur limanda iken kendisinin ve savcı Latif Bey'in hazırlık sorgusunu yapacağını, istediği gibi cevap verebileceğini söylemiştir (Midhat Paşa, Cevdet Paşa gibi Rumeli asıllı, Cevdet Paşa'dan yaşça sadece 5 ay büyük, vezirlik rütbesinde Cevdet Paşa'dan 2 yıl, 3 ay, 19 gün kıdemli idi).

Midhat Paşa'nın ilk sorgusu İstanbul vapuru İzmir limanında iken 3 saat, ertesi gün yapılan ikinci sorgusu gene 3 saat devam etmiştir. Bu sırada Midhat Paşa'nın önce Fransa konsoloshanesine ilticâsı, sonra tevkifi, gerçekten büyük haber olmakla Türk ve Avrupa basınında kendisine sahifeler tahsis ediliyordu. Pek çok Avrupa gazetesi, Yıldız Mahkemesi'ni takip etmek için, İstanbul'a ilâve muhabirler göndermeye başlamışlardı. Büyük edîb Ahmed Midhat Efendi'nin *Tercümân-ı Hakikat*'in 20 Mayıs 1881 cuma günkü nüshasında yazdığı başmakale şudur (sadeleştirerek veriyorum):

Ahmed Midhat Efendi'nin, Midhat Paşa Hakkındaki Başmakalesi

"Aslında meziyyet ve mertebesi hiçlikten ibâret iken, Osmanlı saltanat-ı seniyyesi sâyesinde, beşer mertebelerinin sonuncusu bulunan vezâret rütbesini ihrâz eylediğinden başka, vezirler ve müşîrler arasında riyâset makamı olan yüce sadâret makamına da vâsıl olmuş bir zât olan Midhat Paşa, şu fâni âlemde hayâl ve hâtıra sığabilen pâdişâh ihsânları ve mükâfatlarının hepsine ulaşmıştı. Öyle olduğu halde, devleti, meşrû hükûmeti, velinimeti efendisi padişaha karşı, umûmî efkârda ve âmme vicdânında ne büyük ve müthiş bir cinayetle maznûn olursa olsun, kendi vicdânında kendisini müttehem ve cânî görmeseydi, cebânetine (korkaklığına) mağlûb olmazdı. Bilakis, kendi hakkında hâsıl olan şübheden berâeti ve sadâkatini ibrâz için istintak ve muhâkemeye kendisi tâlib olurdu.

Sadakât ve insâniyet bu idi. Ama Midhat Paşa, kendi vicdânında dahi müttehem ve cânî idi. Fevkalâde sorgu hey'etinin gönderilmesinden birkaç saat evvel keyfiyetten haberdar oldu. Hiç şüphe edilmeyeceği üzere, Cennet-mekân Şehîd Abdülaziz Hân'ın mübârek ve mazlûm kanı, Midhat Paşa'nın basiretini bağladı. Ne tedbir kuracağını şaşırdı. Kanunun pençesinden kurtulurum diye ümîd etti. İzmir'deki Fransa konsoloshânesine sığındı. İzmir'de sekiz on devletin konsoloshânesi bulunduğu hâlde, hangisini seçti? Tunus meselesinden dolayı Devlet-i Aliyye ile dostça münasebetleri zedelenmiş bulunan Fransa konsoloshânesini tercih etti. Osmanlı hamiyyetine sahip namus sahipleri için burası ayrıca düşünülecek maddelerdendir. Zira Midhat Paşa, kendi kurtuluşu uğruna, Fransa ile devletimiz aleyhine olacak bir inkişafa güvendi. Saltanat-ı Seniyye için can fedasına dinen ve aklen mecbur olduğumuz halde, böyle şahsî menfaatler uğruna bu şekilde bir davranış, herkesin nefret ve lânetine hak kazanır. Hele Midhat Paşa ki, öteden beri kendisini âleme kanunları tanıyan, onlara riayet eden, fevkalâde bir vatanperver adam olarak tanıttırmıştı. Şimdi Fransa konsoloshânesine sığınması, onun bu sıfatlarına inananları, hayâl sukutuna uğrattı. Öylesine bir en büyük cinayeti Fransa bayrağının da kaldıramayacağını kestiremedi. Firâr ârını irtikâb etti. Milletlerarası kanunların inceliklerini kavrayamadı. ***Cehaletiyle*** *berâber hamiyyetsizliğini, vatanperverlik şöyle dursun, hattâ hayatındaki en büyük cürmü de açığa vurdu.*

İtham edildiği cinayet fiilinde iştiraki olduğunu, umûmî efkâr nezdinde, bütün bütün takviye etti..."

Midhat Paşa'nın, Cevdet Paşa Tarafından Yapılan Hazırlık Sorgusu

Midhat Paşa'nın, Cevdet Paşa, Başsavcı Latif Bey ve üç hâkim huzurunda kendisine tevcih edilen sorulara verdiği cevaplardan birkaçını aşağıya naklediyorum:

Abdülaziz Hân'ın hal'i ne sûretle ve kimlerin mârifetiyle olmuştur? Lütfen tafsîlen beyan buyurunuz.

Bu meselenin tafsilâtı kâğıtlara sığmaz. Abdülaziz Hân'ı birçok defa ikaz ettiğim halde faydası olmadı. Bir defasında şöyle dedim: "Yalnız askere hasr-ı nazar etmekle (orduya ehemmiyet vermekle) olmaz. Bulunduğumuz coğrafî mevki nâziktir. Bu mülkün idâresi bir kanuna bağlanmak ve İslâm ile Hıristiyan sahiden müsavi hâle getirilmek lâzımdır..."

Konsoloshâneye firâr fikrinin ânî geldiğini beyan buyurdunuz. Hâlbuki konağınızın harem tarafının arkasından bir gizli küçük kapıyı bir iki ay evvel açtırdığınız ve konağı oradan terk buyurduğunuz anlaşıldı. İlticânız üzerine kara ve deniz askerimiz, konsoloshâneyi hem karadan, hem denizden muhâsaraya aldı. Başkonsolos sizi iâde etmek istediği halde ona da karşı koydunuz ve Fransa konsoloshânesine sığınmakla, İzmir'deki bütün devletlere ilticâ etmiş sayılacağınızı bildirdiniz. İzmir'deki on dört devletin konsolosunu, bulunduğunuz konsoloshâneye çağırtıp bunu yüzlerine karşı söylediniz. Belki Fransa konsolosunun sizi teslim edeceğini ümîd etmiyordunuz. Fakat hiçbir zaman o binâyı terk edip Avrupa'ya da gidemezdiniz. Bütün devletleri başınıza toplamaktan, şahsınızı bu derece milletlerarası bir hâdise hâline getirmekten ve Devlet-i Aliyye'ye bu derecede muhabbetsizlikten maksadınız ne idi?

Can korkusuna kapılmıştım. Şimdi bu yaptığımı, siyâsî hayatımın en büyük lekesi olarak kabul ediyorum.

Sadrâzam Rüşdü Paşa'ya, Hüseyin Avni ve Kayserili Ahmed Paşalar hakkında, Çerkes Hasan Vak'ası'ndan sonra "Bunların ikisi de fena adamlardır, cezalarını gördüler" buyurmuşsunuz, doğru mu ve doğru ise böyle fena adamlarla niçin işbirliği yaptınız?

Bu sözü Rüşdü Paşa'ya söyledim. Her ikisiyle de aynı kabinede nâzır olarak beraberdik. Sadrâzam değildim, nâzırlardan biriydim. O hükûmetteki iyi ve kötü adamlardan mes'ûl olamam!

Padişah cenâzelerinin nasıl kaldırıldığını biliyorsunuz. Sultan Abdülaziz'in cenâzesini niçin el çabukluğuna getirdiniz? Cennet-mekân'ın sol memesi altındaki morluğa ve ince yaraya ve ön dişlerinden ikisinin kırık olmasına ve sakalının bir tarafının yoluk bulunmasına ne dersiniz?

Fevkalâde bir zamandı. Cenâzenin hemen kalkması lâzımdı. Cenâzeyi ben görmedim. Beyan ettiğiniz hususlarda malûmatım yoktur.

Çerkes Hasan'ı niçin mahkemeye çıkarmadan hemen idam ettirdiniz?

Çerkes Hasan'ın idamı için hükûmet kararı alınmadı ve benim reyim yoktur. Asker (ordu) içinde bir hâdise idi. Hemen idamına karar vermişler.

Cennet-mekân Hâkan'ın pala'sının sûikasdden yarım saat evvel alınmasına ne buyurursunuz?

Bu hususta bir malûmatım yoktur.

Cennet-mekân'ın şehîd edilmesi kimin emriyle oldu?

Vefâtına intihar dendi. Gerçi pek inanamadım. Fakat kimse sesini çıkarmayınca ben de öyle davrandım. Abdülaziz merhumun muhafazası işi Avni Paşa ile Kayserili Ahmed Paşa'ya verilmişti. Mademki intihar olmayıp katledildiğini söylüyorsunuz, elbette bu ikisinin tertibiyle olmuştur. Nasıl tertîb ettiklerini bilmiyorum, kendilerine sorulmak icab eder.

Paşa Hazretleri, ikisi de yıllar evvel ölmüş iki şahsı sorguya çekmemizi tavsiye ediyorsunuz. Bu ciddî bir tavsiye değildir. Nasıl tertîb edildiğini, vak'anın içinde bulunan zât-ı devletleri gibi zevatı sorguya çekerek öğreneceğiz. Sultan Abdülaziz Hazretleri'nin irtihalleri haberini Bâb-ı Âlî'ye o sabah gittiğinizde sadâret müsteşarı Saîd Efendi'den işittiğinizi ifade buyurmuştunuz. Keyfiyet, Saîd Efendi'den soruldu. İfâdenizi külliyen ret ve tekzîb etmiştir.

Artık beş senelik hâdiseleri daha fazla hatırlayamıyorum.

Daha fazla örnek vermeye lüzum görmüyorum. Yukarıdaki misallerden, Midhat Paşa'nın hâdiselerin üzerinden kaymak istediği, bazen mağrur cevaplar verdiği, bazen sorgu hey'etiyle istihzâya kadar işi ilerlettiği açık şekilde anlaşılmaktadır.

Eski Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa'nın Manisa'daki Mâlikânesinde Yapılan Sorgusu

Rüşdü Paşa tevkif emrine, doktor raporu ile karşı çıktı... Savcı, raporu reddetti. Bu sefer bir doktorlar hey'eti tarafından muayene edildi. Yerinden kaldırılmasının hayatî mahzur doğurabileceğine dair rapor aldı. Bunun üzerine tevkif edilemedi. Manisa yakınlarındaki mâlikânesine bir hey'et gönderilerek sorgusu yapıldı. Bu sırada gerçekten hasta ve 70 yaşında idi. Ertesi yıl Manisa'da mâlikânesinde ölmüş ve yakasını kurtarmıştır.

Sadrâzam Keçeci-zâde Dr. Büyük Mehmed Fuad Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'e Rüşdü Paşa hakkındaki sözü:

Rüşdü Paşa o derecede ihtiyatlı bir zâttır ki, bir işi başarması mümkün değildir.

İkinci Sultan Abdülhamid'in babası Sultan Mecid'in Fransızca hocası olan Mütercim Rüşdü Paşa hakkındaki kanaati:

Mürâî ve iki yüzlü idi. Bütün harekâtı sahte idi. Bir şeyi yapacak gibi yaltaklanır, fakat elinden bir şey gelmezdi.

İki çok keskin görüşlü politikacının Rüşdü Paşa hakkındaki bu hükümleri doğrudur. Şunu da ben ilâve edeyim: Rüşdü Paşa'nın maaşı ve -o zaman çok tabiî ve son derecede meşru sayılan- padişah ihsânları dışında hiçbir para, menfaat ve hediye kabûl etmediği, servet denecek mühim bir şey bırakmayarak siyâsî hayatını kapadığı da kesin şekilde bilinmektedir. Rüşdü Paşa'nın zekâsı ise, Midhat Paşa'dan kat kat üstündür. Aşağıda onun sorgusundan da örnekler verecek, fakat tefsir yapmayacağım. Şu kadarını belirteyim; cevapları, dört padişaha beş defa sadrâzamlık yapmış, askerlikte müşîr rütbesine kadar geldikten sonra mülkiyeye geçmiş bir devlet adamının zerre kadar vekarını taşımamaktadır. Sadece inkâr cevaplarıdır. İşte örnekler:

Sultan Aziz Hazretleri'nin hal'inde kullanılan askerî kıt'alar "Bizim hal'den haberimiz olsaydı başka türlü olurdu" demeleri üzerine, bu kıt'aları derhal taşraya sevk ettiniz. Diğer kıt'alara ise Sultan Aziz Hazretleri'nin şahsî parasından 45.000 altın dağıttınız. Zât-ı Devletleri, sadrâzam idiniz.

Evet sadrâzam idim. Fakat ordu işleriyle serasker uğraşır... Zerre kadar malûmatım yoktur.

Murad Efendi'nin cülûsu, kimse tarafından hoş-nutlukla karşılanmadı. Efkâr-ı umûmiyenin önünü almak için ne gibi tedbirler ittihaz buyurdunuz?

- Hiçbir tedbir almış değilim. Alınmışsa, benim haberim yoktur.

- Cennet-mekân Hâkan’dan pala’sının alınarak teslim olunması ve şayet vermezse askerler girip cebren alacağı o zaman binbaşı olan İzzet Bey’ce Fahri Bey vasıtasıyla bildirilmiştir. Bir binbaşının böyle bir şeyi kendiliğinden yapamayacağı âşikârdır. Siz mi emir buyurdunuz?

- Bir sadrâzamın o kadar işi vardır ki, bir binbaşı ile uğraşmaz. İzzet Bey’in kumandanı kim ise, elbette o emir vermiştir.

- Yüzer altın gibi bir maaşla üç bahçıvanın Sultan Abdülaziz Hazretleri’nin hizmetlerine gönderilmesindeki maksat nedir, lütfen beyan buyurunuz!

- Asla bildiğim ve işittiğim şeylerden değildir, külliyen meçhulümdür.

- Cennet-mekân Hâkan’ın hizmetine gönderilmiş üç bahçıvan pehlivanın ifadeleri Zât-ı Devletleri’ne okundu. Fahri Bey’le beraber cinayeti nasıl işlediklerini ikrâr ediyorlar. Pehlivan Mustafa Çavuş, “İbtidâ sol kolunun, sonra sağ kolunun damarlarını kestim ve böyle şehîd ettim” diyor. Buna ne buyurulur?

- İlk defa işitiyorum.

- Bu kaatil Mustafa Çavuş’un, Hüseyin Avni Paşa ile şahsen tanıştığı şâhitlerin ifâdesiyle ortaya çıkmıştır. Bir seraskerle bir çavuş nasıl ve niçin tanışır ve konuşur?

- Bu dahi külliyen meçhûlümdür.

- 2 ilâ 3 altın aylık maaş almaları icab eden üç bahçıvana 100 altın aylık maaş ve 30 altın atıyye ile hizmet verilmesindeki sûiniyet bedâhaten anlaşılmaz mı?

- Zerre kadar malûmatım yoktur. Ben bahçıvan maaşlarını nereden bileyim?

- Sultan Murad cülûs eder etmez, muhtellüş’ş-şuûr olduğu ortaya çıktı. Bu vaziyette Sultan Aziz Hazretleri’nin tekrar tahta çıkmaları mümkün olabilir mi idi?

- Bu bâbta beyân-ı re’ye âcizim. Çünki ulu hâkanlarımız, Cenâb-ı Hak tarafından seçilirler... Ben Allah’ın bir kuluyum. Benim zan ve hesabım bâtıl olmaz mı?

Zât-ı Devletleri’ni tehdid ederek Avni ve Midhat Paşalar’ın hal’ işine sürüklediklerini birçok kimseye, yana yakıla hikâye buyurmuşsunuz. Sultan Aziz merhumun hal’i için verilen fetvanın da haksız olduğunu söylemişsiniz. Bunlar doğru mudur?

Hüseyin Avni Paşa tarafından pek çok defa tehdid edildiğim doğrudur. Elim ayağım bağlı idi. Kötü adamların kılıcı altında idim.

Çerkes Hasan'ın çıkardığı vak'anın sebebi ne idi?

O vakitler pek çok şey söylendi. Hattâ kafayı çekip bu işi yaptığı bile iddia edildi. Sonra araştırdık. Ömründe içki içmediği ortaya çıktı. Maksadın ne olduğunu ben bilemem.

Çerkes Hasan'ın fiilini niçin tahkik etmediniz? Hakkında idam cezası hangi mahkemede hükmolundu? İdam cezası için irâde-i seniyye istihsâl kılındı mı?

Her memlekette bu çeşit suçlar için alelacele mahkeme kurulup hüküm infaz edilir. Elbet bu vak'ada da böyle olmuştur.

Hüseyin Avni Paşa'nın katlinin ertesi günü Yıldız kasr-ı hümâyûnunda Nûri Paşa'nın odasında Midhat Paşa, Çerkes Hasan için "Tahkikat ve istintak ve muhâkemeye hâcet yoktur, katl ve idam olunmalı ve bu makulenin vücudu kâmilen ortadan kaldırılmalıdır" dediğini paşa haber veriyor, ne buyurursunuz?

Hiç hatırımda yoktur.

Çerkes Hasan Vak'ası hakkında olan evraka müracaat olunmuş, bir mahkemeden hüküm çıkmadığı anlaşılmıştır.

- Benim hatırıma gelen, yukarıda ifade ettiğim derecededir.

- İfâdesine müracaat ettiğimiz doktorlar, Sultan Abdülaziz merhum için alınan rapor hakkında, "kendi kendisini öldürmüştür" denmesi üzerine sathîce bir rapor yazdıklarını söylemişlerdir. Ertesi günü Dr. Marko Paşa ile Nûri Paşa'ya birer murassa (elmaslı) kutu ve sair tabiplere 360 altın mükâfat verilmiştir. Bunlardan elbette haber ve mâlûmât-ı devletleri vardır.

- Bunların hiç birisini bilmiyorum, belki bilen vardır.

- Şehid Hâkan karakola nakledildiği zaman yaralı olup, hayât eseri olduğu şahitlerin ifadeleriyle kat'î şekilde anlaşılıyor. Bu durumda Zât-ı Devletleri ve Midhat Paşa ve sair nazırlar ve ulemâ ne yaptınız?

- Bu sorulan şeyleri hatırlamaktan âcizim.

- Şehid Hâkan'ın tahttan indirilmesinin üçüncü ve dördüncü günleri ahalinin Sultan Abdülaziz lehine hareketleri ve askerin aynı şekilde heyecan göstermesi ve ileri giden kıt'aların taşraya gönderilmesi hakkında mâlûmât-ı devletleri nedir?

- Muhâkeme olunduğu halde her şey meydana çıkacağı muhakkaktır.

- Pehlivanların gönderilmesi hususunda Zât-ı Sâmîleri'nin ve bulunduğunuz bir hey'etin kararı olduğunu Nûri Paşa beyan etmiştir.

- Yalandır.

- Merhum Hâkan niçin karakol gibi münasebetsiz bir yere taşınıp bırakıldı? Bu münasebetsizliği görünce Zât-ı Devletleri ne yaptınız? Ne söylediniz, ne tedbir aldınız?

- Evet, taşınması ve karakolda bulundurulması münasebetsizdir. Niçin olduğunu elbette sordum gibi hatırıma geliyor. Ne cevap aldığım şimdi asla hatırıma gelmiyor.

- Merhum Hâkan'ın, Topkapı Sarayı'nda gasl edilmesinde sol memesi üzerindeki büyük morluk ve kesik, ön dişlerinin iki kırığı -ve sol sakalının yolukluğu, Sultanahmed vâızı Ömer Efendi ve 7 Enderun Hırka-i Şerif ağası tarafından beyan edildi.

Şimdi işitiyorum.

Kaleme alınan bir rapor muhafaza edilmeyip hemen karakolda yırtılmış.

Asla malûmatım yoktur.

Alelade bir cesed bile keşif naibi tarafından îlâm verilmedikçe defnolunamaz. Hâlbuki Şehîd Hâkan, uydurma bir rapor alınıp cesedi gömülmüştür. Sonra sadreyn müsteşar muavini Tahsin Efendi oraya gelince gıyabî bir zabıt tutmuş, bu varaka Hayrullah Efendi'nin imzasıyla şer'î îlâm hâline sokulmuştur. Böyle bir varakanın keşif îlâmı yerine îtibâr edilmesine hükûmet karşı çıkmadı mı?

Hayır! Bu gibi meselelerde şeyhülislâm konuşur, hükûmetin dîğer âzâsı böyle şer'î meselelere karışmazlar. Hâkanın dışarıdan öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Fakat bu cümlemi zabtetmeyiniz. Yazarsanız imza etmem!

Bu cümlenizi niçin söylüyor, fakat imzalamıyorsunuz?

Bu cümleyi imzalamıyorum. İfademin diğer kısım-larını imzalıyorum.

Midhat Paşa'nın yukarıda naklettiğim sözlerini işittiniz mi?

İşitmedim. Fakat Midhat Paşa, âdeti veçhile birtakım aşağılık sefilleri toplar, gece içki sofrası başında böyle saçma şeyler söylerdi. Onlar da ertesi günü doğru yanlış etrafa yayarlardı.

Hâkanın ölümü gecesi, hatırlayacaksınız, bütün İstanbul matemlere boğulmuştu. Hâlbuki aynı gece Fer'iyye Karakolu'nun önünde kandil yakılarak şenlik yapılmış. Halkla alay edilmiş. Hükûmet olarak bunu duyunca ne yaptınız?

Bu hususta bir şey işitmedim. İşitseydim elbette yapanları cezalandırırdım.

- Hâkan karakola getirildiği zaman hayatta bulunduğunu kabûl buyurdunuz, karakolda ne kadar yaşadı?

- O vakit bunu ben de sordum. Evet yaşıyordu, fakat tekellüme (konuşmaya) iktidarı yoktu.

- Hâkan henüz hayatta ve yaralı iken nasıl olur da bulunduğu yerde tedavi edileceğine, karakol gibi akıl almaz bir yere taşınır? Vefatı hâlinde en büyük tazimat içinde cenazesi kaldırılmak icab ederken, hiç kimse hakkında icrası dinimize, millî şerefimize ve insanlığımıza sığmaz tarzda çul üzerine konup hakaret görür? Bütün bunlar sûikasd olduğuna delâlet eder. Çok açık delillerdir. Her türlü ve en ince adlî tahkikat yapılmaya lâyık meselelerdir. Hiçbir tahkikat yapılmamış. Bu meselenin hurda teferruatıyla 5 senedir bütün dünya çalkalanırken Zât-ı Devletleri, sanki sorduğum sualler tarihlerin uzun sayfalarını kaplayacak en fevkalâde ehemmiyette şeyler değil de, sudan şeylermiş gibi; hatırlayamadığınızdan, bilmediğinizden, bilemeyeceğinizden bahsettiniz. Bu vak'alar geçerken sadrâzam değil miydiniz?

- Aradan beş sene geçti. Ben dört senedir hastayım. Zihnim perişandır. Hatırlayamamam tabiîdir.

- Şehid Hâkan'ın Fer'iyye'de oturduğu ve afiyette bulunduğu bir sırada böyle birdenbire terk-i hayât eylemiş olduğunu, sâhil-hâne-i devletlerinde iken haber almış bulunduğunuzu ifade buyurdunuz. Sonra merhum Hâkan Hazretleri'nin saraylarından alınıp, hayatta bulundukları halde karakola götürüldükleri ve öldüklerini beyan buyurdunuz. Hâlbuki bir ferd, hâlet-i nez'de (komada iken) rûhunu teslim etmedikçe bulunduğu yerden harice çıkarılamaz ve başı ucunda Kur'ân okunur ve rahat etmesine dikkat olunur ve yaralı ise yaralarına ihtimam edilir ve çocukları ve haremi, yanına çağrılır. Bütün bunlar dinin ve insanlığın en basit emirleridir. Öyle bir şanlı padişah nasıl oluyor da, üzerinden kanlar aka aka, muhterem ailesinin ellerinden zorla kopartılıp karakola götürülmüştür? Nazırlar

Meclisi’nde (bakanlar kurulu) bu facia (trajedi) niçin müzakere edilmemiş ve suçluların cezalandırılması yoluna gidilmemiştir? Zât-ı Sâmîleri, sadrâzam olarak bu husustaki vazifenizi ne şekilde ifa buyurdunuz? Bütün bunlar, bir intiharı değil, bir cinayeti gösteren açık deliller olduğu halde Zât-ı Devletleri “Kimse intihar olduğuna şüphe etmedi, ben de etmedim” buyuruyorsunuz. Hiçbir suale dosdoğru tek cevap vermediğiniz halde, sualleri değişik şekilde sormama itiraz buyuruyorsunuz.

- Benim başka cevabım yok. Bütün bu söylediklerinize hiçbir cevabım yok. Ne biliyorsam yukarıda söyledim.

- Zât-ı âlîleri, istintâkın (sorgunun) başından beri, suallerin en canlı ve hükümlü olanlarına kat’î bir cevap vermediniz. Hatırlayamadığınızdan bahs ile geçiştirmek istediniz. Bendeniz savcı olarak, kat’î cevap talep ederim ve bu talebimde ısrar etmek benim hakkım ve vazifemdir. Herkesin bildiği şeyleri bile hatırlayamadığınızı beyan buyurdunuz. Hâlbuki bu ifadeniz mahkemeye intikal edecektir. Bir beğenilecek ve hâkimleri tatmin edecek ifade değildir. Tam cevaplar verip kendi bakımınızdan müdafaalı sözler söylemeniz münasip ve hukuka ve menfaatlerinize uygun olurdu. Suallerim içinde itiraz edecekleriniz oldu ise, bunları yalanlamak da hakkınızdı. Fakat bunların hiçbirini yapmadınız!

- Perişan zihnimin müsaade ettiği her şeye cevap verdim. Vukuf ve mâlûmâtım olmayan şeylere ve hatırlayamadığım hususlara ait bilmiyorum diye cevap vermek, benim sarîh hakkımdır.

- Bazı suallerime cevap lutfetmeyip bu suallerin cevaplarını ancak Şevketmeâb Efendimiz Hazretleri’ne (İkinci Abdülhamid’e)söyleyebileceğinizi, başkasına söylemeyeceğinizi beyan buyurdunuz.

- Evet, öyle dedim.

- Sultan Abdülaziz’in Fer’iyye Sarayı’ndan taraftarlarınca kaçırılacağı zât-ı âlîlerine ihbar edilmedi mi?

Kat’iyyen mâlûmâtım yok.

Hükûmet olarak neşrettiğiniz resmî raporda, merhum Hâkan’ın sol kolunda beş ve sağ kolunda ve kan damarlarında üç santimetre büyük ve müteaddit yaralar olduğu yazılıdır. Demek ki merhum Hâkan önce sol kolu damarlarını kesmiş ve bu kesilen kolunu hareketten alıkoymuştur. Böyle muattal ve hareketi olmayan kol ile diğer; yani, sağ kolun kesilmesi makul müdür? Niçin merhum Hâkan’ı tıbbî ve ilmî ve fennî ve dinî şekilde

muayene ettirip otopsi yaptırmadınız? Yaptırsa idiniz, mademki intihar ettiğine kanisiniz, iddianız ortaya çıkar, şüpheler kalkardı.

Ben oraya mevkiimin uzaklığı ve haberin geç gelmesi cihetiyle en sonra geldim. Herkes toplanmıştı. Hekimler gelmişti. Naaş karakolda idi. Bana intihar olduğu söylendi. İnanmamam için bir sebep yoktu.

Merhum Hâkan'ın her iki kolunun damarlarının da kesik olduğunu karakolda haber almadınız mı? Bir kişinin sol damarları tamamen kesikken nasıl sol eliyle makas tutar da sağ damarlarını da kesebilir?

O vakit aklım başımda bulunsa idi, bir kolunu kestikten sonra, diğer kolunu kesmeye nasıl iktidarı olabileceğini sormak tabiî idi. Fakat herkes vefâtın intihar suretiyle olduğunu söyledi. Dehşet ve telâş içinde, yaralı ve damarları çözülmüş sol kolla sağ kolun damarlarının kesilemeyeceğini düşünemedim.

Bu, delillerin sonuncusu ve en kesini idi...

Sorgu bitmişti.

B) Mahkeme

Yıldız Mahkemesinin Teşekkülü

Cevdet Paşa, o kadar senelik arkadaşı Midhat Paşa'yı teslim alıp İstanbul vapuruna koyarken, vali konağını boşaltan Midhat Paşa'nın ailesi, İzmir'deki İngiltere konsoloshânesine "misafir" sıfatıyle geçmişler ve orada oturmaya başlamışlardır. 23 Mayıs sabahı vapurdan çıkartılan Midhat Paşa, Yıldız Sarayı'nda Malta Köşkü'nde alıkonulmuştur. Zira muhakemenin Yıldız Sarayı'nda yapılmasına karar verilmiştir.

3 gün sürecek ve o kadar milletlerarası tesirler uyandıracak Yıldız Mahkemesi, padişahın ikamet ettiği sarayın bahçesinde kurulan bir büyük otağ içinde icrây-ı adalet edecekti. Şüphesiz seçilen yer yanlıştı. Fevkalâde

bir mahkeme havası veriyordu. Padişahın tesiri altında yapıldığı hissini veriyor ve hâkanı Türk düşmanlarının tenkitlerine hedef kılıyordu.

Hâlbuki fevkalâde bir mahkeme değildi. Hâkimlerin hiçbir usul dışı selâhiyetleri yoktu. Celseler açıktı. Bütün bunlarla beraber gene de Yıldız Mahkemesi'nin siyâsî tesirlerden tamamen uzak, bütün hukuk kaideleri uygulanmış bir teşekkül olduğu iddia edilemez. Ancak görülen dava, zâten bir bakıma tamamen siyâsî idi. Bir devlet başkanının şahsî sebeplerle devrilmesi ve öldürülmesi muhâkeme ediliyordu.

Mahkemeye, adliye nezaretinden alınan davetiye ile girilebiliyordu. Şüphe olmayan belirli sayıda isteyen şahsa davetiye veriliyordu. Yabancı muhabirlerin ve kordiplomatiğin hepsine davetiye verilmişti. Türk gazetecileri de mahkemeyi takip ediyorlardı.

Mahkeme 27, 28 ve 29 Haziran 1881 pazartesi, salı, çarşamba günleri olmak üzere 3 gün sürecekti.

Muhâkeme, tabii merciinde, yani Temyîz'e bağlı İstinaf Mahkemesi'nin cinayet mahkemesi kısmında yapılıyordu. Burada reîs Ali Sürûrî Efendi, ikinci reîs -Rum asıllı- Hristo Forides Efendi, üyeler Emin Bey, Hüseyin Hâmid Bey, Emin Efendi ve Gadban Efendi idi. İddia makamı da İstinaf Cinayet Mahkemesi'nin normal savcılarından ibaretti: Başsavcı Abdüllatif Bey, yardımcı savcılar Râşid Bey ve Râif Bey, mahkeme başkâtibi Emrullah Efendi idi. Emrinde 9 zabıt kâtibi bulunuyordu (Şâkir, Rızâ, Sedad, Aziz, Tahsin, Nûri, Zekâî, diğer Rızâ ve Rupen Efendiler). Hazırlık sorgusunu yapmış müstantık (sorgu hâkimi) Fındıklılı Mehmed Efendi ile diğer müstantık Hüseyin Şükrü Efendi de, bir şey sorulması ihtimaline binâen hazır bulunduruluyordu.

İddia-nâmede Beşinci Murad ile Şevk-Efzâ Vâlide de ithâm ediliyor, ancak durumları dolayısıyla muhâkeme edilemiyorlardı. Zâten -bu sırada artık tamamen iyileşmiş olmasına rağmen- Sultan Murad'ın deli olduğu, itina ile zikrediliyordu. Arz-ı Niyâz Kalfa, cinayetle itham edilmesine rağmen, kadın olduğu için padişah tarafından muhakemeden af edildiği bildiriliyordu. Hasta olduğu için doktor raporuna göre Manisa'dan getirtilemeyen Rüşdü Paşa, gıyabında muhakeme edilecekti; sorgusu Manisa'da tamamlanmış, ayrıca kendisini müdafaa sadedinde söyleyecek bir şeyi olup olmadığı da kendisinden sorulmuştu. Sultan Murad'ın başmabeyncisi Edhem Bey'in suçlu olmadığı hazırlık sorgusunda

anlaşılmıştı; hakkında savcı ithamı yoktu, mahkemede sadece şahid olarak dinlenebilecekti.

Maznunlara (sanıklara) avukat tutmaları, tutmak istemeyenlere adliye nezâretince tutulacağı bildirilmiştir. Midhat Paşa eski avukatlarından Şehrî Efendi'yi seçmişti. Nûri Paşa da aynı avukatı seçmiş, Mahmud Paşa, avukat istememekte direnmiştir. Ayrıca meşhur hukukçu ve Mekteb-i Mülkiye (Siyasal Bilgiler) müderrislerinden Manyasi-zâde Refik Bey (ki 1908'de adliye nâzırı olacaktır), Midhat Paşa'yı ek avukat olarak savunacaktı. Sanıkların ailelerinden bazıları, mahkemeyi takip için dâvetiye almışlardı.

Hâkimler ve Savcılar

Reîs Ali Sürûrî Efendi'nin babası Kadı Ali Nazif Efendi, Köprülüler devrinde 1674'e kadar 12 yıla yakın şeyhülislamlık etmiş büyük devlet adamı ve hukukçulardan Minkaarî-zâde Yahyâ Efendi'nin torunlarından olup Alâiye (Alanya)'ye bağlı İbradı kasabasındandır. Sürûrî Efendi'nin annesi Nefise Hanım ise, Üçüncü Selim'in ünlü Nizâm-ı Cedit kumandanı Vezir Kadı Abdurrahman Paşa'nın kızıdır. Yıldız mahkemesi sırasında rütbesi İstanbul idi (orgenerale eşit askeri rütbe), 1882'de Kazasker olmuş, 1888'de ilmiye sınıfından –Cevdet Paşa gibi- mülkiyeye geçerek rütbesi eşiti olan vezîr'e çevrilmiştir. Eyâlet valiliklerinde bulunmuştur. Yıldız Mahkemesi'nden 9 yıl sonra 30 Kasım 1890'da İzmir'de ölmüştür. Oğlu Nazif Surîrî Bey bâlâ rütbesine kadar çıkmış devlet adamlarından şair ve ediptir. Onun oğulları Yusuf, Lûtfullah, Celâl, Ali Sürûrî kardeşler, tiyatro san'atkârlarıdır.

İkinci Reîs Hristo Forides Efendi, İstanbullu Rumlar'dan olup mahkeme sırasında 51 yaşında idi. 55 altın aylık maaş alıyordu. 28 Şubat 1892'de Temyîz üyesi iken İstanbul'da öldü.

Üye Hüseyin Hâmid Bey, 44 yaşında ve 47,5 altın aylık maaş sahibi idi (imparatorluk devrinde bütün me'mur maaşları kesintisizdir). Sonradan

bâlâ rütbesine (orgenerale eşit) kadar çıkmış, 2 Kasım 1911'de ölmüştür. Kıbrıslı bahriye nâzırı Kayserili Ahmed Paşa'nın damadıdır.

Üye Mehmed Emin Bey, 56 yaşında ve 40 altın maaşlıdır. 20 Ekim 1982'de ölmüştür. Cevdet Paşa resmî siciline el yazısı ile şu kaydı düşmüştür: *"Geniş kültür, iffet ve fevkâlade doğruluk sahibi olup, şöhreti tariften müstağnidir"* İstanbul'da Mekteb-i Hukuk-ı Şâhânenin (Hukuk Fakültesi) ilk dekanıdır.

Hacı Emin Efendi Haremeyn pâyesinde idi.

Başkâtib Emrullah Efendi, Bigalı'dır ve muhakemede 35 yaşında idi. Sonradan Temyîz üyesi olmuş, ûlâ rütbesine yükselmiş, 1908'den sonra ölmüştür.

Başsavcı Abdülallatif Bey, Vak'a-i Hayriyye'nin ünlü sadrâzamı Benderli Mehmed Selim Paşa'nın oğludur. Mahkeme sırasında 45 yaşında idi. Rütbesi ûlâ sanisi (tümgenerale eşit) idi. Sonradan bâlâ rütbesine kadar yükselmiş, 1889 Mart'ında Tokat mutasarrıfı iken bu şehirde ölmüştür.

Muavini Mehmed Râşid Bey, 33 yaşında idi. İstanbullu'dur.

Sorgu hâkimi (müstantık) Mehmed Nazmi Efendi, 59 yaşında idi. İstanbul'da doğmuştur. Ocak 1889'da ölmüştür.

Diğer sorgu hâkimi Hüseyin Sıdkı Efendi, 45 yaşında idi. Koniçe'de doğmuştur. 30 Mayıs 1895'te öldü.

Yıldız Mahkemesi kararlarını temyiz eden Temyiz Reîsi Mustafa Lebîb Efendi, aynı zamanda İzmir'de Mütercim Rüşdü Paşa'nın sorgusunu yapan hâkimdir. 43 yaşında idi. İstanbul doğumludur. Bâlâ rütbesinde (orgeneral'e eşit), Birinci Osmânî ve Birinci Mecîdî nişânlarını hâizdi. 1877'den beri senatör olup bu sıfatını 1900 Şubatında ölünceye kadar muhafaza etti. Yüksek hâkimlerden iken 1876'da İkinci Abdülhamid tahta çıkınca onun mâbeyn ikinci kâtibi, ertesi yıl senatör, ertesi yıl mâbeyn başkâtibi, sonra ayda 150 altın maaşla Temyiz Reisi, Yıldız Mahkemesi'nden sonra Bulgaristan fevkalâde komiseri, sonra Saltanat (İmparatorluk) Başsavcısı olmuştur.

Yıldız Mahkemesi'ni temyizde görüşen hey'etin ikinci hâkimi Mustafa Hâşim Efendi, Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Efendi'nin oğludur. Bu şeyhülislâm da Sadrâzam Koca Yusuf Paşa'nın torunudur. İstanbul'da doğan Hâşim Efendi (yahut Bey), mahkeme sırasında 39 yaşında idi. 1890'da Libya eyâleti valisi, 1903'te rütbesi ilmiyeden eşiti olan mülkiye

rütbesi vezire çevrilerek ve böylece Haşim Paşa olarak maârif nâzırı olmuştur. 1908'e kadar maârif nâzırlığında kalmış, 1920'de ölmüştür. Arapça ve Türkçe bazı kitaplar yazmıştır. *"Mektepler olmasaydı şu maârifi ne güzel idare ederdim!"* nüktesi, bu Hâşim Paşa'ya izâfe edilir.

Temyiz üyesi Mahmud Mazhar Bey, Bergama doğumludur. 54 yaşında idi.

Temyiz üyesi Rızâ Bey bâlâ rütbesinde idi.

Temyiz üyesi Yorgiadis Efendi ile ûlâ rütbesindeki İkyadis Efendi, Rum asıllı idiler. Diğer üye hâkimler Rüşdü Bey, Reşad Bey (ûlâ sânîsi), Raûf Efendi (Haremeyn) idi.

Yıldız Mahkemesi boyunca kendi bilgi ve isteklerini Sultan Abdülhamid, 34 yaşındaki mâbeyncilerden Râgıb Bey vasıtasıyle iletmiştir. 1857'de İstanbul'da doğmuş, 1920'de İstanbul'da 63 yaşında ölmüştür. Galatasaray mezunudur.

Sonradan vezir ve Râgıb Paşa olmuş, hepsi murassa İmtiyâz; Osmânî ve Mecîdî nişanlarını almış, 1908'e kadar mâbeyncilikte kalmıştır.

Mahkemenin Açılması

(27 Haziran 1881 Pazartesi, Saat: 10.00)

Saat tam 10.00'da başlarında Midhat Paşa olduğu halde 11 sanık mahkemeye getirildi: Eski sadrâzam Midhat Paşa, eski nâzırlardan Vezir Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa ve Müşîr Dâmad Nûri Paşa, eski ikinci mâbeynci Fahri Bey, eski ikinci mâbeynci Seyyid Bey, Albay İzzet Bey, Binbaşı Nâmık Paşa-zâde Ali Bey, Binbaşı Gürcü Necib Bey, Pehlivan Mustafa Çavuş, Pehlivan Cezayirli Mustafa, Pehlivan Hacı Mehmed.

Hâkimler, bir metre yüksekliğinde bir kürsünün arkasında yer almışlardı. Reîs Sürûrî Efendi başta, diğer hâkimler kıdemlerine göre onun solunda oturuyorlardı. Reisin sağ tarafında ise Başsavcı Abdüllatif Bey'in yardımcıları bulunuyorlardı. Bunların arkasında yaldızlı bir koltuğa oturan adliye nâzırı Cevdet Paşa, muhâkemeyi bütün ruhuyla takibe

hazırlanıyordu. Sağ tarafta sanık avukatları, onların karşısında şahitler yer almıştı. Ön sıralar büyükelçilere ve diğer kordiplomatiğe, onların arkasındaki sıralar ecnebi ve yerli gazetecilere ayrılmıştı. Mahkeme salonu hâline getirilmiş çadır en çok 400 kişiyi alabiliyordu. Çadır dışında büfe kurulmuştu. Büfede her şey yenip içilebiliyor ve ücret ödenmiyordu. İlk günü mahkemeye gelen dinleyicilerin sayısı, basın mensupları tarafından 200'e yakın olarak tahmin edildi. Dinleyiciler arasında Osmanlı nazırları, eski nazırlar, vezir ve müşîrler de göze çarpıyordu. Gazeteciler arasında bilhassa Londra ve Paris'ten gönderilmiş hususî muhabirler görülüyordu. Başlarında reis, hâkimler içeri girince istisnasız herkes ayağa kalktı.

Muhakemenin Birinci Günü

Saat on birde Sürûrî Efendi, celseyi açtığını bildirdi. Siyah cübbeli beyaz sarıklı idi. Taşıdığı ilmiye rütbesinin cübbesini giymişti. Reisin emriyle Başkâtib Emrullah Efendi, ithamnameyi okumaya başladı. Abdüllâtif Bey'in ithamnamesi dikkatle hazırlanmıştı ve çok uzundu. Onun için diğer kâtipler, başkâtib yorulunca, okumaya devam ettiler. İthamnamenin okunması saat 13.00'te bitti, yani tam 2 saat sürdü.

İthamnâme, üç pehlivanın, Dâmad Mahmud ve Dâmad Nûri Paşalar'ın 15 ilâ 25 yıllık bahçıvanları olduğunu, 2 ilâ 3 altın maaş alan bu pehlivanlara birden 130 altın aylık verilerek Sultan Aziz'in sözde hizmetine gönderildiğini, pehlivanların 130 altın aylıklarının vaktiyle ceyb-i hümâyûn defterlerine resmen kaydedildiğini iddia ediyordu. Bu derecede mühim bir emrin Dâmad Paşalar tarafından pehlivanlara, Fahri Bey'e, cinayet sırasında dalkılıç kapıyı bekleyen Binbaşı Ali ve Necib Beyler'e, *"hal' erkânı"* denen Avni, Midhat ve Rüşdü Paşalar'la Hayrullah Efendiler'in bilgisi, tasdikleri ve direktifleri olmadan verilemeyeceği uzun uzun belirtiliyordu. Kaldı ki bu sonuncular, hâkanın ölümünden sonra yapmaya mecbur oldukları tahkikata da yaptırmamışlardı. Bu suretle cinayet fiiline iştirak etmiş oluyorlardı. Başsavcı, Seyyid ve İzzet Beyler hakkında ceza

kanununun 175. maddesine göre 10’ar yıl hapis, diğer 9 sanıkla Medine’deki Hayrullah Efendi hakkında ise, aynı kanunun 170. ve 45. maddelerine göre idam istiyordu. Katle iştirak eden 3 harem ağası, hayat boyu Konya’ya sürülmüşlerdi. Onlar, bu mahkemenin mevzuuna dâhil değillerdi.

Mahmud ve Nûri Paşalar ile Ali ve Necib Beyler, katle birinci derecede yardımcı ve hazırlayıcı ve medhaldar olmakla üç pehlivan ve Fahri Bey ise kaatillikle suçlanıyorlardı. Ceza kanunu, her iki grup için de aynı cezayı veriyordu.

Reis efendi, bundan sonra ilk olarak Pehlivan Mustafa Çavuş’un dinlenmesini emretti.

Pehlivan Mustafa Çavuş’un Muhakemesi

Çavuşun avukatı Manyasî-zâde Refik Bey, müvekkili için cezanın hafifletilmesini, çünki en büyük yerlerden emir alarak bu fiili işlediğini belirtti. Sonra Reis Efendi, Mustafa Çavuş’a:

- Ayağa kalkınız ve bu işin nasıl olduğunu bize anlatınız, dedi.

Mustafa Çavuş, hazırlık sorgusunda söylediklerini tekrarladı. Reis sık sık sual sorarak, davanın iyice ortaya çıkmasını sağladı. Sonra Hacı Mehmed Pehlivan, sonra Cezayirli Mustafa Pehlivan, sonra Mâbeynci Fahri Bey, reis tarafından sorguya çekildiler.

Fahri Bey’in Sorgusu

Fahri Bey, genç, uzun ve mütenasip vücutlu, güzel çehreli, zayıfça idi (*Times* muhabiri Sir Mckenzie Dules’in 28 Haziran tarihli gazetesine

gönderdiği telgraf haberindeki tavsif). Fahri Bey, kendisinden önce dinlenen üç pehlivanın kaatilliği kabûl etmeleri hakkındaki ifadeleri reddetti. Eski hakanın, şuuruna halel geldiği için intihar ettiğini iddia etti. Reîs Efendi, Fahri Bey'in uzun müdafaasını dinledi. Sonra şu suali sordu:

Sultan Abdülaziz merhûmun nezdinde Sultan Selim'e ait pala'yı, hâkan hazretleri, şahsını korumak için alıkoymuştu. Niçin palayı ondan aldınız?

- Bana palayı almamı emrettiler. Ben de itaate mecbur oldum.

- Bu palayı kime ve nasıl verdiniz?

- Pencereden uzatarak bir çavuşa verdim.

- Cinayetten bir gün evvel sizi karakolda Dâmad Mahmud Paşa, Dâmad Nûri Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve İzzet Bey'le oturup müzakerede bulunduğunuzu görmüşler. Ne konuştunuz?

- Ben onların müzakerelerine katılmadım. Beni sadece palayı almam için çağırmışlardı.

- Palayı teslim ettiğiniz çavuş kimdi?

- İsmini bilmiyorum.

- Vâlide-Sultan ifâdesinde, pala verilmediği takdirde zorla alınacağını tehdit eder tarzda söylediğinizi bildiriyor. Hâkanın tek müdafaa vasıtası olan ve hakkında müşîrlerin toplanarak müzakere ettiklerini söylediğiniz bu palayı nasıl olur da ismini bilmediğiniz bir çavuşa pencereden verirsiniz? Bu ifadenizi kabûl edemem.

- Saray, askerle kuşatılmıştı. Hepsinin ismini bilemezdim. Verdiğim asker palayı elbette merciine teslim edecekti.

Sonra Binbaşı Necib Bey, sonra Binbaşı Ali Bey sorguya çekildiler. Ondan sonra Reis Sürûrî Efendi yorulduğu için çekildi. Sorguya alınan Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa'nın sorgusunu ikinci reis Hristo Forides Efendi yaptı.

Dâmâd Mahmud Paşa'nın Sorgusu

Her iki binbaşının da kaatilliği reddetmesinden sonra Mahmud Paşa dinlendi. *Times* muhâbirine göre, Dâmad Paşa *“uzun boylu, toplu, fakat yakışıklı endamlı, bünyesinden kuvvet fışkıran, güzel siyah gözlü idi”*, hâkimin bazı sorularına cevap verirken tereddüt geçirdiği müşâhede ediliyordu. Reis efendi, sorgusuna devam etti:

- Üç pehlivanı eski hâkanın hizmetine kim tayin etti?

- Ben değilim.

- Nûri Paşa ile Seyyid Bey, bu üç pehlivanın tayininin irâde alınarak ve nâzırlardan bazılarıyla danışılarak yapıldığını söylüyorlar. Siz de nâzır idiniz ve sarayda bulunuyordunuz. Nûri Paşa, Mustafa Çavuş’u sizin kendisine tavsiye ettiğinizi söylüyor.

- Bu Mustafa’yı bundan 15 sene evvel bir defa Çamlıca’da görmüştüm. Hizmetkârlar listesini hazırlayan Nûri Paşa’ya tavsiye etmiş olabilirim.

- Pehlivan Mustafa’ya talimat verdiniz mi?

- Hayır.

- Bu 3 pehlivan, kendilerini bir odaya çağırdığınızı, Sultan Abdülaziz’i öldürmek için 100 Türk altını aylık bağladığınızı ve 30 altın atıyye verildiğini söylüyorlar. Sonra sizden hususî talimat aldıklarını beyan ediyorlar. Bu makule adamların padişah nezdine tayinleri makul müdür?

- Bunların hepsi asılsızdır. Esasen sâbık hâkanın saray adamlarını tayin için benim selâhiyetim yoktu.

- Cinayetten evvelki gece nerede idiniz?

- Çamlıca’daki köşkte idim. Sabahleyin Mehmed Rüşdü Paşa’nın Bebek’teki yalısına gittim.

- Mehmed Rüşdü Paşa, o sabah yalısına geldiğinizi kabûl etmiyor. Uşağınız Derviş Ağa da o gece sizin Fındıklı’daki sarayınızda bulunduğunuzu söylüyor. Behram Ağa ise, o zaman baş harem ağanızdı, Fındıklı’daki sarayınızda bazı nâzırlarla toplandığınızı beyan ediyor.

- Ben de size o gün Çamlıca’da olduğumu başka şahitlerle isbât edebilirim.

- Yüzbaşı Ahmed Efendi, Abdülaziz Hân’ın vefâtından iki saat evvel sizi karakolda gördüğünü beyân ediyor.

- Karakola asla gitmiş değilim.

- Sultan Aziz Merhûm'un sarayını nezâret altında bulundurmak ve servetini tanzim etmekle vazifelendirildiği- niz anlaşılıyor.

- Merhum hâkanın sarayının gözcüsü falan değildim ve sarayda hiçbir vazife ve memuriyetim yoktu.

- Nasıl olur? Sultan Aziz'in servetini tasfiyeye memûr komisyonun âzâsı ve bir ara reisi idiniz. Her şeyi Nûri Paşa ile beraber kararlaştırıyor ve her an Sultan Murad'ın vâlidesi ile görüşüyordunuz. Bunları Midhat Paşa söylüyor.

- Benim komisyondan malûmatım yok.

- Abdülaziz Hân'ın başına gelen felâketi ve tafsilâtını kimden öğrendiniz?

- Gazetelerden öğrendim.

- Nasıl olur? Bu ifadenizi kabûl edemem!

Dâmad Nûri Paşa'nın Sorgusu

Dâmad Nûri Paşa'nın sorgusunu da Forides Efendi yaptı:

- Sultan Murad cülûs edince sizi kim mâbeyn müşîrliği makamına getirdi?

- Sultan Murad getirdi. Mâbeyn müşîrini padişahtan başka kimse tayin edemez.

- Sâbık Hâkan'ın Fer'iyye Sarayı'na nakline nezârete ve servetinin alınmasına ve tasfiyesine kim me'mûr edilmişti?

- Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa.

- Tek başına o mu?

- Komisyon; Rüşdü Paşa, Mahmud Paşa, Midhat Paşa, Avni Paşa, Hayrullah Efendi'den müteşekkildi. Bu komisyonun mütalâa ve emri alınmadan hiç kimse hiçbir şey yapamazdı. İrâde-i şâhâne de bu merkezde idi.

- Pehlivanları siz mi tayin ettiniz?

- Onları bana Seyyid Bey getirdi. Pehlivanlara 100 altın maaşı ben verdim. Komisyon bu maaşı münasip görmüştü, nitekim resmî ceyb-i hümâyûn defterinde kayıtlıdır.

- Sizin gibi ve sizin makamınızda bir adam, bu üç pehlivanın yüzüne ve hallerine bakıp, ne makule adamlar olduklarını hemen anlar. Böyle adamlar padişahın hizmetine nasıl verilir? Komisyondan emir aldığınızı ve padişah irâdesiyle bu komisyonun -usul dışı olarak- size emir vermek selâhiyetine sahip kılındığını iddia buyuruyorsunuz. Bu adamların sâbık hâkana gönderilemeyeceğini niçin komisyona söylemediniz? Emir zâbiti değildiniz ki, mâbeyn müşîri idiniz.

- Bir fevkalâde zamandı. Buyurduklarınız, tabiî zamanlarda geçer şeylerdir. İrâde-i seniyye ile muvaşşah komisyon kararlarını münakaşa edemezdim. Emirlerini icra edecek başkasını yerime getirirlerdi.

- Pehlivanlara nasıl gizli talimat verdiniz?

- Gizli talimat vermedim ve pehlivanlarla yalnız kalmadım... Pehlivanları Seyyid Bey bana getirdiği zaman yanımda Dâmad Mahmud Paşa, Dârüssaâde ağası Süleyman Ağa ve daha bir iki şahıs vardı.

- Mâbeyn müşîrinin haberi olmadan padişah saraylarında kuş uçmaz. Her şeyi önce mâbeyn müşîri öğrenir. Her şeye, her türlü emri vermeye selâhiyetlidir... Mes’ûliyeti de o derecededir. Ölüm haberinin önce size iletilmesi lâzımdı. Ölüm mahalline herkesten önce gitmeniz ve derhal tahkikatı başlatmanız lâzımdı. Bunları yaptınız mı?

- Evet gelip bana Sultan Abdülaziz’in kendi hayatına kasdettiğini, kendisini yaraladığını ve vahim vaziyette bulunduğunu haber verdiler. Artık önce bana mı haber verdiler, burasını bilemem. Derhal vak’a mahalline gittim ve derhal sâbık hâkanın hususî hekimi olan Dr. Marko Paşa’nın çağırılmasını emrettim. Fakat Avni Paşa orada idi ve bana söz düşmezdi. Marko Paşa’nın, rapor hakkında diğer hekimlerle münakaşasını dinleyip çekildim.

İkinci Mâbeynci Seyyid Bey’in Sorgusu

Sonra Sultan Murad’ın ikinci mâbeyncisi Seyyid Bey’in sorgusunu gene Hristo Forides Efendi yaptı:

- Pehlivanları Nûri Paşa’ya sizin götürdüğünüz hakkında Nûri Paşa’nın biraz önceki ifâdesini duydunuz. Esasen Sultan Aziz’in ölümü üzerine Nûri Paşa’ya “Sultan Murad’ın talii varmış, çünki kendisine endişe verecek tek adam öldü” demişsiniz ve sevinç izhar etmişsiniz.

- Bir padişahın ölümüne sevinç izhar edecek terbiye ile yetiştirilmedim. Farz-ı muhâl öyle yapmış olsam bile, hislerimi açıklamam, beni hangi kanunun hangi maddesi ile suçlu duruma düşürür?

- Sevinç izhar ettiğiniz Nûri Paşa’nın ifâdesiyle sâbittir, kelime oyunları ile kapatamazsınız. Herhalde bir mâbeyn müşîri ve padişah damadı size iftira etmez. Pehlivanlar cinsinden adamları padişah hizmetine nasıl lâyık gördünüz ve merhum hâkana hangi hizmette bulunacaklardı ki, şimdi benim aldığım maaşın üç katı maaşla tayinleri için Nûri Paşa’ya götürdünüz? Bir mâbeynci olarak hangi çeşit adamların padişah hizmetine verileceğini pekâlâ bilmeniz icab eder. Sûikast niyetini bilmeden pehlivanları götürdüğünüzü iddia etmeniz makul değildir.

- Bu adamları ben seçmedim. Midhat Paşa bu pehlivanlar hakkında fikir ve mütalâamı sordu, ben de bildiklerimi söyledim.

- Ne söylediniz? Midhat Paşa gibi bir adam nasıl bahçıvan tayini ile uğraşır? Süikast ve sûiniyyet apâşikârdır.

Sonra Albay İzzet Bey’in sorgusu gene İkinci Reîs efendi tarafından yapıldı. İfadesi arasında İzzet Bey şunları söyledi:

Sultan Aziz’in sarayına âit her şey Fahri Bey’in emriyle yapılıyordu ve onun izni olmadan kimse saraya girip çıdamıyordu. Biz, sarayın karşısındaki karakolda idik. Sultan Aziz’in bulunduğu Fer’iyye Sarayı’na serbestçe girip çıkan tek kişi Fahri Bey’di.

Midhat Paşa’nın Sorgusu

Midhat Paşa'nın sorgusuna da ikinci Reîs efendi başladı. Diğer sanıkların sorgusunda Midhat Paşa salonda değildi, Malta Köşkü'nde dinleniyordu. Reis efendinin emriyle getirildi. Paşa, elinde defterler, kâğıtlar olduğu halde pervasız denecek bir tavırla girdi. Çıt çıkmıyordu. Dâmad Mahmud Paşa'nın yanındaki sandalye gösterildi, oraya oturdu. Sanıkların arasında muhâfızlar vardı, fakat silâh taşımıyorlardı. Paşa koyu gri softan bir yazlık takım giymişti. Sakalında beyaz tüyler görülüyordu... Yüzü iyi ve sıhhatli idi. İkinci Reîs efendi, isterse oturarak da ifade verebileceğini söyledi. Midhat Paşa, fırlar şekilde birden ayağa kalktı. Sıhhati yerinde olduğunu, yalnız reis efendinin izniyle önündeki iskemlenin arkasını tutarak ayakta ifade vereceğini söyledi. Reis izin verdi ve kendini iyi hissetmediği takdirde hemen oturmasını ve cevaplarını oturduğu yerden vermesini, bunun için ayrıca izne ihtiyacı bulunmadığını bildirdi.

Midhat Paşa, bu çeşit mahkemelerin bütün dünyada kapalı celsede yapılmasının usûl olduğunu, öyle olduğu halde açık celsede muhâkeme edilmekten sevinç duyduğunu belirtti. Bundan sonra Hristo Efendi ilk sualini tevcih etti:

Sultan Murad'ın sözlü irâdesi üzerine sarayda bir komisyon kuruldu mu ve bu komisyon kimlerden müteşekkildi?

Midhat Paşa, bu suale cevap vermeyeceğini, çünki sadet dışı, lüzumsuz, mevzuu dağıtıcı bir sual olduğunu, kendisinin suçlanmasıyla ilgili bulunmadığını beyan etti. Sonra hayli tafsilât vererek, Sultan Murad'ın tahta geçmesinden sonraki hükûmet toplantı ve kararlarını anlattı. Reis:

Paşa Hazretleri, dedi, sorduğum suallere cevap vermekle mükellefsiniz. Suallerin zât-ı devletleri ile ilgisi olmayabilir... Fakat dâvânın başka taraflarıyla alâkalıdır ve bunun takdiri mahkemeye âittir. Muhâkemeyi ve mevzuunu da siz değil, biz tayin ederiz.

Midhat Paşa ezcümle şunları söyledi:

Bütün nâzırların bir araya gelmesindeki zorluk karşısında, o fevkalâde zamanda benimle Rüşdü Paşa, Avni Paşa, Mahmud Celâleddin Paşa ve Hayrullah Efendi'den mürekkep bir komisyon kurulmuştu.

Bu komisyonla devlet işlerini yürütmek, diğer nâzırların haklarını kısıtlamak değil midir ve kanunlarımızda böyle şey olur mu? Merhum hâkanı, nasıl Fer'iyye'ye nakledip muhâfaza ettiniz?

Fer'iyye'ye nakil merhûmun kendi arzusu üzerine oldu. Muhâfazası ile cümlemiz meşguldük.

Pehlivanların tayini meselesinde yukarıda bahis buyurduğunuz komisyonun bilgisi olduğunu Nûri Paşa söyledi, ne dersiniz?

Bu tayinden biz nâzırlara haber verdiler. Sultan Murad'ın sadık adamları olduklarını söylediler. İtiraza mahal yoktu... Ben kendilerini görmedim.

Bu kadar nâzik bir mevkie, yani padişah ve halîfenin hizmetine bu makule adamların tayinleri münâsip mi idi? Bunda bir acayiplik görmediniz mi?

Ben adamları görmediğim için ne makule olduklarını bilemezdim.

Öyle söylüyorsunuz ama, Mustafa Çavuş'la Avni Paşa'nın tanıştıkları tahkikatımız neticesi ortaya çıkmıştır. Acaba hâkanı öldürmek emrini komisyonunuz vermedi mi?

Siz buna delil mi diyorsunuz?

Ben size soruyorum, delil değil midir diye. "Sultan Aziz günün birinde tekrar saltanata geçecek olursa kendimizi mahvolmuş addedebiliriz" buyurmuşsunuz. O sırada böyle dediğinizi hazırlık sorgusunda kabûl ettiniz. Sultan Aziz'in tahta dönebilmesi korkusu sizi bir sûikasde sevk etmiş olamaz mı?

Bunların hepsi mantıklı sözlerdir. Güzel düşünülmüş şeylerdir. Fakat hiçbiri delil değildir.

Sabık hâkanın bütün adamlarını yanından uzaklaştırdığınız halde, yalnız Fahri Bey'i bıraktınız. Sâbık hâkanın Fahri Bey hakkındaki itimadı, sizin için istifadeyi mûcib oldu. Komisyonun tasavvurunu icra mevkiine koymak için bundan istifade ettiniz. Felâketten haberdar olunca ne yaptınız?

Bâb-ı Âlî'de iken öğrendim. Hemen Fer'iyye karako-luna geldim. Birçok nâzır, ulemâ ve on dokuz hekim toplanmıştı. Fahri Bey hâkanın intihar ettiğini söyledi. Herkes gibi ben de buna inandım.

Siz yalnız Fahri Bey'in söyledikleriyle iktifa ettiniz. Hakikatin tezâhürü için inceden inceye tahkikat icrâsını emretmemişsiniz. Şûrây-ı Devlet Reisi, nâzır ve en yüksek mahkemenin başı idiniz. İşgal eylediğiniz mevkie nazaran vak'ayı derinleştirmek vazifenizdi. Meseleyi sükût ile geçiştirmek istediniz. Bu da cinayette madhaliniz olduğunu ortaya koyar.

Bunun için ben mes’ûl addediliyorsam, diğer nâzırları da mes’ul tutmak lâzım gelir. Fakat o nâzırları burada yanımda maznûn (sanık) olarak göremiyorum.

- Nâşı niçin iyice muayene ettirmediniz? Sathî bir muâyene ile iktifa ettiniz? Etıbbâ raporu tıbbî nazardan tamamen eksiktir. Şer’î îlâm, yalnız Fahri Bey’in ifâdesine dayanmaktadır... Bütün bunların sebepleri nedir?

- Ben de sizden fazla bilemem. Doktorlara ve şer’iye me’mûrlarına sorunuz!

- Cesedin sol memesi üzerindeki oldukça büyük, morarmış kesik, yoluk sakal ve kırık iki diş hakkında ne diyorsunuz?

- İlk defa duyuyorum.

- Sultan Abdülaziz’in vefat ettiği gece Fer’iyye karakolunda şenlik yapıldığı, zeybek oynandığı, bütün millet ve karşıda sarayda merhumun ailesi kanlı gözyaşları dökerlerken zevk ve eğlenceye dalındığı doğru mu ve bu durumda nâzırlar komisyonunuz ne yaptı?

- Komisyon, askerin zeybek oyunuyla meşgul olmaz. Bu kadarı fazladır. Bunlar sadece küçültücü suallerdir.

- Bununla beraber hâdisenin söylediğim gibi olduğu muhakkaktır. Merhum hâkan karakola getirildiği zaman henüz hayatta idi. Hayatta olduğunu bildiğiniz halde tedavi ettirmediniz, projenizi tahakkuk ettirmek içindir.

- Hayatta olduğunu bilmiyordum.

- Mahkeme sizi İzmir hâdisesi hakkında da sorguya çekmek istiyor. Sizi Fransız konsoloshânesine ilticaa sevkeden sebepler nelerdir?

- Hayatıma yapılacak sûikasdden korktum.

- Siz, hayâtınıza bir sûikasdde bulunulmasından korktuğunuzu, bunun için ikametgâhınızdan gizlice çıkıp Fransız konsoloshânesine bir sığınak talebine gittiğinizi söylüyorsunuz. Endişeniz bundan ibaret olsaydı, memleketinizin zabıta ve adliyesine müracaatla yardım talebinde bulunabilirdiniz. Siz de bizimle beraber kabûl edersiniz ki, nefsine emniyeti bulunan bir adam, memleketin adliyesinden kaçınmaz ve bir yabancı bayrağı altına sığınmaz, ama siz konsolosluğun size siyâsî sığınma hakkı vereceğine, iade etmeyeceğine çok güvendikten başka; şahsınızı, milletlerarası bir mesele hâline de getirmek istediniz. Bundan başka, sorgunuzun başından beri sualleri reddettiniz, ithamları inkâr ettiniz. Sanki hiçbir şey

olmamış, olmuş olsa bile pek ehemmiyetsiz bir şey olmuş gibi davrandınız. Bir hükümdarın öldürülmesi ise, emîn olunuz hiçbir adlî sistemde, ehemmiyetsiz bir şey telâkki edilmez. Buyurunuz, sorgunuz bitmiştir.

İlk Günün İkinci Celsesi

Saat 16.30 idi. Midhat Paşa çıkarıldı. Diğer sanıklar yerlerinde kaldılar. Yarım saat ara verildi... Saat 17.00'de Reîs Sürûrî Efendi yerini aldı ve ilk günün ikinci celsesini açtığını bildirdi. Haklarında Libya'ya hayat boyu sürgün kararı hükümdarca verilen harem ağalarından Reyhân Ağa'yı şâhit sıfatıyla sorguya çekti (çünki zâten sürgüne mahkûm olmuşlardı). Reyhân Ağa dedi ki:

Sultan merhumu öldürüyorlardı. Fahri Bey padişahı omuzlarından tutmuştu. Cezayirli Mustafa ile Hacı Mehmed birer bacaklarına oturmuşlardı. Mustafa Pehlivan da kollarını kesiyordu... Ali Bey'le Necib Bey, yalınkılıç kapıda bekliyorlardı. Bu manzara karşısında aklım başımdan gitti. Her şey bir anda olup bitti.

Her iki binbaşı da kılıçlarını çekmişler miydi?

Yalnız Ali Bey yalınkılıçtı, Necib Bey kılıcını çekmeksizin onun yanında idi. Hemen aşağı kaçtım. Orta katta Arz-ı Niyâz Kalfa ile Mahmud Celâleddin Paşa'yı konuşurlarken gördüm.

Mahmud Paşa, Fahri Bey, Ali Bey, Necib Bey, teker teker söz alarak Reyhân Ağa'nın şehâdetini reddettiler, yalan söylediğini iddia ettiler. Sürûrî Efendi'nin Reyhân Ağa'ya "ne dersiniz?" demesi üzerine Ağa, çok şiddetli bir dille, anlattıklarının aynen geçtiğini, kendisini yalanla itham edenlerin yalan söylediklerini belirtti.

Sonra Râkım Nesîb Ağa dinlendi, aynı şeyleri söyledi. Sonra dinlenen Nazîf Ağa, aşağı yukarı aynı şeyleri tekrarladı. Ferîd Ağa adında bir harem ağasının -hâlen İstanbul'da olmadığı için- yazılı ifâdesi okundu. Hâriciye kâtiplerinden Mahmud Celâleddin Bey dinlendi. Hüseyin Ağa şahit olarak çağırıldı. Sultan Abdülaziz'in nâşının yıkandığının ertesi günü, yıkayan

Ömer Efendi’nin nâşta sol memenin altında kan sızan bir yara gördüğünü kendisine ve başkalarına anlattığını beyan etti. Sultan Abdülaziz’in eski ağalarından olduğunu, Fahri Bey’in de ertesi günü kendisine ve başkalarına ayna ve makas hikâyesini hiç inandırıcı olmayan bir şekilde naklettiğini söyledi.

Ömer Efendi’nin Şahitliği

Ömer Efendi şahit olarak alındı. Şerif olduğu için yeşil sarık sarınmıştı. İlmiyye’den olduğunu, Sultan Abdülaziz’in cesedini bizzat yıkadığını, Enderûn ağalarının ken-disine yardım ettiklerini, o sırada Sultanahmed Câmii vâızı ve başimamı olduğunu anlattı. Yaşı doksana yaklaşmıştı. Ezcümle şu beyanda bulundu:

- Kollarındaki yaralardan başka, sol meme üzerinde büyükçe bir morluk ve ince bir kesik vardı, henüz kanıyor gibiydi, kan yeni durmuştu. Ön dişlerden ikisi kırılmıştı. Sakalın sol tarafı gayrı muntazam şekilde yolunmuştu.

Hâkanı gasledenlerden Tahsin Efendi alındı. Kendisinin Ömer Efendi nâşı yıkarken odanın kapısı önünde bulunduğunu, Cennet-mekân’ın göğsündeki yarayı ve morluğu bizzat görmediğini, fakat gasletme işi bitince bunu o anda ve yerde Şeyh Ömer Efendi’nin kendisine anlattığını söyledi.

Sultan Abdülaziz’in gaslinde yardım eden 6 Enderûn ağası da teker teker dinlendilerse de, bunlar da Tahsin Efendi gibi, uzakta hizmet ettiklerini, göğüsteki yarayı görecek durumda olmadıklarını, zâten heyecanlı olduklarını, fakat Ömer Efendi’nin 5 yıl önce o gün yarayı kendilerine de anlattığını beyan ettiler. Bu şahitler Hayri, Süleyman, Rüşdü, Bekir, Mehmed Efendilerle bir ağa idi.

Zevkyâb Kalfa alındı. *Times* muhabirine göre, *“zarif ve kibar bir hanımefendi (lady)”* idi. Sultan Abdülaziz’in hizmetindeki hazinedarlardan olduğunu, o gün Fer’iyye’de de hizmet-i şâhâne’de bulunduğunu, şimdi Ali

Bey'le evli olduğunu söyledi. Cezayirli Mustafa'nın nasıl pencereden atladığını beyan etti.

Reis Sürûrî Efendi, taşrada hizmette bulunan Yüzbaşı Ahmed Efendi ile Binbaşı Reşid Bey'in ifâdelerini okuttu. Bu subaylar, Fer'iyye önünde nöbette bulunduklarını, Dâmad Mahmud Paşa'yı Fer'iyye'de İzzet, Ali ve Necib Beylerle konuşurken gördüklerini söylüyorlardı. İzzet Bey'e pala getirilince çok sevindiğini de ilâve ediyorlardı.

Sonra gene taşrada bulunan yüzbaşılar Hüseyin ve Osman Efendiler'in yazılı beyanları okundu. Pertevniyâl Vâli- de-Sultan'ın Fer'iyye'den çıkarılıp Topkapı Sarayı'na götürülürken başörtüsüz olduğunu teessürle hatırladıklarını (o zaman akıl almaz bir işti) beyan ediyorlardı.

Sürûrî Efendi, şahit Dr. Marko Paşa'nın getirilmesini emretti... Marko Paşa ezcümle şöyle dedi:

Dr. Marko Paşa'nın Şahitliği

- Şimdi olduğu gibi o zaman da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyye-i Şâhâne nâzırı idim (Askerî Tıp Fakültesi Kumandanı ve Dekanı). Askerî doktorum, rütbem o zaman da şimdi de feriktir (korgeneral). Aynı zamanda Abdülaziz Hân'ın hususî hekimlerinden idim. Kendisini ve ailesini tedavi ederdim. Evim Kuzguncuk'ta, Çırağan Sarayı'nın tam karşısındaki yalıdır. Yanımızdaki yalı, Hüseyin Avni Paşa'nın idi. Paşa, kumandanım ve dostum idi, onun da hekimi idim. Evine sıkça giderdim. Sultan Aziz'in Fer'iyye Sarayı'na nakledildiği 48 saat içinde dürbünle oraya bakmaktan kendimi alamazdım. O sabah Feriye rıhtımında olağan olmayan hareket gördüm. Yanımda karım da vardı. Yükselen sesleri bile duyabiliyorduk. Pencereden birisinin atladığını gördüm. Az sonra da saraydan çağırıldım ve hüzün verici hakikati öğrendim.

- Cesedi muayene ettiniz mi?

- Buna cesaret edemedim. Tarifsiz hüzünler içindeydim. Kalbim sıkışıyor, gözlerim sulanıyordu. Merhum Sultan Abdülaziz benim babam,

velinimetim idi, sonsuz ihsanlarını görmüştüm... Bendenizi severdi. Tam mânâsıyle efendimdi. Sayesinde adam olmuştum. Birçok doktor vardı, onlara "Muayene ediniz. Raporu yazınız, ben imzalarım" dedim.

- Feth-i meyyit (otopsi) ve tıbbî tahkikat yapıldı mı?

- Her ikisi de yapılmadı. Öyle istenmiş, bir de rapor yazılmıştı. Rapora pek bakmadan imzaladım... Çok kalabalıktı. Nâzırlardan Hüseyin Avni Paşa'yı, Mehmed Rüşdü Paşa'yı, Dâmad Mahmud Paşa'yı hatırlıyorum. Midhat Paşa da orada imiş ama gözüme çarpmamıştı. Ne yapıldı ise Hüseyin Avni Paşa'nın emriyle yapıldı. Nasıl istedi ise öyle hareket ettik...

Dr. Kastro Bey alındı:

- 5 yıldan beri Âyân âzâsındanım (senatörüm), dedi; Cennet-mekân'ın bize sadece kolları gösterildi. Sol koldaki ceriha beş santim uzunluğunda ve üç buçuk santim derinliğinde idi...

Dr. Nûri Paşa, meslektaşının söylediklerini tekrarladı.

Sürûrî Efendi, birinci günün ikinci celsesini kapattı. Muhakemeye ertesi günü (salı) sabahı saat 11.00'de devam edileceğini bildirdi.

Muhakemenin İkinci Günü

Bildirilen saatte Sürûrî Efendi celseyi açtı. Dinleyicilerin daha kalabalık olduğu görüldü. Reis Efendi, iki şer'î raporunu okuttu... Birisi Rumeli Kazaskeri Tosyalı Mustafa İzzet Efendi'nin -ki bu raporu imzaladıktan 6 ay geçmeden ölmüştü- imzaladığı rapordu. Şuuruna halel geldiği için padişahın intihar ettiği, sadece Fahri Bey'in şehâdetine dayanılarak iddia edilen feci bir vesika idi. Diğeri, Hüsnü Efendi'nin düzenleyip Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin imzaladığı olayın intihar olduğuna dair gene Fahri Bey'in ifâdesine dayanan şer'î îlâm idi. Bu Hüsnü Efendi şahit olarak çağrıldı. Ceset bir gün evvel gömüldüğü için görülmesi ve muayenesi imkânsız bulunduğunu, Fahri Bey ne söylediyse onun îlâma geçirildiğini, başka şahitin kendisine dinletilmediğini beyan etti.

Müstantık (sorgu hâkimi) Mustafa Efendi, şahit olarak çağrıldı. Zabtiye Nâzırı Abdi Paşa'nın emriyle Fahri Bey'in ifâdesini aldığını, kendisine başka şahidin dinletilmediğini söyledi. Reîs Efendi, Fahri Bey'e sordu. Fahri Bey, ifadenin doğru olduğunu tasdik etti. Sonra Dr. Merkel çağırıldı. Lembergli Leh Yahudisi olduğu için, şimdiye kadar şahidlere *Kur'ân* ve *İncil* üzerine el bastırılıp yemin ettirildiği halde, bu şahide *Tevrat*'a el bastırıldı. Dr. Merkel şöyle dedi:

- *Raporu imzalayan doktorlardan biriyim. Fer'iyye karakoluna ilk gelen doktorlardanım... Ancak iki saat bekletildikten ve diğer doktorlar geldikten sonra Dâmad Mahmud Paşa, bizi cesedi görmeye davet etti. Yalnız kollarını gösterdiler ve çok acele bakmamızı bildirdiler. Cesedin güneş batmadan gömülmesi îcâb ettiğini söylüyorlardı. Sonra bizi padişahın öldüğü odaya götürdüler. Orada bir subay bizi görünce "Ben öldürmedim!" diye bağırdı. Bunun üzerine paşa onu "Kim sana padişahı öldürdün diyor?" diye azarladı.*

Dr. Merkel'in ifâdesini Binbaşı Nâmık Paşa-zâde Ali Bey birden ayağa kalkıp bağırarak:

- Benden bahsetmek istiyor ama aldanıyor, diyerek kesti... Reîs Efendi, Ali Bey'e susmasını söyleyip şâhide ifâdesini tamamlamasını bildirdi. Doktor tekrar ifâdesine devam ettiği sırada Ali Bey tekrar fırlayarak "Bahsettiği zâbit ben değilim" diye bağırdı. Bunun üzerine Reis, bahsettiği subayın Ali Bey olup olmadığını Dr. Merkel'e sordu. Merkel "Zannederim, bu zâbitti" diye cevap verdi.

Sultan Murad'ın başmâbeyncisi İbrahim Edhem Bey alındı. Bu makama getirilmeden önce Topkapı Sarayı hazîne kethüdası bulunduğunu söyledi. Fer'iyye'de bir küçük rütbeli subayın Sultan Aziz'e hakaret sayılacak tavır takındığını, kendisinin o sırada bahçede Sultan Aziz'le beraber bulunduğunu, bunun üzerine padişahın artık bahçeye çıkmaktan vazgeçtiğini anlattı. Binbaşı Ali Bey tekrar yerinden fırlayıp:

Ben Sultan Aziz'e bahçede değil, rıhtımda hitâb ettim ve öyle söylemedim... diye başlayınca, Sürûrî Efendi, bir daha müdâhale ederse salondan çıkartacağını söyleyip oturttu.

Edhem Bey, Topkapı Sarayı'nda Sultan Aziz ve ailesine yemek verilemediğini, verilebilmesi için kendisinin Dolmabahçe'ye gidip Nûri

Paşa'ya müracaat ettiğini söyledi ve şöyle devam etti:

- Mâbeyn Müşîri Paşa, bu işin kendisine taalluku olmayacağını, Topkapı Sarayı'na kendisinin karışmadığını bildirdi. Bunun üzerine teessürle merdivenlerden inerken, saraydaki nazırlar toplantısına çıkan Hüseyin Avni Paşa'ya rastladım. Ona bahsettim. Yemek verilmesi işini hususî komisyonu teşkil eden nazırlara açacağını söyledi.

- Şu halde sabık hâkanın yiyeceğini vermek için nazırlar meclisince karar verilmek lâzım geldi demek.

- Evet efendim.

Mâbeyn Müdürü (yani Mâbeyn-i Hümâyûn başhademesi) Ahmed Ağa çağırıldı. 62 yaşında, Üsküdarlı, 37 yıldan beri saray hizmetinde bulunduğunu bildirdi.

Şunları söyledi:

- Üç pehlivanı Nûri Paşa'nın odasına soktum. Odada Seyyid Bey'le Dârüssaâde ağası Süleyman Ağa da vardı. Kendilerine 130'ar altın aylık verileceğini ve âdetâ mâbeynci sıfatı takılacağını öğrendim, çok şaştım.

Sonra Pervîn-Felek Hanım'ın yazılı ifâdesi okundu. Sonra Sultan Abdülaziz'e ait eşya, bir büyük atlas bohçadan çıkarılarak teker teker gösterildi. Padişahın üzerinden çıkarılan kanlı çamaşırlar, üzerine örtülen perdeler, hep bu bohçanın içindeydi. Mintanla gömleğin kalbe isabet eden yerinde bir yırtık görülüyordu. Bu manzara karşısında heyecana kapılan dinleyicilerden bir ferik (korgeneral) mübaşirlere "Getirin, ben de göreyim, ne alçakça bir cinâyetmiş bu" diye bağırdı. Fakat Reîs Efendi, dinleyicilerin jüri olmadığını, onlara bir şey gösterilemeyeceğini söyledi. Sonra, iki günden beri dinlenen şahitlere sanıkların itirazlarını dinleteceğini bildirdi.

Mustafa ve Mehmed Pehlivanlar bir itirazda bulunmadılar. Cezayirli Mustafa, şahitlerin yalan söylediğini iddia etti. Fahri Bey, kendisinin kaatiller arasında bulunduğunu bildiren bütün şehâdetleri reddetti. Necib Bey, Reyhân Ağa'nın kendisine o zamandan garazı olduğunu söyleyerek, kendi hakkındaki şehâdetinin yalan olduğunu beyân etti. Seyyid Bey sözü olmadığını bildirdi. Zira şimdiye kadar onun aleyhinde bir şehâdet dinlenmemişti... Ali Bey Edhem Bey'in kendisine izâfe ettiği şeyleri söylemediğini iddia etti. Nûri ve Mahmud Paşalar, aleyhlerindeki şehâdetleri kabûl etmediler. Mahmud Paşa, hâkanın ölümünden bir gün evvel Fer'iyye karakoluna asla gitmediğini bildirdi.

Savunma Avukatlarının Müdâfaaları

Reis, avukatların savunmalarına başlayabileceklerini bildirdi. İlk sözü Manyasî-zâde Refik Bey aldı. 27 yaşında ateşli bir hukukçu idi. Galatasaray ve Hukuk mezunu idi. Babası Raûfî Bey, Temyiz üyesi ve Mülkiye'de Medenî Hukuk müderrisi idi. Refik Bey, Yeni Osmanlılardandı ve Midhat Paşa için elinden geleni yaptı. Devrin en büyük avukatı olarak tanınmaya başlıyordu. Nâmık Kemâl'in yakın arkadaşı idi. Aynı zamanda müzisyen ve Türk Mûsikîsi meraklısı idi. Sonuna kadar Sultan Hamid muhalifi kalacaktır. Yüksek sesle konuşuyor, Türkçe'yi çok güzel söylüyordu. Hukukî cümleleri çok kuvvetliydi. Herkes takdirle kendisini dinlemeye başlamıştı. Hâkimler, babası, arkadaşları olan bu genci iftihar ve sevgiyle dinliyorlardı. Fakat o kadar... Zira pehlivanlarla Necib Bey'i savunuyordu Refik Bey. Onları ise, gelip geçmiş dünyanın en büyük avukatı kimse, o gelse kurtaramazdı. Sonradan Refik Bey, Sultan Hamid rejimi ile başı belâya giren siyâsî mahkûmları İstanbul ve Selânik'te savunmakla ün yapacak, üyesi bulunduğu gizli İttihad ve Terakki Cemiyeti iktidara gelir gelmez, 1908'de önce zabtiye, sonra adliye nâzırı olacak, fakat ömrü vefa etmeyip pek az sonra ölecektir.

Avukat Mehmed Ali Efendi söz aldı. Fahri Bey'le Cezayirli Mustafa'yı savundu. Talihsiz, ümitsiz, neticesiz savunma idi. Başsavcı Abdüllatif Bey söz isteyerek şiddetli bir cevap verdi:

- Müdafaa avukatı, dedi; bu devlette galiba kimin ne kadar maaş aldığını bilmiyor ki, bir bahçıvana ayda 100 altın verilebileceğini, bunun tabiî olduğunu söylüyor. Sonra bize bir tırnak makası getirip, tırnağı zor kesen bu makasla eski hakanın iki kolunu birbiri ardınca üç santim derinliğinde kestiğine inanmamızı istiyor. Sonra Fahri Bey'in, Sultan Abdülaziz'in bendesi olduğu, efendisini nasıl öldürebileceği hakkında uzun uzun nutuk çekiyor. Bu husus, müvekkilinin lehine değil, aleyhinedir. Zâten Sultan Abdülaziz'in yanından herkesin alınması, bir tek Fahri Bey'in bırakılması da, padişaha karşı ihanetin tezgâhlanması maksadıyladır. Bunları ithamnamemde kâfi derecede açıklıkla anlattım. Aynı şeyleri tekrarlayacak değilim. Makas hikâyesi yalnız Fahri Bey'in uydurmasıdır. Doktorların, sorguya gelenlerin karşısına tek şahit olarak, sanki tek şahit o

imiş gibi dâima ve yalnız Fahri Bey çıkartılmıştır. Bu Fahri Bey'e bir sempati duymuyoruz ve bu hissimizi ifade etmekten de çekinmiyoruz. Gene bu Fahri Bey'e göre bütün deliller uydurma, bütün şahitler yalancıdır. Herkes kendisinin aleyhinde, kendisi mazlûm ve mağdurdur. Suçlu görmesek, adâletimiz için Fahri Bey, mühim bir şahsiyet değildir, kendisiyle hiç uğraşmayız.

Sonra Dâmad Mahmud Paşa söz aldı. Müdafaasını şahsen yapacağını söyledi. Fakat doğduğundan bu yana sadece hürmet görmüş bir adamdı. En genç yaşında, gıpta edilecek makamlara yükselmiş, emir vermeye alışmış, karşısında elpençe divan durulmuştu. Hayatında maddî ihtiyaç bilmemişti, servet içinde yüzüyordu. Mağrur, gafil, cesur, ataktı. Sultan Abdülmecid gibi bir padişahın damadı idi. 4 yaşından 14 yaşına -Sultân'ın ölümüne- kadar üvey annesi Atıyye Sultân tarafından, Atıyye Sultân'ın erkek çocuğu olmadığı için, onun tarafından şımartılarak, şehzâdeler gibi büyütülmüştü. Atıyye Sultan ise, modern Türkiye'nin kurucusu ikinci Sultan Mahmud Hân-ı Adlî'nin kızıydı. Babası Ahmed Fethi Paşa, Tanzimat rejiminin kurucularındandı. İşte böyle bir adam, bir cinayet mahkemesinde itham edilince, bütün şahsiyetini ve melekelerini kaybetti. Karşısında konuşulmayan, sadece hayatı boyunca kendisi konuşup dinletmiş olan Mahmud Paşa, mahkemede üç mantıklı cümleyi bir araya getiremedi. Bir şöhreti varsa, onu da kaybetti. Kendisi hakkında "Dâmad Mahmud Paşa bu mu imiş?" dedirtti. Özel nâzırlar komisyonunun üyesi olmadığında direndi ki, yalandı ve böyle bir şeyi inkâr etmek acemilikti. Zira Midhat Paşa bile böyle gizli bir komisyonun var olduğunu, kendisinin ve Mahmud Paşa'nın da üye bulunduklarını söylemişti. Sultan Aziz'in hal'i işinde rolü olmadığını, tahttan indirildikten sonra öğrendiğini ileri sürdü ki, bu doğru idi. Fakat işe yaramayan bir doğru. Evet, hâkanı tahttan indiren cuntaya dâhil değildi ama indirildikten yirmi dört saat geçmeden o cuntanın içine girmekle kalmamış, piramidin zirvesinde yer almıştı.

Hele kendi müdafaası için hiçbir değer taşımadıktan başka, tarihî bakımdan da hiçbir değer taşımayan, yani tamamen yanlış ve yalan olan "Sultan Abdülaziz'i hal' keyfiyeti, dört kişinin işi değildi; millî arzunun, umûmî efkârın cebir ve tazyikinin neticesi idi; toplar atılıp kılıçlar çekilerek kutlanmıştı" sözleri, bedbaht cümlelerdi.

Mahmud Paşa, sıkıntı ve asabiyet içinde oturdu, terini sildi. Binbaşı Gürcü Necib Bey ayağa kalkarak kendini savunmaya başladı. Saraydan yetiştiğini, Sultan Mecid'in oğullarından ve Sultan Hamid'in kardeşlerinden efendisi Şehzâde Nûreddin Efendi'nin kendisini itina ile ve en son Harbiye'de okuttuğunu, subay çıkınca saraya aldığını uzun uzun ve nutuk çeker bir eda ile anlatmaya başladı. Bu imtiyazlı durumunu, harem ağalarının çekemediğini ve daha Sultan Aziz devrinde teğmen ve yüzbaşı iken birçokları ile kavga ettiğini örnek vererek söyledi. Başsavcı Latif Bey, Reis efendiden bu sanığın, müdafaası ile ilgisiz eski saray hâtıralarını anlattığını, sadede gelmesini taleb etti. Sürûrî Efendi, Necib Bey'e, savcının itirazının reddedildiğini, kendisini savunmak için aklına ne geliyorsa çekinmeden beyân edebileceğini söyledi. Savcı, Necib Bey'e ters bir nazar atarak hiddetle oturdu. Sonra Dr. Kastro dünkü şehâdetini tavzih maksadıyla tekrar söz aldı. Sonra Midhat Paşa salona alındı.

Midhat Paşa'nın, Reîs Sürûrî Efendi'yi Hâkimlikten Reddetmesi

Sürûrî Efendi şunları söyledi:

- 18 sene evvel Midhat Paşa, Tuna (Bulgaristan) eyâleti valisi idi. Ben de eyâletteki en yüksek hâkimdim. Vâli Paşa ile anlaşmazlığımız oldu. On memûrla beraber İstanbul'dan, beni Tuna eyâletinden almasını istedim. İsteğim yerine getirildi. Dün Midhat Paşa'yı bunun için ben değil, mahkememizin ikinci Reisi Hristo Efendi sorguya çekti. Şimdi Midhat Paşa, mahkememize bir istida (dilekçe) vermiştir. Ben başkanlık kürsüsünde oturduğum müddetçe savunmasını yapmayacağını ve avukatlarından Şehrî Efendi'nin de savunma yapmayacağını bildirdi. Ceza muhâkemeleri usulü kanunumuza göre bu taleb, yerine getirilemez. Bu kanun, mahkeme reisine tam bir selâhiyet tanır. Ancak, reisin vazifelerinden biri, gerçeğin ortaya çıkması ve adâletin yerine getirilmesini sağlamak ise, diğeri de, müdafaanın tam, eksiksiz ve şüphesiz şekilde yerine getirilmesini

temin etmektir. Midhat Paşa'nın müdafaası sırasında kürsüyü terk ediyor ve reisliği Hristo Efendi'ye bırakıyorum.

Sürûrî Efendi çekildi ve çıktı. Hristo Forides Efendi, başkanlık kürsüsüne geçti. Fahri Bey, Ali Bey, İzzet Bey, müdâfaalarını yaptıktan sonra sıra bunları dikkatle dinleyen Midhat Paşa'ya geldi. Uzun konuşmasında Midhat Paşa bir aralık şunları söyledi:

Sultan Aziz tahtta iken benim hâkan aleyhine sözler söylediğimi Dâmad Nûri Paşa da, Mütercim Rüşdü Paşa da ileri sürdüler. Ahmed Midhat Efendi ile Ebüzziyâ Tevfik Bey ise gazetelerinde, vaktiyle benim soframda iken sarf ettiğim Sultan Aziz aleyhtarı sözleri yazdılar. Bunların çoğu doğru değildir. Sultan Aziz hakkındaki tenkitlerimi, ben padişahın yüzüne söyleyecek mevkide idim. Ahmed Midhat Efendi'yi ise bir gün soframdan, bana hakaret ettiği için kovdum. Sultan Aziz aleyhinde sözler söylemiş olsam da, bunu Hanedânın damadı olan Nûri Paşa'ya söylemezdim. Bunlar birtakım dedikodulardan ibarettir...

Savcı Lâtif Bey söz aldı:

- Patavatsızlık etme, boşboğazlık, düşünmeden söyleme, Midhat Paşa'nın mesleğidir (karakteridir), dedi; bu sözlerin söylenmesi o zaman cürümdü; zira Sultan Abdülaziz hâkan ve Paşa onun nâzırı idi. Bugün belki cürüm değildir. Fakat paşanın Sultan Aziz aleyhindeki komplolara kolayca dâhil olabilmesinin izahını yapmak, savcı olarak benim vazifemdir. Bir cinayete götüren sebepleri izah etmek, cinayet mahkemelerinde, savcıdan mutlaka istenen hususlardandır.

Tabii Midhat Paşa'nın bu beyânı, tâlihsizdi. Vaktiyle kendisini o kadar destekleyen Yeni Osmanlılardan iki meşhur edip ve gazeteciyi, Midhat Efendi ile Ebüzziyâ'yı ithâm ediyordu. Midhat Paşa devam etti. Başsavcı tekrar sözünü kesip:

Midhat Paşa, dedi; bu tahkikatın icrası sırasında, pek çok defalar yalancılığından dolayı mahcup bırakılmıştır. Evet, müdafaa sadedinde her şeyi söylemek maznûnun (sanığın) sarîh (açık) hakkıdır ama bir müdafaa sadece yalanlara, ithamlara, böbürlenmelere dayandırılamaz. Gösterdiğimiz delillerin çürütülmesi veyâ yeni deliller getirilmesine dayandırılmak îcâb eder. Paşanın İzmir'deki Fransızlar'a nasıl iltica ettiğini anlatması, tamâmen yalan ve düzmedir. Bunu kesin şekilde, en açık delilleriyle isbât

etmiş durumdayım ve isbâtımda Midhat Paşa'nın yalanları bana en büyük yardımcı olmuştur, kendisine teşekkür ederim...

Reîs, savcının sanıkla istihza edemeyeceğini, istihza etmeksizin, itirazlarını yapmasını ihtar etti. Fakat Midhat Paşa, mahkemeyi umursamaz tavrını devâm ettiriyordu. Bu mahkemenin kendisini asla mahkûm edemeyeceği havasında olduğu artık açıkça belli olmuştu. Dinleyiciler, paşanın neye güvendiğini dedikoduya başlamışlardı. Dinleyicilerin yaşlıları, bu devlette, Midhat Paşa'nın itham edildiğinin onda biri kadar suçlar için vezir kellesi düşürülen çağları hatırlatıyorlardı. Midhat Paşa sonunda işi, Reîs Hristo Efendi ile açık münakaşaya kadar götürdü. Münakaşa, Midhat Paşa'nın, kendisi gibi sanık olarak o sırada mahkemede bulunanları şahit sıfatıyla dinletmek istemesinden çıktı. Reîs, diğer sanıkların, başka bir sanık (yani Midhat Paşa) tarafından şahit sıfatıyla sorguya çekilmelerinin bizim hukuk usulümüzde mevcut bulunmadığını söyledi, fakat paşa talebinde direndi. Başsavcı, talebin hukuk usulüne tamamen aykırı olduğunu bildirdi. Hâkimler, paşanın bu talebini müzâkere etmek için birkaç dakika salondan ayrıldılar. Salona dönüşte Reîs şunları söyledi:

Diğer sanıkları şâhit göstermek talebiniz kabûl edilmiştir. Fakat onları bizzat sorguya çekemezsiniz. Soracağınız sualleri bana hitâben söyleyeceksiniz. Cevap vermesini ben, sanık şahide emredeceğim.

Öyle şey olmaz, ben kendim isticvâb edeceğim (sorguya çekeceğim).

Siz burada ne hâkimsiniz ne müstantiksiniz. Siz bir sanık ve belki de bir mücrimsiniz. Siz suallerinizi mahkemeye tevcîh ediniz. Mahkeme bu suallerin cevaplarını sanıklardan ister.

Sanıkları teker teker sorguya çekeceğim. Birini sorguya çektiğim zaman diğer hiçbiri salonda bulunmayacaktır.

Böyle şey olmaz. Şimdi size Pehlivan Mustafa'nın ifadesini dinletiyorum… Pehlivan Mustafa'yı dinlediniz. Kendisine müdafaanız babaında bir soracağınız var mı?

Benim ona soracak yirmi yedi sualim var.

İfâdesine itiraz etmek istediğiniz yerlere itiraz ediniz ve mevzudan ayrılmayarak suallerinizi sormaya başlayınız.

Katille itham edilen sanıkların her birine yirmiyedişer sual ve diğer sanıklara doksan dört sual soracağım. Ayrıca başka şahitler dinlenmesini de

isteyeceğim. Sultan Aziz’in bütün oğulları ve hatta Vâlidesi Sultan’ın buraya gelip ifade vermelerini istiyorum. Raporu imzalayan bütün doktorların bilhassa sefâret doktorlarının çağrılmalarını da taleb ediyorum.

İstediğiniz şahitlerin, sizin müdafaanıza yarayacak tek cümle söylemelerinin mümkün olmadığını siz de biliyorsunuz. Hem yerine getirilmeyecek taleplerle mahkememizi müşkül durumda bırakabileceğiniz zannı içindesiniz, hem de mahkemeyi sahneye çevirmek istiyorsunuz. Sanıkları ömüdafaa şahidiniz olarak dinletmek istediniz. Kabûl ettik. Birincisi ifâdesini verdi. Suallerinize başlamanızı söylüyorum, siz böyle yapacağınıza, daha ne kadar sual sorup iahit dinleteceğinze dair nutuk veriyorsunuz. Anlaşılan biz hâkimlere değil, gazetecilere hitâb ediyorsunuz. Böyle bir tavır takınmanıza izin vermem mümkün değildir. Müdafaanıza başlayınız.

Midhat Paşa bütün talepleri yerine getirilmeden müdafaasına başlamayacağını, hakkında idam hükmü verilmesini, bunun ehemmiyeti olmadığını söyledi. Hâkimler konuyu görüşmek için 10 dakika çekildiler. Bu müddetin sonunda Reîs, dört defa Midhat Paşa’ya müdafaasına başlamasını ihtâr etti. Dört defasında da paşa, ayrı ayrı ve çok açık ukalalıklarla reddetti. Bunun üzerine Reîs mahkemeye bir saat ara verdiğini bildirdi. Kürsüden ayrılırken, mahkemenin karar safhasına geçtiğini, bir saat sonra kararların bildirileceğini söyledi.

Bir saat sonra Hristo Efendi’nin başkanlığında mahkemenin ikinci celsesi açıldı. Kararları Başkâtip Emrullah Efendi okudu:

Mustafa, Cezayirli Mustafa, Mehmed pehlivanlarla Fahri Bey’in cinayet işlediklerine,

Midhat, Mahmud ve Nûri Paşalar ile Ali ve Necib Beyler’in bu cinayette cürüm ortağı olduklarına,

Seyyid ve İzzet Beyler’in cinayete yardımcı olduklarına, ekseriyetle hükmedilmişti.

Reîs Efendi, mahkemeyi ertesi güne bırakıp celseyi kapattı.

Muhâkemenin Üçüncü Günü

29 Haziran Çarşamba günü saat 11.00'de mahkemeyi, Reîs Sürûrî Efendi açtı. Dinleyiciler kalabalıktı. Reîs sanık avukatlarına son sözlerini söylemelerini emretti. Refik Bey, Mehmed Ali Efendi, Şehrî Efendi, İzzet Efendi, müvekkillerini savundular. Sıra Dâmad Mahmud Paşa'nın avukatı Kostaki Sardinski Efendi'ye gelince, Mahmud Paşa avukatının sözünü kesip:

- Benim hareketim en çok ceza kanununun 184. maddesine uyar, dedi.

Hâlbuki şimdiye kadar tamamen mâsum bulunduğunu söylemişti. 184. madde ise şu idi: *"Arzûsunu icrâ etdirmek için tazyik vesâitine mâlik bir âmirin emriyle bir cinayet îkaa olunduğu takdirde, kaatil sıfatıyla âmir tecziye olunur. Tazyik vesâitine mâlik demek, aldığı emri îfâ etmekden imtinâ eyleyeni öldürtmek kudret ve kuvvetini hâiz olan demekdir ve o mânâya gelir. Bu vaziyet hâricinde, böyle bir emri îfâ eden mâdûn, mâzûr görülemeyeceğinden kaatil sıfatıyle tecziye olunur. Vesâit-i tazyîkıyyeye mâlik olmadığı hâlde cinâyeti emreyleyen âmir, muvakkat kürek cezâsına çarptırılır."*

Hâkimler, yarım saat için çekildiler. Bu müddet sonunda Sürûrî Efendi, ikinci celseyi açtı. Verilen cezaları bizzat okumaya başladı:

- Mustafa Pehlivan, Mehmed Pehlivan, Cezayirli Mustafa Pehlivan, Fahri Bey, Ali Bey, Necib Bey, Mahmud Paşa ve Nûri Paşa idama, Seyyid Bey ve İzzet Bey 10'ar sene habse mahkûm edilmişlerdir. Mahmud Paşa ve Nûri Paşa hakkındaki karar ekseriyetle alınmıştır. Temyiz yolu 8 günlük müracaat süresini geçirmemek şartıyla açıktır.

Celse tatil edildi. Mahkûmların hepsi çıkarıldı. Sürûrî Efendi çekildi. İkinci celseyi başkan olarak Hristo Efendi açtı. Midhat Paşa içeri alındı. Reîs Efendi şöyle dedi:

- Mahkememiz sizin cinâyet fiiline ortak olduğunuza karar vermiş, fakat henüz cezanızı tayin etmemiştir. Şimdi söz sizindir.

- Ne biçim cinayet cürmü ortağı olduğumu anlayamadım. Ben pehlivanlarla beraber Sultan Aziz'in odasında mı idim? Sultan Aziz öldürülürken yardım mı ettim? Nasıl cinayet ortağı oluyorum? Yahut

cinayet işlenmesi için emir mi verdim? Bunu savcı bey bile isbât edemedi, sadece Mahmud ve Nûri Paşalar'ın emir verdiğini tekrarlayıp durdu.

Cinayete iştirak, sizin anladığınızdan çok daha şümûllüdür. Maamâfih itirazlarınızı Temyiz'de yapmakta serbestsiniz.

Midhat Paşa ve avukatı daha birkaç şey söylediler... Hâkimler karar için çekildiler. Hristo Efendi, yeniden celseyi açıp kararı tefhim etti:

- Midhat Paşa, ekseriyetle idama mahkûm edildiniz. Temyîz etmek için 8 günümüz vardır.

Midhat, Mahmud ve Nûri Paşalara idam değil, müebbed hapis verilmesini isteyenlerin hangi hâkim veyâ hâkimler olduğu kesin şekilde belli değildir. Zira bu üçü için karar ekseriyetle, diğer 8'i hakkında ittifakla çıkmıştır. Fakat sonradan ileri sürüldüğüne göre üç paşa hakkında müebbed hapis reyi veren, hâkimlerden sadece Emin Bey'dir.

Midhat Paşa'nın Temyize Mürâcaatı

Görüldüğü gibi, muhâkeme üç günde bitirilmiştir. Cinâyet davaları, klâsik Osmanlı döneminde olduğu gibi, 1826'dan sonraki modern Osmanlı döneminde de, karara kadar ara verilmeksizin yapılmaktadır. Bu hususta Osmanlı usulü, İngiltere ve Birleşik Amerika'daki Anglosakson muhâkemeleri usûlüne uygundur.

Yıldız Mahkemesi'nin XIX. asrın yeryüzünde cereyân etmiş en meşhur yargılamalarından biri kabûl edilmesi, Midhat Paşa ve bu meseleye İngiltere basın ve hükûmetinin verdiği ehemmiyet ve Türkiye'nin iç tarihindeki gelişmeler dolayısıyladır. Yoksa Midhat Paşa olmasaydı, diğer 10 sanık idam edilseydi bu, fazla ehemmiyet atfedilmeyen tarihî muhâkemelerden biri sayılacaktı. Tarih, hukuk değildir.

Metodları ve hükümleri hukuktan farklıdır. Hukuk daha çok şeklîdir, şeklin ehemmiyeti büyüktür. Tarih, şekilden çok fazla rûha nüfûz etmeye çalışır. Bu hususu belirttikten sonra, hukuk ve tarih bakımından Midhat

Paşa’nın durumu nedir? Daha açık söyleyeyim: Midhat Paşa, Sultan Aziz’in kaatili olarak idam cezasını haketmiş midir?

Midhat Paşa şüphesiz Sultan Abdülaziz’in kaatili değildir... Ne onun bileklerini kesmiş, ne ellerini tutmuş, ne kapısında nöbet beklemiş, ne bulunduğu saraya adımını atmış, ne öldürülmesi için kaatil tutmuş, emir vermiş, para veyâ silâh vermiş, teşvik etmiş, karar vermiştir. Durum böyle olunca, hakkında verilen idam cezasının, hukuk bakımından sakat, hattâ tamamen sakat olduğu ileri sürülebilir. İleri sürülünce de, buna hukuk açısından itiraz etmek -ben hukukçu değilim ama- herhalde kolay değildir.

Onun için Sultan Hamid keşke Yıldız Mahkemesi’nin yolundan başka yolla cezalandırmaya girişseydi diye düşünülebilir. Böyle düşünenlere geniş ölçüde hak vermek de mümkündür...

Yalnız şunu da eklemek lâzımdır, demokrasiler, şekle büyük ehemmiyet verirler. Hürriyeti imha edeceğini ilân edenlere bile hürriyet hakkı tanımaya kadar işi vardırmışlardır. Tanzimat da, demokrasinin bir basamağı olan bir rejimdir. Tanzimat’ta hükümdar, yani Türkler’in hâkanı ve Müslümanların halîfesi olan zât, bir şahsı idam ettiremez, süremez, hapsettiremez. Tanzimat hükûmetlerinin de buna selâhiyeti yoktur. Mutlaka bir mahkeme kararı îcâb etmektedir. Mahkeme kararı da suçun tasrîhi şeklinde mümkün olabilmektedir.

Kaldı ki Sultan Abdülhamid, meşrûtî bir hükümdardır. Kanûnî’nin, İkinci Mahmud’un selâhiyetleri -nazariyede olsun- sınırsızdır. Yapamayacakları şey yoktur. Bu selâhiyet, Tanzimat’a göre, Tanzimat padişahlarına tanınmamıştır.

Tanzimat, yukarıdan aşağıya bir reformdur. Büyük Fransız İhtilâli gibi, hükümdar selâhiyetlerini aşağıdan gelen baskıyla budamamıştır. Onun için ihtilâl değil, reformdur. Padişah, devletinin ve milletinin saadetini o yolda gördüğü için, kendiliğinden selâhiyetlerini başka organlara, sadrâzama, hükûmete, yargıya, seçilmiş meclislere (ilçe, sancak ve eyâlet meclisleri) bırakmıştır.

Üstelik İkinci Abdülhamid yalnız Tanzimat ile değil, Meşrûtiyet, yani basbayağı bugün bildiğimiz demokrasi kaideleriyle de bağlıdır. Çünki Tanzimat esaslarını düzenleyen babasının ve amcasının fermanlarını, ezcümle 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanlarını yürürlükten kaldırmadığı gibi, 93 Meşrûtiyeti’nin Kanûn-i Esâsî’sini, anayasayı da

kaldırmamıştır. Anayasa her yıl devlet yıllıklarının en başında bir formayı işgal etmektedir... Niçin diktatördür? Bunları kaldırmadığı halde, bunların hükümleri ile kayıtlı olmaksızın devleti idâre ettiği için.

Onun için Midhat Paşa'yı cezalandırmanın artık en büyük şart (*şart-ı âzam*) olduğu noktasına gelmiş, fakat şekli de muhafaza etmek istemiştir. Büyük babası İkinci Mahmud, yahut Yıldız davası sırasında tahtta bulunan Çar Üçüncü Aleksandr veyâ Mikado Mutsu-Hito, yahut devrimizin sağ yahut sol diktatörleri olsalardı ne yaparlardı? Binlerce emsali olduğu gibi, Midhat Paşa'yı derhal öldürtürlerdi.

Midhat Paşa, benden evvelki epey tarihçinin de dikkat ettiği gibi, kendi belâsını kendi aramıştır. Bu derece belâ arayan bir devlet adamını, tarih nâdiren kaydeder. Basiretsizliğin, ileri görüşten yoksunluğun tipik örneğidir: Megalomanisini, psikopatlığını, devletin gündeminin birinci maddesi olarak muhafaza etmek için elinden geleni yapmıştır. Rus harbi belâsının hazırlayıcılarından olarak, beş yüz yıllık Türk yurtlarının elden çıkmasına, milyonlarca Türk'ün ölümüne, ıstırabına sebep olmuştur. Kılı bile kıpırdamamış, en küçük teessür göstermemiştir. Yalnız nefsini seven bir adamdır. II. Mahmud böyle bir adamı, esasen bu derecede birbiri üstüne hatalar yapmasına da fırsat vermeden tutup idam ettirirdi. Keyfi istiyorsa arkasından bir de ihânetlerine dair mahkeme kararı alırdı. Sultan Hamid bunu yapamadığı için sıkıntıda idi.

Benim şahsî kanaatime göre Sultan Hamid davayı, aynı zamanda amcasının hal'i (tahttan indirilmesi) için açmalı idi. Zira padişahı tahttan indirmek, Tanzimat esaslarını çiğnemek, yeniçerilik devrine dönmekti. Bütün felâketler bu tahttan indirilme ile başlamıştı. Suçun en büyüğü bu idi. Yoksa tahttan indirilmiş bir padişahın öldürülmesi, devlet düzeni bakımından, herhangi bir cinayetten biraz daha ağır suçtur. Nitekim Yıldız Mahkemesi, ancak alelâde cinayetlere mahsus ceza kanunu maddelerine dayanarak hükmetmişti ama görülen dava bu derecede basit mi idi? Bence, Türk devletine karşı işlenmiş en büyük tarihî cürümlerden birinin açıkça, cesurca hesabı sorulmalı idi. O zaman Midhat Paşa, gerçekten yakasını kurtaramazdı. Zira Sultan Aziz'in kaatili değildi. Böyle bir ithamdan şeklen kolayca yakasını sıyırırdı.

Sultan Abdülaziz ölürse iyi olur, belâdan kurtuluruz, Sultan Murad rahat eder, padişahı tekrar tahta çıkartmak heveslileri ile uğraşmayız

meâlindeki laflar ki, Midhat Paşa söylemekle itham ediliyordu ve şüphesiz söylemiştir, bunlar biz tarihçiler için ehemmiyetlidir. Hukuk bakımından ehemmiyeti yoktur. Hiç kimse "Şu devlet başkanı ölse de kurtulsak!" dediği için cinayet mahkemesine verilmez.

Midhat Paşa'nın durumu acaba bu kadarla mı kalmıştır? Bu mevzuu, benden ve benden önceki tarihçilerden daha iyi bilen ve daha çok inceleyen İkinci Abdülhamid'in, Sultan Aziz'in ölüm kararının "hususî komisyon" dediği hükûmet üstü prezidyumda alındığı hakkındaki kanaati doğru mudur? Bunu bilemiyorum. Zira Yıldız Mahkemesi'nde bu husus kesin delillere bağlanmamış, bazı şehâdetler yoluyla neticeye varılmak istenmiştir. Delillere bağlanamadığı için de Midhat Paşa, böyle bir "vur!" emri veren komisyonun üyesi olduğu için idama mahkûm edilemez. Benim şahsî kanaatim, bu işi Hüseyin Avni Paşa'nın düzenlediğidir. Komisyona falan bildirmeye de hiç ihtiyacı olmayan bir diktatör idi ve işi bu şekilde hallettiği için komisyondan kimsenin sesini yükseltmeyeceğine emniyeti vardı, nitekim öyle olmuştur.

Dolmabahçe Sarayı'nda, âdetâ nâibler meclisi gibi toplanan bu hususî komisyonun üyeleri şunlardı: Serasker Hüseyin Avni Paşa, Şûrây-ı Devlet Reisi Midhat Paşa, Sadrâzam Rüşdü Paşa, Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa (vezir ve eski ticaret nâzırı), Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmed Paşa, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi. Sayın okuyucularımdan, komisyon üyelerinin sırasını tekrar okumalarını rica edeceğim… Bu, her üyenin o sıradaki nüfuz sıralamasıdır. En nüfuzludan, en nüfuzsuza doğru bir sıralama...

Midhat Paşa, mahkemede kendini şöyle savundu: Sultan Aziz'in ölümünün iyi tahkik edilmemesinden ben sorumlu isem, diğer bütün nâzırlar da aynı derecede sorumludurlar ama ben onları sanık olarak şimdi yanımda göremiyorum.

Bu savunma doğru değildir... Bahis mevzuu olan bir ihtilâl devresidir. Yukarıda adları sayılan 6 kişiden müteşekkil komisyon, ihtilâle âit kararları almakta, hükûmete ancak devletin rutin işlerini sevk etmektedir. Bu 6 kişiden ikisi Yıldız Mahkemesi sırasında ölmüştü (Avni ve Ahmed Paşalar). Diğer üçü; Hayrullah Efendi, Rüşdü Paşa ve Dâmad Mahmud Paşa ise, Midhat Paşa'nın sanık olarak yanında idiler.

Başta pervâsız Midhat Paşa olmak üzere komisyon şöyle düşünmüştür: Bize göre padişahın ölümü intihardır. Aksini düşünenlerden cesareti olanlar, karşımıza çıkıp söylesin! Bu bir Tanzimat mantığı değildir. İstibdat mantığı bile değildir, doğrudan doğruya orman ve aşîret mantığıdır. Ne çare ki bu şekilde cereyan etmiştir.

Eğer Londra'da, Türkiye İmparatorluğu'nun 'daha neresini budayabiliriz'den başka düşünceleri olmayan İngiliz nâzırları ile sürgündeki Midhat Paşa, Sultan Hamid'in diktatör ve gayrımeşrû olduğunu, Sultan Murad'ın meşrûtiyetçi ve meşrû ve şuuru avdet etmiş ve İngilizler için şüphesiz tek mühim unsur olarak anglofil olduğunu müzakere etmese idi, İkinci Abdülhamid, Midhat Paşa'yı uzun yıllar Türkiye'ye almazdı. Midhat Paşa da servet içinde Türkiye'den pek çok fazla beğendiği, belki sevdiği İngiltere'nin bir köşesinde rahat rahat otururdu. Bir politikacının hayatının sonuna kadar politikada ve iktidarın içinde bulunması şart değildir. Demokrasilerde hiç şart değildir.

Sultan Abdülhamid'in, Midhat Paşa'nın adam olaca-ğından zerre kadar ümidi yoktu. Katı bir gerçekçi idi ve düşünün sayın okuyucularım, Midhat Paşa ne derecede hayalperestti... Üstelik hâkanın, adam olması hâlinde bile Midhat Paşa'yı -fevkalâde yüklü mazisi dolayısıyla- afva şayan ve lâyık görmesi mümkün değildi ve paşamız, bu kadar aydın gerçekleri kavramaktan âcizdi, zokayı yuttu. Girit'te iki ay tebdîl-i havâ eyledikten sonra doğru Şam'a, Suriye eyâlet valiliğine gönderildi. Orada ecnebî ajanlarla ilgisi, Sultan Hamid'i bezdirdi. Daha yakına, İzmir'e, Aydın eyâleti valiliği'ne aldı. Nasıl bir gelişmenin mihrakı olduğundan paşamızın zerre kadar haberi yoktu. İlk fırsatta Sultan Murad tahta çıkar, ben de sadrâzam olurum hayalinde devam ediyordu.

İşte bu Midhat Paşa şimdi, Temyiz mahkemesinde idi... 6 Temmuz 1881 tarihli dilekçesi ile Temyiz'e başvurdu. Kendisinin Sultan Abdülaziz Hân'ın öldürüldüğü odaya asla girmediğini, esasen hakkında böyle bir iddia da bulunmadığını, bu bakımdan kendisi için 45. maddenin uygulanamayacağını,

Bundan başka o tarihte nâzır olduğu için istînâf cinâyet mahkemesinde yargılanamayacağını, kendisi ve Rüşdü Paşa hakkında dîvân-ı âlî kurularak muhâkeme edilmelerinin anayasa hükmü bulunduğunu bildiriyordu. İşi biraz daha büyütmek istediği ortadadır.

Temyiz, Reis Lebîb Efendi’nin başkanlığında, sadece ceza dairesi üyeleri ile 8 Temmuz’da toplandı. Lebîb Efendi, aynı zamanda senatördü. İkinci Reis Mustafa Hâşim Efendi (maârif nâzırı Hâşim Paşa), üyeler Mahmud Mazhar, Hüseyin Rızâ, Ahmed Raûf, Osman Reşad, Rüşdü, İkyadis ve Nikolaki Yorgiadis Efendiler idi.

Aynı gün Temyiz Ceza Dairesi, Midhat Paşa’nın taleplerinin reddine karar verdi. Mahmud ve Nûri Paşalar’ın ise cezalarının hafifletilmelerine ait dilekleri kabûle şayan görülmedi.

İstînâf Cinâyet Mahkemesi’nin kararı ile Temyiz Ceza Dairesi’nin tasdikine âid iki îlâm, adliye nezâretine gönderildi. Nâzır Cevdet Paşa, “başvekil” unvanıyla sadrâzam olan Küçük Saîd Paşa’ya bu ilâmları göndererek, bakanlar kurulunda müzakeresini istedi.

14 kişiden müteşekkil “hey’et-i vükelâ” denen bakanlar kurulu toplandı. Bir mazbata kaleme alındı. 14 nâzır tarafından teker teker mühürlendi. Bu mazbatada iki husus bence mühimdir:

Abdülaziz Hân’ın tahttan indirilmesinin, devlet için en büyük felâketlere sebep olduğu, bütün felâketlerin “mebdei”nin bu “*mâdde-i hal’* “ bulunduğu, dirayet ve sarahatle belirtiliyordu.

Bakanlar kurulu, mahkeme kararlarını değiştirmeye kendinde selâhiyet de, lüzum da görmüyordu. Ancak cezaların afvı veya hafifletilmesi, anayasaya göre “hukuuk-ı pâdişâhîden”, yani padişaha tanınmış haklardan idi.

Bu mazbatayı kaleme almadan önce bakanlar kurulunda nazırların mütalâaları da bizim için çok ilgi çekicidir (bakanlar kurulu müzâkere zabıtlarından):

Mahkeme Kararlarının Bakanlar Kurulu’nda Müzâkeresi

Nâfia Nâzırı Hasan Fehmi Efendi (sonradan Paşa), Başvekil Said Paşa’dan ilk sözü istedi. Şöyle dedi:

Bu dâvâ, devletin felâket ve harâbiyetinin başlangıcı olan Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi davasıdır. Yapanlara lânet olsun! Hükümlerin aynen infâzı lâzımdır!

Fevkalâde dürüst bir devlet adamı olan Evkaf-ı Hümâyûn Nâzırı Sâmi Paşa-zâde Subhi Paşa (Hamdullah Subhi'nin babası):

Bu, bir padişahın tahttan indirilmesine, malını yağma edenlere âid, memleketin felâketine sebep olanların davasıdır. Esasen bizim mahkeme kararlarını değiştirmeye, hattâ değiştirilmesini teklife selâhiyetimiz yoktur.

Hâriciye Nâzırı Mehmed Âsım Paşa:

- Bu dâvâ neticesinde, tek istisnası ile İstanbul'daki büyükelçilerin de, Avrupa'nın da kılı kıpırdamadı. Mahkemeyi dikkatle takip eden İran büyükelçisinin de... Tek istisna, Londra'dır... Avam Kamarası'nda müzakere mevzuu oldu ve Türk ve İslâm düşmanı başvekil Gladstone bizzat söz aldı. Londra matbuatı da aleyhte yazdı.

Şûrây-ı Devlet Reîsi Server Paşa:

- Sultan Abdülaziz Vak'ası, Devlet-i Aliyye'de yetmiş seksen seneden beri unutulmuş bir fenalığı yeniledi. Devleti fena halde sarstı. Buna cür'et edenler, fenadan fena insanlardır. Bu işi yalnız intikam ve menfaat için yaptılar. Yalnız hal' (tahttan indirme) meselesine karışanların bile idamı icab eder.

Şeyhülislâm Ahmed Es'ad Efendi:

- Sultan Abdülaziz'i hal' edenler, milleti ve devleti ve İslâm âlemini mahva teşebbüs ettiler.

Maârif Nâzırı -sonradan sadrâzam olan meşhur- Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa:

- Kaatillere lânet olsun!

Ticâret Nâzırı Köse Râif Efendi (sonradan Paşa):

- İlâmlar mükemmel, hukuk bakımından noksansız ve hatasızdır. İrâde-i seniyye'ye arzdan başka yapacağımız bir şey yoktur.

Sadâret Müsteşarı Zihni Efendi (sonradan Paşa):

- Fikirlerimi söyledim, fakat kaideten rey vermeye selâhiyetim yoktur.

Mâliye Nâzırı Vidinli Tevfik Paşa:

- İrâde-i seniyye'ye arz edelim, başka yapacak bir işimiz yok!

Tophâne-i Âmire Müşîri Ali Sâib Paşa:

- Muhâkeme ve kararlar âdil ve yerindedir.

Adliye Nâzırı Ahmed Cevdet Paşa:

- Hukuk bakımından bir eksiklik yoktur. İrade-i seniyye'ye arzı lâzımdır.

Bahriye Nâzırı Büyükamiral Hasan Paşa:

- Devlete bu kadar muazzam fenalıklara sebep olan bu adamları lanetle yâd ediyorum.

Harbiye Nâzırı Gazi Osman Paşa:

- Kanun hükmünü aynen icra edelim. Tereddüd edersek ve cezaları hafifletirsek, devleti tehlikeye atarız. Devletin istikbâlinin te'mîni, bu kararların aynen infâzına bağlıdır.

Mahkeme Kararlarının Meclis-i Ulemâ'da Müzâkeresi

İkinci Sultan Abdülhamid Hân, mahkeme kararlarının laik bir mahkemede ve laik bir temyizde, laik ceza kanununa dayanılarak verildiği gerekçesiyle, hâkan sıfatının dışında bir de halîfe sıfatını taşıdığı ve İslâm dininin başı olduğu için, mahkeme kararlarının bir de şeriat hükümleri bakımından incelenip bir rapor hâlinde kendisine sunulmasını irâde etti. 19 Temmuz'da toplanan ulemâ meclisi kararı şöyle bitiyordu:

"Bilâ-sebeb-i şer'î (şer'î sebep olmaksızın) imâmü'l-müslimîn'in (halîfenin) hal' ve katlini intâc eder ahvâle ictisâr ve emvâl-i beytü'l-mâli (hazîne malını) yağma ve gaaret ve beynlerinde bi'1-inkısâm (aralarında bölüşerek) memâlik-i islâmiyye'nin (İslâm ülkelerinin) tahribine bâis ve bâdî olup (93 Harbi'nin kayıpları kasdediliyor) müstemiren sâî-bi'l-fesâd olanların, re'y-i imâmü'l-müslimîn ile siyâseten katle kadar mücâzâtları (cezalandırılmaları) meşrû olduğu, muhât-ı âlem-ârây-ı cenâb-ı tâcdârîleri buyuruldukda, ol bâbda ve kaatıbe-i ahvâlde emr-ü fermân, hazret-i veliyyü'l-emrindir."

Mahkeme Kararlarının Fevkalâde Bir Heyet Tarafından İncelenmesi

Şeyhülislâmın başkanlık ettiği ulemâ meclisi kararı da geldikten sonra Abdülhamid Hân, nâzırlar dışında, itibarlı bazı devlet adamlarının da katılmasıyla Yıldız Sarayı'nda bir fevkalâde hey'etin toplanmasını istedi. Hey'ette Başvekil Saîd Paşa da bulunacaktı (bu Saîd Paşa'nın ikinci sadâretidir ve bu sırada 43 yaşındadır). Bu hey'et, mahkeme kararlarının aynen tatbiki veyâ değiştirilmesi hakkında, tek tek tekliflerini, padişaha arz edecekti. Bunun için, hukuk derecesinde devletin yüksek menfaatlerini de düşünerek rey verecekti. Zira Yıldız Davası, milletlerarası bir mesele hâlini almıştı. Bilhassa İngiltere, Midhat Paşa'yı kurtarmak için her şeyi göze alacak gibi görünüyordu. Anlaşılan Midhat Paşa bu tarihte, bir asır sonra Birleşik Amerika için Şah veyâ Samoza'nın arz ettiğinden çok daha fazla ehemmiyet arz ediyordu.

9 Temmuz günü Yıldız Sarayı'nda müzakere başladı. Hey'ete eski sadrâzamlardan o tarihte 66 yaşında bulunan Safvet Paşa başkan seçildi. Sonunda ekseriyetin; kararların aynen uygulanmasını, azınlığın, cezaların hafifletilmesini (yani idamların müebbede çevrilmesini) istediği ortaya çıktı. 25 kişilik hey'etten 15 kişi cezaların aynen uygulanmasını, 10'u hafifletilmesini istiyorlardı.

Cezaların aynen uygulanmasını isteyen 15 kişi şunlardır: Zabtiye Nâzırı[10] Hâfız Ahmed Paşa, Ferik Mehmed Asaf Celâleddin Paşa (Gizli Emniyet Başkanı), Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye Reîs Vekili Müşîr Edhem Paşa, Mâliye Nâzırı Vidinli Tevfik Paşa, Müşîr Ali Nizâmî Paşa, Birinci Orduy-ı Hümâyûn Kumandanı Müşîr Kurd İsmâil Hakkı Paşa, Bahriye Nâzırı Büyükamiral Hasan Hüsnü Paşa, Eski Serasker Müşîr Raûf Paşa, Maârif Nâzırı Kıbrıslı Kâmil Paşa, Tophâne Müşîri Ali Sâib Paşa, Adliye Nâzırı Cevdet Paşa, eski Serasker Müşîr Hüseyin Hüsnü Paşa, Serasker Gazi Osman Paşa, Şeyhülislâm Uryânî-zâde Ahmed Es'ad Efendi, Dâhiliye Nâzırı -eski sadrâzam- Mahmud Nedim Paşa.

10 Kabineye dâhil olmayan, hükümet üyesi bulunmayan nâzırlardandır. Osmanlı Türkiyesi'nde hükümet üyesi olan ve olmayan iki çeşit nâzır vardı: Zabtiye nâzırı, Defter-i Hâkaanî Nâzırı, Hazîne-i Hâssa

Nâzırı (bu üçü birkaç defa kabineye alındılar), Rüsûmât Nâzırı, yahut Mekteb-i Tıbbiye Nâzırı, Mekteb-i Harbiye Nâzırı, Askerî Mektebler Nâzırı gibi “kumandan” mânâsına gelen nâzırların, kabine üyeliği ile ilgisi yoktu. Kabine üyelerinin bazıları ise nâzır unvanı taşımaksızın nâzır idiler: Sadrâzam (başvekil), kabinenin ikinci adamı sayılan şeyhülislâm, kabine de üçüncü sırada olan ve bazen *“Harbiye Nâzırı”* da denen serasker, 1867’den sonra “Bahriye Nâzırı” denen Kapdân-ı Deryâ, Tophâne Müşiri, Şûrây-ı Devlet Reîsi, sadâret müsteşârı ve “mecâlis-i âliyye’ye me’mûr” yahut “meclis-i vükelâya me’mûr” denen devlet bakanları, istisnasız nâzır ve kabine üyesi idiler.

Cezaların hafifletilmesini isteyen 10 kişi: Ticâret ve Ziraat Nâzırı Köse Râif Efendi (Paşa), Nâfia Nâzırı Hasan Fehmi Efendi (Paşa), Müşîr Gazi Ahmed Muhtar Paşa (sonradan sadrâzam olmuştur), Evkaf Nâzırı Abdüllâtif Subhi Paşa, Hâriciye Nâzırı Asım Paşa, Başvekil Küçük Saîd Paşa, eski Sadrâzam Tunuslu Hayreddin Paşa, eski Sadrâzam Ahmed Arifî Paşa, eski Sadrâzam Cenânî-zâde Kadri Paşa, hey’etin başkanı eski Sadrâzam Safvet Paşa.

14’ü mülkiye, 10’u asker, l’i ilmiye’den olan bu 25 kişi ayrı ayrı birer kâğıda kısaca şahsî mütalâalarını da el yazıları ile yazıp imzâlayıp pâdişâha verdiler. Bu mütalâalardan bâzıları çok ilgi çekicidir:

- Bu iş pek mühimdir. İbret-i müessire olması lâzımdır. Bu bakımdan mahkeme kararlarının aynen icrâsını efendimizden (padişahtan) rica ederim (isterim)... Hal’ meselesi, şu içinde bulunduğumuz fecî ve vahîm neticeleri vücûda getirmiştir. Hükmün icrasını tekrar efendimizden istirham ederim (Raûf) (eski serasker ve 93 Harbi Tuna cephesi müşîrlerinden Raûf Paşa).

- Kanun hükmünün icrâsı re’yindeyim (Kâmil) (sonradan sadrâzam olan meşhur Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa).

- Kanun hükmünün icrâsı re’yindeyim (Ali Sâib) (eski serasker, Tophâne Müşîri Ali Sâib Paşa) (aynen tatbikini isteyenler umûmiyetle bu cümleyi veya benzerini diğer bir iki cümle ile beraber yazmışlardır).

- Kararların icrâsı emr-i tabiîdir. Bu kararların hafifletilmesi veya değiştirilmesi, bir sebebe dayanmak lâzım gelir. Öyle bir sebep göremiyorum, görsem arz ederim (Cevdet) (Adliye Nazırı Ahmed Cevdet Paşa, XIX. asrın en büyük Türk hukukçusu ve tarihçisidir).

- Şehîd edilen bir padişahtır. Herhalde ibret-i müessire icrası lâzım gelir. Hükm-i kaanûnun icrâsını efendimizden istirhâm ederim (Osman) (Serasker Gazi Osman Paşa, XIX. asrın en büyük Türk askeridir).

- Bu iş pek mühimdir. Tahkikat ve sorgular usulüyle cereyan etmiştir, ilâm hükmü tatbik edilmez, değiştirilirse, bu gibi fesatların önü alınmak kabil değildir (Ahmed Es'ad) (Şeyhülislâm Uryânî-zâde Es'ad Efendi).

- Hal' vak'ası (tahttan indirme olayı), felâketimizin başlangıcıdır. Buna sebep olanların kıyamete kadar lânetle anılacakları tabiîdir. Bu faciaya bir de bir padişahın şehid edilmesi eklenmiştir. Muhâkeme usul içinde yapılmıştır. Hükümlerin icrası tabiîdir. Ancak dış devletlerdeki tesirlerini de düşünmek icab eder. Karar efendimizindir (Hasan Fehmi Nafia Nâzırı Hasan Fehmi Efendi, daha sonra Paşa).

- Muhâkeme usule uygundur, bu hususta bir diyeceğim yoktur. Ancak, vicdân-ı şâhânenin vereceği hüküm yerindedir (Gazi Ahmed Muhtar) (Müşîr, sonradan Sadrâzam, 93 Harbi'nde Kafkasya cephesi başkumandanı).

- Bu adamlar her bakımdan en ağır cezayı haketmiş iseler de, her ne veçhile irâde ve ferman buyurulursa, isabet ondadır (Subhi) (Evkaf Nâzırı Sâmi Paşa-zâde Subhi Paşa).

- Temyiz'in tasdik ettiği hüküm esas ve hukukîdir. Bununla beraber cezânın icrâsında ve tâdilinde hukuk-ı seniyye (padişah hakları) sarihtir (Saîd) (Başvekil Küçük Saîd Paşa).

"Kanun hükmünün icrâ veyâ tâdîli, padişahın hakları cümlesindendir" (Safvet) (eski sadrâzam büyük diplomat Safvet Paşa).

"Cezaların hafifletilmesi daha iyidir" (Hayreddin) (eski Sadrâzam Tunuslu Hayreddin Paşa).

İkinci Abdülhamid İdam Kararlarını Müebbed Hapse Çeviriyor

İkinci Abdülhamid Hân, fevkalâde hey'ette ekseriyetin değil, azınlığın fikrini uyguladı. Yani: İdam cezalarının hepsini müebbed hapse çevirdi. Bu suretle 9 idam hükümlüsü ve Yıldız Mahkemesi'nde hüküm yememekle beraber aynı statüde olan Manisa'daki Rüşdü Paşa ile Medine'deki Hayrullah Efendilerin cezaları artık müebbed hapisti. Mahkûm olanların hepsi askerî veyâ sivil rütbelerini, nişânlarını ve madalyalarını kaybediyorlardı. Nişânlarını ve madalyalarını devlete iade edeceklerdi. Padişah, Hânedânın başı olarak, kız kardeşleri Fatma ve Cemîle Sultanlar'ın, Nûri ve Mahmud Paşalar'la nikâhlarını feshediyor, "Dâmad" unvanlarını kaldırıyor, onları Nûri Bey ve Mahmud Bey hâline getiriyordu.

İkinci Abdülhamid'in bu kararında İngiltere'nin de tesiri olduğu inkâr edilemez. Zira İngiltere'de basın, hükûmet ve Avam Kamarası, Midhat Paşa'yı şiddetle savunuyordu. Midhat Paşa mahkûm olduktan sonra da İngiltere, ondan vazgeçmeyecektir. Ölümüne kadar vazgeçmeyecektir.

Liberal Fransız basını da Midhat Paşa ve diğer mahkûmların idam cezasını ağır görüyordu... Muhafazakâr Fransız basını (mutlakıyetçi kralcılar, meşrûtiyetçi kralcılar ve imparatorcular), fazla ses çıkarmıyordu. İstanbul'daki büyükelçilerin duayeni, en kıdemlisi İran Büyükelçisi Müşîr Hacı Muhsin Hân'dı. Türk asıllı idi. 17 Mayıs 1873'ten itibaren, 8 yıldan beri büyükelçi idi.[11] Diğer büyükelçiler, İstanbul'da Cağaloğlu'ndaki İran sefarethânesinde toplandılar (İngiltere sefiri Dufferin markisi Roderick Temple, Fransa sefiri C. J. Tissot, Rusya sefiri Prens Novikov, Avusturya-Macaristan sefiri Baron von Calice, Almanya sefiri Kont von Hatzfeldt, İtalya sefiri Senatör Kont Corti, diğer bütün devletler orta elçiler ile temsil ediliyorlardı). Büyükelçiler, mahkûmların idam cezalarının kaldırılması için padişahın "merhamet-i şahanesine ilticâ" etmeye karar verdiler. Diplomatik dilde bunun mânâsı, "idam hükümlerinin kaldırılmasını istiyoruz"dur. Bunu iletmek isteyen İran Büyükelçisi'ni İkinci Abdülhamid kabûl etmedi. Mahkemesiz, Şâh'ın herhangi bir bendesinin emriyle insanların ve büyük devlet adamlarının kafasının kesildiği İran'ın sefirinin böyle bir tavassutunu kabûl edemeyeceğini, mâbeyn ikinci kâtibi Râşid Bey vasıtasıyla bildirdi.

11 İran 1828'de büyük devletler arasından çıktığı halde Türkiye, büyükelçi teâtîsine devâm etti. Tahran'da yalnız Türkiye büyükelçi bulundururdu, diğer bütün devletlerinki orta elçi idi.

Bununla beraber, diğer elçiler padişahın başını ağrıttılar. Bilhassa İtalya elçisi çok ısrâr etti. Fakat sert tepki, Lord Dufferin'den geldi. İngiltere Büyükelçisi, Midhat Paşa'nın idamı hâlinde iki büyük devletin münasebetlerinin bozulacağını söyleyerek hem Türkiye'yi tehdit etti, hem de Midhat Paşa'dan başkalarının İngiltere'ye vız geldiğini açıklamış oldu.

Bununla beraber 8 Temmuz tarihli Times, Türk halkının bu davanın neticelerinden son derecede memnun kaldığını saklamıyordu ama 22 Temmuz'da Avam Kamarası'nda gündem, Midhat Paşa'ya verilen idam cezası idi. Midhat Paşa'nın Türkiye'den kaçırılmasını teklif edecek kadar gözü dönmüş İngiliz milletvekilleri (Mister Macon) çıktı ve bu yıllarda İngilizler, sömürge muamelesi yaptıkları İrlanda'da binlerce kişiyi doğruyor, İrlanda ve Hindistan'da bölge bölge açlıktan ve salgın hastalıktan yüz binlerce kişi ölüyordu.

Bilindiği gibi İkinci Abdülhamid, bütün saltanatı boyunca, itibarlı Avrupa gazetelerinin Türkiye ile ilgili haber ve makalelerini, aynı gün kendisi için yapılmış Türkçe tercümelerinden okurdu. Bu yayınlar, Midhat Paşa aleyhindeki haklı duygularını daha da kamçılamış oldu. Zaten yıllardan beri Yeni Osmanlılar'ın basını ile bir kısım Avrupa, bilhassa İngiliz basını, Midhat Paşa'nın kaatilliği misyonunu üzerlerine almış gibiydiler. Bu yayınların, paşanın megalomanyak olmasındaki tesirleri inkâr edilemez.

Yıldız Mahkemesi dolayısıyle her taraftan padişaha tebrikler yağıyordu. Bilhassa Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın şahsı ve Sultan Abdülaziz ailesi için teşekkürü, gönül yakıcı idi. Eski Vâlide-Sultan bu sırada 69 yaşında idi ve bir buçuk yıllık ömrü kalmıştı. Sultan Aziz'in şehzâdeleri, sultanları ve kadınları da teşekkür mektupları yazdılar.

Mahkûmların on birinin de cezalarını -ikisi 10 yıl, diğerleri müebbed- Hicaz eyâletinde yazlık şehir olan Tâif'in kalesinde çekmeleri kararlaştırıldı. Medîne'den müebbed hapis cezasıyla eski şeyhülislâm Hayrullah Efendi getirilip, Tâif'e 12. mahkûm olarak kondu. Ancak son aylarını yaşamakta olduğu anlaşılan Mütercim Rüşdü Paşa'nın, mâlikânesinden çıkmamak şartıyla, Manisa'daki mâlikâne çiftliğinde yaşamasına Sultan Abdülhamid hususî izin ve emir verdi. Yıllar önce Midhat Paşa'yı İstanbul'dan Brindisi'ye götüren aynı İzzeddin vapuru, mahkûmları alıp Cidde limanına çıkartacaktı. Mahkûmların

muhâfazasından Albay Çerkes Süleyman Bey (Karzek) ve deniz binbaşısı Çerkes Osman Bey (Çerkes Hasan'ın bir yaş küçük kardeşi) mes'ul idiler. Mahkûmları Tâif Kalesi'ne kadar götüreceklerdi. Osman Bey oraya kadar mahkûmların yanında, Sultan Aziz ailesinin bir intikam timsali gibi bulunacaktı; zira Sultan Aziz'in kayınbiraderi, Şehzâde Şevket Efendi ile Emîne Sultan'ın dayıları idi.

İngiltere Büyükelçisi'nin Söyledikleri

Mahkûmların naklinden önce, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord (Marki) Dufferin'in, Sultan Abdülhamid'in hazîne-i hassa nâzırı (kabine üyesi değildir) Ermeni asıllı Vezir Agop Paşa ile 5 Temmuz'da (1881) sefârethânede yaptığı mülâkat ilgi çekicidir. Burada büyükelçi, padişahın yüzüne karşı söyleyemediklerini, kendisi ve hükûmeti namına söyleyip içini boşaltmıştır. Büyükelçi, paşadan alacağı bilgileri hükûmetinin kendisinden istediğini, çünki Başbakan Gladstone'un milletvekillerine cevap verebilmek için her an bu bilgilerle mücehhez olmak istediğini Agop Paşa'ya söylemiştir. Lord Cenapları şöyle dedi:

- Ekselans, Yıldız Mahkemesi'nde itham edilenler suçsuzdur gibi bir iddianın içinde değilim. Ancak muhâkemenin hukuk usullerine çok uygun şekilde cereyan etmediği, bütün İngiltere umûmî efkârına yayılmıştır. Majestelerinin Hükûmeti, bir hükümdar aleyhine olan bu gibi iğrenç davranışları, sûikasd ve katilleri nefretle karşılar. Sultan Abdülaziz vak'ası hakkında da hükûmetimin davranışı aynıdır. Ancak bu gibi davalar, en hassas davalardır. Bu gibi davalarda yapılacak en küçük bir usul hatası, çok büyük dedikodulara sebep olur. Bizim bu dava ile ilgimiz, ancak dostânedir ve ancak insanlık çerçevesi içindedir. En alçak caniye bile, haksızlığa uğradığı takdirde acıyacak insan bulunur.

Lord'un sadece Midhat Paşa'yı kurtarmak için yapılan ve bu tek maksadı örtmek için icra olunan bu gevezeliklerine Agop Paşa ezcümle şunları söyledi:

- Bundan birkaç sene evvel örfî idâre ilân olunmuştur. Örfî idâre, bugün de kaldırılmamıştır; sadece bazı tatbikatı gevşetilmiştir. Eğer efendimiz (Sultan Hamid) canilerin muhâkemesini örfî idâreye bağlı bir dîvân-ı harbe verse idi, şimdiye kadar kanunun hükmü icra olunur, idamlar çoktan yerine getirilir, kimsenin de diyeceği bir şeyi kalmazdı. Biliyorsunuz ki, muhakemenin açık veyâ kapalı celsede olması hâkimin selâhiyetindedir. Bu gibi mahkemeler de, bütün dünyada kapalı celse çalışır. Çünki devlete âit birçok sırlar söylenir. Öyle olduğu halde Yıldız Mahkemesi açık celse çalışmıştır.

- Midhat Paşa mahkemede şahitlerini dinletememiş, avukatı da aleyhinde şehâdet edenleri sorguya çekememiştir. Bu bütün Avrupa'da çok aleyhte tesirler yapmıştır.[12]

12 İstiklâl Mahkemeleri'nde sanıkların avukat tutma ve şâhit dinletme hakları olmadığını, berâat ve idam olarak sadece iki türlü karar verildiğini hatırlamak gerekir.

- Lord Cenabları! Her millet, kendi ceza muhakemeleri usulüne göre muhakeme eder. Hiçbir devlet, ille İngiltere'deki usullere uymaya mecbur olamaz. Midhat Paşa'nın talebi, zâten davayı milletlerarası hâle koymak ve karmakarışık hâle getirmek içindir. Sultan Aziz'in vâlidesine kadar, şehzâdeleri, sultanları, münasebetli münasebetsiz kişileri şahit olarak dinletmek istemiştir. İngiliz mahkemelerinde hâkim böyle şeyleri kabûl eder ve mücrimin böyle oyunlarına fırsat verir mi? Yıldız Mahkemesi'nde düzinelerce kesin delil getirilmiştir. Bir tek, 2-3 altın aylıklı bahçıvanlara yüzer altın aylık maaş verilip Sultan Aziz'in yanına gönderilmiş bulunmaları kâfidir.

- Evet haklısınız! Deliller için konuşmuyorum. Fakat bazı usul hataları yapıldığına bütün Avrupa inanmıştır. Onun için bilhassa Midhat Paşa'nın ölüm cezasının hafifletilmesi, temenniye şâyandır...

Tâif'te

Midhat Paşa'nın Yıldız Sarayı Çadır Köşkü'nde mahpus tutulması 66 gündür. Sonra, İzzeddin vapuru ile Cidde'ye çıkartılmıştır. Vapur, bir İngiliz kılavuz vapurun öncülüğünde Süveyş Kanalı'dan geçerek Kızıldeniz'e girmiştir. Bu tarihte Kızıldeniz'de hemen yalnız Osmanlı Devleti'nin sahilleri vardır ve bir Türk denizidir. İngiliz kılavuz gemisi, İzzeddin vapurunun pervanelerine mahsustan çarpıp yoldan alıkoymak ve Midhat Paşa'yı kurtarmak istemiştir. İngilizlerin Midhat Paşa'yı kurtarmak için yaptıkları ilk teşebbüs budur. Bunun üzerine İzzeddin'in kapdanı, İngiliz kılavuz gemisine ihtiyacı olmadığını söyleyip başından savmıştır. Cidde ve Tâif sokaklarında halk, padişah ve halîfelerini, Sultan Abdülaziz Hân'ı öldüren kaatilleri, lanet okuyarak karşılamıştır. Kaatiller, Türk askerinin himayesinde sokaklardan geçebilmişlerdir. Daha birkaç ay sonra, 1882 Martında Cidde'de araştırıldığı zaman, milliyetini saklamasına rağmen, İngiliz ve İngiliz gizli ajanı olan bir şahıs, resmî Türk makamlarınca tevkif edilmiş ve Midhat Paşa'yı kurtarmak amacıyla Hicaz'a ayak bastığı anlaşılmıştır. Sonra İngilizler'in bu yoldaki teşebbüslerinin ardı kesilmemiştir.

Mahkûmların Tâif'teki hayatları ve sonları, benim çizdiğim çerçeveye dâhil değildir. Onun için, Tâif'teki sonlarına dair birkaç cümle yazıp, neticeye gelmek istiyorum.

Midhat Paşa ile Dâmâd Mahmud Paşa'nın Tâif'teki kışlada birer odada hapis yatmaları 2 yıl, 9 ay devâm etti. Bu müddet içinde Midhat Paşa, sonradan basılan 2 ciltlik hâtıralarını kaleme aldı. 6 Mayıs 1884 akşamı Midhat ve Mahmud Celâleddin Paşalar, askerler tarafından boğularak öldürüldüler. Bu emrin kimin tarafından verildiği bugüne kadar münakaşalı kaldı. Tabii Sultan Hamid'in pek yaman olan ve bu hükümdarı lekelemek için efsane sınırlarını aşan yalanlar uydurmaktan çekinmeyen muhalifleri, emrin bizzat padişah tarafından verildiğini kesin şekilde iddia etmektedirler. Ancak bu mesele henüz tavazzuh etmiş, bütün vesikalar yayınlanmış, tarafsız tefsirlere tabi tutulmuş, bilhassa üzerinde tarafsız bir zihniyetle, Sultan Hamid düşmanlığı illeti ile malûl olmaksızın durulmuş değildir. Bu emrin; İkinci Abdülhamid tarafından verilmiş olması muhtemeldir, fakat bugün için kesin değildir. Doğrudan doğruya Hicaz vâlisi Müşîr Osman Nûri Paşa'nın emriyle de icra edilmiş olabilir. Yahut Osman Nûri Paşa, böyle bir şey yaparsa hem kendi, hem padişahın başını bir büyük

dertten kurtarmış olabileceğine ve padişahın bu emr-i vâkıa ses çıkarıp gürültü yapamayacağına kanâat getirmiş olabilir. Zira bu paşa, Bâb-ı Âlî ve Yıldız'a sormadan Mekke şerifini tevkif edecek ve yerine başkasını tayin edecek cür'ette, çok sert bir askerdi.

İngiltere, Midhat, mümkünse Mahmud Paşa'yı kurtarmaya karar vermiş, hattâ Kızıldeniz'deki bir harb gemisini bu işle görevlendirmişti. Mahmud Paşa, Hânedân'dan olduğu için, İngiltere onu da, padişaha karşı elinde bulundurmak istiyordu. Nitekim bu defa muvaffak olunamayınca, birkaç yıl sonra, muvaffak olan bir oyun sahnelenecek, gene Sultan Hamîd'in kayın biraderi olan başka bir vezir Mahmud Celâleddin Paşa, iki oğlu (ki biri bir İngiliz ajanı olan Prens Sabâhaddin'dir) ile beraber Avrupa'ya aktarılıverecektir. Çünki Sultan Hamid'in şahsı, Türk imparatorluğunun birliği için, gitgide daha fazla en büyük teminat hâlinde görülmüş, nitekim tahttan indirildikten birkaç yıl sonra, bir ayağı yerde, bir ayağı gökte koca imparatorluk dağılıvermiştir.

İşte Midhat Paşa'nın hiç beklenmedik bir zamanda, nâmı unutulmuş gibi iken, şüphesiz fecî ve câniyâne, fakat Sultan Aziz'inkinden daha merhametli şekilde öldürülmesinin sebebi, bu İngiliz teşebbüsünün neticesidir. Paşanın İngilizler tarafından Avrupa'ya kaçırılmasında, Türkiye bakımından sonsuz siyâsî mahzurlar vardı... İkinci Abdülhamid, hiçbir siyâsî cinayet işlememiş, âdî idam kararlarını bile hapse çevirmiş bir hükümdardır. Eğer Tâif katli emrini bizzat vermişse bu, uzun siyâsî hayatında yegâne hâdise olarak kalacaktır. Yeryüzünde Sultan Hamid'inki kadar kansız hiçbir şahsî idareyi tarih kaydetmez. Hele bu iş 33 yıllık, üçte bir asır ve bir nesil süren geniş bir zaman parçası içinde olduğu için büsbütün değer kazanır.

Midhat Paşa, 62 ve Mahmud Celâleddin Paşa 48 yaşlarında idiler. Sayın okuyucularım diğer Tâif mahkûmlarının da sonunu merâk ederler diye yazıyorum:

Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, 17 sene Tâif Kalesi'nde kaldıktan sonra, kaledeki odasında 64 yaşında 9 Ekim 1898'de öldü.

Dâmad Nûri Paşa, iki bakımdan cünun getirdi, deli oldu: Nâz ve naîm içinde, milyarlar içinde yaşayan, Sultan Abdülmecid'in 8 kızının en büyükleri olan Fatma Sultan'ın bu kocası, Tâif in şartlarına dayanamadı. Üstelik diğer bütün mahkûmlar, mahkûmiyetlerinin sonuna kadar, ailele-

riyle mektuplaştılar, onlardan eşya ve hediye aldılar, yalnız Fatma Sultan kocasını, Hânedân'a ihânetle suçladı. Zâten Sultan'ın 2 yaş küçük kardeşi olan İkinci Abdülhamid, ablasının nikâhını feshetmişti. Fatma Sultan da bu feshi tanıdı ve bir daha Nûri Paşa ile mektuplaşmak değil, zâten Yıldız Mahkemesi'nden 3 yıl sonra ölen Sultanın yanında Nûri Paşa'nın adı anılmadı. Hâlbuki Mahmud Paşa'nın zevcesi Cemîle Sultan, kendi nikâhı da feshedilmiş olmasına rağmen, kocası ile ilgisini kesmedi ve ona karşı uzaktan olsun şefkatini esirgemedi; çocukları vardı. Nûri Paşa ile -44 yaşında ölen- Fatma Sultan'ın ise çocukları yoktu. Nûri Paşa bu şartlar içinde 21 Temmuz 1890'da 50 yaşında Tâif'te -9 yıllık bir hapisten sonra- öldü.

Mâbeynci Fahri Bey, tam 27 yıllık bir hapisten sonra, 1908'de Meşrûtiyet ilân edilince İstanbul'a döndü. 1918'de öldü. Uydurma hâtıralarının en başında, Üçüncü Selim devri sadrâzamlarından Hâfız İsmail Paşa[13]'nın torununun torunu olduğunu söyler.

13 Yeniçerileri pâdişaha ve Nizâm-ı Cedîd'e karşı kışkırtıp Kabakçı İhtilâli'ni hazırladığı için Türkiye târihinde çok kötü isim bırakmıştır.

Mâbeynci Seyyid (Seyyid Ahmed) Bey 10 yıl yemişti. 1891'de mahkûmiyeti bittiği halde salıverilmedi. 15 Mart 1898'de Tâif'te öldü. 61 yaşında idi.

Binbaşı Necib Bey 12 yıllık bir hapis hayatından sonra 1893'te Tâif'te öldü, 40 yaşında idi.

Binbaşı Ali Bey, 27 yıl Hicaz'da kaldı. 1908'de salıverildi. 2 Nisan 1925'te 80 yaşında öldü. Birçok defa serasker ve nazır olan Müşîr Nâmık Paşa'nın küçük oğludur. 1886'da ağabeyi Müşîr Cemil Paşa, Hicâz eyâleti valisi olduğu zaman Ali Bey rahata kavuştu. Çünki Tâif, Hicâz eyâletinde bir kazâ (ilçe) idi. Cemil Paşa, kardeşinin Tâif Kalesi'nden çıkarılması için padişaha çok yalvarıp yakardı. Bunun üzerine Ali Bey, 7 yıl hapis yattıktan sonra, 1883'te Medine şehrinde kendisine bir ev tutularak orada, şehir dışına çıkmamak şartıyla 20 yıl oturdu. İkinci Abdülhamid'in, Sultan Aziz aleyhtarı Nâmık Paşa'nın oğlu ve Sultan Aziz kaatillerinden Ali Bey'in ağabeyi Cemil Paşa'ya müşîr rütbesi vermesi ve Hicâz'a umûmî vâli tayin etmesi ilgi çekicidir.

Yozgatlı Mustafa Pehlivan 65 yaşında 10 Haziran 1891'de -10 yıl hapis yattıktan sonra- Tâif'te öldü. Hacı Mehmed Pehlivan 27 yıl hapis yattı. 1908'de 66 yaşında serbest bırakıldı ve memleketi olan Boyabad'a

gitti. Cezayirli Mustafa Çavuş da 27 yıl yattı, 1908’de serbest bırakılarak İstanbul’a geldi.

Tâif mahkûmlarını 5 yıl, Hicâz eyâleti valisi ve Hi- câz’daki tümenin kumandanı Müşîr Hacı Topal Osman Nûri Paşa, sıkı disiplin altına aldı. Ondan sonraki valiler, bu disiplini gevşettiler ve mahkûmlar Tâif’te serbest gibi kaldılar. Nitekim eski Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, Tâif’te bir Arab hanımla yeniden evlendi, 1882’de bu hanımdan bir oğlu Tâif’te doğdu. Osman Nûri Paşa, 1840’ta İstanbul’da Maçka’da Albay Ahmed Şükrü Bey’in oğlu olarak doğdu. 1863’te Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne’den (İmparatorluk Harb Akademisi) kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu. 1881’de general ve 1884’te mareşal oldu. 1886’ta Hâleb eyâleti vâliliğine gönderildi ve yerine Müşîr Nâmık Paşa-zâde Müşîr Cemil Paşa, Hicâz eyâleti vâlisi oldu. Osman Nûri Paşa sonra Yemen eyâleti vâlisi, Yedinci Orduy-ı Hümâyûn kumandanı, ikinci defa Hâleb vâlisi, Suriye vâlisi oldu ve 1898’de İstanbul’da 58 yaşında öldü. Oğlu Ziyâ Paşa, Osmanlı Devleti’nin son harbiye nâzırlarındandır. Osman Nûri Paşa, sımsıkı ellerle, bugünkü Türkiye büyüklüğündeki Hicâz eyâletini idâre etmiş, üstelik hayli bayındırlık eseri yaptırmıştır. Mekke’de hükûmet konağı, Hicâz’ın çeşitli yerlerinde 4 büyük kışla (bu arada Mekke girişinde hâlâ duran muhteşem Hamîdiye Kışlası); 18 nizâmiye (askerî) karakol, Mekke’de 20 küsur çeşme, matbaa, hastahâne, okullar, telgraf hatları, su yolları ve pek çok şey yaptırmış, Hicâz’da hiçbir asayişsizliğe izin vermemiştir. Bir Türk başçavuşu, en büyük Arab aşîret reislerine rahatlıkla emir verebilmiş ve bu otorite hiçbir askerî harekâta lüzum olmadan kurulmuştur. Nihâyet Osman Nûri Paşa; Akabe, Moylah, el-Vech, Emlec, Zaba kazâ ve kalelerini Mısır eyâletinden alarak, Hicâz eyâletine bağlamıştır.

Bu suretle Sultan Abdülaziz Vak’ası’na karışanların hiçbiri yakalarını kurtaramamışlardır. Hüseyin Avni Paşa’nın öldürülmesi, Sultan Murad’ın -geçici olarak- çıldırması, onunla beraber annesi Vâlide-Sultan’ın da imparatorluk tahtından düşmesi ilk işaretler olmuştu. Geri kalanlar Sultan Abdülhamid tarafından, yaptıkları kötülükler kadar şahsiyetleri de dikkate alınarak çok dengeli bir şekilde cezalandırılmışlardır. Meselâ Ziyâ Paşa, Nâmık Kemâl ve emsali, çok yüksek görevlerde kullanılmakla beraber, bir daha İstanbul yüzü görememişlerdir. Ünlü edîb ve Sultan Murad’ın başkâtibi Vezir Sadullah Paşa, uzun müddet kaldığı büyükelçilikle

Viyana'da ölmüş, bir daha İstanbul'a döne memiştir. Ali Suâvi'nin akıbeti malûmdur. "Şıpka Kahramânı" ve Sultan Aziz Vak'ası'nın akılsız ve bedbaht âleti Müşîr Süleyman Paşa, Bağdat'da oturtulmuş, mareşal emeklisi maaşı almış, orada cilt cilt değerli eserler yazmıştır. Hâtıralarında, Hüseyin Avni Paşa'ya da, Meşrûtiyeti uygulamadığı için İkinci Abdülhamid'e de epey veriştirir. Hâlâ kafasını değiştiremediği anlaşılır.

Vak'aya karışan her ferdin âkıbetlerini yazdım. Bunların çok azı hayırlı âkıbetler olmuştur. Bu adamlar, Sultan Abdülhamid gibi çok dengeli bir iç politika tâkıyb etmeyi şiâr edinen bir hükümdarın değil de, meselâ Rusya'da Çar'ın tebeası olsalar idi, hepsi kurşuna dizilirler, çok azı da hayat boyu Sibirya buzullarını boylardı.

Sultan Abdülaziz Vak'ası, 93 felâketinin başlıca sebebi ve büyük yıkımın başlangıcı, imparatorluk rejiminin de sarsılması olduğu halde, hâlâ resmî görüş tarihçileri, Tâif mahkûmlarına ve onların kafadaşlarına methiye düzer, Sultan Hamid'i alçaltmak için masallar uydururlar.

Bu dengesizlikler; ilme, tarihe ve gerçeğe oturmayan bu tutum insanı şaşırtır, tarafsız tarihçiyi hayretler içinde bırakır. Fakat en kötüsü, millî şuur ve mâşerî vicdanı bozar. Zira millî şuur ve mâşerî vicdan, gerçeklerle yücelir. Yalanlarla şaşar. Bugünkü ortama gelişte, gayri millî bir eğitim ve hain bir kültür politikasının mutlak şekilde en büyük rolü oynadığı hakkındaki fikrimi asla değiştirmem!

Netice

30 Mayıs 1876 Sultan Abdülaziz Vak'ası, bir ihtilâl değildir. Zira halktan gelmemiştir. Alelâde bir darbe-i hükûmettir (*coup d'état*).

Çok aleladedir. Onun içindir ki çok şaşırtıcıdır. 63 kişilik bir cuntanın eseridir. Bu 63 kişi, 300 Harbiyeli ile 2 tabur Türkçe anlamayan askeri, ve bir batarya ile birkaç gemiyi, padişahın emriyle padişaha yardım edecekleri gerekçesiyle kandırmıştır. Darbeyi vuran, Harbiye kumandanı olan 38 yaşında genç bir tümgeneraldir. Hem çok iyi bir asker ve kumandan, hem

mühim bir fikir adamı ve yazar olarak meşhurdur. Fakat budalalığı, bu sıfatlarından da ileridedir. Darbenin hazırlayıcısı, 55 yaşındaki bir mareşalin basit bir âleti olmuş ve darbeyi vurduktan sonra âlet muamelesi görmüştür.

55 yaşındaki mareşal, vaktiyle bir yıl kadar başbakanlıkta da bulunmuş millî savunma bakanıdır. “Serasker” denen o zamanın savunma bakanları daima mareşal rütbesinde asker ve aynı zamanda Kara Kuvvetleri Komutanı ve genelkurmay başkanıdırlar ve kabine protokolünde 3. sırada bulunurlar, fakat donanma üzerinde yetkileri yoktur.

63 kişilik ve bazıları alelâde adamlar olan cuntanın 5 kişisi kabinede bakandır: Sadrâzam (başbakan), şeyhülislâm, serasker, Şûrây-ı Devlet reîsi ve bahriye nâzırı. Diğer nâzırlar darbeden habersizdir.

Darbe, hükümdâra karşı olup, hükûmete karşı değildir.

İmparatorluğun vârisi olan Velîahd, eyleme katılmamakla beraber, 63 kişilik cuntanın içindedir.

Darbe, sadece Serasker Hüseyin Avni Paşa’nın eseridir. Hattâ sırf darbe tekniği olarak ele alındığı takdirde şâheseridir. Zira padişah dışında kimse hayatını kaybetmemiş hiçbir ciddî ayaklanma olmamış, âdetâ tereyağından kıl çekilmiştir.

Ancak darbe, sırf şahsî kîne ve menfaate, para ve makam hırsına dayanmaktadır.

Ama ilk defa olarak bu darbede “vatan” ve “millet” nâmına hareket edildiği iddia edilmiştir. Hiçbir darbe, bir ideolojiye dayandırılmaksızın mümkün değildir. Bu darbe için de bir ideoloji bulunmuş ve resmen ilân edilmiştir: Meşrûtiyet denen taçlı demokrasi.

Bu ortamı ve ideolojiyi hazırlayanlarsa Yeni Osmanlılar’dır. Yeni Osmanlılar; İstanbul’da, darbeden on bir yıl önce, 1865’te gizli bir dernek olarak genç aydınlarca kuruldu. Üye sayısı 245’e kadar yükseldi. Yalnız Veliahd Murad Efendi değil, İkinci Veliahd Şehzâde Abdülhamid Efendi de dernekle ilgilenip senpati gösterdiler. Ancak 1867’de Sadrâzam Alî Paşa, gayri meşrû muhâlefet yaptıkları için Yeni Osmanlılar’ı dağıttı. En kuvvetli üyeler Avrupa’ya gidip, orada muhâlefetlerine devâm ettiler. Dernek Avrupa’ya sığınınca Abdülhamid Efendi, dernekten el çekti. Fakat Murad Efendi sonuna kadar alakasını devâm ettirdi. İşte Yeni Osmanlılar’ın açtığı zemîne Midhat Paşa kolayca oturmak istedi.

Cuntanın başı olan serasker öldürülmeseydi, diktatör-lüğü devâm ettiği müddetçe, Meşrûtiyetin ilânı kabil ol-mayacaktı.

Cunta; darbe için, İngiltere'nin gizli, fakat kesin yardımını gördü. İngiltere'nin eli olduğunu bildiği için Rusya, darbeyi fena karşıladı. Avusturya-Macaristan darbeden endişelendi. Almanya iyi karşılamadı. Fransa'da fikirler dağıldı.

Türk Kara Kuvvetleri, 7 ordu ve bir takım müstakil tümenlerden ibaretti. Birinci Ordu'nun memnuniyetsizlik gösteren birlikleri diğer ordulara gönderildi, bir kısmına altın dağıtıldı. Birinci Ordu subaylarının çoğu, darbenin ertesi günü bir rütbe yükseldiler. Bu durum, diğer 6 orduda büyük memnuniyetsizlik meydana getirdi, eşitlik ilkesi bozuldu.

Darbe, padişahın sırf Osmanoğulları'nın tarihî, millî ve dinî prestijinin himayesinde bulunduğunu, fakat bunun artık yetmediğini gösterdi. İkinci Abdülhamid bu hususu değerlendirerek şahsını emniyet altına alabilmek için, normal ve anormal bütün tedbirlere başvurdu.

Darbe, 93 felâketinin sebebi ve başlangıcı oldu. 93 felâketi ise, bütün Türkiye, hattâ bütün Türk, hattâ bütün İslâm tarihinin en büyük felâketlerinden biridir. Türklük, bugüne kadar onulmaz yaralar aldı. Türk'ün cihan dengesindeki ehemmiyeti sarsıldı ve Türkiye ehemmiyet bakımından geri sıralara düşmeye başladı. Yoksullaştı ve kalkınması tö-kezlendi.

Demokratik Gelişmenin Geciktirilmesi

1876 darbesi, aynı zamanda Türkiye'de demokratik gelişmeyi uzun yıllar için geciktirdiği, hattâ epey geriye götürdüğü için kınanmaya müstahaktır. Zira Sezar'a davetiye çıkarmıştır ve Allah'tan sezar gelmiştir. Gelmeseydi, o yıllarda imparatorluk dağılırdı ki, artık parçalarını toplayıp birleştirmek de belirsiz zamanlara kalırdı. Türkiye, Türkistan ve Kafkasya gibi Türk ellerine dönerdi.

1876 Türkiye'sinin ihtiyacı şüphesiz İngiliz demokrasisi, Midhat Paşa Meşrûtiyeti değildi. İhtiyaç bu olsa idi bu rejimi, o tarihte İspanya, Japonya, Rusya, Avusturya-Macaristan, Almanya gibi bizden daha ileri toplumların yaşadığı imparatorluklar tatbik ederlerdi. İhtiyaç, Tanzimat'ın geliştirilmesi idi. Bu suretle XX. asra gelip de imparatorluk makul bir çerçeve içine girince demokrasiye çok rahat geçilecekti.

İkinci Abdülhamid ile, hemen hemen dedesi İkinci Mahmud tipinde bir hükümdar ortaya çıkar. İkinci Abdülhamid'in çağdaşları olan Mikado Mutsu-Hito, Çar Üçüncü Aleksandr, Nâsıreddîn ve oğlu Muzaffereddîn Şâhlar, hattâ Kayzer Birinci ve torunu İkinci Wilhelmler, şüphesiz Türk hükümdarından daha otoriter simalardır. Ancak Türkiye, bu devletlerden daha az gelişmiştir. Az gelişmişliğin birçok kusuru da, Sultan Abdülhamid'in sırtında kalmıştır. İkinci Abdülhamid, çağdaşlarından Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı Franz Joseph'le mukayese edilebilir.

Hâlbuki babası Sultan Abdülmecid, -hiç olmazsa saltanatının üçte ikisinde- amcası Sultan Abdülaziz, hattâ ağabeyi Beşinci Murad, yukarıda sayılanlar tipinde hükümdarlar değildir. İngiltere'de Dördüncü George ve kardeşi Dördüncü William, Fransa'da da Louis-Philippe tipinde hükümdarlardır. Yani taçlı demokrasi için çok uygun tipler...

Sultan Abdülhamid'in, devlet idâresini -tabiî mercii olan- Bâb-ı Âlî'den Yıldız'a, daha açık ifadeyle hükûmetten saraya alması, demokratik gelişmeyi ve demokrat hükümdar tipini yaralamıştır. Türk devletini belki kurtarmıştır, imparatorluğun hayatını mutlaka 30 yıl uzatmıştır ama bu gerçekler de birer vâkıadır. Sonra İkinci Abdülhamid'e tepki olarak İttihatçılar, kardeşi Sultan Reşad'la hiçbir yerde görülmeyen, damadının haksız idamını afvetme yetkisini kullanamayan bir hükümdar tipi îcâd etmişlerdir. Bugünkü İsveç veyâ Belçika krallarından daha yetkisiz bir tip ortaya çıkarmışlardır. Tamamen monarşist olan İttihatçılar, bu suretle monarşiye, monarşinin dayandığı Hânedan'a ve demokratik gelişmeye, Sultan Hamid'den de daha ağır darbe indirmişlerdir. Üstelik Sultan Hamid iç politikada orduyu asla kullanmadığı halde; İttihatçılar, Türk subayını ikiye bölmüş ve boğazına kadar politikaya gömmüşlerdir.

Sultan Hamid, doğuştan bir müstebid değildir. Doğuştan bir müstebidin hiçbir karakterini taşımamaktadır. Saltanatının ilk aylarında, 93

felâketini görmeden, Midhat Paşa ve Ali Suâvi tarafından çileden çıkarılmadan davranışları, âdetâ bugünkü Batı demokrasilerinin hükümdârları gibidir.

Sultan Abdülaziz tahttan indirildikten sonra ona yapılan muamele ve sûikast ise, hem İkinci Abdülhamid için, hem de kötü niyetliler için, uzun yıllar açık bir ders teşkil etmiştir. Bu bakımdan da Hüseyin Avni, kınanmaya hak kazanır.

Gerçi XIX. asır, devlet başkanlarına sûikasdlar, terö-ristler ve nihilistler çağıdır. Teknik ve sanâyileşme, toplumların bazı kesimlerindeki ahlâk değerlerini o derecede değiştirmiştir ki, o kesimleri, ahlâkî boşluğa atmıştır. Ancak bir hükümdar, kendi hükûmeti tarafından öldürülmemektedir. Böyle bir misal aranırsa, ancak 1917-18 Rusyasına uzanmak îcâb eder ve oradaki şartlar kendine mahsustur.

Bu yıllardaki bazı çok meşhur sûikasdların bir ikisini anmak istiyorum:

Büyük bir hükümdâr olan, Rusya’da 20 milyon toprak kölesini hürriyete kavuşturan ve 93 Harbi’nin çıkmasını istemeyen Çar İkinci Aleksandr, 1881’de 63 yaşında ve 26 yıldır tahtta idi. Türk düşmanı, İkinci Mahmud’u dehşetli kıskanan ve Reşid Paşa’nın kombinezonu ile çıkan Kırım Harbi’nde mağlûb olduğu için intihar eden Birinci Nikolay’ın oğlu ve halefidir. Kendisine iki sûikasd yapıldı. Bunların şaşırtmaca sûikasdlar olduğu sonradan anlaşıldı. Sûikasdlardan kurtulduğunu sandığı anda, saltanat arabasına bomba konularak öldürüldü. Onun öldürülmesi Rusya’da meşrûtiyeti 1905’e kadar geciktirdi. Türkiye’de olduğu gibi, Rusya’da da 1881’den 1905’e kadar bir tepki rejimi sürdü.

Avusturya İmparatoriçesi ve Macaristan Kraliçesi Elisabeth, 10 Eylül 1898’de, 61 yaşında, Cenevre’de seyahatte iken bir İtalyan anarşist tarafından bıçaklanarak öldürüldü. Avusturya İmparatorluğu’ndaki İtalyanlar, İtalya ile birleşmek istiyorlardı (Trieste bölgesi). İmparatoriçe, Fransız Joseph’in eşi ve hayırseverliği ile tanınmış bir kadındı. 42 yıldan beri imparatoriçe idi.

Birleşik Amerika’nın 16. başkanı Abraham Lincoln, 14 Nisan 1865 gecesi, Abdülaziz Han’dan on bir yıl önce, Washington’daki tiyatro locasında tabanca kurşunu ile beynine ateş edilerek öldürüldü. Kaatil, akıl hastası idi… Fakat ikinci defa başkanlığa henüz seçilen Lincoln, Kuzey-

Güney harbinin yaralarını sarmak için tasarısını ertesi gün ilan edecekti. Birleşik Amerika'daki 4 milyon zenci köleyi hürriyetine kavuşturmuştu. Ondan sonra Kuzey'le Güney eyâletleri arasında uzun müddet düşmanlık davası ortadan kaldırılamadı, 56 yaşında idi.

1945'de ABD'nin Avrupa'daki en kudretli generali Patton'ın ölümünün esrarı hâlâ çözülememiştir. Asya'daki en kudretli General Mac Arthur ise çok büyük millî kahraman olduğu için, ona karşı sûikasde cesaret edilemedi.

20. asrın ikinci yarısında Başkan Kennedy, kudretli bir adam olduğu ve güçlü bir devleti temsil etmek istediği için öldürülmüştür. Ondan sonra Reagan'a kadar güçlü bir başkan seçilememiştir. Koskoca Birleşik Amerika'da güçlü bir adamın bulunmadığına inanmak zordur. Bilhassa seçilmemiştir fikrinin ağırlığı inkâr edilemez. Aynı zamanda Kennedy'den sonra başkanlık müessesesi büyük yara almış ve otoritesi zayıflamıştır. Ağabeyinden daha kudretli bir adam olduğu bilinen Robert Kennedy'nin ise başkanlık seçimi kampanyasında öldürülmesi dikkat çekmektedir. Bu cinayetlerin esrarı henüz aydınlanmış değildir. Siyasî cinayetler, kudretli adamları hedef almaktadır. Zayıf şahsiyetlere pek itibar edilmemektedir.

Sultan Abdülaziz'in; Türk Ordusu ve Donanması'nı çok kuvvetlendirdiği, demiryolları, telgraf hatları, tersâneler, fabrikalarla ülkeyi donattığı, eğitime ağırlık verdiği, hâsılı imparatorluğu güçlendirdiği ve dengeyi Türkiye lehine bozabileceği duygusunu verdiği için tepetaklak edildiği şüphesizdir.

İkinci Abdülhamid, aynı sebepten tepetaklak edilecektir. Daha sonra başka misaller, bunları takip edecektir… Hepsi dışarıdan kaynaklanmıştır. İçeriden satın alınan veyâ kandırılan kişiler vardır. Sultan Hamid, dedesi İkinci Mahmud gibi bir dâhi değil de, herhangi bir hükümdar olsaydı, Türk İmparatorluğu'nun o yıllarda dağıtılması mukadderdi. Bunu da ehemmiyetle belirtmeliyim. Zira bir diktatör dâhi değilse –ki dehâ da fevkalâde az rastlanan bir haslettir- devleti ancak batırır. Demokrasi rejiminin faydalarından ve gelişme kabiliyetinin sebeplerinden biri de budur. Dâhiye muhtaç olmaksızın yürüyebilen bir rejimdir. Bir de dâhi yetiştirirse sıçrama yapabilir.

Sultan Aziz - Sultan Murad – Sultan Hamid üçgeni, Sultan Selim – Sultan Mustafa - Sultan Mahmud üçgenine benzemektedir. Âdetâ tarih, 68

yıl arayla tekerrür etmiştir. Şöyle ki:

Üçüncü Selim tahttan indirilmiş (1807), amca oğlu Dördüncü Mustafa tahta çıkarılmış, ertesi yıl Üçüncü Selim'i tekrar tahta çıkarmak isteyen Nizâm-ı Cedid'ciler, Dördüncü Mustafa'nın kardeşi İkinci Mahmud'u tahta çıkartmışlardır. Dördüncü Mustafa da, mürteciler hâlâ ondan ümid kesmedikleri için öldürülmüştür ama bu kısa saltanatı boyunca Sultan Mustafa, kendisini tahta çıkardıkları halde, Üçüncü Selim'i tahttan indirenleri temizlemiştir. Az sonra bu İkinci Mahmud da, Üçüncü Selim'in ölümüne sebep olan, zemin hazırlayan, padişahı savunmakta en ufak ihmâli görülen, padişahın öldürülmesine karşı duygusuz kalanları öldürtmüştür. Sultan Abdülhamid, dedesi gibi aynı şeyi yapamadı, daha ihtiyatlı ve hafif davrandı ise bu ikinci Mahmud'un Türkiye'yi modern bir devlet yapması sebebiyledir ama Üçüncü Selim'in Sultan Abdülaziz'e, Dördüncü Mustafa'nın Beşinci Murad'a ve İkinci Mahmud'un İkinci Abdülhamid'e benzediği âşikârdır. Sultan Abdülaziz gibi Üçüncü Selim de Nizâm-ı Cedîd ile devleti güçlendirdiği için devrilmişti. Beşinci Murad ise, Dördüncü Mustafa kadar âcizdir ve olaylara yakasını kaptırmıştır. İkinci Abdülhamid hem dedesinin dehâsına vâris olmuş, hem de İkinci Mahmud gibi her adımını hesapla atmayı; darbe, ihtilâl ve felâket içinde öğrenmiştir.

Ele aldığımız devir Osmanlı iç tarihinin en büyük mütehassısı olan ve o devir adamlarına da yetişmiş bulunan İbnülemin Mahmud Kemâl İnal üstâdımız (1870-1957) şu doğru hükmü vermektedir:

"Kimseye emniyeti kalmayan Sultan Abdülhamid'in; Askerî mektepler, Mülkiye ve bilhassa Harbiye hakkındaki şiddetli kayıtlamaları, talebenin hal'de (Sultan Aziz'in tahttan indirilmesinde) kullanılmasındandır... 'Talebe-i ulûm' denilen yüksek medrese talebesine karşı çekingen muamelelerinin sebebi de; onların, hal'den az önce, garaz sahipleri tarafından tahrîk edilerek, hükûmet aleyhine ayağa kaldırılmasındandır. Meclis-i vükelâda (bakanlar kurulu) nâzırlar arasında casuslar bulundurması, hal'e bazı nâzırlar tarafından karar verilmesinden doğmuştur. İnsaf ve hak dâhilinde söylemek icab eder ki, memleketin hayatını otuz seneden fazla kemiren istibdâdın baskılarının ilk ve en büyük sebebi, başta Hüseyin Avni Paşa olmak üzere, hal'e iştirâk eden diğer adamlardır. Bunlar, devlet ve milleti gûyâ bir müstebitin pençesinden kurtaralım bahânesiyle hareket etmişlerken, öylesine iç ve dış felâketlerin

zuhûruna sebep olmuşlardır ki; hem kendilerini, hem de milleti, istibdadın pençesine teslîm etmişlerdir. Hele kötü ahlâklı bir kişi olan Ali Suâvi'nin (ki o da bir İngiliz ajanıdır) çıkardığı vak'a; istibdadın ve 'hafiye' denen gizli emniyet ajanlarının kullanılmasının en mühim sebeplerindendir."

Bütün bu gelişmeler ve çok sonralara kadar uzanan tesirleri bakımından 30 Mayıs 1876 darbesi; Türkiye tarihinin, her zaman için en feci olaylarından biri olmak durumunu muhafaza edecektir.

Ankara, 20 Eylül 1979

BİBLİYOGRAFYA

-Abdurrahmân Şeref Bey, *Târîh Musâhebeleri*, İst. 1917, 1925 (yeni harflerle de baskısı var); “Sultân Abdülazîz’in Vefâtı İntihâr mı, Katil mi?”, *TOEM*, XIV, 321 v. dd.

-Abdülazîz Hân, torununun kızı Neslişâh Sultân’dan alınan kendi el yazısı ile lâyihalar.

-Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâb*, İst. 1877-8,1906.

-Aksüt (Ali Kemâlî), *Sultân Azîz’in Mısır ve Avrupa Seyâhati,* İst. 1944.

-Ali Rızâ ve Mehmed Gaalib Beyler, *XIII. Asr-ı Hicrî’de İstanbul Hayâtı*, İstanbul, eski ve yeni harflerle 2 baskı.

-Alî Vehbî Bey, *Pensées et Souvenirs de Tex-Sultan Abdulhamid*, Neuchâtel 1913.

-Atay (Fâlih Rıfkı), *Başveren İnkılâbçı (Alî Suâvî)*, İst. târihsiz.

-Âtıf Bey, *Hâtırat*, İ. M.K. İnal nş., *TOEM,* XV.

-Ayşe Müşfika IV. Kadın-Efendi, Ayşe Sultân, Şâdiye Sultân, Sultân Azîz’in ve Neş’erek Kadın-Efendi’nin dâmadları vezîr ve nâzırlardan Dâmâd Şerîf Paşa gibi Hânedân mensupları, sarayla ilgili kişiler, Dr. Subhî

Ezgi gibi o zamâna yetişmiş şahıslarla 1945'ten sonra müellifin yaptığı mülakatlar ve tuttuğu notlar.

-Bastelberger (J. M.), *Die Militärischen Reformen unter Mahmud II*, Gotha 1874.

-Bérard (Victor), *La Politique du Sultan*, Paris 1897.

-Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. Baysun nş., 3. c., TTK, Ank. 1953,1960,1963; *Mârüzât*, Yusuf Halaçoğlu nş., İst. 1980.

- Charmes (G.), *La Turquie du Sultan*, Paris 1897.

- Corcî Zeydân, *Meşâhîrü'ş Şark*, 2 c., Kahire 1902.

- Dânişmend (İsmail Hâmî), *Îzahlı Osmanlı Târîhi Kronolojisi*, IV, İst. 1955.

-Dempwolff, *Serail und Hoche Pforte*, Viyana 1876.

- Devereux (Robert), *The First Otoman Constitutional Period*, Baltimore 1963.

- Ebü'z-Ziyâ Tevfîk Bey, *Yeni Osmânlılar Târîhi*, *Tasvîr-i Efkâr*, 1909'da tefrika, Ziyâd Ebüzziyâ nş., 3 c., İst. 1974.

- Elliot (Lord Henry), "The Death of Abdul Aziz", *Nineteenth Century*, no. 23/132, Londra, Şubat 1888, s. 276-96, Tr. trc. *Bir Hakıykatin Tezâhürü*, İst.

-Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, 2 c., Paris, 1882-Tr. trc. de var.

-Fahrî Bey (Mâbeynci), *İbretnümâ*, B.S. Baykal nş., TTK, Ank. 1968.

-Fatma Aliyye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamânı*, İst. 1914.

-Freeman (E.- A.), *The Ottoman Power in Europe*, Londra 1877.

-Gardey, *Voyage du Sultan Abdul Aziz de Stamboul au Caire*, Paris 1865.

-Gotha, *Almanach de*, ilgili yıllar.

-Gövsa (İbrahim Alâeddin), *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İst. 1944.

-Hâfız Mehmed Bey, *Hakaaiku'l-Beyân fî Hakkı Cennet-Mekân Sultân Abdülazîz Hân*, İst. 1908.

-İstanbul, Paris, Londra, Viyana gazeteleri, ilgili yıllar.

- İnal (İbnülemîn Mahmûd Kemâl), *Son Sadrâzamlar*, 14 c., İst. 1940-53; *Son Asır Türk Şâirleri*, 12 c., İst. 1930-42; "Sultân Abdülazîz'e Dair", *TTEM*, XV, 177 v. dd.

-Kératry (Comte de), *Mourad V,* Paris 1878.

-Kuntay (Midhat Cemâl), *Nâmık Kemâl*, 3 c., İst. 1944-56.

-Lavisse-Rambaud, *Histoire Générale*, XI-XII, Paris, ilk tab'i 1904.

-Lutfî Efendi, *Târîh*, X-XV, TTK Küt., Ankara ve M. Aktepe nş.

-Lutfî Simâvî Bey, *Devr-i İnkılâb*, İst. 1918.

-Maârif Vekâleti, *Tanzîmât*, İst.1940 (makaleler mecmuası).

-Mahmûd Celâleddîn Paşa, *Mir'ât-ı Hakıykat*, 3 c., İst. 1908-9, yeni harflerle de baskısı var.

-Mehmed Gaalib Bey, *Sâdullâh Paşa*, İst. 1909.

-Memdûh Paşa, *Asvât-ı Sudûr*, İzmir 1910; *Kuvvet-i İkbâl ve Alâmet-i Zevâl*, İst. 1911; *Mir'ât-ı Şüûnât*, İzmir, 1910; *Hal'ler ve İclâslar*, İzmir 1910; *Serâir-i Siyâsiyye*, İst. 1907.

-Midhat (Ali Haydar). *The Life of Midhat Pasha*, Londra 1903; *Hâtıralarım (1872-1946)*, İst. 1946.

-Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret ve Mir'ât-ı Hayret*, İst. 1908 (bu 2 ciltlik hatıratın Fr. ve İng. trc. de var).

-Millingen (Frederick), *La Turquie sous le Règne d'Abdul-Aziz*, Brüksel 1868.

-Mismer (Charles). *Souvenirs du Monde Musulman*, Paris 1892; *Soirées de Constantinople*, Paris 1870. Mordtmann (A.D.), *Stambul das Moderne Türkentum*, c., Leipzig, 1877-8.

-Osmanoğlu (Ayşe), *Babam Sultân Abdülhamîd*, İst. 1952,1958, 1984, Fr. trc. de var.

-Örik (Nâhid Sırrı), *150 Yılın Meşhurları (1800-1950)*, 3 fas., İst. 1953-4.

-Öztuna (Yılmaz), *Büyük Türkiye Tarihi*, 14 c., İst. 1977- 9; *Osmanlı Devleti Tarihi*, 2 c., İst. 1986 (2 baskısı daha ve Arapça trc. var); *Büyük Osmanlı Tarihi*, 10 c., İst. 1994.

-Pâkalın (Mehmed Zeki), *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, 5 c., İst. 1940-48; *Tanzimat Mâliye Nâzırları*, 2. c., İst 1939-40; *Sicill-i Osmânî Zeyli*, yazma.

-Saîd Paşa (Eğinli), *Hâtırât*, N. Dânişmend nş., *Türklük mecmuas*ında.

-Saîd Paşa (Sd. Küçük), *Hâtırât*, İst.

- *Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'ler*, ilgili yıllar.

- Schwitzer (H. de), *Trois Sultans d'Abdul Aziz à Abdul Hamid*, Paris 1900.

- *Statesman's Year-Book*, Londra, ilgili yıllar.

- Süleymân Paşa, *Hiss-i İnkılâb*, İst., 1908, yeni harflerle de yayınlandı; *Umdetü'l-Hakaaık*, 5 c., T.C. Genel Kurmay Başkanlığı'nca eski harflerle yayınlanmıştır.

-Süreyya Bey (Mehmed), *Sicill-i Osmânî*, 4 c., İst. 1891-7.

-Şehsuvaroğlu (Halûk Y.), *Sultân Azîz*, İst. 1949.

-Tahsîn Paşa, *Yıldız Hâtıraları*, İ. M. Mayakon nş., İst. 1931.

-*Takvîm-i Vekaayi'*, İst. ilgili yıllar.

-Tanpınar (Ahmed Hamdi), *XIX. Asır Türk Edebiyatı Târihi*, İst. 2: 1956.

-Tansel (Fevziye Abdullah), *Nâmık Kemâl'in Mektupları*, 4 c.,TTK, 1967-86.

-Türkgeldi (Ali Fuâd), *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, B. S. Baykal nş., TTK, 3 c., Ank. 1957-86.

-Ubicini (A.) ve Pavet de Courteille, *Etat Présent de l'Empire Otoman*, Paris 1876.

-Us (Hakkı Tarık), *Meclis-i Meb'ûsân, İlk Devre (1877) Zabıtları*, 2 c., İst. 1940,1954.

-Uzunçarşılı (İsmail Hakkı), *Midhat ve Rüşdü Paşaların Tevkifleri*, TTK, Ank. 1946; *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, TTK, Ank. 1950; *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK, Ank. 1967; "Çırağan Sarayı Vak'ası", *Belleten*, VIII, 1944, 71-118; "Azîz Bey Komitesi", *Belleten*, VIII, 1944,245-318; "Çerkes Hasan", *Belleten*, IX, 1945, 89- 133; "V. Murâd'ı Kaçırma Teşebbüsü", *Belleten*, IX; "Çırağan'a Girmek İsteyen Şahıslar", *Belleten*, XIII.

- Valmy (Duc de), *La Turquie et l'Europe*, Paris 1867.

- Woods (Koramiral Sir Henry Paşa, 1842-1929), *Spunyarn*, 2 c., Londra, 1924, 2. cildin Tr. trc. hâkim tümam. Fahri Çöker, *Türkiye Anıları*, *Milliyet*'te tefrika, sonra İst. 1976.

- *Yıldız Mahkemesi ve hazırlık sorguları zabıtları*. Meclis-i Vükelâ mazbataları, Yıldız vesîkaları.

- Ziyâ Şâkir, *Çırağan Sarayı'nda 28 sene: Beşinci Murâd'ın Hayâtı*, İst. 1943 (V. Murâd'ın 4. ikbâli Filizten Hanımefendi'nin yazara anlattıkları).

EKLER

Ek: I

Türkiye'de Teceddüd ve Tanzimat Hareketinin Oluşması

Tanzimat rejiminin daha iyi anlaşılması için, menşelerine inmek gerekir. Osmanlı tarihini kaleme alanlar, modern Türkiye'yi Tanzimat'tan başlatmak kapital ve gayr-i kaabil-i münâkaşa hatâsına düşmüşlerdir. Hâlbuki Tanzimat'ı hazırlayan İkinci Mahmud'dur. Vak'a-i Hayriyye ve Sultan Mahmud'un radikal reformları olmasa, Tanzimat asla mümkün değildi. Bu hususta Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat'ı gökten indirmiş gibi bir hava yayılarak, bütün tenkitler onun üzerine yağdırılmıştır. Hâlbuki Reşid Paşa, Sultan Mahmud'un itina ile yetiştirdiği has adamıdır, efendisinin yolunda gitmiş, onun eserini tamamlamıştır. Kesin şekilde Batı'ya dönük ve Batı'dan mülhem reformlar devrini de - âşikârdır ki- Reşid Paşa açmamıştır.

Vak'a-i Hayriyye'den sonra Sultan Mahmud açmıştır. Esasen ne eski orduyu yıkıp yenisini kurmak, ne askeri yönetimden çekip idâreyi sivillere vermek, hattâ ne kavuğu bırakıp fes giydirmek ve daha bunun gibi birçok reform, hiçbir paşanın haddi değildi.

Osmanlı Devleti'nde reform hareketini ve ihtiyacını iki safhada mütalâa etmek gerekir: Birinci safha, devletin kendi içinde reformudur. İkinci safha, Batı'ya dönük, oradan mülhem reformlardır ki, Nizâm-ı Cedîd ile 1793'te başlamıştır. Birinci dönemde devlet, ya cihan devleti idi, ya -1683'ten sonra 1770'e kadar- gene dünyanın en kudretli devleti idi. Batı'da olup bitenler Avrupa'nın Asya'ya kesin üstünlüğünü henüz isbât edebilmiş değildi. Bu dönemde Şeyhülislâm Hoca Sâdeddîn Efendi, Hâce-i Sultânî Ömer Efendi, İkinci Sultan Osman, Koçi Bey, Kâtib Çelebi, Dördüncü Murad, Köprülü Mehmed Paşa gibi reformistler, devleti kendi içinde düzenlemeye çalıştılar. Batı'dan alınan bir şey yoktur veya 'lâ şey' kabîlindedir. Batı'ya kapalı son reformist Köprülü-zade Fâzıl Mustafa Paşa, Batı'ya dönük ilk reformcu ise Râmî Mehmed Paşa'dır. Sonra gelen Dâmad Nevşehirli İbrahim Paşa, Birinci Mahmud, Üçüncü Mustafa, Birinci Abdülhamid gibi yeni müessese kuranlar, Batı'dan bir şeyler aldılar. Fakat az bir şey aldılar. Zira aradaki fark zâten az bir şeydi. Bilhassa Üçüncü Mustafa ile Birinci Abdülhamid, Batı'dan daha fazlasını almak istediler. Fakat yeniçeri belâsından, devlete büsbütün zarar vermek ihtimalinden çekindiler. Radikal reform devri Nizâm-ı Cedîd ile açıldı ama radikal reform yapmak isteyen ilk şahsiyet Üçüncü Selim değil, 1785'te bir saltanat darbesi yaparak Üçüncü Selim'i tahta çıkarmak isteyen Halîl Hamîd Paşa'dır.

Sadrâzam Ispartalı Halîl Hamîd Paşa (Burdur 1736 - Bozcaada 27.4.1785), radikal reformlarını yapamadı, darbe teşebbüsü anlaşıldı, idam edildi. Fikirleri kafasında kaldı ama Reîsülküttâb Ebûbekir Râtib Efendi'yi yetiştirmişti. Osmanlı bürokrasisinde radikallerin liderliğini o üzerine aldı. Râtib Efendi (idamı Rodos 1799), 1791 Ekiminde Üçüncü Selim'e verilen Nizâm-ı Cedîd'e âid 21 lâyihadan birinin sahibidir. Müşâviri, ünlü oriyantalist ve Büyük Osmanlı tarihi mütehassısı Avusturyalı genç Baron von Hammer'di. Diğer bir müşâviri büyük oriyantalist Moradgea d'Ohsson'dur. Râtib Efendi, Viyana'da sefirlik de yapmış bir diplomattı. Bu sırada devletin başında da radikal Üçüncü Selim vardı. Onun radikalizmi

daha çok, radikal reforma cesaret edemeyen seleflerinden, babasından ve amcasından geliyordu. Onlardan çok daha genç tahta çıkmıştı, onlardan çok daha kültürlü idi. Nizâm-ı Cedîd onun için yeni bir ordudan ibâret değildi, tam bir reformdu. Musikide bile reform yaptı. Üçüncü Selim aynı zamanda radikalizmi ilk defa uygulamaya koydu. Bütün Asya'da ilk defa olarak Avrupa'dan mülhem kesin reformlara girişti. 1793-1806 arasında Nizâm-ı Cedîd yürürlükte kaldı. Artık Avrupa'nın üstünlüğü âşikâr hâle gelmiş; Osmanlı, can damarlarından birini, Kırım'ı kaybetmişti.

Üçüncü Selim'e devletin zirvesinde İkinci Mahmud vâris oldu ama radikal reformlarını ancak 1826'da başlatabildi. Bu arada bürokrasideki radikaller, dikkatle fikirlerini muhafaza ediyor, iktidardaki muhafazakâr ve mürtecîlere karşı kellelerini koruyabilmek için çok itina ediyorlardı. Nizâm-ı Cedîd ricâli, Rusçuk Yârânı çok şehid verdi. Sivil bürokrasi dışında askerler arasında da radikaller zuhûr etti. Başlıcası Kadı Abdurrahman Paşa'dır. Alemdar Mustafa Paşa da bunlardan biriydi ama radikaller, çok kültürlü insanlar oldukları halde o câhildi, aslında kendisi gibi Nizâmcı olan Abdurrahman Paşa ile bile anlaşamadı. İkisi de devletin reformcu, yeni ordu kurulmasına taraftar mareşalleri oldukları halde...

Bürokraside radikallerin liderliği, Râtib Efendi'nin kazâ- ya uğramasından sonra, diğer bir diplomat, Reîsülküttâb Mahmûd Râif Efendi'ye geçti ki, Kabakçı ihtilâlinde şehîd edilmiştir (25.5.1807), 3 yıl Londra'da kalmış, mükemmel şekilde İngilizce ve Fransızca öğrenmişti. Sonraki lider Mehmed Saîd Galib Efendi'dir ki, sonradan Sadrâzam Galib Paşa olmuştur (İstanbul 1763-Balıkesir 1829). Bunlar hep birbirini yetiştirmiştir. Galib Paşa, dâhiliye nâzırı vezir Mehmed Saîd Pertev Paşa'yı (Darıca 1786-Edirne 8.10.1836) yetiştirmiştir. O da kazâya uğrayarak çok değerli başını vermiştir.

Nihayet en büyük lider Mustafa Reşid Paşa ortaya çıkmıştır. Bir taraftan radikal bürokrasinin lideri Pertev Paşa, diğer taraftan radikal devlet başkanı İkinci Mahmud tarafından en büyük itinâlarla yetiştirilmiştir (13.3.1800 - 7.1. 1858). Ondan sonra Teceddüdcü ve Tanzimatçı hareketin başı, Reşid Paşa'nın yetiştirmesi Sadrâzam Mehmed Emin Âlî Paşa (5.3.1815-7.9.1871), muavini veyâ ikinci lider de gene Reşid Paşa yetiştirmesi Sadrâzam Keçeci-zâde Büyük Dr. Mehmed Fuad Paşa'dır. Âlî Paşa, Terceme Odası'ndan ve Fuad Paşa, Tıbbiye'den çıkmışlardır. İkisi de

Reşid Paşa gibi diplomasiden gelmedir. Fuad Paşa, Âlî Paşa'dan önce ölmüştür. Âlî Paşa'nın ölümünden sonra teceddüd, Tanzimat ve inkılâp fikri ikiye parçalanmıştır: muhafazakâr Tanzimatçılar ki, Reşid - Alî - Fuad Paşa'nın ekolünü devam ettirmek istemişlerdir ve inkılâpçılar ki, gerçek Tanzimatçıların hedefini aşarak düzen değiştirmeye çalışmışlar, fakat 1908'e kadar iktidâra gelememişlerdir. Birinci grubun liderliğini Âlî Paşa'nın ölümünden sonra Sultan Abdülaziz ve ondan sonra İkinci Abdülhamid üzerlerine almışlar, Tanzimat bürokrasisini, devletin sivil yüksek bürokratlarınca yönetilmesini savunmuşlardır. İnkılâpçılar, daha Âlî Paşa'nın hayâtında bu fikre karşı çıkarak, muhâlefetlerini Sultan Azîz'e ve Sultan Hamîd'e karşı da devâm ettirmişlerdir. İnkılâpçıların lideri Ziyâ Bey (vezîr Abdülhamîd Ziyâeddîn Paşa) ve muâvini Nâmık Kemâl Bey'dir. "Yeni Osmanlılar" adıyla gayri resmî bir parti veyâ fikir akımı kurmuşlar, Türkiye'de muhâlefet yapamadıkları zaman Avrupa'da yapmaya ve iktidârı yıkmaya çalışmışlardır. İktidâr adayları olarak iki defa kısa müddet sadrâzam olan Midhat Paşa'yı ortaya atmışlardır. Gerçek maksatları Ziyâ Paşa'nın sadrâzam ve Nâmık Kemâl'in hâriciye nâzırı olması fikrini, Tanzimatçı bürokrasiye kabûl ettirememişlerdir. Midhat Paşa, Ziyâ-Kemâl İkilisinin fikirlerini sömürerek ve Osmanlı tarihinde ilk defa olarak bir yabancı devlet, o çağın Birleşik Amerikası olan İngiltere ile râbıtalanarak, padişahı kukla hâle getirip, iktidara geçmek istemiştir.

Bu plan, Reşid Paşa Tanzimatçıları'nın hedeflerini çok aşıyordu ve imparatorluğu derhâl dağıtacağı için gerçekçi değildi. Samimi de değildi, şahsî ve oligarşik bir menfaat mücâdelesi idi.

İkinci Abdülhamid; Tanzimat'ı, birçok yerini bozmaya mecbur kalarak, fakat birçok yerine de ağırlık vererek, 1908'e kadar esas rejim olarak muhafaza etmiştir. Bertaraf ettiği Midhat Paşa'nın fikirlerine de, gizli kurulan İttihâd ve Terakki Partisi vâris olmuştur. Reşid Paşa'nın değil, Ziyâ Paşa'nın tasavvurlarını bile çok aşan bir radikalizm, Midhat Paşa'dan İttihâdçılar'a intikal etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Teceddüd hareketinin en ana çizgileri budur. Tanzimat'ın birden ortaya çıkmadığı, Reşid Paşa icadı olmadığı hususunu, bu birkaç paragraf bile izaha kâfi gelmektedir.

Ek: II

1876 Yılında Büyük Devletler ve Hükümdârları

BÜYÜK BRİTANYA Krallığı: 24.017.905 km2, 302. 615.000 n. Kraliçe: Victoria (1837-1901) (doğ. 1819). Başkent Londra 3.988.000 n. (Dünyâ'nın 1. şehri). İmparatorlukta toplam 17.811.000 nüfuslu 86 büyük (50.000'den fazla nüfuslu) şehir mevcut. Toprak bakımından 1., nüfus bakımından 2. olan imparatorluk, 6 kıt'aya yayılmış durumda.

ALMANYA İmparatorluğu: 540.857 km2, 42.355.000 n. İmparator-Kral: Wilhelm I (1861-1887) (doğ. 1798). Başkent Berlin 1.194.000 n. (Dünyâ'nın 6. şehri). 4.718.000 toplam nüfuslu 28 büyük şehir var. Bu birleşik imparatorluğun yalnız Avrupa kıt'asında toprağı var.

RUSYA İmparatorluğu: 21.728.600 km2, 89.417.000 n. İmparator: Aleksandr II (1855-1881) (doğ. 1818). Başkent Sankt (Sen) Petersburg, 830.000 n. (Dünyâ'nın 11. şehri). Toplam 2.897.000 nüfuslu 16 büyük şehir var. Devlet iki kıt'ada (Avrupa ve Asya) uzanıyor.

FRANSA Cumhûriyeti: 2.521.485 km2, 44.596.000 n. Cumhurbaşkanı: Mareşal M. de MacMahon, Due de Magenta 1873-1879 (1808-1893). Başkent Paris 2.210.000 n. (Dünyâ'nın 2. şehri). Toplam 5.697.000 nüfuslu 26 büyük şehir var. Devletin 6 kıt'ada toprağı bulunuyor.

TÜRKİYE İmparatorluğu: 11.827.170 km2, 64.343.000 n. İmparator-Halîfe: Abdülazîz Hân (1861-1876) (doğ. 1830). Başkent İstanbul 1.200.000 n. (Dünyâ'nın 5. şehri). Toplam 4.980.000 nüfuslu 39 büyük şehir var. Toprakları 3 kıt'aya yayılıyor.

AVUSTURYA-MACARİSTAN İmparatorluğu: 624. 045 km2, 37.630.000 n. İmparator-Kral: Franz Joseph (1848-1916) (doğ. 1830). Başkent Viyana 1.021.000 n. (Dünyâ'm n 7. şehri). Toplam 2.156.000 nüfuslu 11 büyük şehir var. Devletin yalnız Avrupa'da toprağı mevcut.

ÇİN İmparatorluğu: 10.240.090 km2, 430.134.000 n. İmparator: Kuang-hsu (1875-1908) (doğ. 1872). Başkent Pekin 1.649.000 n. (Dünyâ'nın 4. şehri). Toplam 9.468.000 nüfuslu 34 büyük şehir. Yalnız Asya kıt'asında.

BİRLEŞİK AMERİKA Cumhûriyeti: 9.375.642 km2, 44.818.000 n. Başkan: Org. U.S. Grant 1869-77 (1826-1902) Başkent Washington 120.000, en büyük şehir New York 1.912.000 n. (Dünyâ'nın 3. şehri). Toplam 6.218.000 nüfuslu 24 büyük şehir. Yalnız Kuzey Amerika kıt'asında.

İTALYA Krallığı: 296.305 km2, 27.351.000 n. Kral: Vit- torio-Emmanuele II (1849-1878) (doğ. 1820). Başkent Roma 221.000. Yalnız Avrupa kıt'asında.

İSPANYA Krallığı: 953.398 km2, 25.483.000 n. Kral: Alfonso XII (1868-1885) (doğ. 1857). Başkent Madrit 349.000 n. 5 kıt'ada toprakları var (yalnız Güney Amerika'da yok).

Yukarıda 1876 dünyâsı'ndaki ehemmiyetlerine göre sıralanan bu 10 büyük devletten sonra gelen mühim devletlerden bazıları:

Japonya İmparatorluğu (444.599 km2, 33.111.000 n.),

Holanda Krallığı (2.287.885 km2, 29.378.000 n.),

İran İmparatorluğu (1.641.558 km2, 12.000.000 n.),

Brezilya İmparatorluğu (8.513.844 km2, 9.894.000 n.),

İsveç- Norveç Krallığı (835.989 km2, 6.142.000 n.).

Bütün müstakil devletlerin sayısı 58 olup 10'u büyük devlet sayılmaktadır. 58 devletten İslâm devletleri Türkiye, İran, Afganistan, Fas, Bornu, Belucistan, Zengîbâr, Hıyve ve Buhârâ'dır. Dünyada 50.000'den

fazla nüfuslu 375 şehir vardı ki, bunlardan 183’ünün nüfusu 100.000’in üzerinde idi. Milyonu geçen 8, yarım-bir milyon arasında 14, 400-500 bin arasında 7 şehir vardı.

Ek: III

1876’da Osmanlı Hânedânı

Darbe günü olan 30.5.1876’da Osmanlı Hânedânı’nın önce erkek, sonra kadın bütün üyeleri, o günkü yaşları ile şöyle idi:

1) Sultân Abdülazîz Hân (b. Mahmûd II) 46,3,9
2) Murâd (V) Efendi (b. Abdülmecîd I) 35,8,9
3) Abdülhamîd (II) Efendi (b. Abdülmecîd I) 33,8,6
4) Mehmed (V) Reşâd Ef. (b. Abdülmecîd I) 31,6,17
5) Kemâleddîn Ef. (b. Abdülmecîd I) 27,10,15
6) Burhâneddîn Ef. (b. Abdülmecîd I) 27,0,7
7) Nûreddîn Ef. (b. Abdülmecîd I) 24,2,9

8) Yûsuf İzzeddîn Ef. (b. Abdülazîz I) 18, 7,20
9) Süleymân Ef. (b. Abdülmecîd I) 15,10,6
10) Mehmed (VI) Vahîdeddîn Ef. (b. Abdülmecîd I) 15,3,27
11) Salâhaddîn Ef. (b. Murâd V) 14,9,16
12) Mahmûd Ef. (b. Abdülazîz I) 13,6,16
13) Abdülmecîd (II) Ef. (b. Abdülazîz I) 8,0,1
14) Selîm Ef. (b. Abdülhamîd II) 6,4,20
15) Şevket Ef. (b. Abdülazîz I) 3,11,25
16) Ziyâeddîn Ef. (b. Mehmed V) 2, 9,5
17) Seyfeddîn Ef. (b. Abdülazîz I) 1,8,8
18) Tevfîk Ef. (b. Burhâneddîn Ef.) 1,8,5

1) Âdile Sultân (b. Mahmûd II) 50,0,8
2) Fatma Sultân (b. Abdülmecîd I) 35,6,29
3) Refîa Sultân (b. Abdülmecîd I) 34,3,22
4) Cemîle Sultân (b. Abdülmecîd I) 32,9,14
5) Behîce Sultân (b. Abdülmecîd I) 27,9,5
6) Senîha Sultân (b. Abdülmecîd I) 24,5,26
7) Medîha Sultân (b. Abdülmecîd I) 21,9,0
8) Nâile Sultân (b. Abdülmecîd I) 19,8,0
9) Sâliha Sultân (b. Abdülazîz I) 13,10,2
10)Nâzıme Sultân (b. Abdülazîz I) 10,3,4
11)Hadîce Sultân (b. Murâd V) 6,0,26
12)Zekiyye Sultân (b. Abdülhamîd II) 4,4,10
13)Esmâ Sultân (b. Abdülazîz I) 3,2,10
14)Emîne Sultân (b. Abdülazîz I) 1,9,7
15)Fehîme Sultân (b. Murâd V) 0,9,29

Ek: IV

Osmanlı Türkiyesi'nde Devlet Protokülü

(1876)

Hâkan-Halife: Halkın "pâdişâh" dediği devlet başkanı ve dünyâdaki bütün Müslümanların lideri, Peygamberin meşrû halefi, Allâh'ın Yeryüzü'ndeki Gölgesi, Mekke ve Medine hâdimi, bütün Türkler'in hâkaanı, bütün Osmanlılar'ın imparatoru. Adının başına "sultân" ve sonuna "hân" unvanları getirilir: Sultân Abdülazîz Hân. Avrupa protokolünde: S. M. I. (Sa Majesté Impériale). - Vâlide-sultan: pâdişâhın hayatta bulunan annesi, ana imparatoriçe, adının sonuna "vâlide-sultân" unvânı getirilir: Pertev-niyâl Vâlide-Sultân. Batı protokolünde: S.M.I.

Velîahd-i Saltanat: Pâdişâhdan sonra Osmânoğulları'nın en yaşlı şehzâdesi ve tahtın adayı. Protokolde pâdişâh ve vâlide'den sonra 3. kişidir. Adının sonuna "Efendi" gelir: Velîahd-i Saltanat Murâd Efendi. Batı protokolünde: S.A.I. (Son Altesse Impériale). - Şehzâdeler: Velîahd'dan sonra yaş sırasıyla protokole giren şehzâdeler, imparatorluk prensleri. 2. veliahd, protokolde 4. kişi sayılır, şehzâdelere "efendi" denir: Abdülhamîd Efendi. Batı protokolünde: S.A.I. - Sultânlar: yaş sırasıyle ve şehzadelerden sonra protokole giren, fakat derece bakımından şehzâdelere eşit sayılan imparatorluk prensesleri, pâdişâh veyâ şehzâde kızları: Adile Sultân. Batı'da: S.A.I. - Kadınefendiler: pâdişâhın veyâ eski pâdişâhın ilk 4 zevcesine verilen unvan ki, evlenme târihleri sırasıyle protokole girerler ve kraliçe sayılırlar (imparatoriçe sayılmazlar): Neş'erek Üçüncü Kadınefendi. Batı'da: S.M.

Sultân-zâde: "Sultân" denen imparatorluk prenseslerinin erkek çocukları. Yaş sırasıyla protokole girerler, "beyefendi" denir, prens sayılırlar (şehzâdeler gibi "imparatorluk prensi" değil), Batı protokolünde: S.A.: Sultân-zâde Alâeddin Beyefendi. - Hanım-sultân: prenses, Batı protokolünde: S.A. Sultân denen imparatorluk prenseslerin kız çocukları, yaş sırasıyla protokole girerler: Seniyye Hanım-Sultân. - ikbâl: pâdişâhın ve eski pâdişâhların 4 kadınefendi'den sonra gelen -evlenme sırasıyla protokole giren- prenses derecesinde 4 zevcesi ki hanımefendi denir: Başıkbâl Neveser Hanımefendi - Velîahd ve şehzâde zevceleri: ikbâller gibi Batı protokolünde prenses ve S.A. olup hanımefendi denir. Şehzadelerinin yaş sırasına göre ve ikbâl'lerden sonra protokole girerler. - Dâmâd: sultân denen imparatorluk prensesinin kocası. Bu unvânı, sultân zevcesi ölünce de devam eder, boşanma hâlinde düşer. Prens ve S.A. derecesindedir. Protokole hanım-sultânlardan (yâni oğulları ve kızlarından) sonra ve ikbâl'lerden önce girerler.

Buraya kadarki protokol, Hanedan protokolü olup, kadınlar ancak kendi aralarında protokole çıktıkları için geniş ölçüde Saray'a mahsustur. Asıl devlet görevlileri protokolü, aşağıda başlar ve rütbelerine göre yukarıdan aşağıya şöyledir:

Sadâret ve meşihat rütbeleri: Batı protokolünde bu rütbeyi taşıyan veyâ evvelce taşımış bulunanlar S.A. (prens) derecesindedir. Sadâret rütbesi, fiilen sadrâzam olan kişiye, meşihat rütbesi ise fiilen şeyhülislâm

olana mahsustur. İlki mülkiye (sadrâzam asker ise askeriye), ikincisi ilmiye rütbesi olup istisnâî rütbelerdir. Fiilen sadrâzam olmayan 6 Mısır vâlisi vezire ve fiilen şeyhülislâm olmıyan 3 kazaskere de sadâret ve meşihat rütbeleri verilmiştir. Osmanlı târihinde başka istisnâsı yoktur. Sadrâzam ve şeyhülislâmlıktan ayrılınca bu rütbeleri düşer, gene vezir veyâ müşîr ve kazasker olurlar, fakat lakablarında eski sadrâzam ve şeyhülislâm oldukları belirtilir. Sadrâzamlara -mülkiye'den gelseler, askeriye'den gelseler- paşa, şeyhülislâmlara efendi denir: Sadrâzam Rüşdî Paşa, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi.

Vezîr, müşîr (mareşal) ve kazasker rütbeleri: Birbirine eşit sırasıyle mülkiye, askeriye, ilmiye rütbeleri. Bu rütbeyi aldıkları târih sırasıyla protokole girerler. Batı protokolünde S.E. (Ekselans, Ekselansları) denir ki, Avrupa'nın duka (dük) derecesine eşit sayılabilir. Vezîr ve müşîrlerin adı sonuna "paşa", kazaskerlerin adı sonuna "efendi" getirilir. İlmiye'de kazasker rütbesi, Anadolu ve daha kıdemli olmak üzere Rûmeli diye iki dereceye ayrılır. Dârüssaâde ağası, vezîr pâyesinde olmakla berâber, yalnız ona "paşa" değil, "ağa" denir. Harem-i Hümâyûn'un en yüksek kadın görevlisi olan başhazînedâr da vezîr derecesinde sayılır ve "Kalfa" denir.

Bâlâ rütbesi: mülkiye rütbesi olup askerî ve ilmî rütbelerde karşılığı yoktur. Bu rütbe sâhiblerine efendi veyâ bey denir ve bir rütbe yükselirse vezîr olur. Batı protokolünde: S.E.

Ferîk, ûlâ, Rûmeli ve İstanbul rütbeleri: Bugünkü korgeneral'e eşit askerî (ferîk), mülkî (ûlâ ve Rûmeli), ilmî (İstanbul) rütbeleridir. Batı protokolünde: S.E. Ferîk (korgeneral) ve Rûmeli beylerbeyisi rütbelere "Paşa", İstanbul pâyeli ilmiye mensublarına -bütün derecelerdeki ilmiye'liler gibi- "efendi", ûlâ rütbesindeki mülkiyelilere "efendi" veyâ -daha az- "bey" denir. İsimleri sonunda "Hazretleri" gelen son derece budur. Bundan aşağıdaki derecelere "Hazretleri" denmez. "Hazretleri", ismin ve unvânın sonuna resmen, pâdişâh'tan başlayarak en az ferîk, ûlâ, Rûmeli, İstanbul rütbeliler için kullanılır: Sultân Abdülazîz Hazretleri, ferîk Mehmed Paşa Hazretleri. Kezâ Batı protokolünde bundan daha aşağı dereceler için "Ekselans" denmez. Buraya kadar olan rütbe sâhiblerine "ricâl-i devlet" denir (Hânedân men- subları için kullanılmaz). Bir ferîk bir derece terfî ederek müşîr, bir ûlâ ise bâlâ olur, İstanbul pâyeli ise Anadolu

kazaskerliğine yükselir. Rûmeli beylerbeyisi pâyelinin tabiî yükselme basamağı da bâlâ'dır.

Mîrlivâ, ûlâ sânîsi, mîrmîrân ve Haremeyn (veyâ Mekke) rütbeleri: Bugünkü tümgenerale (tuğgeneral derecesi de buna dâhildir) eşit askerî (mîrlivâ), mülkî (ûlâ sânîsi ve mîrmîrân) ve ilmî - kazâî - dînî (Haremeyn) rütbeleridir. Bu derecelerde bulunanlara "erkân-ı devlet" denir. Mîr- livâ'ya (asker) ve mîrmîrân'a (sivil) "paşa", Haremeyn ve ûlâ sânîsine "efendi" denir (bu sonuncusu "bey" de olabilir).

Mîralay, mütemayiz, hamse rütbeleri: Albay'a eşittir. "Ümerâ" denen görevliler sınıfının üst basamağıdır. Mîralay, bugünkü albay, asker ve "bey"dir. Mütemâyiz, mülkiyeli ve efendi (bâzan bey), hamse rütbesi sâhibi ise ilmiye'den ve efendi'dir.

Kaymakam, sâniye, mîr-i ümerâ, mahreç rütbeleri: Yarbay'a eşittir. "Ümerâ" sınıfının orta basamağıdır. Kaymakam, bugünkü yarbay, asker ve bey'dir. Mîr-i ümerâ, sivil, mülkiyeli ve paşa'dır. Sâniye, bu basamağın asıl mülkiye rütbesi ve efendi (bâzan bey)'dir. Mahreç, ilmî - dînî - kazâî rütbe olup sâhibi efendi'dir. 1876'da alaylı denen, yüksek askerî okul bitirmemiş çok az yarbay kalmıştı, fakat hâlâ hayli alaylı binbaşı vardı, bunlara "bey" değil, "ağa" denirdi.

Binbaşı, sâlise, kapıcıbaşı, kibâr-ı müderrisîn: Binba şı'ya eşit, "ümerâ" sınıfının ilk basamağını oluşturan rütbelerdir. Binbaşı asker olup bey, bâzen efendi, alaylı ise ağa'dır. Kibâr-ı müderrisîn pâyesi ilmiye rütbesi olup sâhibine efendi denir. Sâlise, mülkiye rütbesi olup sahibine efendi, bir vezîr-müşîr ailesinden geliyorsa bey denir. Kapıcıbaşılık, kezâ mülkiye rütbesi olup sahibi "ağa" diye anılır. Kibâr-ı müderrisîn payesinin üzerindeki ilmiye mensublarına "molla" da denmiştir: Neş'et Molla.

Kolağası, râbia, müderris: Kıdemli yüzbaşı'ya eşit, "zâbitân" denen sınıfın son (en yüksek) basamağıdır. Kolağası asker ve kd. yzb., efendi, müşîr veyâ vezîr oğlu veyâ paşa-zâde ise bey'dir. Müderris, ilmî rütbe olup efendi denir. Râbia ise, eşitleri olan mülkiye rütbesidir ve sahibine efendi, paşa-zâde'ye ise bey denir.

Yüzbaşı, hamise, hâcegân: "Zâbitân" denen sınıfın orta basamağıdır. Yüzbaşı, askerdir ve efendi, alaylı ise ağa, paşa-zâde ise bey denir. Hamise bir mülkiye ve hâcegân bir ilmiye rütbesi olup mensublarına efendi denir.

Mülâzım: Zâbitân sınıfının ilk basamağı olup, mülkî ve ilmî rütbelerde karşılığı yoktur. Bugünkü teğmen olup asteğmen, üsteğmen gibi rütbeleri de içerir. Efendi, alaylı ise ağa, paşa-zâde ise bey denir.

Gedikli çavuşlara (assubaylar) “başçavuş” denmektedir. Sonra gelen askerî rütbeler çavuş ve onbaşı olup, rütbesiz askere (er) “nefer” denmektedir.

Ek: V

Kitapta Adları Çok Geçen 40 Kişinin Kimlikleri[14]

14 Eylem Günü (EG): 30.5.1876 saltanat darbesi. Hüküm Günü (HG): 29.6.1881 Yıldız Mahkemesi'nin karar günü. Kısa biyogrıafisi verilen 40 kişinin bu günlerdeki yaşları, teker teker işaret edildi.

ABDÜLAZÎZ Hân (Sultân) (Eyüb Sarayı, 18.2.1830 – Fer'iyye Sarayı, 4.6.1876, sabah saat 9.36 = 46 yıl, 3 ay, 14 gün): İkinci Mahmûd (salt. 1808-1839) ile Pertevniyâl Vâlide-Sultân'ın (b. bk.) oğlu, 2. veliahd olarak doğdu, 6, 9, 23 yaş büyük ağabeyi Birinci Abdülmecîd'in saltanatı boyunca velîahd (1.7.1839-25.6.1861 = 21, 11, 25). Hâkan-halîfe 30.5.1876 sabahı = 14, 11, 5. Sultân Mahmûd Türbesi'nde, babasının yanında gömülü. Nesli günümüzde devâm ediyor. Eylem Günü'nde yaşı: 46, 3, 9.

ABDÜLHAMÎD II Hân (Sultân) (Eski Çırağan Sarayı, 22.9.1842 saat 05.00 - Beylerbeyi Sarayı, 10.2.1918 saat 15 = 75, 4, 18): Birinci Abdülmecîd'in (salt. 1839-1861) 2. oğlu. Annesi Tîr-i Müjgân 3. Kadınefendi (6.8.1819-3.10.1852). 3. velîahd olarak doğdu. Amcası Sultân Azîz'in saltanatı boyunca 2. velîahd (25.6.1861-30.5.1876 = 14,11,5), ağabeyi V. Murad'ın 93 günlük saltanatında velîahd, sonra hâkan-halife 13.8.1876-27.4.1909 = 32, 7, 17. Hal' edildi. 1687'den günümüze kadar Türkiye'de en uzun müddet devlet başkanlığı makaamını işgâl etti. Sultân Mahmûd Türbesi'nde, dedesi İkinci Mahmûd ile amcası Sultân Azîz'in yanına gömüldü. Nesli günümüzde devâm ediyor. Eylem Günü'nde yaşı 33, 8, 8. Hüküm Günü'nde 38, 9, 8.

ABDÜLLATÎF BEY (Edirne 1830-Tokat, 3.1889 = 63): Vak'a-i Hayriyye (1826) sadrâzamı Benderli Mehmed Selîm Sırrı Paşa'nın kızkardeşinin oğlu Hüseyin Bey'in oğlu. Yıldız Mahkemesi'nde ûlâ sânîsi rütbesiyle başsavcı, 1881'de ûlâ, 1883'de bâlâ. Tokat'ta mutasarrıf iken öldü, oradaki mezarını İkinci Abdülhamîd yaptırdı. EG 40, HG 45 yaşında.

ÂDİLE SULTÂN (23.5.1826-12.2.1899= 72, 8, 20): İkinci Mahmûd'un evlenme yaşına kadar yaşayan 4 kızının küçüğü. Annesi Zernigâr 2. Kadınefendi'dir (ölm. 1832). Üvey annesi Hacıye Pertev-Piyâle Nev-fidân Başkadınefendi (4.1. 1793-25.12.1855) tarafından büyütüldü. 1845'te Sadrâzam Dâmâd Mehmed Alî Paşa (1813-1868) ile evlendi. Hayriye Hanım-Sultân'ın (1846-1869) annesidir. Eyüb iskelesindeki türbesinde gömülüdür. Dîvân sâhibi şâirdir. EG 50, 8, 8 ve HG 55, 9, 8. 1861'den 1899'a kadar 38 yıl, bütün Hânedânın en yaşlı kişisi olarak yaşadı.

AHMED PAŞA (Kayserili) (Tusatlı köyü/Develi/Kayseri 1816-İstanbul 28.10.1878 = 62): Mehmed oğlu. 9 yaşında İstanbul'a gelip nefer yamağı olarak bahriyeye girdi ve 1854'te bahriye müşîri (büyükamiral) oldu. Cezâir-i Bahr-i Sefîd (2 defa), Aydın (İzmir) (2), Hüdâvendigâr (Bursa), Saydâ (Lübnan), Yanya (Epir), Adana, Tuna (Bulgaristan) eyâletlerinde vâlilik, devlet ve 2 defa bahriye nâzırlığı yaptı. Cesûr, korkusuz, eski tarzda iyi denizci ve amiral, muhteris, duygusuz, merhametsiz, çok zengin, irtikâba düşkündü. EG 60 yaşında ve bahriye nâzırı ki Darbe'den hemen sonra ısrârı üzerine unvânı eskiden olduğu gibi "kapdân-ı deryâ" şeklinde değiştirildi. Bulunduğu makaamın unvânını değiştirmek için Darbe'ye katıldığı bile söylendi.

ÂTIF BEY (Mehmed) (İstanbul 1833-İstanbul 1917 = 84): Ağnâm müdîri Alî Şâkir Efendi oğlu. 1871'de Mâbeyn-i Hümâyûn kâtibi, 1.1876'da bâlâ rütbesiyle Mâbeyn başkâtibi oldu ve Darbe'de bu görevde idi. 3.1888'de Karası (Balıkesir) eyâlet vâliliğinden emekli oldu. Şâir ve müellif. Hâtırâtı başlıca kaynaklarımızdandır. İ.M.K. İnal'ın biyografisi üzerine yazdığı eser, yayınlanmamıştır. EG 43 ve HG 48 yaşlarında.

CEMÎLE SULTÂN (17.8.1843-26.2.1915 = 71, 6, 10): Birinci Abdülmecîd'in (1839-1861) 8 kızının 3.'sü. Annesi Düzd-i Dil Üçüncü Kadınefendi'dir (18257-18.8.1845). Perestû Vâlide-Sultân (b. bk.) tarafından 1 yaş büyük ve onun gibi annesi ölmüş ağabeyi müstakbel İkinci Abdülhamîd ile beraber büyütüldü. 1858'de Dâmâd Mahmûd Celâleddin Paşa (b. bk.) ile evlendi. Nikâhı 1881'de ağabeyi İkinci Abdülhamîd feshetti. Nesli günümüze geldi. Sultânselîm Câ- mii'ndeki türbesinde gömülüdür. Çocukları: Fethiye Hanım-Sultân (1859-1887), Celâleddin Beyefendi (1864-1916, ikiz), Sâkıb Beyefendi (1864-1897, ikiz), Ayşe Hanım-Sultân (1875-1937), Fatma Hanım-Sultân (1879-1890). EG 32, 9,14, HG 37,10,14.

CEVDET PAŞA (Ahmed) (Lofca, 26.3.1822-İstanbul,25.5.1895 = 73, 2,0): Lofcalı Yularkıranoğlu Hacı İsmâil Ağa oğlu. XIX. asrın en büyük Türk hukukçu, târihçi ve bilgini. Tanzîmât adliye ve maârifinin kurucusu. Kazasker 23.5.1863, eşiti mülkiye rütbesi vezîr pâyesini alarak ilmiye sınıfından ayrılması ve sarık yerine fes giymesi 8.1.1866. Fâtih Câmii'nde gömülü. Nesli devâm ediyor. Haleb, Yanya, Sûriye eyâlet vâliliklerinde bulundu. 18, 9,19 müddetle imparatorluk kabinelerinde sandalye işgâl etti (9, 11, 2 müddetle 5 defa adliye, 3 defa maârif, 2 defa evkaaf, birer defa devlet, ticâret, dâhiliye nâzırı ve sadrâzam vekîli). Eylem'de maârif nâzırı, EG 46, 2, 5, HG 50, 3, 5.

ELLIOT (Sir Henry George) (Cenevre 1817-Ardington House 1907 = 90): Darbe'yi yapan Cunta'nın İngiliz üyesi. 2. Minto Kontu (earl) Gilbert Elliot'ın oğlu ve 1. Minto Kontu olan Hindistan genel vâlîsi(1806-13)'nin (1751-1814) torunu. Yeğeni olan 4. Minto Kontu (1845-1914) da Hindistan kral nâibi (1905-10) olmuştur. 1841'de diplomat, İstanbul büyükelçisi 6.7.1867-24.4.1877=9,9,19, Viyana büyükelçisi 1877-1884 ve emekli. EG 59 ve HG 64 yaşında. Yıldız Mahkemesi sırasında Viyana'da idi.

FAHRİ BEY (İstanbul, 26.7.1854-İstanbul 1916 = 64): Gümrük başkâtibi Hacı Hüseyin Bey oğlu. Eylem sırasında Sultân Azîz'in 2. mâbeyncisi, daha önce pâdişâhın mâbeyncisi, daha önce at uşağı, 27 yıl Tâif'te kaldı (1881-1908). EG 5, HG 26,11,5.

FATMA SULTÂN (1.11.1840-26.8.1884 = 43,9, 25): Birinci Abdülmecîd'in (salt. 1839-1861) 8 kızının en büyüğü. Annesi Gülcemâl 4. Kadınefendi (1826-16.11.1851), Sultân Reşâd ile Refîa Sultân'ın da annesidir. Kendisi ve aynı anneden kardeşleri, anneleri ölünce, çocuksuz olan Servet-sezâ Başkadınefendi (18247-24.9.1878), yâni üvey annelerinden biri tarafından büyütüldüler. İkinci Abdülhamîd'in 2 yaş büyük ve tek ablası olan Sultân, 3 çocuk doğurduysa da, üçü de 3 yaşlarına varamadan öldü. Bestekârdır. Yeni Câmi'de ağabeyi Beşinci Murâd'ın türbesindedir. 1854'te Büyük Reşîd Paşa'nın oğullarından vezîr ve hâriciye nâzırı Alî Gaalib Paşa (1829-1858), dul kalınca 1859'da Dâmâd Nûri Paşa (b. bk.) ile evlendi ve nikâhları 1881'de İkinci Abdülhamîd'ce feshedildi. EG 35, 6, 29, HG 40, 7, 29.

FORİDES EFENDİ (Hristo) (İstanbul, 1830-İstanbul,28.2.1892= 62): Yıldız Mahkemesi'nde 2. reîs olan Rum. Midhat Paşa, 1. reîs Sürûrî Efendi'yi reddettiği için, Midhat Paşa'yı mahkemede sorguya çeken hâkim oldu. O sırada maaşı 55 altın idi. Sonra Temyîz üyesi oldu, bu görevde öldü. EG 46, HG 51 yaşlarında.

HASAN BEY (Çerkes) (Silivri, 1850-İstanbul, 24.6.1876 = 26): Gaazî İsmâîl Bey oğlu. Halasının zevci kapdân-ı deryâ bahriye müşîri Trabzonlu Ateş Mehmed Paşa'dır (ölm. 1865). Neş'erek Kadınefendi'nin (b. bk.) 2 yaş küçük kardeşi ve Sultân Azîz'in kayın-birâderi. Yûsuf İzzeddîn Efendi'nin yaveri. Binbaşı. Eylem'den 2 hafta sonraki "Çerkes Hasan Vak'ası"nın kahramanı. Karşı-eyleminin sabâhı Bâyezid meydanında asıldığı dut ağacını, İkinci Abdülhamîd kökünden kestirdi ve Edirnekapısı'ndaki mezarını yaptırdı.

HAYRULLÂH EFENDİ (Hasan) (İstanbul, 1834-Tâif, 1898 = 64): Tersâne yoklamacısı Kasımpaşalı Hamdullah Ef. oğlu. Ünlü şeyhlerden Ebüssüûd-zâde Ahmed Hıfzı Efendi'ye (ölm. 1890) dâmâd oldu. Kazasker 1862 ve Rûmeli kazaskeri 1870 payelerini aldı. İmâm-ı sultânî iken iki defa şeyhülislâm oldu: 11.6.1874-19.7.1874 = 0, 1, 8 + 12.5.1876-= 1, 2,15 = 1, 3,13. "Müfsid İmâm" ve "Şerrullâh" diye tanındı. 26.7.1877'de Şeyhu'l-

Harem olarak Medine'ye gitti ve oradan 1881'de Tâif'e sürülüp orada öldü. Tâif'te yeniden evlenip bir oğlu oldu. Hem Sultân Azîz, hem Sultân Murâd için hal' fetvâsı vermekle umûmî nefret kazandı. Tâif'te gömülüdür. Nesli günümüze gelmiştir. EG 42, HG 47 yaşlarında.

HÜSEYİN AVNÎ PAŞA (Gelendost, 1821-İstanbul, 16.6.1876, saat 22.30 = 55): Eşekçi Ahmed oğlu. İlk 5 kurmay'dan biri. 8.1863'de müşîr, 4 defa serasker, birer defa bahriye nâzırı, 1. Ordu kumandanı, serasker vekîli, sadrâzam (seraskerlik'le beraber) 15.2.1874-25.4.1875 = 1, 2,8. Bâyezid, Mercan'da Âlî Paşa'nın ayak ucunda gömülü. Nesli günümüzde yaşıyor. Torunlarından çok centilmen bir tıb doktoru, arada bana telefon edip dedesi hakkında insafsız davrandığımdan şekvâ eder. Eylem'in 1 no.lı şahsiyeti ki, yaptığı saltanat darbesinden 17 gün sonra Çerkes Hasan tarafından katledildi.

MAHMÛD CELÂLEDDÎN PAŞA (EG ve HG'nde: "Bey") (Çorlulu-zâde) (İstanbul, 1839-İstanbul, 18.1.1899 = 60): Sayıştay üyesi Azîz Efendi (18187-1874) oğlu. Baba ve ana taraflarından Sadrâzam Dâmâd Çorlulu Silâhdâr Alî Paşa (16717-1711) neslinden. Târihçi, hukukçu, bestekâr, hattat, şâir, hânende, mesen, kitâbet-i resmiyye üstâdı. Târihi, başlıca kaynaklarımızdandır. Âlî Paşa yetiştirmesidir. 4 defa Girid vâlîsi veyâ vâlî vekîli, Hüdâvendigâr (Bursa) vâlîsi, Zirâat Bankası genel müdîri, 2 defa ticâret-nâfia nâzırı, 15.11. 1881'de vezîr oldu. 1870'te aldığı bâlâ rütbesi ile âmedci (âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn) iken Eylem oldu. EG 37 ve HG 42 yaşlarında. Büyük oğlu vezîr (21.3.1903) Sâlih Münîr Paşa (Çorlulu) (1859-1839 = 80), Paris büyükelçisi (1895-1908) ve Paris'de corps diplomatique doyen'i idi ki, zevcesi Pervîn-felek Hanım, Sultân Azîz'in câriyelerinden olmakla, Yıldız Mahkemesi'nde yazılı şehâdeti okundu. Mahmûd Celâleddîn Paşa'nın küçük oğlu, büyük bestekâr Şemseddîn Ziyâ Bey (1882-1925 = 43) İkinci Abdülhamîd'in en küçük kızı ile nişanlı idi.

MAHMÛD CELÂLEDDÎN PAŞA (Dâmâd Rodoslu-zâde) (İstanbul, 1836?-Tâif, 7.5.1884 gece yarısı = 48?): Tanzîmât rejiminin kurucularından müşîr Rodoslu-zâde Dâmâd Ahmed Fethî Paşa'nın (1801-1858 = 57) ilk eşinden olma oğlu. Bu Paşa'nın sonraki eşi ve Mahmûd Celâleddin Paşa'nın üvey annesi, İkinci Mahmûd'un (salt. 1808-1839) kızı Atıyye Sultân'dır (1824-1850 = 26) ki, 1840'da evlendi ve Mahmûd Celâleddin'i öz oğlu gibi yetiştirdi. Atıyye Sultân'ın kızları Seniyye (1843-1910 = 67) ve

Ferîde (1847-1913 = 66) Hanım-Sultânlar, Mahmûd Celâleddîn Paşa'nın anne ayrı kızkardeşleridir. Birinci Abdülmecîd'in (salt. 1839-1861) 3. kızı ve üvey annesinin yeğeni Cemîle Sultân (b. bk.) ile 1858'de evlenip bu yıl vezîr oldu (Sultân'dan olan çocukları için Cemîle Sultân'a bakınız), nikâh İkinci Abdülhamîd tarafından 1881'de feshedildi. 3 defa ticâret nâzırı, Tophâne müşîri, ilâveten serasker vekîli oldu. İstanbul'dan 28.7.1881'de hareketle 6.8.1881'de Cidde'ye ayak bastı ve diğer mahkûmlarla beraber Tâif kalesine gönderildi. Orada Midhat Paşa ile berâber aynı dakikalarda boğuldu ve Tâif'e gömüldü. Midhat Paşa gibi İngiltere ile işbirliği yapıyordu. Gerek Sultân'dan olan çocuklarından, gerek Sultân'dan önceki iki zevcesinden olan birer oğlundan nesli günümüze gelmiştir. EG 40 ve HG 45 yaşlarında idi.

MAHMÛD NEDÎM PAŞA (İstanbul, 1816-İstanbul,14.5.1883 = 67): vezîr Gürcî Necîb Paşa (ölm. 1851) oğlu, 25.2.1855'te vezîrliğe yükseldi. Saydâ (Lübnân), Sûriye, Aydın (İzmir), Tarâblusgarp (Libya) (burada 7 yıl), Kastamonu, Adana eyâlet vâlîliklerinde, deâvî, ticâret, bahriye, dâhiliye nâzırlıklarında ve 2 defa sadrâzamlıkta bulundu: 8.9.1871-31.7.1872 = 0,10,24 + 26.8.1875-11.5.1876 = 0,8,16. Nesli günümüze geldi. Dîvân sâhibi şâirdir. EG 58 ve HG 63 yaşlarında. Cağaloğlu'ndaki türbesinde gömülüdür. Dâmâdı vezîr Sâlih Vâmık Paşa oğlu vezîr Ahmed Refîk Paşa'dır. Âlî Paşa'nın otoritesi altında vâlî ve nâzır olarak iyi hizmet gördü. Âlî Paşa ölünce ekseri vezîr ve müşîrler gibi başına buyruk kaldı. Pâdişâh dışında, bütün yüksek bürokrasiye hâkim bir vezîr çıkmadı. Mahmûd Paşa da irtikâba, rüşvete, yolsuzluğa, intikama saptı ve İngiltere tarafdârı vezîr arkadaşlarına karşı Rusya ile ilişki kurmak büyük hatâsına da düştü. Ancak saltanat makamına bağlı ve sâdık idi. Bununla berâber bu duygusunun hiç bir fiilî değeri olmadıktan başka, kötü fiilleriyle, efendisi Sultân Azîz'i felâkete sürükledi.

MARKO PAŞA (Apostolidis) (İstanbul, 1830?-İstanbul, 1888 = 58?): İstanbullu Rum. İstanbul askerî tıbbiyesi me'zûnu. Ferik (korgeneral) rütbesiyle Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şâhâne nâzırlığında (dekan ve kumandan) uzun müddet kaldı. 1878'de senatör seçildi. EG 46 Ve HG 51 yaşlarında. Fevkalâde zekî, nâzik, terbiyeli, samîmi, hoşsohbet, mesleğinde otoriter ve iyi hekim idi. Birçok Hânedân mensûbunun da husûsî doktoru idi. "Derdini Marko Paşa'ya anlat!", "derdin beni ilgilendirmiyor, derdini

anlatacak birini bulabilirsen ona anlat ama kimsenin seni dinleyeceğini de sanmıyorum" mânâsında İstanbul'da ve Türkiye'de çok kullanılmıştır ki, Marko Paşa'nın mizâcını da gösterir. Zîrâ mürâcaat sâhiblerini dikkatle dinler görünür, muhâtabını kırmaksızın, gücendirmeksizin, hatırını alarak atlatırdı.

MEMDÛH PAŞA (Mehmed Fâik) (İstanbul, 1839-İstanbul, 9.3.1925 = 86): vezîr Mazlûm Paşa (1812-1862) oğlu. Hal'de ûlâ rütbesiyle sadâret mektupçusu (başbakanlık genel sekreteri) idi. 1894'de vezîr oldu. 1895'ten 1908'e kadar aralıksız dâhiliye nâzırlığı yaptı. Daha önce Konya, Sivas, Ankara eyâlet valiliklerinde bulunmuştu. Nesli günümüze gelmiştir. İstanbul'da Çarşamba'da İsmet Efendi dergâhında gömülüdür. Şâir, müellif olup kitapları, bu eserimizin kaynakları arasındadır. EG 37 ve HG 42 yaşlarında.

MİDHAT PAŞA (Ahmed Şefik) (İstanbul, 11.1822-Tâif, 7.5.1884 gece yarısı = 61, 6): Rusçuklu kadı Hâfız Hacı Eşref Efendi oğlu. Vezîr (5.2.1861), Niş, Prizrin, Tuna (Bulgaristan), Bağdâd (Irak), Edirne, Selânik, Sûriye, Aydın (İzmir) eyâlet vâlîsi, 2 defa Şûrây-ı Devlet reisi, adliye ve devlet nâzırı, 2 defa sadrâzam oldu: 31.7.1872-19.10.1872 = 0, 2,19 + 19.12.1876-5.2.1877 = 0, 1, 17 + 0, 4, 6. Tâiften getirilen kemikleri 1951'de İstanbul'da Hürriyet-i Ebediyye anıtkabrine kondu. Nesli devâm ediyor. Hâtıralarını iki cild hâlinde Tâif'te kaleme aldı. Tâif kalesinde işgâl ettiği iki odaya girilerek Mahmûd Celâleddin Paşa ile beraber boğuldu. EG 53, 6 ve HG 58, 7 yaşlarında.

MURÂD V (Mehmed, Hân, Sultân) (Eski Çırağan Sarayı, 22.9.1840-Yeni Çırağan Sarayı, 29.8.1904 = 63, 11, 7): Birinci Abdülmecîd'in (salt. 1839-1861) büyük oğlu. Annesi Şevk-efzâ Vâlide-Sultân'dır (b. bk.) 2. velîahd olarak doğdu. Amcası Sultân Azîz'in saltanatı boyunca velîahd 30.5.1876 = 14,11,5, sonra hâkan halîfe 30.5.1876-= O, 3, 2. Amcası gibi hal'edildi. Yeni Câmî'deki türbesine gömüldü. Nesli günümüzde devam ediyor. EG 35, 8, 8, HG 40, 9, 8 yaşlarında.

NÂMIK KEMÂL BEY (Mehmed) (Tekirdağ, 21.12.1840- Sakız, 2.12.1888 = 47, 11, 12): İkinci Abdülhamîd'in müneccimbaşısı ve kendisinden sonra ölen ûlâ rütbeli (1897) Mustafa Âsım Bey'in (18107-1900) oğlu. Onun babası sultân-zâde Şemseddin Paşa (17527-1826), Enderûn mezûnu, Üçüncü Selîm'in şehzâdeliğinde lalası fakat Nizâm-ı

Cedîd muhalifi idi. Bunun babası kapdân-ı derya şâir Dâmâd Ahmed Râtib Paşa (1711-1758), Üçüncü Ahmed'in dâmâdıdır. Bunun babası Sadrâzam Topal Osmân Paşa (1677-1733), 20.7.1733'te Dücûm meydan muhârebesinde târîhin son cihangirlerinden olan Nâdir Şâh Avşar'ı bozguna uğrattı ve pâdişâhtan bütün Osmanlı târihinde birkaç kişiye verilen -kavuğun üzerine tâc gibi konan- elmas çelenk adlı istisnâî nişan ve murassâ altın kılıç aldı ve Birinci Mahmûd'a da "Gaazî" unvânı verildi. Osmân Paşa, Kerkük meydan muhârebesinde gene Nâdir Şâh'ın karşısında şehîd düşüp oraya gömüldü. Nâmık Kemâl, Âlî-Fuâd Paşalar'a muhâlefet edip iktidâra gelmek isteyen Yeni Osmanlılar'ın Ziyâ Bey'den (Paşa) sonra ikinci lideri idi. 3, 6, 9 müddetle Avrupa'da yaşadı. Âlî Paşa afvedince döndü, fakat Ziyâ Bey, Âlî Paşa'nın ölümüne kadar Avrupa'da kaldı. Hal'de ûlâ idi, sonradan bâlâ oldu. Sakız'da mutasarrıfken öldü. Vasıyyeti üzerine Bolayır'da Rûmeli Fâtihi Valîahd-Şehzâde Gaazî Süleymân Paşa'nın türbesi karşısında, deniz üzerine gömüldü. Mezârını İkinci Abdülhamîd yaptırdı ve sonradan bâlâ'lığa kadar yükselttiği oğlu Alî Ekrem Bey'i (Bolayır) Mâbeyn'e kâtib olarak aldı. Nesli günümüze gelmiştir. Hal'de arkadaşı Ziyâ Paşa gibi İstanbul'da değil, Magusa'da sürgündü. EG 35,5,10 ve HG 40, 6,10. Reşîd Paşa yetiştirmesi Tanzîmât edebiyâtının kurucusu Şinâsî'nin (İbrâhim Şinâsî Efendi) yetiştirmesi olan Nâmık Kemâl hakkında fazla bir şey söylemek lüzumsuzdur.

NÂMIK PAŞA (Mehmed) (Konya, 1804-İstanbul,= 88): Konyalı bir yoksulun oğlu. İstanbul'a gelip askere girdi. İkinci Mahmûd'a (salt. 1808-1839) modern orduyu kurmakta yardım eden subaylardandır. Efendisinin ölümünde ferîk idi, 11.12.1843'te müşîr oldu. Bağdâd (2 defa), Hüdâvendigâr, Kastamonu, Hicâz eyâlet vâlîlikleri, ticâret, bahriye, devlet nâzırlıkları, 3 defa seraskerlik, 2 defa Şûrây-ı Devlet reîsliği, I., V. (Şam), 2 def a VI. (Bağdâd) ordu kumandanlıkları yaptı, senatör (1877), şeyhu'l-vüzerâ (en kıdemli vezîr-müşîr) oldu. Nesli günümüze geldi. Karacaahmed'de medfûndur. Tanzîmât ricâlinin ekserisinin çok iyi bildiği Fransızca ve iyi bildikleri Arapça ile Farsça dışında İngilizce de öğrenmişti, ki ilk Tanzîmât döneminde İngilizce ve Almanca bilenler azdı. EG 72 ve HG 77 yaşlarında idi. Nâmık Paşa'nın büyük oğlu müşîr (1877) Hüseyin Cemil Paşa (1833-1890 = 57?), 1887'de Hicâz vâlisi oldu. Ortanca oğlu ferîk İbrâhîm Paşa'dır (ölm. 1897). Küçük oğlu Alî Bey (İstanbul, 1845-

İstanbul, 2.4.1925 = 80), 5.1876'da binbaşı oldu ve Eylem'de Cunta'nın kör âleti olarak çok kötülükler yaptı. 1881-1887'de 6 yıl Tâif kalesinde bir odada kaldı, 1887'den 1908'e kadar da Medine'de bir evde oturarak, bu târihte İstanbul'a döndü. Medîne'de evlendiği Arab hanımından 5 kızı oldu.

NEŞ'EREK KADINEFENDİ (İstanbul, 1848-Fer'iyye Sarayı, 11.6.1876 = 28): Gaazî İsmâîl Bey kızı, Çerkes Hasan'ın ablası. 1868'de Sultân Azîz ile evlenerek 4. ve 1875'te 3. kadınefendi oldu. Şevket Efendi (1872-1899) ile Emîne Sultân'ı (1874-1920) doğurdu ki ilkinden nesli günümüze gelmiştir. Asıl adı Nesteren (kısaltılmışı: Nesrîn) olup Neş'erek, Saray'a alınınca verilen isimdir. Çocukken Saray'a alınıp tahsil ve terbiye gördükten sonra pâdişâh ile evlendi. EG 28 yaşında ve hasta idi. Eylem'den 12 gün sonra ölümü, Çerkes Hasan Vak'ası'nın sebeblerindendir.

NÛRÎ PAŞA (Dâmâd Mehmed) (İstanbul, 1840-Tâif, 21.7.1890 = 50): Ferik Ârif Paşa (ölm. 1866) oğlu. Sultân Mecîd'in 3. mâbeyncisi iken 1859'da vezir rütbesi verilerek pâdişâhın -kendisi ile aynı, 19 yaşındaki- dul büyük kızı Fatma Sultân (b. bk.) ile evlendirildi. İkinci Abdülhamîd; 1881'de, Paşa, Yıldız Mahkemesi'nde mahkûm olunca nikâhı feshetti. 2 çocuğu, 3 yaşlarından önce öldü. 1872'de devlet nâzırı olarak kabineye girdi. 1876'da 3 ay Beşinci Murâd'a mâbeyn müşîrliği yaptı. Bu müddet içinde kayın-birâderi pâdişâhın ve annesi Şevkefzâ Vâlide-Sultân'ın kör âleti oldu. 9 yıl Tâif kalesindeki odasında yaşayıp orada öldü, Tâif'e gömüldü. EG 36 ve HG 41 yaşlarında.

PERESTÛ VÂLİDE-SULTAN (Rahîme) (18307-1904 = 74?): "Mâvi gözlü, altın sarısı saçlı, beyaz, şeffaf tenli, nârin, ufak tefek" idi. Sultân Abdülmecîd (sal. 1839-1861) ile evlenip 1861'de 4. kadınefenliğe yükseldi ise de çocuk doğurmadı. Pâdişâhın anneleri ölen çocukları Şehzâde (İkinci) Abdülhamîd ve Cemîle Sultân'ın mânevî anneleri olarak onları büyüttü. İkinci Abdülhamîd, 1876'da tahta geçince kendisini -gerçek annesi olmadığı hâlde- vâlide-sultân îlân etti, fakat ayrı sarayda oturttu. Osmanlı târihinin son vâlide-sultânı, imparatoriçesi oldu. 1904'te ölünce "makaam-ı mehd-i ulyâ" denen ana-imparatoriçelik müessesesi târihe karıştı. İkinci Mahmûd'un (salt. 1808-1839) ablası Esmâ Sultân'ın (1778-1848) Çerkes câriyesi ve çocuğu olmayan Sultân'ın manevî kızı iken, yeğeni Abdülmecîd Hân ile evlendirmişti. EG 46 ve HG 51 yaşlarında.

PERTEVNİYÂL VÂLİDE-SULTÂN (18127-5.2.1883 = 717): “Niyâl”, “Nihâl’in Saray telaffuzunda bozulmuş şeklidir. 1829’a doğru İkinci Mahmûd (salt. 1808-1839) ile evlendi. “Uzun boylu, buğday tenli, siyah saçlı, yaşlılığında şişman” idi. 1830’da 5. kadınefendi ve 1861-1876’da oğlu Sultân Abdülazîz’in saltanatı boyunca 15 yıl vâlide-sultân oldu. EG 64 ve HG 69 yaşlarında.

REDÎF PAŞA (Topal Mehmed) (ölm. Rodos 1905): Bursalı Kaşıkçı-zâde âilesinden. 1874’te müşîr, 1. Ordu kumandanı, serasker oldu, 1879’da Rodos’a sürülüp orada öldü ve oraya gömüldü. Cunta’nın başlıca şahıslarından ve Hüseyin Avni Paşa’nın kör âleti idi. 93 Harbi’ne girişte de körce davrandı.

RÜŞDÜ PAŞA (Mütercim Koca Mehmed) (Ayandon, 2.1811-Manisa dışındaki çiftliği, 26.3.1882 = 71, 1): Sandalcı Hacı Hasan Ağa oğlu. 3.2.1847’de müşîr, sonra askerlikten ayrılarak vezîr oldu. Serasker (5 def a), devlet nâzırı (4), Tophâne müşîri, Meclis-i Tanzîmât reîsi, adliye nâzırı (2), meclis-i hazâin reîsi olarak kabinelerde bulundu, Şûrây-ı Askerî reîsliği, 2 defa 1. Ordu kumandanlığı, 4 pâdişâh devrinde 5 defa sadrâzamlık yaptı: 24.12.1859-28.5.1860 + 5.6.1866-11.2.1867 + 19.10.1872-15.2.1873 + 12.5.1876- + 28.5.1878-4.6.1878 = toplam 2, 0, 23. EG 65 ve HG 70 yaşlarında. Darbe’nin Dört Büyükleri’nin Avni ve Midhat Paşalardan sonra üçüncüsü olup sonuncusu Şeyhülislâm Hayrullâh Efendi’dir. Nesli günümüze geldi. Manisa’da Hâtûniye Câmii’nde medfûndur.

SÂDULLÂH PAŞA (Râmî) (Erzurum,18.11.1 S38-Viyana, 19.1. 1891 = 52, 2,1): Vezîr Ayaşlı-zâde Es’ad Muhlis Paşa (1780-1851) oğlu ve gene Ayaşlı-zâdeler’den vezîr Vecîhî Paşa (1797?-1867) dâmâdı. Babasının görevle bulunduğu Erzurum’da doğdu. Defter-i hâkaanî nâzırı olarak kabineye girdi (3.7.1874). 3.1876’da ticâret nâzırı ve 1.6.1876’da cülûs eden Beşinci Murâd’a -Sultân Murâd’ın Ziyâ Bey’i istemesine rağmen-başkâtib oldu. Mûtedil Yeni Osmanlılar’dan, şâir, edîb, diplomat idi.11.5.1877’de Berlin ve oradan 22.3. 1883’te Viyana büyükelçiliklerine getirilerek 5,10,12 +7, 10, 4 = 13, 8,16 müddetle Avrupa’da kaldı. Tâtîl için bile İstanbul’a gelemedi. Viyana’da büyükelçi iken, Avusturyalı oda hizmetçisi kızla münâsebetinin duyulacağı endîşesiyle havagazı ile intihâr etti. İstanbul’a getirilip Sultân Mahmûd Türbesi bahçesine gömüldü. Nesli

devâm ediyor. Oğlunun kızı, son sadrâzam Tevfîk Paşa'nın küçük gelinidir. EG 37, 6,12 ve HG 42, 7,12 yaşlarında.

SAFVET PAŞA (Mehmed Es'ad) (İstanbul, 6.1815-İstanbul, 13.11. 1883 = 68,5): Sürmeneli Mehmed Hulûsî Ağa oğlu. Büyük Reşîd Paşa yetiştirmesi. 1845'ten 1855'e kadar Sultân Mecîd ile oğlu Sultân Murâd ve kızı Fatma Sultân'a Fransızca ve sâir ilimler öğretti. 16.2.1863'te vezîr oldu. 15, 9, 28 müddetle imparatorluk kabinelerinde bulundu: 6 defa hâriciye, 3 defa maârif, 4 defa adliye, 3 defa ticâret, bir defa nâfia nâzırı, Şûrây-ı Devlet reîsi, 2 defa sadâret müsteşârı, 2 defa Paris büyükelçisi oldu. Sadrâzamlık yaptı: 4.6.1878-4.12.1878 = 0, 6,0. Nesli günümüze geldi. EG 60, 11 ve HG 66 yaşlarında. Terceme Odası'ndan yetişmiş, aslen diplomat. Tanzîmât rejiminin kurucularındandır.

SALÂHADDÎN EFENDİ (Mehmed) (15.8.1861-29.4.1915 = 53, 8,15). Beşinci Murâd'ın (salt. 1876) tek oğlu. Annesi Reftâr-ı Dil İkinci Kadınefendi'dir (5.6.1838-3.3.1936), 1909'da 3. velîahd oldu. Beşiktaş'ta Yahyâ Efendi Câmii'nde Şehzâde Kemâleddîn türbesine gömüldü. Nesli günümüze geldi. EG 14, 9,16 ve HG 19,10,16 yaşlarında.

SÜÂVÎ EFENDİ (Alî) (İstanbul 1839 - İstanbul, 20.5.1878= 39): Çankırı'dan İstanbul'a gelip kâğıt mühreciliği yapan esnaftan Hüseyin Ağa'nın oğlu (Çankırı'nın Çay köyü). Müfrit Yeni Osmanlılar'dan olup, sonra bu hareketin liderleri olan arkadaşları Ziyâ ve Kemâl Beylerle çok kötü şekilde bozuştu. 1869'dan 1876'ya kadar Avrupa'da kaldı. Gazeteci ve müelliftir. Süleymân Paşa gibi Türk milliyetçiliğine ağırlık vererek, Ziyâ-Kemâl'in çok dengeli Osmanlıcılık sisteminden biraz ayrılır. İngiliz ajanı idi. EG 37 yaşında. 2 yıl sonra Alî Süâvî Vak'ası da denen Çırağan Baskını'nda Hasan Paşa'nın sopasını başına yiyerek sarayın içinde öldü.

SÜLEYMÂN PAŞA (Hüsnî) (İstanbul, 1838-Bağdâd, 1892 = 54): Anadolu'dan İstanbul'a gelip şekerci dükkânı açan bir esnafın oğlu. 1874'te mîrlivâ ve Mekteb-i Harbiye, sonra mekâtib-i askeriyye (bütün askerî okullar) nâzırı (kumandanı) oldu. Bu görev ve rütbede iken Hüseyin Avnî Paşa'ya uyarak tek başına saltanat darbesini planladı ve başarıyla uyguladı. Avnî Paşa tarafından iğfâl edildiğini ve yanlış bir eyleme itildiğini anlaması için sâdece birkaç gün kâfî geldi. Darbeden birkaç gün sonra ferîk (6.1876), ertesi yıl müşîr, 93 Harbi'nde Tuna cephesinin 3. ve sonuncu başkumandanı oldu. 1878'de Bağdâd'a sürüldü ve burada 14 yıl oturarak öldü. Târih,

edebiyat, dîn üzerinde değerli kitapları, “Hüsnî” mahlasıyle şiirleri vardır. Nesli günümüze geldi. EG 38 ve HG 43 yaşlarında. Darbe’de birinci derecede sorumlu olmasına rağmen, Sultân Azîz’in ölümü ile ilgisi olmadığı için Yıldız Mahkemesi’ne çıkarılmadı, esâsen Bağdâd’da hayat boyu sürgünde idi. Sarışın olduğu için “Sarı Süleymân” ve 93 Harbi’ndeki ünlü operasyonu dolayısıyla “Şıpka Kahramânı” denmiştir. Bu lâkabına rağmen Şıpka’da askerini duygusuzca harcamış, başarı da kazanamamıştır. Başarı kazanamayınca da Doğu Rûmeli’ni savunmaksızın çekilmiş ve düşmanın ayakları altında bırakmıştır.

SÜRÛRÎ PAŞA (Alî) (İbradı = Aydınkent/ Akseki/Antalya, 1827-İzmir, 30.11.1890 = 63): EG ve HG’nde 49 ve 54 yaşlarında ve “Efendi”. Büyük ilmiye âilelerinden Minkaarî-zâdeler’den kadı Şeyh Hacı Alî Nazîf Efendi oğludur. Annesi Nefîse Hanım (ölm. 1883), kezâ aynı âileden ve Nizâm-ı Cedîd ordusunun başlıca kurucusu vezîr Kadı Abdurrahmân Paşa (1759-1808) -ki Üçüncü Selîm ile berâber şehîd edildi- kızıdır. Rusçuk kadısı, Tuna vilâyeti temyîz reîsi (1864, bu sırada eyâlette Midhat Paşa vâlî idi), İstanbul payesi (1879), Yıldız Mahkemesi reîsi (1881), kazasker (1881), ilmiye’den mülkiye’ye geçerek vezîr ve “efendi” yerine “paşa” (1888), Elazîz, Trabzon, Sivas, Konya eyâletleri vâlîsi oldu. İzmir’deki türbesini İkinci Abdülhamîd yaptırdı. Nesli günümüzde yaşıyor. Yıldız Mahkemesi reîsliğine seçilmiş değildir. Sultân Azîz’in katli iddiası, cinâyet mahkemesine (İstanbul ağır cezâ) tevdî edilmişti ve bu sırada cinâyet mahkemesinin reîsi de Sürûrî Efendi idi. Gerçekte böylesine bir dâvâ için dîvân-ı âlî kurulması daha iyi ve Tanzîmât ve yürürlükteki Kaanûn-i Esâsî hükümlerine daha uygun olurdu.

ŞEVK-EFZÂ VÂLİDE-SULTÂN (12.12.1820-17.9.1889 = 68, 9, 8): 1839’da -kendisinden 3 yaşa yakın küçük- Sultân Abdülmecîd ile evlenerek 3. ve 1849’da 2. kadınefendi oldu. Oğlu Beşinci Murâd’ın saltanatında 3 ay vâlide-sultânlık yaptı. Yeni Câmî’de oğlunun yanında yatmaktadır. EG 55, 5,19 ve HG 60,6,19 yaşlarında. Çerkes asıllıdır. Sultân Azîz fâciasının Hüseyin Avnî Paşa’dan sonraki en kötü sîmâsıdır. Sultân Azîz’e ve annesi Pertevniyâl Sultân’a sönmez bir kîni olup, bu yolda mensûb olduğu ve kendisini imparatoriçelik tahtına kadar yükselten Hânedân’ın şerefini ayaklar altına aldıracak derecede duygusuz, sorumsuz, dengesiz davranmış, Hüseyin Avnî Paşa’nın istediği kaatilleri bile o te’mîn etmiştir. Buna

rağmen, Hânedân'ın adını lekelememek için Yıldız Mahkemesi'ne karıştırılmamış, fakat başsavcı, eski vâlide-sultânı açıkça ithâm etmekten çekinmemiştir.

YÛSUF İZZEDDÎN EFENDİ (11.10.1857-1.2.1916 = 58,3, 21): Sultân Abdülazîz'in -şehzâdeliğinde doğmuş- büyük oğlu. Annesi Dürr-i Nev Başkadınefendi'dir (15.3.1835- 4.12.1895 = 60, 8, 20). EG 18, 7, 20 ve HG 23, 8, 20 yaşlarında, 27.4.1909-1.2.1916 = 6,9,4 müddetle amca-zâdesi Sultân Reşâd'a velîahd-i saltanat oldu. Sultân Mahmûd Türbesi'ne, dedesi ve babası yanına defnedildi. Çocukları Şükriye Sultân (1906-1972), Nizâmeddîn Efendi (1908-1933) ve Mihrişâh Sultân (1916-1987) olup, hiçbirinin çocuğu olmadı. 1909'da velîahd olan Efendi, İttihâdcılarİa önce iyi geçinmeye çalıştı, hattâ onların îkaazı ile babasının intihâr ettiğini bile ileri sürdü ki, 1876-1909 arasındaki kesin kanâatinin aksidir. Ancak İttihâdcılarla arası gittikçe açılmaya başladı. İttihâdcılar, kuzu bir pâdişâh bulmuşlar, fakat kuzu bir velîahd bulamamışlardı. Bilhassa Çanakkale cebhesini ziyâretten sonra Yûsuf İzzeddîn Efendi fevkalâde sarsıldı ve başkumandan vekîli Enver Paşa ile, Türk askerini sorumsuzca harcadığı için şiddetle münâkaşa etti ve Almanya'dan ayrılarak münferid sulh yollarının aranması gerektiğini söyledi ki Enver Paşa'nın en ödünü koparan şey münferid sulh tarafdarları idi (nitekim bu sebeble yakın arkadaşı Yâkub Cemîl'i öldürtmüştür). Bu defa Sultân Azîz olayındaki bütün acemilikler ve hatâlar değerlendirilerek ve Velîahd'in sâdece sol kolunun damarları açılıp sağ kol ile oynanmayarak bir gece, köşkünün yatak odasında öldürüldü. Babasının intihâr şeklini taklîd ettiği ileri sürüldü ve hiçbir yayına ve söylentiye izin verilmedi. Zîrâ örfî idâre vardı ve memleket Büyük Harb dolayısıyle felâket içinde idi. Bu sûikasdde Enver Paşa'nın, Almanların muvâfakatini aldığı muhakkaktır ve belki süikast Almanlarca planlanmıştır. Yûsuf İzzeddin Efendi'nin yerine amca-zâdesi Mehmed Vahîdeddîn Efendi velîahd oldu. Yûsuf İzzeddîn Efendi, mantıklı İttihâdcı muhâlifi idi. Vahîdeddîn Efendi ise İttihâdcıların tâviz kabûl etmez azılı düşmanı idi ve onların imparatorluğu batırdıkları kesin fikrinde idi.

YÛSUF KÂMİL PAŞA (Arabgir, 1808-İstanbul, 11.10.1876= 68): Akkoyunlu hânedânından Mehmed Bey'in (ölm. 1815?) oğlu. 1833-1850'de 17 yıl Mısır'da vâlî Mehmed Alî Paşa'nın hizmetinde kaldı ve bu târihte İstanbul'a döndü. 1845'te Mehmed Alî Paşa'nın kızı Zeyneb Hanım

(1825- 1882) ile evlendi. 3.1852'de vezîr oldu. Devlet (6 defa), adliye (4), ticâret (2) nâzırı, Şûrây-ı Devlet (3) ve Meclis-i Tanzîmât reîsi (bunlar da kabine'ye dâhil), sadrâzam vekili (2), Sultân Azîz'in Mısır seyâhatinde pâyitaht kaymakamı (saltanat nâibi), sadrâzam (5.1.1863-1.6.1863 = 0,4,27) oldu. Şâir, müellif, çocuksuzdu. EG 68 yaşında olup 4 ay, 12 gün sonra öldü.

ZİYÂ PAŞA (Abdülhamîd Ziyâeddîn) (İstanbul, 1829- Adana, 18.5.1880 = 51): Gümrük kâtibi Ferdeddîn Efendi oğlu. Büyük Reşîd Paşa yetiştirmesi. Reşîd Paşa'nın tavsiyesiyle Sultân Mecîd'e mâbeyn kâtibi (1856-1862) oldu ve 1862'de mîrmîrân paşa, fakat az sonra rütbesi ûlâ'ya çevrilerek gene "bey" oldu. Yeni Osmanlılar cemiyetinin kurucusu değilse de, gerçek lideri oldu. Bir müddet sabretse Tanzîmât bürokrasisinde sadârete kadar çıkması işten değilken, zaman zaman Sultân Azîz'i de karşısına alarak ve Velîahd Murâd Efendi ile girift ilişkiler kurarak, Âlî-Fuâd Paşalar ekibine karşı muhâlefetten fazla ölüm-kalım mücâdelesine benzeyen bir tutum içine girdi. 17.5.1867'de en yakın arkadaşı Kemâl Bey (Nâmık Kemâl) ile Avrupa'ya kaçtı. Londra, Paris, Cenevre'de çok ağır ve çoğu mübâlâğa ve iftira olan Âlî Paşa aleyhdârı bir kampanya açtı. Kemâl, Âlî Paşa ile barışıp döndüğü hâlde o direndi ve ancak 10.1871'de Âlî Paşa'nın ölümü üzerine döndü. Yûsuf İzzeddîn Efendi'ye Türk edebîyâtı okuttu. Sultân Azîz onu hâriciye nâzırı yapmak istedi ise de, Mütercim Rüşdî Paşa'nın nefretle direnmesi üzerine muvaffak olamadı. 2.1.1877'de vezîr pâyesiyle Sûriye, sonra Konya ve Adana eyâlet vâlîsi oldu. Adana'da defnedildi. Kızkardeşi Sâliha Hanım, Şeyhülislâm Uryânî-zâde Es'ad Efendi'nin (1808-1889) gelinidir. EG 47 yaşında ve "Bey" idi. Bütün maksadı sadrâzam olup Nâmık Kemâl'i de hâriciye'ye geçirmekti, pâdişâhlardan fazla Tanzîmât bürokrasisinin direnmesi sebebiyle muvaffak olamadı. Âlî Paşa'nın himâyesini, Reşîd Paşa'nın himâyesini kabûl ettiği gibi kabûl etse idi, maksadına erişecekti. Büyük kültür sâhibi, keskin hatîb, emsâli çok az görülmüş zekâ derecesinde, muhteristi. En büyük şâirlerdendir. Gazeteciliği de çok kudretlidir. Şinâsî ile berâber Tanzîmât edebiyâtının kurucusudur. Bugün siyâsî hayâtından fazla edebî hüviyyeti bilinmektedir. Mûtedil meşrûtiyetçi idi. Midhat Paşa'yı devamlı ileri sürüp şöhretini artırdı. Fakat Midhat Paşa, Ziyâ-Kemâl ikilisini atlayarak onların meşrûtiyet ve anayasa fikirlerini kendi fikri imiş gibi ortaya attı ve onları mümkün

mertebe kenarda bırakmaya çalıştı. Sonunda Midhat Paşa’nın konağında dehşetli bir küfürleşmeye varan bir kavgadan sonra Ziyâ ve Kemâl Beyler, Midhat Paşa ile ilgilerini kestiler. Ziyâ ve Kemâl’in, Midhat Paşa gibi İngiltere ile ilişkisi yoktu. Midhat Paşa, onların meşrûtiyetçi Tanzîmât ve Osmanlılık sistemlerinin çok ötesine geçti. Âdetâ İngiltere demokrasisi kurup, Hânedân’ı tahtından değilse bile haklarından tecrîde çalıştı. Ziyâ Paşa’nın nesli devâm ediyor.